

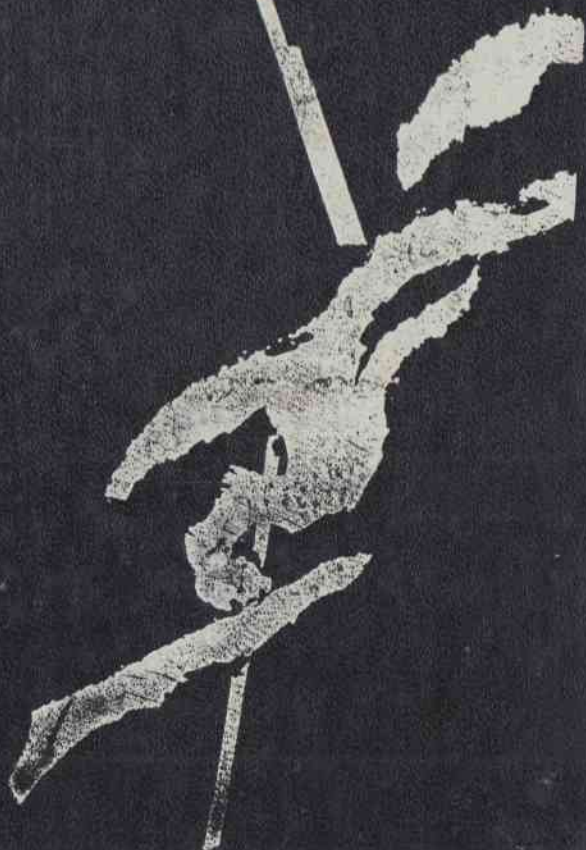
84(2р=Балк)

Ш 14

С 19743

ШАУАЛАНЫ
ХАСАН

ЖЫЙЫТ

CP

ШАУАЛАНЫ ХАСАН

V

ЖЫЙТЫН

РОМАН БЛА
ПОВЕСТЬЛЕ

049748

НАЛЬЧИК
1996

С (Бэлк) 2

Ш 14

Шаваев Х. И.

Ш Собачья свора: Роман. Повести.— Нальчик: Эльбрус, 1996.— 344 с.

ISBN 5-7680-1134-х

Новый роман Х. Шаваева «Собачья свора» написан в форме детектива, высвечивающего противостояние идей и гражданских позиций. Долг, честь, совесть, порядочность, а также исследование условий и обстоятельств, когда возможен перекоc этих качеств,— вот круг вопросов, на которые пытается ответить автор.

Повести «Неволя» и «Памятник живого человека», которые писатель включил в книгу, получили признание читательской аудитории в своих журнальных вариантах.

Ш $\frac{4702100100-088}{М 125(03)-96}$ 30-96

ISBN 5-7680-1134-X

© Шауаланы Х. И., 1996 ж.

РОМАН

ИТ ЖЫЙЫН

ИТ ЖЫЙЫН

I

Тейри адамы, Солман бу кыйынлыккыга тюбер акылыдан кенгде эди. Кёкде учуп, халкыны башындан кырап, хар кимни да кесини аяккы тюбюнде айланнган гумулжукга санай келген жаш, ожаккыдан чыккыган буштуккыга ушап кыалкыанды. Кыалын эринлери ышарыркыга кюрешгенликке, кызыл уууртлары, сыйдам кенг мангылайы топураккы тюрсюнлю болкыандыла. Саркыылдымкыга тартхан жаяккы жанлары, кечеден таннгыга багыаналача билинип кыалкыган боюн тамырлары асыры кыалтырагыандан, Солманны безгекден ауругкыан сунарса. Тохтамай жюрютюучю кыара кёзлюккери да энди бир уллула кёрюнедиле. Баям, азып, бети гитчекик болкыаны ючюн болур алай.

Нёгерлерини башларын отха суккыган да Солман болкыанды. Соруу этерге чаккыргкыан жерлеринден, эки кыолун артха салдырып, сюрюп тебирегенлеринде жашаудан тюнгулген эди. Быллай ыспассызлыккыны сынагыандан эсе, ол дуннякыга кетиуню сайларыккыды. Бусагыатда кесине не уллу палах этерге да угкыай дерик туююдю. Ойнагыанмы этесе, халккы тёгерегине чабып айлануучу, ырыскы кытылыгы не болкыанмы билмеучю Солман, алкыын олтанына санамаучу адамланы тузаккыларына туюшуп кыалса.

Солман тутулкыандан сора, аны биргесине ишлеген жашладан да жуккыу кыуруду. «Этген хатасы ючюн жауапны хар ким кеси тутаркыга керекди»,— деп, сансыз сёлеширге кюрешмегени жоккы эсе да, кёз кёре тугене бардыла. Бек таматалары уа алкыындан да огкыурсуз болкыанды. Кесин да, халккыны да ауузуна ашап кыояды. Биргесине ичип-ашап айланнган адамлары чаккыдан бирде анга телефон бла сёлешип, кими: «Ильяс, бу палахдан кыутулсанг, кыурманлыккыынг мени боюнумдады»,— дейди. Кими уа башха зат айтып кёлюн алады. Райкомну секретары уа, кече белинде телефон бла сёлешип, Ильясны тёшегинден кыобарып, бу сёзлени шыбырдап айтды: «Ол мурдарла соруп башласала бет этмеучюдюле, кыайда да бой

салырса. Хатадан сакъларыкъ уллу Аллахды, къолгъа тюшюп иш къалсанг, бизни атыбызны сагъынсанг, эшитмегенме деме. Ол Солман этбаш болгъанын къатышдыргъан хапар барды. Экигизни тюбешдирген заманда къайда да анга хорлатырса. Бу итле къолгъа этселе да, къоркъма, биз саулукъда анда кѣп мычымазса. Бир амалы бар эсе, мени кючюмю биле болурса да, ахырысы-къысхасы...»

Ильяс Чолпанны тынгысыз ауазын эшитгенинде, эринлери энишге салындыла, сыйдам мангылайын, аз гуппургъа тартхан аркъасын сууукъ тинтери басды. Ол кызыл къатапа бла тышланган шинтикге олтурду да, чыммакъ-акъ майкасыны ал жанын ёрге тартып, мангылайыны, бурун жанларыны терлегенлерин сыйпады. Қысха чортмакъ бурун сыртын да сыйпады. Сора телефонну къулагына жууукъ элтди. Биягъы Чолпан не затла эселе да айта тургъанын эшитди. Алай аны сѣзюн мычымай кесди.

— Тамата, сени тынгысызлыгъынгы иги ангылаялмайма,— деди Ильяс. — Тейри, къарайма да, ишибиз как болур дейме?.. Кѣзюне жетгенде, хар ким кеси башы къайгъылы болуп къала кѣреме да...

— Аллай кѣлсюзлюк санга ушамайды,— деди Чолпан. — Ой, юйюнге, бусагъатда район бизни къолубузда ушайды да... Бу къурурукъ Солманны, Нальчикге чакъыртып, анда тыйгъанлары тынгысыз этеди ансы, мында болса уа, кесинг билесе, сизге тийген адамны букъусун бардырыр эдим. Солманны къурат, учхара адам кѣрюнеди деп, ненча кере айтханма санга. Энди уа хар атламыбызны жик-жиги бла санагъан хапары барды. Аллах урлукъ зыкъы. Ой, Ильяс, ол кыызбайдан мен эртте окъуна къол жуууп эдим.

— Чолпан Бийбертович, тилейме, кюйдюрме жүреги-ми. Андан эсе бу палахдан къалай къутулабыз, аны айт... Тамбла санга тюбемей амалым жокъду.

— Ол дегенинг не сѣздю?! Бусагъатда экибизге бирге кѣрюнюрге жарарыкъ туйюлдю.

Аны эшитгенлей Ильясны жѣн этлери ачыдыла. Жюреги да кесин жокълатды. Жукъа сары къашлары бирге жокку болдула да къалдыла. Къыйыры чибин къапханча къызаргъан узун буруну бютюнда созулду, хар заманда чийленип туруучу кѣзлерин а сюртюп окъуна жетишдиралмайды.

— Да ол къалай болады да сора,— деди Ильяс, ауазын кѣтюрюп. — Энди райпону председателини райкомну секретарына тюберге эркинлиги жокъмуду?!

— Аллах юйюнгю къурутурукъ, не кычыраса,— деди Чолпан Бийбертович, къургъакъсыгъан эринлерин терк-

терк жалай. — Не кесинги бузаса? Мен да сени ючюн жукъусуз болуп турама. Дагъыда манга кёл ашайса... Кесим айтхынчы манга тюбер акъылдан кенгде бол.

Бусагъатда барысы да Солманнга кёл ашагъанлыкъларына, палах Ильясдан бла андан ёргеракъда къуллукъ этгенледен чыкъланды. Ала болгъландыла барысына да аман ишни этерге таукеллик бергенле. Райисполкомну председатели Ильяслары къауумгъа къатылыргъа умут этгенинде, тейри лязим, райком аны эки аягъын къара буздача учургъан эди. Халкъ контрольную алгълыннгы председателин а, жалгъан дау айтханса деп, башын отха сугъаргъа аздан кёйгъландыла. Аллай таянчакълыкълны ючюн ангылагъан Ильяс а, кесин патчахны эмчек уланыча жюрютгенди. Ант ызындан боллукъ, мехкамасында уа оноуну бирда кишиге бермегенди. Ол айтханны жерге салгъан да болмагъланды. Ильяс жалаңда Солманны айтханына къулакъ салгъланды. Аны да Солмандан къоркъуп неда акъылына бюсюреп угъай, баям, ол билмеген Ильясны аркъасында тюгю да болмаз эди. Тейри, Солман ауздан да къаты адамды. Жютюкёз, тапханын кеси хуржунуна сугъаргъа сюйгенлени узакълдан кёрген. Аны ючюн болур, райпону адамлары андан, Ильясдан, кем сыкъмайдыла. Адамла бирсиледен эсе Солманны кабинетине кёбюракъ окъунамы жюрюй болурла дерчады. Райком айтханлыкългъа, Солманны юсюнде Ильясны къолун-аягълын байлагълан аладыла. Да Солман а ташданмы ишленгенди, не сюйсенг да эт деп, Ильясны аякъ тюбюне тюшюп турургъа. Ишни юсюнде да бирда анга жалгъан сёз айтып къутулаллыкъ туйюлсе. Да, жаным, чырайчыгълы, билими, ишден ангылауу да болса, ырысхыдан богъурдагълына дери толса, негерлер не айтаса да, не этебиз деп айлансала, сора аллай адам кеси акъылына бюсюрегенликге ким да нек айып этеди.

Алай ишге жангылдан келген адам Солман муну чам аты сунуп, айтыргъа базынмай кёп заманнга дери армау болуп айланычуду. Ильяс да, ол да кенгешип, жай айлада таза хауада шишлик этерге Тау артындан төрт эбизе жашны чакълыргъан эдиле да, юйлерине кетгинчиннге дери Сандро дегенлей жашадыла Солманнга. Ол жашха хычыуун окъуна кёрюнюп турду. Алай аны ол аты тюз да эбизеле кетгенлей унутулады.

Солманны тюз аты Сахай болгъланды. Къагълытларында да ол ат жазылыпды. Туудукъллада биринчи сабий болгъланды да, анга ат атаргъа тебирегенлеринде, ол жаныны къартлары — ары, бу жанындагълыла — бери тарта, ахырында, жаш чам атына таянып къалгъланды. Сахайны Сол-

маннга тюрлендирген а атасыны анасы болгъанды. Ол туудугъун эркелетгени сайын: «Сахайым, Солтаным, Солманым»,— дей кетгенди да, ауузгъа айтыргъа тынч болуп, халкъ Солманнга тюзелип къалгъанды. Алай соруу этген аны чам атын бирда сагъынмайды. Солман иги таныгъан, бирге олтуруп, кѣп кере туз-гыржын ашагъан адам, биринчи соруу этген кюнюнде: «Тукъумунгу, атынгы, атангы атын айт»,— дегенинде, следовательно ойнагъан этген сунуп, Солман кюлюп къарагъан эди аны кѣзюне.

— Неъ тынгылайса?! — деп, хыны болгъанында уа:

— Кет, ант ызынгдан болсун, шашханмы этгенсе? — деди Солман. — Сормасанг, билмеймисе мени атымы, тукъумуму, атамы атын а бютюнда? Совет власть ючюн къан тѣкген, аты Къабартыда, Малкъарда да айтылгъан, Сталинни къаничлерини къолларында азап чекген Таулуланы Хажини жашы Солманма. Энди уа сорлугъунг бармыды?!

— Барды. Биз билмегенликден, атынг Солман угъай, Сахайды. Биринчиден, алайчыгъын ачыкъ эт. Андан сора къайда, къачан туугъанса? Бусагъатда къайда, ким болуп ишлейсе?

— Алац, Ахмат, бюгюн санга не болгъанды? Ойнагъанмы этесе?

— Сахай Хажиевич, соруулагъа толу жууап этеринги тилейме.

Следователь Солманны кѣзюне къарамайды. Къаш-баш туюп, эки кѣзюн столунда жаза тургъан къагъытларындан алмайды.

Тейри, Солман бу иш оюн угъай, от болгъанын ангылай башлагъанды. Ол кабинетде болгъан затлагъа эс буруп, къарап чыкъды да, ахырында къарамын Ахматха тиреп тохтады. Солман аны халин жаратмады. Олсагъатда Ахмат аны къанлы жауу болгъанына ишекли туюл эди. Солманланы къауумну хыйла ишлерини юсюнден райкомгъа, райисполкомгъа да жаза тургъандыла. Бир бирлени прокурор чакъырып соруу этген хапары да барды. Алай Солманны былай ырбынга тыярыкъдыла деп а кимни эсинде бар эди.

Солманны башы, кѣзню ачып жумгъунчу кѣп тюрлю сагъышладан тыкъ-тыкъма болду. Бек алгъа, Ильяс бар палахны муну юсюне атып, кеси уа туурадан къарап турлугъу акъылын бийледи да, къыл чайнады. «Угъай,— деди ол,— мен хуна тешигинден чыкъмагъанма, «Биреуню бѣркюю алсанг, бѣркюннге сакъ бол»,— деген сѣзлени унутма Ильяс! Сени манга тутхан ниетинги билмеген бош сунаса. Эрттеден кюреше эдинг менден къутулургъа. Чолпан бла

жюрютген байламлыкъларынгы да билгенме. Аны да, сени да тончукъларыгъызны чардакъгъа такъдырырма. Мен Хажини жашы болгъанымы унутмагъыз!»

II

Солман иши кырты болгъанын ангылай эсе да, жашаудан умут юзюп а къоймагъанды. Атасыны хатерин этерлерине ийнаныпды. «Ой таланган, Таулуланы Хажини жашына тутмакълыкъ къалай сынатырла?» — деп, кеси кесине кёл этдиреди. Алай хар соруу этилген сайын ишни теренден теренге кире баргъанын а сезеди. Следователь Ильясны атын сагъыныргъа суймегени ачыкъды. Солман аны ангыламазча тели туююлдо. Солманны атасыны кишилигине, аппасыны намысына махтана жашагъан адамла бююн, болмагъан ишни юсю бла, жерге нек къараргъа керекдиле. Ма ол сагъышды Солманны отха секиртирге жетишдирген да, кесини башын палахдан къутхарыр ючюн Чолпаннга, Ильясха, башхалагъа да бет этмезге таукеллендирген да.

— Сен, Таулуланы Хажини жашы Солман, кёп жылланы ичинде къуллугъунгу хайырланып, бир аманлыкъдан да артха турмагъанса, — деп башлады Ахмат сёзюн. — Къыралны ахчасына малла, кёгетле, жемишле алып, аланы узакъ жерлеге жиберип, юч-тёрт багъасына сатып, тюшген файданы уа толусунлай хуржунунга ургъанлай тургъанса. Ол жумушну этерге да беш-алты адамны жалчыгъа тутханса. Иш хакъларын а къыралны ахчасындан бергенсе. Райпогъа келген мебельни, тонланы, кюйюзлени, аякъ, юс кийимлени жангыз бирин тюкеннге чыгъартмагъанса. Дагъыда башха аманлыкъларынг да ачыкълана турадыла. Сен не ючюн тутулгъанынгы ангыладынгмы?!

Солманны къулакълары алгъа суу таууш этип, ызы бла уа жукъ эшитмей къалдыла, кёзлери уа Ахматны экили кёрдюле. Аякълары, къоллары да суууп баргъаннга ушады. Ол бир кесекден эс жыйды да, бармакъларын ууду, алтын тишлери бла эринлерин ачитхынчы къапды. Солууун теренден алгъанында, кёкюрек къангасы ачыгъан окъуна этди. Сора Солман, алас-булас кёре тургъан кёзлерин жандырып, Ахмат таба огъурсуз къарады. Ёрге кётюрюлюрге кюрешди. Аякъ юсюне болалса, баям, Ахматха игилик этерик туююлдо. Алай, алай да боллугъу бир эсе, бусагъатда аны башы бла ойнай тургъан Ахматны да жойсун да, уллу Аллах анга тутмакълыкъ сынаргъа буюргъан эсе, сынасын. Солман дуниягъа жаратылгъынчы да бола тургъандыла быллай ишле, мындан арысында да боллукъдула.

Акбылында болгъанны айтып, тышына чыгъарыргъа кьолундан келмей эсе да, шендю Солманны башын бийлеп тургъан сагъышла аладыла. Алгъынча, отха тюшгенине кьоркьуп, борбайлары да кьалтырамайдыла. «Бир кюн туугъанма, бир кюн а ёллюкме»,— дегенни айтып, белни кьаты кьысып, башын ёрге кётюрюп тохтагъанды.

— Сен не затла жаншайса былайда?! — деди Солман, Ахматха сансыз кьарай. — Сен кимсе кесинг да? Кёзлеринги хиккилерин сюрт да, андан сора сёлеш мени бла...

Ахмат, акъдан-кьарадан жукъ айтмай, тынгылауну басып турду. Ол, Солман айтханны керти сунуп, хуржунундан бир ариу кьызыл кьолан кьол жаулугъун чыгъарып, аны бла кёзлерин, бурун сыртын да сюртдю. Чыммакъ-акъ кёлегини жагъасына, ызы бла кьара галстугуна онг кьолу бла кезиу-кезиу тийип кёрдю. Ала адам шарайып тапмазча тап эдиле. Ол бурма кьара чачын да кьол аязы бла артха сылады. Солман ачыуундан жаншай турады ансы, школда окъуучу заманындан бери да Ахматны тизгинин жыйгъанына кёпле сукълангандыла.

Солман кеси тохтагъынчы Ахмат тынгылауну басханлай турду. Сабырлыгъын, андан онглулугъун кёргюзтдю Ахмат. Аны алай тынгылагъаны Солманнга бютюнда ачыу тийди.

— Ашыкъма, тилинг ёмюрден ахыргъа тутулурча этерме,— деди Солман шинтикден ёрге кётюрюле. — Мен сени кибикледен кьоркьуучу жаш туююлме. Бар да терслиги болгъанлагъа соруу эт. Киши эсенг, былайгъа Ильясны, Чолпан Бийбертовични чакъыртчы! Былай, аланы кёзлерине бир кьарама кьой мени! Сен да аладан аз кёпмегенсе райпону ырысхысындан. Аны да унутма. Сени кьатынынга кеси кьолум бла окъуна бергенме эки кюйюз. Ахчасын да алмагъанлай...

— Тамамды жаншагъанынг, олтур энишге,— деди Ахмат, ауазын кётюрмегенлей, акъыртын. — Кимге не зат бергенинги, кимле бла не затла ашагъанынги биз бек уста билебиз. Терсликлери болгъанла, законну аллында жауап тутарыкъдыла. Совет законну излеми хар кимге да бир кибикиди: райкомну секретарына да, следовательни кьатынына да. Ангыладынгмы?

Андан сора Солман шинтигине олтуруп, башын энишге этип, иги кесекге дери тынгылап турду. Ол бусагъатда Ахматны сорууна окъуна жауап эталлыкъ туююлду. Кьоркьгъандан угъай, башын асыры кёп сагъыш басхандан, шашып кьалыргъа жетишгенди. Болгъан ишлени жикжиги бла санайды да, аны ызындан келликъ палахдан ёмюрде да кьутулалмазлыкъ сунанды. Тынгылауну басып

турады да, органла кеси муратларына жетгинчи мынга азап чекдирликлерин да ангылайды. Къычырып, къоркъутуп къутулалмазлыгын да ангылагъанды, баям. Болсада кёзюрю уа барды — Сталин къыйынлыкъ сынатхан коммунистди Солманны атасы.

— Мен кимни жашы болгъанымдан хапарынг бармыды? — деди Солман бу жол да.

Ол сёзлени айтханында аны кёзлеринде бир сейирлик таукеллик эсленди. Солман олтургъан жеринде ары-бери тепчиди да, биягъында айтханын дагъыда къатлады:

— Ахмат, мен кимни жашы болгъанымы уа билемисе?

— Билеме, Солман. Хажиге жангыз жашына тюз акъыл бералмагъанды... Совет властьда къыйыны болгъан, жашауда аманнга, игиге да тюбей келген коммунист Солманны аманлыкъдан тыялмагъанды. Сен харам ырысхыны келтирип, юсюне къуюп тургъанында тынгылауну басып, зауукъ жашауну тенгизинде жүзерге уялмагъанды.

— Қаллайла жаншайса?!

— Анга ётюрюкдю деяллыкъ болмазса да, Солман?

— Таулуланы Хажиге алай айтыргъа базынган, сен адам этин ашарыкъса. Ахмат, сен мурдарлыкъдан артха турлукъ туююлсе. Мени атам Совет властьны кеси боюну бла келтирген адамды! Сени кирик баштёбенлеге жарыкъ жашау берген адамды. Таулуланы Хажиге кирикдиле сенича эт башланы окъуулу, къуллукъчу да этгенле. Совет властьды сизни кириклеге баш кётюртген. Энди уа анга душманлыкъ этесиз. Таулуланы Хажиге, аны жашы Солманнга къол кётюре эсенг, Совет властьха да къол кётюресе.

— Ой, сенде да бир бурушлукъ барды, Сахай... Совет властьны жанынча кёре эсенг, аны ырысхысын урларгъа, законларын аякъ тюпге малтаргъа, жалаанда аманлыкъ ишлени ызларындан сюрюп айланыргъа ким эркин этгенди сени? Атангы бетин да жойгъанса, тукъумунгу бетин да жойгъанса. Сен билетни хуржунунда жүрютгенликке коммунист деген атдан бек узакъдаса. Аллай ниет бла дуняда жашаргъа айыпды. Бир жылны ичинде окъуна хыйлалыкъ бла, биз биллип, алтмыш минг сомну ёз хуржунунга сукъгъанса. Бир таулу колхозну жыллыкъ файдасыды ол. Биз билмей а къаллай бир къыйынлыкъ жетдиргенсе Совет властьха?! Қаллай бир аман юлгю бергенсе жаш тёлуге? Кеси сабийлеринге уа не бетден тюбериксе энди?

— Ауузунгу тый! — Солман секирип ёрге турду. Аны къалын къашлары, кирпичкери да къапханнга тюшген къоянны мыйыкъларыча къалтырай эдиле. Қолларыны

к'валтыраг'анларын а Ахматха билдирмезге кюреше, бирде к'нчек хуржунуна суг'ады, бирде андан чыг'арып, бир бирге ышырг'а кюрешеди. Баям, Солманны к'ычырг'аны Ахматха иги да 'тген болур эди, ол да кесини ким болг'анын танытып башлады:

— Бусаг'атдан, мычымаг'анлай, жеринге олтур да, мен сорлук' затланы бир жангызына к'валмаг'анлай тюз жауап берип бар. Сени бери нек келтиргенлерин ангыларг'а заман болг'анды.

— Жанынга тиймесин, жангыз бир сорууунга тюз жауап аллык' туюлсе. Мен сени кибиклени алларында тобук'лана келген жашладан болмаг'анымы кесинг уста билесе. Мени башыма бек терк эркин этмесенг, башынга келликни да унутма. Ахмат, сен игиликни билмеген ит адамса. Биргебизге ашап-ичип, бююн а д'рденинги к'тюрюрге кюрешесе. Мяу-мяу этип турма да, нелляй бир ахча кереклисин айт да к'ой.

— Сахай, сен бетсизсе!

Ахмат алай айтды да, милиционерни чак'ырып, Солманны тутулуп тург'ан жерине ашырды да, эсинде болмаг'ан саг'ышла башын басдыла. Ол, Таууланы Хажини, аны жашын уста таныг'ан адам, к'олундан келип, Солманнга к'атылык' этерик туюл эди, болсада законну к'аты тутарг'а уа анты барды. Алай ол бусаг'атда, нек эсе да, Хажини юсюнден кеси билген, башхаладан эшитген хапарланы да эсине тюшюрдю. Ол арк'асын шинтикге тиреп, башын к'екге тутуп, к'злерин да к'ысып, саг'ышларына теренден терен кире барады. Ахмат бир башха дунияг'а кетгенча болду да, кесини к'айдаг'ысын ок'уна ангыламай к'алды. Ол ач, суусап болг'анын да унутду. Аны бет к'аны терк-терк тюрленеди: бирде жук'а уууртлары к'ызарадыла, бирде аг'арадыла. Бир кесекден кенг мангылайы, тешиклери кенгирек болг'анлык'г'а, ариу бурунуну сырты да терледиле. Алай ол терлегенлерин сюртмеди. Баям, Ахмат ол затны сезген ок'уна этмейди. Мангылайыны терлегени бурун сыртына тамг'анда уа, сол к'олу бла алайына узалды, баям, чибин к'оннган суннган болур эди. Аны бусаг'атдаг'ы халине сук'ланган ок'уна этериксе — бар ауараларындан да к'утулуп, дуния зауук'луг'ун сынаг'ан сунарык'ды ким да. Да Аллах билсин, бу айтырык' хапарны к'аг'ытха тюшюрюню к'айг'ысын эте эсе уа ол да. Ахмат литератураны суйгенин, назмула, хапарла жазарг'а эниклегенин к'епле биледиле. Аны «К'барангы кече» деген хапары «Коммунизмге жол» газетде басмаланнгандан сора, Ахматны фахмусун к'епле махтаг'андыла. Алай анда кеслерин та-

нып, тырман этерге уллу базымасала да, «Эл ауuzu — элек», орам хапарланы жазганса», — деп, чимдирге кю-решгенле уа болдула. Барындан да бек Хажы келкбалды этди. Ол хапарны окъумагъан бар эсе, эс бурсун.

III

Бу хапарны кертилигине мени атым Ахмат болгъанына къалай ийнана эсегиз да, алай ийнаныгъыз. Атына «Къарангы кече» деп атагъанма. Хыйсабы уа — ол огъурсуз иш кече белинде, эл татлы жукъусун къыздыра тургъан кезиуде болгъанындады.

Ол мамыр юйюрге кыйынлыкъ нек жетгенин бююн-бюгече да киши билмейди.

Сиз къалай къарайсыз, боллукъ ишлени адамны жо-реги эрттеден сезеди дегенлери керти болурму? Тейри, ол жашауда сыналмаса, халкыгъа жайыллыкъ болмаз эди. Алай туююл эсе, Азинат бла Зауурбек, жюрек тынгысыз-лыкъларын бир бирге ангылатыргъа суймей, хапар ай-тыргъа кюрешип нек турдула кече белине дери, къулакълары тышына сагъайгъанлай.

— Э, киши, сау кюнню туююлюп келгенсе, жукъла, тынчай, — деди Азинат Зауурбекге.

— Бирда бюгече жукъу къайгылы туююлме нек эсе да. Энди, Аллах кергенден, къайгылы этер жерим да жокъ-ду. Бичен ишлеуде бизни бригада алгъа чыккъды. Ташуул-ну да тамам эте кетгенбиз. Бир да сени председатель этмей къоярыкъ туююлбюз деп, эл эки аягымы бир уюкыгъа сугъуп тохтагъанды. Не айтыргъа да билмей турама.

— Кет, аурунг, ол ауур ишди, элталмазса, — деди Ази-нат. Алай эрини хапарына къууанган а этди, Аллах кер-генден. Ойнагъанмы этесе, Зауурбек колхоз председатель болса, элде намысы кекде жюрюр Азинатны да.

— Да билмейме, тейри. Артыкъ ыразы туююлме ол ишге, — деди Зауурбек, нек эсе да теренден ахтынып, сый-дам жолюнюп тургъан башын зыбыр къол аязы бла сы-лай. — Ол къуллукъда эндиге дери ишлеген жашладан онглу мен да туююл. Сора, барып, кюн сайын жоюз кере тюбей тургъан адамынгы столуна олтуруп тохтамакълыкъ бетлик туююлдо.

— Аллахха туурады, сени оноунга мен бир заманда да сёз къошмагъанма, алай эл былай этмей амалынг жокъду дей эсе, кесинги бир жанына тартма. Алай уша-майды. Аурууунгу алайым, кесинг иги сагъыш эт. Хар заманда тилеп да турмазла... Аллынга келген насыбынг-дан баш тартмасанг иги болурмеди?

Азинат, таянып тургъан жеринден ёрге кётюрюлдю. Ундурукъ къулакъда къолан кишмир жаурукъчугъун къолуна алды. Аны кыйырын тишлери бла къапды да, эки къолу бла узалып, чачын тап жыйып, ызы бла жаулугъун башына къысды. Тогъайчыкълагъа ушагъан, чий алтындан ишленген сап-сары къулакъ сыргъаларын стол юсюнден алды да, къулакъларына такъды.

Ол къабыргъада тагъылып тургъан кюзгюню аллына сюелди. Аны узун акъ боюнуну, бал бетли кыйылгъан къашларыны, узун кирпичлерини, жукъа акъ бетини, токъ ёшюнлерини суратлары кюзгюде бир ариу кёрюндюле. Колхозну председателини эриши къатыны барды деп киши айтырыкъ туююлдо. Элде тиширыула окъуна сукъланычудула Азинатны чырайына.

Зауурбек къатыныны кюзгю аллына сюелип сымарланганын эслемеди. Алай тешекде сыртындан тюшюп, терен сагъышха кетгенлей турду, къатынына жукъ айтмай.

— Алан, Хажии уа билемиди, сени председатель этерге айланганларын? — деп сорду Азинат.

— Хапарым жокъду...

Зауурбек ол сёзлени сансыз айтды, къатыныны соруууна артыкъ уллу магъана бермей.

— Да «ийнек аягъы бузоу ёлтюрмейди» дейдиле, ол да санга аманлыкъ излерик туююлдо. Намысы жорююлдо. Кёресе, не заманлы ишлейди партком болуп.

Хажии бла Азинат туугъан къарындашладан туугъандыла. Сабийликден бир арбазда ёсгендиле. Школда да бир классда окъугъандыла. Алай жети классны тауусханлай, Азинат Зауурбекге къачып кетгенди. Азинат школгъа Хажини зорлугъу бла хайт деген къыз болгъандан сора жорюп башлагъан эди да, эрге къачханында, сабий къызы алдагъанса деп, Зауурбекни юсюне киши сюелалмагъанды. Элде жети классдан ары школ да жокъ эди. Алай Азинатха эрттеден кёзлери къарап тургъан жашла уа, Зауурбекге не аманлыкъ да этерик эдиле къолларындан келсе. Болсада, аллайла да, Зауурбекге сукъланганлай ашыра келедиле жашауларын.

— Бузодан, ийнекден хапарым жокъду,— деди Зауурбек,— алай мен партиягъа кире туруп а, бир да жууукълукъ хатерин кёрмеген эдим. Бирда мен коммунист болгъандан эсе не уллу хатагъа тюберге да ыразы эди.

— Хо бирда,— деди Азинат, кюзгю аллындан бир жанына кете, башын эри таба угъай, терезе таба бура.— Дагъыда халкъ ичинде алай кибик этгенликге, атам ёлмесин, санга, манга да жанын берликди.

— Сен да ёпкелеме ансы, Хажини хайыры, хатасы да керек туююлду.

— Э киши, аны эшитген не айтыр?

— Сен эшитдинг, айт айтырыгыңы,— деди Заурбек, жатхан жеринден ёрге кётюрюлюп, ундурукъда олтура, жастыгың да бери, кълотукъ туююне тартды.

— Аллах бирди, хапарыңы жаратмадым.

— Суюсенг жарат, суюсенг къой, болгыаны алайды.

— Хар кюнден юйюнге келип, халал ашыңы ашап тургъан адамгъа аллай ниет тутаргъа жараймыды да?

Былайда Заурбек сёз айтмай тынгылап къойду. Алай башын бир сейирлик, тынгысыз сагышла алдыла да, эки кзулагы жукъ эшитмей кълалды. Заурбек кёзлерин кысхан окъуна этди. Сора кёлсюзлюгюне къатынындан уялды. Кёзлерин ачды. Сёлешалгъан а этмеди. Ол кеси акъылында Хажини сёзюн этмезге керек эди. Сёз аягы бла жюрюйдю дейдиле. «Азинат кёлкълалды этген магъанада бюгече айтылгъан хапарны Хажини кесине билдирсе, юйюмю кзурутурукъду,— деп оюмлады да, къара моргъа тартхан тишлери бла саргълдым мыйыкълары къатыш баш эринин чайнады.— Ой, терек тюп кибик, ол алаша тонгузну ичинде кёп кир ишле къайнайдыла. Хажи жашыртын кълпхан итди. Ариу айтып кечинеме ансы, жууукълугъубузну чотха да алмай, эртте окъуна аман сагъатлы этерик эди».

— Э киши, Аллах бирди, тауукъла кычырыр заман бола турады. Кет, тынчайыкъ,— деди Азинат, жаулугъун тешип, биягы ундурукъ кзулакгъа тагъа, ызы бла уа кзулакъ сыргъаларына узала.— Айран а ичерменг?

— Ой юйюнге, сарашха кълпхан кибик, бу заманда не айран хапарды ол? Андан эсе жат да, тынчай. Тамбла аякъ юсюме бек эртте болургъа керекме. Тюшге кълмай биченчилеге азыкъ жетдирмей амалым жокъду.

...Заурбек алай айтып, жастыгың да биягы жерине салып, тёшегине жатды да, жукълар акъылгъа кирди. Азинат а алгъа кызла жатхан отоугъа кирип, Ариубаны бла Ариужанны юслерин жабып, Аллахдан алагъа сау-лукъ, узакъ ёмюр тиледи да, ызы бла жашы Адырахман болгъан отоугъа барып, анга да Аллахдан кёп игиликле тилеп кълйтды.

Ариуба бла Ариужан эгизледиле. Бешинчи классха жюрюйдюле. Адырахман а атасы бла чалгы чалгъан жашды, жетинчи классда бек иги окъугъанладан бири. Несин айтаса, юйюрню бек ариу чакъгъан заманыды. Ахшы умутладан топпа-толуду юйню ичи да...

Азинат тюз да чыракъны ёчюлтгенлей, эшик кългыл-

ды. Ол терк-терк атлады да, тѣшегине кирип, башын жууургъаны бла жапды. Жыйрыгъы уа юсюндеди. Эшик дагъыда къагъылды. Зауурбек, башын ёрге кѣтюрдю да, тауушланы иги ангыламай бир кесекчикни тынгылап турду.

— Ким эсе да эшикни къагъады, эшитмеймисе? — деди Азинат, башын жууургъан тюбюнден да чыгъармай.

— Бу заманда не тынгысызлыкъ барды да? — деп, Зауурбек ёрге кѣтюрюлдю.

— Аланла, нек ачмайсыз эшигигизни? — деп сѣлешди тышындан биреу.

— Не аман сагъатлы болуп айланады бу? — деди Зауурбек.

— Кимди ол? — деп сорду Азинат.

— Да Хажини ауазына ушайды, жангылмай эсем.

— Аллах бирди, Геллякагъа бир зат болгъанды, — деп, Азинат аякъ юсюне бек женгил болду.

— Анасына угъай, кесине болса уа бир зат, — деди Зауурбек, жууургъанын юсюнден бир жанына ата.

— Кет, э киши, кесине эшитдиресе, — деди Азинат.

— Эшитсе уа, мени айтханым бир жанындан кирип, экипчи жанындан чыкъсын.

— Тоба де, э киши, Хажини бла мен туугъан къарындашланы адамларыбыз.

— Туумай къалгъан ол болгъу эди.

Азинат, эрини къаны бузулуп тургъанын ангылап, андан ары сѣз къошмады. Зауурбек а, мажарып, юсюне бир зат къаплап, эшикни ачхынчы иги кесек заман озду. Эшик ючюнчю кере алай хыны къагъылгъаны да аны ючюн эди. Ол заманда уа тышында бир сууукъ жел уруп, терезелени зынгырдатханча, алай бир огъурсуз таууш эшитилди къулагъына. Къоллары къалтырадыла, жарыкъ жанып тургъан чыракъны кѣзлери алас-булас кѣрдюле. Азинат кесини ол халин жаратмады. Жашауунда ауругъан не зат болгъанын билмеген тиширыуну жюреги асыры къалтырагъандан, чартлап чыгып кетерге жетишди. Ёрге туругъа кюрешди, алай аякъ юсюне болалмады.

— Э киши... мен халими жаратмайма, — деди Азинат, ауузу асыры къургъакъсыгъандан эринлерини кючден къымылдата.

Баям, Зауурбек къатыныны айтханын эшитмеди. Тынгылагъаны алайгъа ушады. Азинат айтханын дагъыда къатлады. Алай ол кезиуде Зауурбек эшикни къадауун ачаргъа кюреше эди да, бу жол да эс бурмады Азинатха.

— Аланла, не ишди бу?! — деп, Хажини эшикден даууру бла кирди. Аны ызындан а эрттеден бери да Ташбурунда милиционер болуп ишлеп тургъан чегемли жаш. Аты

Суфиянды. Қаллай чыны болгъанындан а Азинатны угъай, Зауурбекни да хапары жокъду. Аллахха туурады, Суфиян аман адамгъа саналмайды. Ариу сёзлю, кимге да эс тапдыргъа кюрешген жашды. Суфиян эшикден кирген жерде сын къатханлай сюеледи. Тейри, Зауурбекге салам окъуна бермеди ол. Кёзлерини мудахлыкъларын а ким да эслерикди. Уллу къолларыны базыкъ бармакъларын тохтамай уугъанлай турады. Хажи уа кесин бек эркин жүрүтеди юйде. Азинат да, кийинип, тыш юйге чыкъды да, алгъа Хажини угъай, Суфиянны эследи. Аны кёзлери экили кёрдюле. Суфиян бирде къалын туманнга ташайып кетеди, бирде уа къара ауана болуп къалады. Былайда да Азинат уллу Аллахдан болушлукъ изледи. Узалып, эки къолу бла кёзлерин ууду. Зауурбек да армауду. Жаланда Хажиди сёзю, ары-бери атлауу бла да дауурдан къырып айланган. «Бу не ишди? — деди Азинат кеси акъылында. — Зауурбекни колхоз жумуш бла излей келген болурда. Алай кечени бу заманында не жумуш барды?!»

Азинатны къулакълары жукъ эшитмейдиде. Зауурбек да Суфияннга: «ёрге ёт да, шинтикге олтур» деп окъуна айталмайды. Баям, ол акъыллы адам, кечеге «къонакъланы» не ниет бла келгенлерин сезген болур эди.

— Аланла, не сюелиудю бу? — деди Хажи. — Жокъмуду, былай бир сыйлар затыгъыз?

— Э жаш, олтургъан этигиз. Соргъанны айыбы жокъду, кесигиз да кечени бу заманында не айланасыз? — деди Азинат. — Турмагъыз сюелип.

— Суфиян, бери ёт, — деп, Зауурбек шинтикни столгъа жууукъ тартды. — Хажи, сен да олтур.

— Тейри, олтуруп этеригибиз барды деп да билмейме, — деди Хажи. — Суфиян манга нёгер бол дегенди да, аны зорлугъу бла келгенме.

— Хажи, жалгъан сёлешме, — деди Суфиян. — Сени хатангдан келгенме мен бюгече бери.

— Кет, аны эшитген не айтыр? Тамбла эрттенликге дери къой деп тилегенимде: «Зауурбек танг атмай ташыуулгъа кетип къаллыкъды», — деген сен туююлмю эдинг?

— Хо да, энди муну не даулашыр кереклиси барды. Келгенигизни иги этдигиз. Ахшы ишни болжалгъа салыргъа неге керекди, — деди Зауурбек, онг къолун Суфиянны имбашына сала. — Олтуругъуз, Азинат бусагъат жарагъан кюйде сыйларыкъды. Азинат, отха-суугъа къармаш, маржа.

Тиширыу жумушха къатышмаучу Зауурбек, баям, Азинатха артда айтхан сёзлерине сокъуранды. Тыш адамланы къатында Азинатха ашха-суугъа къармаш демезге керек эди. Да бююннге дери уа къонакъ кёрмегенмиди Азинат?!

— Хажы, тыш адам кибик не сюелесе? — деди Азинат. — Къонакъны да олтурт, кесинг да олтур...

Азинат ол сёзлени айтханында Хажини бети бютюнда къара кесеу болду. Аны къалын уууртлары къалтырадыла. Кёзлерине къан чапды. Алай ол бюгече бери келгенине сокъуранмады. Алгъа тишлерин бир бирге ышып чыкъыр-чыкъыр этдирди. Тейри, аланы тауушларын Азинат окъуна эшитген болур эди. Ызы бла Хажы жаякъларын чайнады. Олтургъан а этмеди, ёрге сюелгенлей турду. Олсагъатда, Суфиян айтмаса, ол айтырыкъды Зауурбекге «кийин да, бизни ызыбыздан тебире» деп. Бир от жагъагъа къарай, бир арбазда ойнай ёсген адамла, бююн бир бирге къанлы жау болуп сюелирге керекдиле. Аны юсюнден артталлы да сагъыш этмейди Хажы. Азинат эгечи болгъанын окъуна унутханды. Ол Зауурбекни юсюнде этген муратын толтурса, Азинатха ёмюрден ахыргъа эсинден кетмезлик къыйынлыкъ сынатыргъын да эсине алмайды, таланган. Ол Зауурбекден тамата болгъанлыкъгъа, жыйында сёзю, башы бла да аны аллына ёталмагъанды. Аны себепли, Хажы къуллукъчу эсе да, халкъда намысы Зауурбекни бегирек жорюйдю. Алай кёпле Хажиден элгеннгенлей а жашайдыла. Ол партиягъа, Совет властьха таза да кёлю бла къуллукъ этгенин ангылата, ёз атасына да бет этмезлигин букъдуруп кюрешмеучюдю. Хажини хатасындан жоюлгъан жашланы адамлары былай нек этдинг деп, юсюне сюелирге базынмайдыла,— жан татлыды, балтасы суугъа кетген, сабын да ызындан атаргъа суймейди. Эртте-кеч болса да бир ётю болгъан адам чыгъар халкъдан деп ышанганла уа кёпдюле. Ол заманда Хажы адамлагъа этген хатасына кеси да жолугъур. Алай аллайла да, муратларын жаланда кеси акъылларында тунчукъдуруп турадыла ансы, былайды деп сёз айтыргъа уа къоркъгъан этедиле. Да не этсинле, харипле, жанларынданмы тойгъандыла.

— Нек сюелесиз? Олтуругъуз, хычинлерим жылындыла. Эт къууурулгъунчу ала бла жубаныгъыз. Тартыр затым да барды... Быллай ичгини аталарыгъызны тойларында да ичмегенсиз,— деп, Азинат столгъа уллу аракъы шеша салды.

Баям, Суфиян Азинатны лакъырдасын жаратды дейме, аз ышарды. Алай тиширыуну кёзюне уа къараялмады. Алай Азинатны: «быллай ичгини аталарыгъызны тоюнда да ичмегенсиз» деген сёзлерин а, кёлюнде эки-юч кере къатлады. Суфиян алай ол сёзлени эсинде тутар ючюн этди.

Юйню тюз да ортасында терен сагъышлы сюелген Хажы

Азинатны айтханын эшитмеди. Зауурбек аны имбашына къатылды да, столну кѣргюзтдю. Ол заманда Хажу жукъудан уянганча болду. Элгениген окъуна этди, тейри. Эки къолу бла да кѣзлерин кезиу-кезиу ууду да, ызы бла стол таба атлады.

— Хажу, олтурукъ туююлсе,— деди Суфиян. — Адамда бет болургъа керекди.

Алайда Зауурбек да, Азинат да сын болдула да къалдыла, не алай, не былай дерге билмегенлей. Хажу да, баштѣбен болуп тургъан болмаса, ауузундан сѣз чыгъармады. Алай столгъа уа олтурду. Ол угъай эсенг, шешаны башын ачып окъуна тебиреди.

— Мен санга айтхан эбизе жырмады? — деп, Суфиян бу жол бютюнда хыны сѣлешди.

— Суфиян, ой юйюнге, ол сенден тамата ушайды да,— деди Зауурбек. — Барыбыз да таулулабыз.

— Бизде таулулукъ къалмагъанды,— деди Суфиян. — Барыбыз да амаалыкъны боюмса тюбюне тюшгенбиз да, чомачаны бауун тешерге адам табылмай къалгъанды. Кѣзлерибизге къан чапханлай жашайбыз — теннге-жууукъгъа къан жаудуругъа хазырлана. Зауурбек, мен аз айтдым эсе да, сен теренден ангыла. Иги жаным кибик, кесинг да кийин да, бизни бла тебуре. Жылы кийимле да ал, бир ыйыкъгъа жетер чакълы азыгъынг да болсун... Зауурбек, сен акъыллы адамса, Хажу юйюнге кечени бу заманында бош келмегенин а билирге керек эдинг.

— Оу кюнюм, мен жарлы, не хапар айтаса?! — деп, Азинат кычырыкъдан къырды. Аны борбайлары кыйылып, башы тѣгерек айланып, жыгъылыргъа аздан къалды. Тиширыуну ол халин эслеген Суфиян, сермеп, аны къолтугъундан тутду. Зауурбек а отоуда бола тургъан ишледен бир зат да ангыламайды. Ол эр кишиди, бир кюн туугъанды, бир кюн ёллюкдю. Алай анга быллай кыйынлыкъны сынатырча кимге не хата этгенди? Хо да, анга дери да адамла жоюла келгендиле. Ол да аладан бири. Алай жарлы Азинат къалай кечинсин бу аман дуняда. Сабийлери жетген жокъ, къатында эгечи, къарындашы жокъ. Эки къарындашы да Ата журт урушдадыла. Акъ къазакъла атасы Акъбайны большевиксе деп асмакъгъа асхан кюнлериинде, жангыз эгечи Аминатны жюрсги жарылып ёлгенди. Анелары Шамкъыз а жангы власть келе-келе айланган жыллада ауушханды.

Да энди къалай болса да, Азинат аланы барысын да унутдурукъ кыйынлыкълагъа тюберик болур, бюгечеден башлап.

Ол сагъышла Зауурбекни башында чепген сокъгъанча

айланадыла. Ала аны бир башха дуниягъа элтип атхандыла. Ол себепден ангыламайды Зауурбек отоуда бола тургъан ишлени.

— Оу кюнюм, Хажы, юйюме от салыргъамы келгенсе? — деп, шор ауаз бла селешди олсагъатда кючден бла бутдан аякъ юсюне сюелген Азинат. — Олмуду манга къарындашлыгъынг? Бу жарлыгъа уа азмы кюрешдим: фронтха атлан, халкъ болгъанлай болурса деп. Ол фронтха кетгенлей эл да, колхоз да ичине оюлдукъ сунганды халал жаны. Колхозгъа жанлары ауруй эсе, мында башхаланы тыйсынла дедим. Нек тынгылайса, Суфиян?

— Азинат, жанынгы къыйнама. Бююн санга да, Зауурбекге да киши болушаллыкъ туюрлдо. Совет властьюн душманлары аны къанат тюбюне къысылып, анга аманлыкъ этиулерин бир кюнде да тохтатмайдыла, — деди Суфиян. — Зауурбекни юсюнде да иш алай болгъанды. Къоркъма, эгечим, заман былайлай турмаз, — тюзлюк хорлар.

Алайда Хажиге жан кирди. Энди ол Суфиян кимни жаныгъанын, бусагъат заманга нек бюсюремегенин ангыларгъа, андан сора уа аны башхалагъа ангылатыргъа керекди. «Тюзлюк хорлар!» дегени уа несиди Суфиянны? «Тейри, къарайма да, боюну бууулдукъладанды бу да, — деди Хажы кеси акылында. — Тилеген этеме, энтда да айт бир къауум зат...»

— Зауурбек, келсюзлюк этме, бу тиширыуну да быллай бир жунчутма. Таукел бол! — деди Суфиян теренден ахтына, столда олтуруп, тонгуз тынгылауну басып тургъан Хажиге уа жийиргенчли къарай. — Кеп турмай юйюнге сауэсен къайтырынга толу ийнаныпма.

— Сен кимге ёкюл боласа? — деди Хажы, олтургъан жеринден секирип туруп, Суфиянны кезюне огъурсуз къарай. — Сен — иги, мен — аман, алаймыды?! Былайда мени не терслигими кересе? Мен бери кече белинде сени ашыра келгеним ючюн терсме. Алай керек эди манга. Былайда жаланда эгечиме жаным ауруйду ансы, къалгъанла от тебеси болсала да эсиме аллыкъ туююлме. Бюгече бери келгеними хыйсабы да аны ючюндю — Азинат къоркъгъан этмесин деп. Анга кел этдирейим, Зауурбекге айтылгъаны жалгъан дау болгъанын ангылатайым деп.

— Да сора бюгечели нек тынгылайса, кел этдирмей, жалгъан дау къайдан чыкъгъанын ангылатмай? — деди Суфиян. — Санга селешеме, Хажы?

— Тохта, ашыкъма. Сен къыралгъа тюз боюнлу адам болмагъанынгы эртте ангылагъанма, — деди Хажы Суфиян-

нга чамланып. — Бюгече мында айтхан сѣзчюклеринг тамамдыла, сени башынгы тюрмеде чиритирге.

— Не зат дейсе, мынафыкъ?!

— «Заман былай турмаз, тюзлюк хорлар» деген сен туююлмюсе?

— Ма санга... Сен а таза да мынафыкъ кѳреме да. Эртте-кеч болса да сени кибикле дуниядан тую болурла деген магъанада айтханма ол оюмну. Бар, тил эт, тутдур, аман кѳзюнге жолугъайым. Сен партия кѳуллукъда угъай, партияда туругъа да тийишли туююлсе.

— Ма! Зауурбек, Азинат, эшитдигизми аны айтханын? Муну элибизден кѳурутмасакъ, халкъыбызны тутдуруп тауусурукъду. Зауурбекни не хатасын кѳргенсе, юйюнден, юйюрюнден айырырча. Сау эл муну чынтты большевикге сапайды. Сен а аны жояргъа хазырланаса...

— Зауурбек, тебире! — деди Суфиян. — Мен бу адамны былхымсызлыгъын кѳтюралмайма. Азинат, тебирет Зауурбекни.

...Ол кезиучюкде Зауурбекни, Азинатны да кѳоркъгъанлары бир кесек сел болду. Зауурбек аяулукъгъа жюрютген кийимлерин кийди. Ол, Азинатны болушдуруп, артмакъларыны бир жанына ич быстырла, мамукъ кѳнчек, тап, омакъ сырланган къаптал, жылы носкийле салды. Артмакъны экинчи жанына уа гыржын, тузланган баш, бишген эт, Зауурбек жолгъа атланса, биргесине элтиучю суулукъ бла бир айран, дагъыда башха затла салдыла.

Артмакъла уа артмакъламыдыла — ариу кѳара сахтияндан тигилгендиле. Зауурбекни атасы кѳп жыл мындан алгъа Эбизеден келген бир адамдан ахча берип алгъан эди. Анча жылны ичинде да бир жеринде бир тепген жери жокъду артмакъланы. Ол угъай эсенг, тыш кѳрюмдюлери окъуна тюрленмегенди.

— Мен хазырма! — деди Зауурбек.

— Тынч кечели бол, Азинат! — деди Суфиян. — Совет власть да, уллу Аллах да бизни биз кѳоркъгъан кѳоркъууладан кери этсин. Сау къал, эгечим.

Азинатны кѳлю толуп, бир сѳз да айталмады, жиямукъларын тышына чыгъаралмай, ичине жутханлай сюелди. Ичине туюрююгю къатыш тигелеген жиямукълары ариу акъ тамагъында таныла эдиле.

Хажини бети бирде топуракъдан ишленгеннге, бирде мыдыхдан чыгъарылып, суукъ суугъа сугъулгъан темирге ушай эди. Ол кетип тебирегенинде Азинатны кѳолун тутаргъа кезледи. Алай Азинат кѳолун тутхан угъай, аны юйде барын-жогъун да эслемеди. Ол энди Хажини кеси ѳмюрюнде къарындашха санарыкъ туююлду. Алайда Ха-

жи Азинат анга алай уллу кёллююк этгенине ичинден чамланды. Олсагъатда кьолундан келсе, аны да Зауурбекни ызындан ашырыкъ эди. Неге керекди анга — халкъ ауузуна къарагъан кишини чурукъ табанындан тюшген кирге санамагъан эгеч!

Хажиде кете туруп, эшикни алай къаты этди, аны тауушуна Азинат кылыксыз бек элгенди.

Азинат терезелени къангаларын ачып тышына къарагъанында, тагъ тюбюнден белги берип тура эди.

VI

Ол кече болгъан иш элге терк жайылды. «Зауурбекни эрттенликден окъуна Кенделеннге — районнга алып кетгендиле», — деп, бир бирге шыбырдашадыла ишни халын дурус билгенле. Алай, жашау юйретгенден туююл эсе, Зауурбекни не хыйсапдан тутхандыла деген сорууну туудургъан а хазна жокъду. Жаланда Жамме кьамасына узалыргъа хаппа-хазыр болуп тургъан. Ол Зауурбекни ата-сыны эгечинден туугъанды. Урушдан онг кьолуну юч бармагъы да кетип, бир кёзю да чыгып къайтханды. Жамме сакъат болгъанына жарсымайды, алай душмандан дертин алгъынчы аскерден кысталгъанына уа ичи кюеди. «Тилей, жалына тургъанымлай, «юйюнге бар», — деп итни кыстагъанча, кыстап ийгендиле», — деп хапар айтыучуду эллилерине.

— Бу не хапарды? — деп сюелди Жамме Хажини юсюне. — Зауурбекни тутаргъа сен да баргъан хапарынг барды! Бу ишни башын ачыкъ этмесенг, мындан чыгъарыкъ туююлме.

Бир такъыйкъаны ичине Хажини бети жюз тюрлю болады. Бирде къаралады, бирде кызарады, бирде уа, кийсейча, чыммакъ болады. Ол Жамме таба къарагъан окъуна этмеди. Башын энишге тутханлай турады.

— Энди сен, юч жыйырма жылдан атлагъан кишисе. Ол дуниянгы сагъышын этмеймисе?..

Баям, Жаммени айтханлары жюрегине жетген болур эди, Хажиде олтургъан жеринден секирип ёрге турду да, эки кьолун столгъа, къарамын а Жаммеге тиреп, иги кесек заманны турду. Сора айтды:

— Бу кабинет, элни большевиклерини от жагъасыды! Мен айтханны ангыладынгмы? Сен, эл тюбюнде айланган биреу, мени юсюме секирирге не эркинлигинг барды? Отъесе, большевиклени башлары бламы ойнаргъа кюресесе? Бусагъатдан былайдан чыгып кет. Терк дейме да!

— Къара харип мыннга. Да сен а кетип тургъанладан-

са да. Менден таза коммунист болгъан жеринги кѣзюме туура этчи,— деди Жамме. — Сен мында эрсиз къатынлары башлары бла ойнап, Зауурбек кибик таза адамлары абындыруну жолун излеп айланганлыкъгъа, мен Родинам ючюн къан тѣгюп келген жашма. Адамны аманлыкълары жерге жутулуп бир заманда да къалмагъандыла. Аллах айтса, сени абынган кюнюнгнию да кѣрюр эл. Ол заманда бюгюнча жандыралмасза мурдарлыкъдан тоймагъан, бузлагъан миялача жылтырагъан, бир затдан да уялмагъан кѣзлеринги. Акъылынгы башынга жыйарса да, Зауурбекни артха къайтарырса, алай болмаса уа, мычмай аны ызындан барлыгынгы ангылап къой. Бары да болмаса уа, таматалыкъ бетинги окъуна этерик туююлме.

— Сенде уа сейирлик гынттыла бар кѣреме да, жашчыкъ,— деди Хажы, шинтигине олтура. — Кѣп зат къайнайды башында, жюрепингде да. Алай сакъ бол, алай къайнай кетип, атылсала, урходугунгу кѣнге бардырырла... Кѣремесе, акъылсыз адамлагъа къалай къыйынды бу дуняда жашагъан. Ма сени кибикледиле кеслерин жойгъанла, сабийлерин ёксюз, къатынларын тул этгенле.

Партияны башы бла бош ойнайса ансы, биз болмасакъ кѣплеге аман кюн келир эди. Зауурбек а мени киеуюмдю. Аны кесинг да билесе. Ол айтырын-къайтырын билген адам туююлдо...

— Кѣрмейсиз бу адамны телиле жаншагъанын,— деди Жамме. — Зауурбек сенден акъылсыз къачан болгъанды?

— Аны акъылы болса, быллай кюн жетмез эди башына. Аны хатасындан мени да ызымдан тюшюп турадыла. «Сен, киеуюнгию тюз жолгъа салалмагъан адам, къуллукъда туругъа эркин туююлсе»,— деп тохтагъандыла. Ол кече Суфиянига къошулуп, Зауурбеклагъа жарлы эгечим къоркъуп, шайталлы болмасын деп баргъан эдим.

— Бир сѣзюнге ийнанмайма. Сени къолларынг адам къанына боялыпдыла. Аланы кесинги къанынг бла жуусанг да, кетераллыкъ туююлсе. Кѣрге кирсенг да кетерик туююлдо кир атынг юсюнгден. «Ол мурдардан къоркъгъан этебиз»,— дейдиле адамла. Хар атламынг да белгилди халкъгъа, «тюз ниетли», «халал жюрекли» большевикчик. Халкъ чамлануу уа ташны эки атылта келгенди. Сен адамлары жоуп, кесинг аланы ызларындан къарап турлукъ сунма. Санга да кезиу бек къысха жетеригин ангылап къой...

— Жамме, энди уа озгъан этесе,— деди Хажы, биягъандача, шинтигинден ёрге кѣтюрюле. — Бюгюн санга тѣзгенимча ёмюрюмде кишиге тѣзмегенме.

— Терслигинги ангылайса да, тѣзесе,— деди Жамме

сюелген жеринден тепмегенлей... — Тёзмей этеринги да аяма.

— Да кесинге бек базынаса, Жамме. Жаш адамса, акъылынгы башынга жыйып сёлеше тур. Сени кибикле ардан сокъурануучудула этген ишлерине, айтхан сёзлерине. Ёрге къопмазча абыннгандан сора уа, не бек къореше да аякъ юсюне болалмаучуду адам, ол не борбайлы эсе да.

— Не бек жанысанг да, къоркъурукъ туююлме, Хажии,— деди Жамме. — Урушда кёп тенгимден айырылгъанма. Аладан иги мен да туююл! Тюзлюк ючюн жоулгъанлыгъыма киши манга айып этерик туююлдо.

— Ахшы, бар жолунга. Кёп учхара сёзюнге тынгыладым. Бек ыразы боллукъма, ала бу отоудан чыкъмай къалсала. Чыкъсала да кеси башынга таш болуп тиерикдиле...

— Тамата, таш не сени башынга, не мени башыма тиер, аны кёре турурбуз. Заурбекни юйюрюн андан бек инжилтмезинги уа тилеген этеме.

...Былайда Хажии Жаммени бир кесек жумушагъанына къууанды. Жамме андан бир кесек къоркъаракъ болгъанын сезди, баям. Алайда кычырып, Жаммени намысына ушамагъан сёзлени айтыргъа да бир акъыл этди. Болсада кесин тыйды. «Къолума тюшгенсе, жекбашчыкъ»,— деди Хажии, кеси акъылында Жаммени кёзюне жютю къарап, жылтырауукъ кёзлери, къаралдымгъа тартхан эринлери да бирча ышара.

Жамме уа алыкъа кабинетден чыгып кетмегенди. Баям, ол Хажиден тюз сёз сакълайды. Жамме, бирде къабыргъада Ленини суратына къарайды, бирде уа Хажини жийиргенчли бетине. Аллахха туурады, Хажии чырайсыз эр киши туююлдо. Аны былхымсыз ишлеридиле халкъны кёзюне келепен этип кёргозтген. Алай бюгюн Жаммеча аны юсюне сюелип, тонгуздан туугъан тонгуз болгъанын киши айтмагъанды. Хажии бусагъатда Жаммеге къаны-жаны бла чамлана эсе да, бир кесек сагъыш а этгенди — итлигинеми женгдирген болур. Байрым аны кёмсюн. Алай Жаммени кабинетден чыгып кетерине уа бек ашыгъады. Алай ол да таш къошунча, жеринден тепмей сюеледи, алаша токмакъ болуп. Жауурунлары уа, къуш къанатларыча, бек кеннге керилипдиле. Бетинде уа бир огъурлулукъ барды, не бек ачыуланса да аны сыфатындан жылыу ургъанлай турады, нюр тегюлгенлей. Бир кесекден Жамме эшик таба атлады да, дагъыда тохтап, артха бурулуп, Хажини кёзюне жютю къарады. Аны ол къарауу, Хажиге: мен айтханны этмесенг башынга аман кюн келтирикме дегенлиги болур эди. Ол тышына чыгып кетгенинде, Хажии солууун

теренден алды да, бир кесек эс тапды. Алай бююннго ишни Жаммеге кечип кьойса, ол да Хажн тьуйюлдю. Аркьасын шинтикге кьаты тиреп, эки кьолу бла башындан тута, терен сагышха кетгенинде, аны акьылына аллай оюм келеди. Болсада не кёл этерге кьореше эсе да, асыры кьайгылылыдан жюреги кьабындан чыгып кетер чекге жетишгенди. Солууу да бирде тохтап кьалгьанча болады. Аны ючюндю Хажн мор ысхарла кёлегини баш тьуймесин тешип неда этип, жанына тынчлыкь излерге кьорешгенди. Ол, ёрге туруп, терезе кьатына барды да, тышына кьарады. Хажн бир адамла бла ушакь эте тургьан Жаммени кёрдю. Жаммени аз хырылдагьан ауазы Хажини кьулагьына эшитилгенча болду. Ол Жамме аны аямай сёге тургьанына ишексиз эди. «Итден туугьан, орамлада алай этип айланьргьа хазна базьнмаз, башында бир кьашыкь акьылы бар эсе»,— деп да бир айтды кеси кесине. Алай Жамме эртте, кеч болса да, бир исси кьапдырлыгьын а ангылагьанды. «Аны себепли уа, сокьур тонгузну не кьайтмаз жолгьа ашырыргьа керекме неда Заурбекге келген кюнню келтирирге. Айтыр зат а табылыр. Бююн юргени да тамамды кёзкёрмезге ашырыргьа»,— деди Хажн.

Ол сёзлени айтханында, жюрегине бир сейирлик тау-келлик келип, Жаммени кертиси бла да тобукьландыргьан сунуп кьууанды.

Да тюзюн айтхан заманда, Хажн эндиге дери эте келген ишлени кьатында Жаммени тунчукьдурмакьлыкь анга милдеу да тьуйюлдю. Хажн кеси ёмюрюнде кьазанлашмагьан адамыны — Гемму улу Акону юсюне сюелип, шагьатлыкь этген кишиди. «Ако эсе да, Чако эсе да, ол Гемму улу дегенигиз, Бахсан ауузуна келип, халкьны акьылын терсине буруп, Совет властьха кьажау сюерге кьорешип айланганды. Бир угьай, кёп кере келгенди бизге,— дей эди Хажн сюдде, уялмай-буюкьмай. — Алай, насыпха, партия тюзлюкню жолуна салгьан халкь, тюзлюкню жолундан таймагьанды. Браг народла уа жерлерин тапхандыла. «Биреуге кьазгьан урунга кесинг тьюшерсе» деп, таулула быллай ишле ючюн айтхан болур эдиле. Акоча халкьгьа аманлыкь излегенле аманлыкьгьа жолукьмай кьалмайдыла да, андан айтама ол сёзлени... Барсын азап жолуна».

Хажн Жамме ол сёлеше тургьан адамларыны кьатларьндан кетгинчи, терезеден кьарагьанлай турду.

* * *

Бир кесекден кьалын туман таула арасы бла ёрге келе келди да, бауурун Ташбурунда орамлагьа, суу жагьала-

гъа салып тохтады. Кюз арты кесин таныта башлагъаны андан окъуна белгили эди. Хажжи не кикиригин тургъузургъа кюрешсе да, жүрегин къара туман басханы кёзлерини мудахлыкъларында ачыкъ танылады. Иги эслеп къарасанг, Жамме келип кетгенли окъуна тюрленгенди аны бет сыфаты: сакъал тубюню териси да, къалын уууртлары да, буруну да энишге бегирек салынганча кюрюнедиде. Сёлешген заманда бирде тили да бюлджюгю этеди. Мангылайыны ызлыкълары да кёбюрек эсленедиле — эндиге дери болуучусундан эсе. Алай къалакъ тишлери бла уа эришлерин чайнагъанлай турады. Хажжи алыкъа тиш ауруу не болгъанын сынамагъанды. Тейги, андан болур, ол жыл санда окъуна сыфатында къартлыкъ илишаны хазна эсленмегени. Кеси насыбына къууана, боюн къайнатханлай жашайды. Алай бюгюнню кюн аны жүрегине ёмюрде юсюнден кетмезлик жара салды. Болсада, эндиге дери эте келген аманлыкъ ишлерине уа сокъуранмады. Да тюзю, ол аланы аманлыкъ ишлеге санамайды, хар заманда да жаланда тюзлюкге къуллукъ эте келгенине арталлы да ишекли туююдю. Аны акъылында Зауурбек кибиклени жерлерин тапдыра эсе, партияны жолун кирниетли адамладан тазалайды. Аны аллай кишиликке партия кеси юйретгенди. «Серебряковну башкеслери да тобукъландырмагъандыла мени,— деди, бир заманда кесикеси бла ушакъ эте Хажжи. — Бюгюн а Зауурбек, Жамме кибикле манга чибинден борбайлы туююдюле. Аллах айтса, Зауурбек жерин тапханды. Халкъны манга юскюрюп, кеси уа колхозну председатели болургъа айлана эди да, кёрдю башына этген хайырын. Энди анда бола турсун председатель. Жаммени уа, Аллах айтса, башха затха къаруум тауусулуп къалса да, ол жангыз кёзюн да чыгъарып, оюла тургъан гытысыны терт мюйюшюнде къармала айланырча этерме»...

Хажжи дагъыда ол сагъышларындан къутулуп, барып терезени къатына сюелди. Кабинетге бир адамла кирип, дауур-дууур этип, артха чыгып кетдиле. Алагъа арталлы да эс бурмады Хажжи. Кимле болгъанларын окъуна билмедиди. Келгенле уа жайлыкъдан тигелеген малчыла эдиле, жумушларын тындыралмай кабинетден кабинетге кирип айланадыла.

Парткомну кабинетине киргенлеринде уа, Хажжи сорууларына арталлы да жауап бермегенин неликден болгъанын ангыламай, артха суху чыкыгъанлары да аны ючюн болду. Хажжи уа сюеледи жеринден тепмей, сын къатып къалгъанча. Къыйырлары къызаргъан уллу къулакълары бирде къапханнга тюшген жубуранны быдырыча къалты-

райдыла. Ой таланган, аланы алай этгенлерин Хажу кеси сезе болурму? Тейри, къайдам! Сюелген халине кёре, сезмейди. Санлап бирде, мазаллы къоллары бла жаякъларын, сакъал тюрюн ийлейди ансы, къулагъына, башына уа узалмайды.

Нек эсе да, бюгюн Хажу граждан урушну заманын да эсине тюрюрдю,— ол Искендер улуну жыйынында айлануучу заманын, Чеченде акъла бла согъушларын а бютунда. Акъла Къабартыны, Малкъарны да къолгъа этип тургъанларында, эл элlege сёзлери, ёткюрлюкleri да болгъан большевиклени жиберирге деп сайлау башланганда, Хажу бек биринчилени санында болгъанына бюгюн да къууанады. Ол Чеченден Огъары элге дери кечеле бла алай келгенди, жолсуз жолланы излеп. Ёлюню кёзюне кёп кере къарагъан жаш болгъанды Хажу, заманында.

Тейри, Хажу элге не жашыртын келирге кюрешген эсе да, аны мындагъысын сезгенле болгъандыла. Ючеулеп кече белинде аны юйюне барып, эшикни хыны къагъып, ата-анасын уятып, юйню ичин жыйгъычла тюрюне дери да тинтип чыкъгъанлары аны ючюн эди.

— Кимсиз, не Аллах чамланып айланасыз замансыз заманда? — деген эди Хажуни атасы Локъман эфенди, тапчанны къатында къабыргъагъа таяндырылып тургъан таягъын къолуна алып, аны къыйыры бла ол келгенлени бирлерини аркъаларына къатыла. — Итден туугъанла, мени жангыз жашым, динин, юйю ташлап, оруслулагъа алданып айланганыны ачыуу да тамамды манга. Сиз а кимле эсегиз да, башым бла нек ойнайсыз? Чыгъып кетигиз мындан.

— Тамата, сабыр бол, артыкъ сёлешме,— деди тизгинли таулу жаш. Локъман эфенди аны танымай эди. Танырыкъ да тюрюл эди. Ол бери Серебряковну аскери бла келгенди. — Сени динин, халкъын сатхан жашынгды бизни кечеги башыбызны къолубузгъа алдырып айланган,— деди биягъы жаш. — Хажу элде болгъанын билгенбиз. Къайдагъысын а билялмайбыз. Энди биз, бир динни тутхан адамла — муслийманла, бир бирни ангыларгъа, бир бирге билеклик этерге керекбиз. Хажуни шайтан шашдыргъанды. Халкъны аллына чыгъып, этген ишине сокъуранганын ангылатса, бир адам анга тырнакъны къарасы тенгли бир хата этерик тюрюлдю.

— Да аны манга нек айтаса, Аллахны суйген къулу,— деди Локъман эфенди. — Мен ол мынафыкъны къайдан табайым сизге?

Ол сёзлени айтып бошар-бошамаз Локъман эфендини жүреги бир аман чанчды. Кёзлери къарангы этдиле. Баям,

жангыз жашыны жоюла тургъанын ангылагъан болур эди. Ол бирде бар терсликни Хажини кесине жюклеп, Аллах кесини юмметинден болгъан инсан гяур диннге къуллаанса игиликке тюбетмезлигине ишексиз эди деген акъылгъа келеди да, кюе тургъан жюрегине аз-маз асыулукъ табады.

— Кёпле къызылладан бизге ётгендиле,— деди Локъманнга фатыууа берген жаш. — Бизни аскер башчыбыз алайлагъа жаланда махтау салады. Кеси ыразылыгъы бла бизге къошулса, Хажиге этериклери да алайды.

— Ой эки къауумугъузну да Аллах алай къурасын,— деди Локъман эфенди. — Биригиз — оу, биригиз — шау. Къызылла келселе да — элни малтайдыла, адамланы ачытадыла. Акъла келселе да алай. Сиз, аягъыгъыз элге басхынчы, элни тюз ортасында, Аллахны сыйлы мекиясыны — межгитни къатында асмакъла ишлегенсиз. Олмуду халкъгъа излеген игилигиз?! Мен эки бутум асыры ауругъандан тышына чыгъалмайма. Алай тохтамай эшитеме жарлы халкъгъа этген артыкълыгъыгъызны. Нек жоясыз Аллахны бир суйген къуллаары? Не хата этген эди къызыллагъа, акълагъа да алайда кеси ёмюрюнде башындан чыгыр бёркюн тешмеген Хажомар, не уа халкъгъа чалы эшгенден, хуна къалагъандан бошамагъан Хасуу, алайда эмилик атны жерге тобукъландырыучу Мусса сиз асмакъгъа асарча? Олмуду, сизни муслийман диннге табынганыгъыз, халкъгъа игиликле излеп айланнганыгъыз? Эки къауумугъуз да дуниягъа адам къанын ичерге жаратылгъансыз...

— Тамата, сен Хажини да озгъан большевиксе да. Мен тюз кёргенлей окъуна жаратмагъанма сени эчкини къуйругъуна ушагъан сакъалчыгъынгы. Ма сенляйлалла бизни халкъыбызгъа, патчахыбызгъа да аман кюнлени келтиргенле.

— Бар-бар, аман кёзюнге жолугъайым. Этеригинги аяма,— деди Локъман.

Серебряковчу эшикке чыгып бара тургъан жеринден артха айланды да, Локъман эфендини жагъасына жабышды. Ол баш бармагъын къартны богъурдагъына тиреди да, аны солууун тыяргъа кюрешди. Локъман эфенди кертиси бла да солууун алалмай амалсыз болду. Жаш да сездни аны. Сора:

— Ол уубет жашынг къайдады?! — деп къычырды. Ол заманда аны шытылары къартны бетине чачылдыла. — Хажини къайдагъысын айтсанг да айтырса, айтмасанг да танг аласы бла асмакъда чайкъаллыкъса...

Серебряковчу тартып къартны тапчандан атды. Ол за-

манда алайда сюелген экеулен жашны Локъман эфенди-ден айырдыла да, тышына чыгып кетдиле.

— Оллахий, билмейме Хажини къайдагысын,— деди Локъман хырылдагъан таууш бла. Серебряковчула аны айтханын эшитмедиле...

* * *

Келгенле не бек излеселе да Хажини табаллыкъ туююл эдиле. Ол элни кыйырында гитче гытычыкъда туугъанлы да кеси жангыз жашагъан Оразайны халжарында, бичен къалаучукъну туююн дорбун этип, ары кирип, анда кечинеди кече-кюн да. Ол не заманда да Оразайгъа аман болмагъанды. Хажини, Оразай кеси да билмей тургъанлай, эшек бла отун, бирде бичен тюшюрюп кетер эди. Аны ол адамлыгына кепле бюсюрегендиле элде. Оразай а окъугъан кзураны бла аз ант этмегенди Хажини ол игилигин ёмюрде да унутмазгъа. Баям, игиликни игилик бла кыйтарыргъа заман жетгенине Оразай да кзууана болур ансы, Хажини ашын-сууун жарлы кюлайындан келгенича тапдырыргъа кюрешеди. Элде жюрюген хапарланы да сууутмай жетдиреди анга.

Бир кюн акъла битеу элни межгитни къатында майданчыкъгъа жыядыла. Ол кече Локъманлагъа келген жаш да анда. Аланы сёзлери базыныулу болгъанлыкъгъа, кеп адам туююлдуле. Алай, не кычырып, жанып селеширге кюреше эселе да, бу жерледе аякълары кепге тутмазлыкъларын аныламагъан телиле ала да туююл. Большевикле Шимал Кавказны толусунлай кюлгъа этип келгенлеринден хапарлары барды. Болсада, халкъ аланы жанына сюелсе, тау ауузланы кюлдан ычхындызмазгъа онг болур эсе уа деген ышаныулукудан да кзуру туююлдуле. Аны ючюндю кюркютуп, ариу айтып да кюрешгенлери.

Энди уа эл жыйылып, тынгылы болгъанды дегенден сора, бир арыкъсуу, жукъажаякъ, ёреаякъ апчар халкъны аллына чыкъды. «Аллах бирди, бу а бек уллу ийнаралды» деп шыбырдагъанла болдула жыйылгъанланы араларында.

— Жамауат! Аллахны суйген кзуллары,— деп башлады сёзюн ол ёреаякъ апчар, бир кесек сагъышлы сюелгенден сора.— Былайгъа акъ сакъбаллары бла кеп ахшы, акъыллы адамла, миллетни намысы ючюн жанларын берирге угъай демезлик жашла да жыйылгъансыз. Аны себепли, кишиге акъыл юретир муратдан кенгдеме. Жаланда мен айтырыкъ: иш бу барыудан бара эсе — динибизден, халкъыбыздан, тынч жашауубуздан да айырылабыз.

— Сизсиз бизни жашауубузну кзурутханла,— деп кы-

чырды биреулен жыйылгъанланы теренинден. — Сизсиз тынчлыгъыбызны алгъанла!..

— Ма аллай эссиз адамланы, халкъны акъылын терсине бурургъа кюрешгенлени аналары бергенни тѣкдюрюрге да тюшгенди бизге,— деди апчар. — Айтдырмай къоймай эсегиз, асмакъгъа да асханбыз, илишаннга да салгъанбыз. Быллай мынафыкълагъа жол берсек, юйюбюз арты бла къуруп къаллыкъды. Ол бусагъатда сизни арагъызда юргенни оноуун а сиз кесигиз этигиз. Эки динден бирин тутмагъан, тиширыуну, къартны намысын кѣрмеген, большевикле жанлы болуп сюелген адам, бу дунияда жашаргъа эркин туйюлдю. Ол дунияда уа кеси отунда кеси кюр...

Апчар тынгылауну ийди. Жыйылгъанлада да ауузундан сѣз чыгаргъан жокъду. Олкъычыргъан да асыры башын энишге тутхандан, жауун къуртча жыйырылгъанды. Ким не айтырыкъ болур дегенча, тѣгерекге къулагъын салып тынгылайды. Алай санлап бирде адам жѣтел этген тауушдан башха зат эшитилмейди.

— Да алай эсе, ол жигит большевикчикни оноуун биз кесибиз этейик,— деди апчар. — Аллайланы ауузларын жаланда ма ол тыйыучуду. Апчар онг къолу бла арлакъда къуралып тургъан асмакъны кѣргюзтдю.

Ол заманда жыйылгъанланы барысы да сюелген жерлеринде ары-бери тепчидиле. Алайы тенгиз чайкъалгъаннга ушады. Апчар кѣзлери бла кѣргюзтгенлей окъуна, эки солдат жыйынны ары-бери тюртюп ѣтдюле да, ол ауузун тыймагъанны халкъны аллына чыгардыла. Ол — сап-сары адам. Таулулада аллайны да ким кѣргенди. Биягъындагъы батырлыгъы кетгенди аны. Қъоллары, тобукълары да бирча къалтырайдыла. Башын а ѳрге кѣтюрмейди. Алай апчар бу адамны юсюнде этген оноуу сѣюлмезлигин ангылатхандан сора, баям, битеу кючюн бирге жыйгъан болур эди, башын ѳрге кѣтюрдю да, халкъгъа жалыныулу къарап: «Жамауат!» — деп ол жангыз сѣзню къычырып айтыргъа кюрешди да, ызы бла кирден мелте болуп тургъан чепген женглери бла жилямукъларын сюртдю. «Жамауат!» — деди ол дагъыда жилямукъ къатыш тюркюрююн кючден жута.

— Кѣрдюн! да, тюркчабыр, сени кибикледен халкъ жийиргеннен этеди,— деди апчар. — Большевикле Аллахны, адамны да жауудула, душманыдыла. Ма былайгъа жыйылгъан халкъ аны алайлыгъын сени юсюнде окъуна бек тюз ангылап турады. Апчар биягъы солдатлагъа кѣзюкъашы бла белги берди да, ол сары адамны алларына салып, сюрюп кетип тебиредиле. Халкъ бютюнда къайгъы-

гъа къалды. Ауузундан сѣз чыгъаргъан а жокъду. Бир заманда, тизгишли, юсюнде кийимлерине ким да къарап туруп эди, ариу кѣк чепкени, бийик кѣк мухар бѣркю, моргъа боялгъан ариу гѣн чарыкълары, ышымлары да ол бетли, кюмюш тиллери энишге салынып тургъан ышым баулары, къолунда бек тап ишленген гулоч таягъы бла биреулен апчарны къатына барды. Ол элни бийлеринден адам эди.

— Хурметли жюйюсхан! — деди ол апчаргъа. — Сиз юйюгюзден, элигизден кетип, отну, ѳртенни ичи бла ѳтүп, ѳлюмню кѣзюне-башына узала ма былайгъа жыйылгъан халкъ ючюн, битеу да муслийманлагъа игилик излеп айланганыгъызыны билебиз. Бизден къайтмаса да уллу Аллахдан къайтсын. Огъары элни адамларыны атындан санга баш уруп тилейме, ол жарлы адамы башына эркин эт. Кѣп ууакъ башлы юйюрю барды. Сабийлерини ѳксюз этме.

— Биз да бек тилейбиз,— деген ауазла эшитилдиле жыйында. Ол ауазла кѣпден-кѣп бола бардыла.

Сѣзню бек алгъа башлагъан киши, апчарны къатына жууукъ барып, башхалагъа эшитдирмей былай айтды: «Бусагъатда сен ол факъырачыны асмакъгъа асдырсанг, битеу элни адамын кесигизге къажану сюериксиз. Сагъыш эт...»

Апчар, бирде жыйылгъанлагъа, бирде ол сары кишини сюрүп баргъан солдатла таба къарады да, кѣп сагъыш эте турмай, солдатланы ызларындан адам жиберип, артха къайтартды.

— Кѣресиз да, бизни халаллыгъыбызыны,— деди апчар, онг къолун хауада ойната келип, сора балан бармагъын ол сары кишини кѣкюрегине тирей,— бу баштакъны сизни тилегигиз бла ѳлюмден къутхарабыз. Алай бизни да барды тилегибиз: сизни элигиз, Локъман ѳфендини жашы Хажини, кѣплени сабийлерини ѳксюз этген къанжух большевик, бусагъатда бу тийреде айланады. Ол мурдар бир аманлыкъдан артха турлукъ туююлду. Сизни аллыгъызда сѣз береме, кеси келип, этген терсликлерин боюнуна алса, бир жангыз адам анга бармагъы бла да тиерик туююлду. Мен айтханны эшитемисиз?!

Халкъ тынгылайды.

— Бизни башыбыз бла асыры бек ойнай болурмусуз? Тынгыламагъыз. Хажини къайдагъысын билгенле бардыла былайда.

— Бирда ол бу элден къуругъанлы артха къайтып билмейме,— деди къызылууурт, иги ѳсюмю болгъан киши. — Атасы къоншумду. Хажини бу тийреге айланса эслемей аманлыкъ жокъ эди.

— Эй, адамла, мен мындама деп, орамгъа чыгып айланса, биз да кёрлюк эдик,— деди апчар. — Алай элде болгъанын а билебиз. Ол даулашсыз ишди. Аны бизден букъ-дургъашига игилик этерик туююлбюз...

* * *

Акъладан кёп адам энишге тигелеп кетгенлерин билдирдиле Хажиге. Элде уа беш-алты адамларындан сора киши кёрюнмейди. Ала да орамгъа, халкъ кёп жыйылгъан жерлеге чыкъмайдыла. Аны алайлыгъын эшитген Хажиге, Оразайгъа былай айтып тиледи:

— Элге жайыл да, кесинг адамлыкъларына, акъылларына бюсюреген адамларынгы бирда къалдырмай межгитге жый,— деди. — Мында, алайда Дуппурда Махай улу Таукъан, Суу арада Баттал улу Бекмырза бизни адамларыбыздыла. Алагъа мени тилегими айтып ангылат. Ала къуарарла ишни. Бек сакъ бол, мени ючюн башынгы отха сукъма.

— Къой-къой, Хажиге, мени башым кимге керекди.

— Сени башынг кесинге керекди, манга да керекди,— деди Хажиге.

Ол заманда Оразай бир хычыуун ышарды, ууакъ хирез тишчиклерин ачып.

— Кёпмю, азмы келедиле адамла, ала межгитге жыйылгъанлай манга билдиригиз,— деди дагъыда Хажиге.

...Оразайны бюгюнден жигит кюнюн ким кёргенди. Терлегенлери тютюн этип айланады эл тубюнде. «Не хыликъя жыйылыуду бу кюн сайыш?»,— деп, чамланыргъа кюрешгенле да бардыла элде. Алай ала да, асыры къоркъгъандан, айтханларына терк окъуна сокъуранып, ауузларын тыядыла. Жыйылыугъа бармайма деген а болмады. Межгитни ичи адамдан толду. Бийледен, байладан адам кёрюнмейди. Келселе да Махай улу Таукъан бла Баттал улу Бекмырза алагъа айтыр сёзлерин хазырлагъандыла: «Хажини къайда болгъанын табаргъа болушмасагъыз, башыбызгъа уллу къыйышлыкъ тюшерикди деп, аны айтыргъа жыйгъанбыз къара халкъны, сизни къатыгъызда уа киши тюз хапар айтырыкъ туююлбюз»,— дерикдиле.

Жыйылгъанла сагъайыпдыла. Бу болгъан къатыш-къара заманда палахны къайдан чыгъарыгъын ким билсин?! Хар кимни акъылында да барды ол оюм. Хажиге алайгъа келип, халкъ бла сёлеширикди деген оюм а бир ансанда жокъду. Ала Хажиге элдеги деген хапаргъа ийнанган окъуна этмейдиле. Къайда эсе да бирде уруш эте айланган Хажиге бери къайры келлик эди кеси жангыз! Аскерин

алып келсе да бир ишди ансы. Жанынданмы тойгъанды бу мурдарланы къолларына тюшюп, башын отха сугъаргъа деп айтханла кѣпдюле элде. Алай Оразай а бюгюн кесин дуниягъа жаппа-жангыдан туугъан сунады. Жѣбелегенлей бир жыйынны ары жанына, бир бери жанына ётеди. Ойнагъанмы этесе, ол болмаса бу къадар халкъ бери жыйыллыкъ тюйюл эди. Не уа адамла Хажи аны юйюнде тургъанын билселе, Оразайгъа аз сукъланмазла. Болсада жарлы Оразай жашаууну ахыр кюнюн ашыра тургъанын а билмейди. Ким биледи, «ёллюк адамгъа къанат битеди» дегенлери керти болур ансы, тюз бюгюнча кирпилдеп а ким кѣргенди Оразайны. Энди ол, жыл саны келген адам, тюз урчукъча айланады жыйылгъанланы тѣгереклерине. Да эти тыйып а къаллыкъ тюйюлдю. Алай, не десенг да, киши ортасындан эртте ётген адамды. Жыйылыугъа келгенден ары, бир мюйюшчюкге къысылып тынч туургъа керек эди, адамла ишекли болмаз ючюн. Ол а, халкъны аллына чыгъып: «Ашыкъмагъыз, къайгъы этмегиз, Хажи бусагъат былайгъа жетерикди»,— деп айтыргъа, эки-юч кере кезлеген окъуна этди. Ол алай айтханлыкъгъа киши ийнанырыкъ тюйюл эди. «Къарт сант эте турады»,— деп къоярыкъ эдиле.

Къалай-алай болду эсе да, Оразай таза да кѣлю бла махтаныр заман жетди. Хажи межгитни ичинден чыкъды арбазгъа. Ол анда кечеми къалгъанды, огъесе терезе бламы тюшгенди. Аны юсюнден киши сагъыш окъуна этмеди. Хажи кеси жангызды. Баям, бирлени нѣгерге тутуп, башын отха сукъмайым деген болур. Кѣплени кѣзлерине экили кѣрюндю Хажи. Адамла тынгысыз хал алдыла. Ала тѣгереклерине сакъ къарай, олсагъатда серебряковчула алайгъа жетселе бу жангыз адамны сау къоймазлыкъларына толу ийнаныпдыла. Аны себепли халлары къызгъан къап-жалны юсюнде жалан аякълай сюелгенден башха тюйюлдю. Алайдан бир жанына таядыла да не этсинле, таймайдыла да къалай болсун.

— Бу тыпыр ташы суурукъ къайдан чыкъгъанды? — деди бир акъсакъл киши къатында сюелген жаш адамгъа.

— Оллахий, хапарым жокъду.

— Башыбызгъа бир палах туудурмагъы эди бу.

— Да, Тейри, ол къоркъуу да барды!

— Былай, кишиге эслетмей суу боюнуна тигелерми эдик?

— Къой энди муну, халкъ болгъанлай болурбуз...

Баям, аллай ушакъланы кѣпле эте болурла ансы, жыйында башларын бир бирлерине тиреп шыбырдашханла аз тюйюлдюле. Ала Хажи таба асламысында кѣз къый-

ырлары бла къарайдыла. Аны юсюнде кийимлери хузумуракъдыла. Баям, жолда-къолда танымагъан адамы тюбесе эс бурмасын, жолоучугъа артыкъ уллу магъана бермесин деген оюмда кийинген болур алай. Болсада эскибюскю кийимле окъуна анга тап жарашыпдыла. Кюнде, сууукъда онгнган чепкени да, тюз ол халгъа келген къара къалпагъы да, аны бёкем санларыны субайлыкъларына тасха тюшюрмейдиле. Белюнде бек тап бел бауу барды.

— Ассалам алейкум, хурметли эллилерим! — деди Хажисабыр ауаз бла тамагъын ариулай. — Барыгъызгъа да бек тансыкъ болгъанма. Анда мени бла бирге тюзлюк ючюн, къара халкъны эркинлиги ючюн къан тёге айланган элли жашларыгъызны барысы да сизге салам айтхандыла. Ала барысы да, мен да, дагъыда башха элледен жыйылгъан жашла да жарлыланы, байланы, бийлени боюмса тюплеринден къутхарайыкъ деп айланабыз. Кесигиз билесиз, Локъман не заманда да ырысхы жарлысы болмагъанды. Аны айтханым, мен кесиме ырысхы неда башха игилик излеп айланмайма. Узун сёзню къысхасы — сизге мал да, жер да, ырысхы да, баш эркинлик да берлик жаланда большевикледиле. Былайда кесигиз кёресиз, Серебряковну къан сийген солдатлары элли тюз ортасында асмакъ къурап, халкъгъа аман кюн келтирип тургъанларын. Магъыз, не суйсегиз аны этигиз деп, боюнубузну балталарыны тюбюне салып турсакъ, ала бютюнда кюйсюзлюк этерикдиле. Турмагъыз тынгылауну басып. Бир къауумбуз ёлсек да, къалгъанларыбыз тынч-ырахат жашарла, жер, мал, мюлк къоллу болурла.

Большевикле герман, тюрк аскерлени да башларын алып, Тау артына къачарча этгендиле. Деникинни башкеслерин да гунч этип келедиле. Прохладна бизни къолубузгъа тюшгенди. Мычымай Налъчикни да къолгъа этерикбиз. Андан сора тау ауузлагъа къутуллукъбуз. Бой салмагъыз буржуйлагъа: аш-суу бермегиз. Типискиге къалып тургъанларын кёремисиз? Ала бек уста биледиле тамбла къалса да, бюрсюкюн башларына аман кюн келлигин...

Хайдагъыз, энди уа хар ким юйюгюзге барыгъыз. Къайда да бири биригизни аягылгъызны марамагъыз. Битеу халкъны душманларыны аякъларын марагъыз. Серебряковчула былайдан кетгенлей байла, бийле да къапханга тюшерикдиле. Сакъ болугъуз, ырысхыларын, малларын элден чыгъартмагъыз...

— О-ха-хай, ке-ледиле! — деп къычырды Оразай.

Жыйылгъанланы барысы да Оразай таба къарадыла. Сора эследиле ол ингирде Локъман эфендини жагъасына

жабышып, тарты-созду этген серебряковчу бир кѡауум нѡгери бла тѡбентин келе тургѡанын. Баям, ол Оразайны ауазын эшитген болур эди ансы, келе келип тюз аны юсюне тирелди. Халкѡ межгитни арбазындан тышына кѡотарылды. Серебряковчу тѡгерегине тынгысыз кѡарады. Жилтинлери тышына чачылыргѡа хазыр болуп тургѡан кѡзлерине бирде жууукъ келдиле да, кезиу-кезиу айтдыла:

— Хурметли жюйюсхан, бу ишни сизге соруп этерге дегенбиз да, мында болмагѡаныгѡызны эшитгенден сора уа жыйылып кѡалгѡанбиз.

— Хажи кѡайры думп болду?! — деди апчар.

— Ким Хажиди ол?

— Мен сизге сорама!

— Хурметли жюйюсханыбиз! — деди Бекмырза апчаргѡа, — сен да таулу, биз да таулу, сени кѡонакѡлыкѡ бетинги этмей ѡторюк кѡалай айтырбиз. Биз хажи-мажи кѡрмегенбиз. Элни жарлылыкѡларыны юсюнден сѡлешейик деп жыйылгѡанбиз.

— Сора Хажини кѡайдагѡысын билген адам бар эсе, аны да сорайыкѡ деп, — деди Таукѡан да.

Ала экиси да, не мадар да этип, Хажи алайдан кетгинчи апчарны булжутургѡа керекдиле.

— Межгитни ичине, тѡгерегине кѡарагѡыз! — деп, апчар солдатлагѡа буйрукѡ берди. Алай ала, кѡп турмай, артха кѡайтдыла да, бу тийреде тышындан адам болмагѡанын ангылатдыла таматарына.

— Ол тонгуздан туугѡан тонгузну кѡайры кѡачырдынг? — деди апчар Оразайны ат ѡшюню бла урдуруп, бир жанына чартлата. — Сени кѡычыргѡанынгы мен эшитмегенми сунган эдинг?

— Ой, жюйюсхан, ол насыпсыз адамны неси бла кюрешесе?

— Бусагѡатдан бир жангызыгѡызны кѡоймай кѡырдырлыкѡма, Хажини табып кѡолума бермесегиз. Жангыз биригизни кѡоярыкѡ тюйюлме. Эшитемисиз!

— Дунияда болмагѡан Хажини биз кѡайдан табарыкѡбыз? — деди Оразай ауазы кючден чыгѡа.

— Оразай, кѡарынынг ауруса табарыкѡса, — деди жыйын ичинден биреулен. Эллиле да, серебряковчула да аны таба бурулдула. — Оразай, сени хатангдан башхала ачыргѡа нек керекдиле? Эки-юч кюнюю ичинде Хажини юйюнге жыйып тургѡанса. Бюгюн адамланы былайгѡа чакѡыртып, Хажини юргенине тынгылатхан да сенсе.

Ол элни старшинасыны киеую Муста эди. Уллу байлыгѡы жокѡ эсе да, ырысхы жарлысы уа тюйюлдю. Боль-

шевикле келселе анга игилик этмезликлерин ангылагъан жаш.

— Муста, жалгъан дау иги туююлдю,— деди Бекмырза. — Гым-гым эте тургъан къарт бла нек кюрешесе?

— Айтдырмай къоймай эсенг, Бекмырза, сен да большевиклени шапаларындан бирисе. Сизни кибикле къурумай, элге тынчлыкъ келлик туююлдю,— деди Муста.

— Тюз мен къуругъанлай халкъгъа бир уллу игилик келлик эсе, бюгюн окъуна черекге секирейим,— деди Бекмырза. — Бир кюн туугъанма, бир кюн ёллоукме.

— Бек ариу жырлайса, алай санга эжиу этерге адам табыллыкъ туююлдю ансы,— деди Муста.

— Алан, сен жаншаргъа былай уста къачан болгъанса? — деди Таукъан. — Муста, сен эл танымагъан жаш туююлсе...

— Таукъан, тюз айтаса. Эл сени да, мени да таныйды. Аны себепли уа эслеп сёлеше тур.

— Хо да, сен барыбыздан да акъыллы... Табу, алай окъуна болсун. Алай бюгюн былайда Оразайны юсюнден жалгъан сёз айтып, къартлыгъында юйюн нек къурутаса? Айып туююлмюдю?

— Аманни аманлыгъына жолукъдургъан айып туююлдю,— деди Муста. Сора жукъ да айтмай алайдан кетип къалды.

Серебряковчу апчар да, аны негерлери да Оразайны, Таукъанны, Бекмырзаны тутуп алып кетдиле.

* * *

Ингирилгинде кюн бузулду да, тебентин бир къаты жел келди. Алай жаугъан а этмеди. Бюгюн болгъан ишден сора адамладан тынчлыкъ къуругъанды. Қъоншула бир бирге кирирге окъуна къоркъадыла. Болса да ол тутулгъан адамланы къутхарыуну жолун излегенле да бардыла. Хажиде ингир къарангысына «Агъач кесилген» деген жерде ана къарындашыны къошуна жетип тохтагъанды. Анга алайда кёп турургъа жарамазлыгъын дурус ангылайды жаш — серебряковчула бек алгъа аны ахлулары, тенглери жашагъан жерледе излерикидиле. Бусагъатда Хажини жаланда бир мураты барды — не да этип, Оразайны, Таукъанны, Бекмырзаны башларын палахдан къутхарыргъа, къарт атасыны башы бла ойнагъан апчарны уа къан ауузлу этерге. Аны ючюн а кесине ышангылы негерле табаргъа керекди. Ана къарындашы Тотурбек не заманда да Хажиге къошхан кёп адамы болмагъанды. Ол гитче заманчыгъында окъуна ат боюнуна алгъанлай айланыр эди. Жыл саны келген эсе да, Тотурбек, бусагъатда да хайт

деген эр кишиди: билек, борбай кючю да болгъан. Алай, Аллах кѳргенден, бу жол Хажу кюшуна келгенине артыкъ онгсунмады. Ол хапарланы эшите тургъанды — серебряковчула Хажини таймай излегенлерин, анга жакъ басханлагъа игилик этмезликлерин.

— Жаш, не кеч жолоучуса? — деди Тотурбек Хажу бла саламлашып, аны от жагъагъа олтурта. — Болгъанны къатышдыра айланасыз, тынч халкъны тынчлыгъын ала...

— Биз кесибиз ючюн кюрешмейбиз.

— Сиз кимлесиз?

— Большевикле.

— Да аланы да игилик этер хапарлары жокъду. Дининги сыйырлыкъдыла дейдиле. Дагъыда башха аманлыкъларын санайдыла.

— Адамла эки къауумгъа юлешинип кюреш бардырсала, бир бирге сѳгюм салмай боллукъ туююлдюле. Игини, аманны бир бирден хар адам кеси айыра билирге керекди. Серебряковчула элинги тюз да киндигинде асмакъ орнатып, кече сайын ахшы адамларыбызны ѳлтюрюп тургъанларын кѳре тургъаныгъызлай, не хапар айтыргъа кюрешесиз?

— Аланы кюзутханла да большевикледиле дейдиле, жаш.

— Энди, Тотурбек, халкъны душманы ким, къарындашы уа ким болгъанын билирге заманды, — деди Хажу, ана къарындашына бир кесек кѳлкълалды эте.

Тотурбек кюлден галауну чыгъарды да, аны ышымына сюртюп, Хажиге узатды. Ызы бла уа ѳрге турду да, кыйырлары иги да ашалгъан агъач аякгъа гитче ѳре чыккырчыккъдан айран къуюп берди.

Тейри, Хажу керти да ач болгъан кѳре эдим, галауну терк окъуна ашады, айранны да ичип бошады. Сора, чепкен женги бла эринлерин сюрте, айтды:

— Манга былайда кѳп туругъа жарарыкъ туююлдю. Акъла Оразайны, Таукъанны, Бекмырзаны кюлгъа этгендиле. Аланы бюгюче къутхармасакъ, эрттенликге асмакъгъа асаргъа боллукъдула.

— Аллах-аллах, Оразайны уа не эте эдиле, харип? Энди, бу дуня къатыш-къутуш болгъанлы, ол бирси экиниси ийислери да чыгъа-чыгъа турады.

— Тюз адамлагъа айып салма, Тотурбек, — деди Хажу, ол Таукъанны бла Бекмырзаны сѳргенин жаратмай. — Ала кюйселе халкъ ючюн кюерикдиле.

— Не излейсе менден?

— Бюгече элге барып, ол адамланы палахдан къутхыргъа манга нѳгерле керекдиле.

Тотурбек кѣп тынгылады. Бирде отну ышыра, бирде кѡш галауланы кюлден кезиу-кезиу чыгъара да, ышымына сюртюп, бир жанына сала.

— Да кесинг кел дей эсенг — барайым, алай бу тийредеги малчылада сен ышанырча адам барды деп а билмейме. Ким биледи, кесим тюбеп сѣлешеме дей эсенг, аны иши башхады. Тотурбек бир кѡауум адамны атын айтды.

Хажу терен сагъышха кетди. Ишин кимден башларгъа билмей тынгылайды. Элде бюгюн межгитни арбазына жыйылгъанланы араларында Хажиге билеклик этерикле табыллыкъ эдиле. Алай, не хадагъа, элге барып, кимни юйюне тирелсин. Таукъан бла Бекмырза тутулуп болмасала, киши да керек туююл эди Хажиге нѣгерге. Энди уа не хадагъа этсин? Хажу Тотурбекни кѡолунда кесеу башны алды да, отну мыдыхын кѡозгъады. Бир-эки отун жаркъа да атды отха. Ызы бла уа, теренден ахтынды да, ана къарындашыны кѣзюне къарады. Аны къарамында жалынуулукъну илишанлары эслендиле. Тотурбек да къарады Хажини кѣзюне. «Аллах жангылтхан, факъыр жан»,— деди Тотурбек кеси акъылында. Алай Хажиге жаны ауругъанын а сездирмеди. Ёрге турду да, эски тонун желпегей кѡаплап, тышына чыгъып кетди.

Кѣп турду ол ызына кѡайтмай. Хажини башына тюрлю-тюрлю оюмла келдиле. «Тотурбек мени мындагъымы бирлеге тил этерми»,— деп да шыбырдады кеси кесине. Болсада аллай акъыл башына келгенине уялгъан окъуна этди.

...Тышында адам тауушла эшитилдиле. Хажу кѡшдан чартлап чыкъды да, бир уллу ташны артына букъду. Сора келгенлеге эслеп къарады да кѡшдан ургъан от жарыкда аланы таныды. Тотурбекни биргесине келгенле Хажу бла бир тийреде ёсген жашла эдиле. Хажу кѡшха кирди да ала бла жарыкъ саламлашды. Саулукъ-эсенлик сорушханларындан сора, Тотурбек Хажиге жашланы кѣзю-башы бла кѣргюзтдю. «Была санга нѣгерлик эталлыкъмыдыла?» деген магъананы тута эди ол белги. Хажу да башы-кѣзю бла ыразылыгъын билдирди.

— Жашла, бюгече бизни боюнубузгъа тюшген борч ауурду, кѡоркѡуулуду,— деди Хажу. — Бек ахшы адамларыбыз акъланы кѡолларына тюшгендиле. Аланы кѡутхариуну мадарын терк этмесек, эшиклерин жабарыкъдыла. Жашаулары кѡаяны эрининден салынып тургъанын ангылагъан буржуйла, ачууларындан, не аманлыкъдан да артха турлукъ туююлдюле. Бусагъатдан элге атланыргъа керекбиз. Жесирле элни таматасы кѡуллукъ этген юйдедиле.

Эшиклерин, терезелерин бегеуюлле сакълайдыла. Насыпха, кѣп туююдюле...

— Тебирегиз, Ишигизни оноуун жолда эте барырсыз,— деди Тотурбек. — Мен былагъа ишни болушун ангылатханма. Тебирегиз, Аллах жол берсин. Сакъ болугъуз, сакъ-ларыкъ бир аллахды. Тели батырлыкъ адамны ачитхан этиучюю.

...Тауланы арасында бирде бир сейирлик, тунакы тауушла эшитиле эдиле, бирде уа — къыртчыгъаamy болур эди (кечегиде къыртчыгъа кычырамыды?), ачы кычыра эди. Бирде тау сууну тауушу аланы барысын да тунчукъдура эди. Бирде уа, хар зат да шош болуп, жюрегинге бир ангылашынмагъан къоркъуу кире эди. Жашла алгъа бир бирлерине сѣз айтмагъанлай баргъанлай турдула. Хажиге соруу берген да жокъду, «кыайда айланасыз, не бла кюресесиз?» деген формада. Аланы ангылауларында Хажиге бек уллу адам эди — Ленин бла бирге айланган жаш. Ол себепден хапарны Хажиге кеси башламаса ала бир зат да сорлукъ туююдюле.

— Биз, онг болгъан къадар, адам къанын тѣкмей кытулургъа керекбиз,— деди Хажиге. — Солдатлада не терслик. Алай Серебряковну аскеринде бир уубет офицер барды дейдиле, кеси да чегемли хапары барды, жаны саулай аны отда кюйдюрсек да айып туююдю. Кѣп адамыбызны ачитхан хапары барды, итден туугъан. Биреуюу къанын, жанын алды эсе, ол да къан да, жан да берсин. Алайды боллугъу!

Жашла элге кирдиле да, арт жол бла жашыртын барып, жетер жерлерине жетдиле. Ой таланган, элде ит юрген таууш окъуна жокъду. Чыракъ, от жарыкъ окъуна. «Аланла, элни адамы, малы да кырылып къалмагъан эсе, не ишди бу?» — деди жашладан бири шыбырдап. «Хар ким да жанларына къоркъгъан этедиле»,— деди аны къатындагъы сѣюн жарты-къурту ангылата. «Да ким да бизгеми ушайды»,— деди ючюнчюю.

— Хапарны аз этигиз,— деди Хажиге. — Биригиз мени бла келигиз, экигиз жеригизден тепмегиз.

Ала, къабыргъагъа кысыла, бирде жерге бауурлана бардыла да, бегеуюлледен бирлерини къатына жуууклашдыла. Ол аркъасын жашла таба буруп сюеле эди. Алайда Хажиге эрленча секирди да, бегеуюлно аркъасына минип, эки къолу бла аны аузундан къаты кысыды. Сора аны къулагъына орус тилде былай айтып шыбырдады: «Жанынгы саулай къалырын сюе эсенг, эниште чѣк да, аузундан тылпыуунгу чыгъармай, тынгылагъанлай тур».

Солдат эниште чѣкдю.

— Олтургъан эт,— деп, Хажы биягъы къулагъына шыбырдады.

Къолу-аягъы къалтырай, солдат жерге олтурду, эки аягъын да узатып. Хажы, нёгерин да болушдуруп, бегеуюлно къолун-аягъын байлады. Аузуна буштукъ этди. Экинчи бегеуюлге да ол кюнню сынатдыла.

Алайда аладан сора адам болмагъанын ангылагъан жашла юнню ичине къутулдула. Ол бирси эки жаш а тегерекге сакъ къарайдыла: серебряковчуладан адам кёрселе, нёгерлерине белги берликдиле. Дерт жетдириуню оту битеу акъылын бийлеген эсе да, Хажы, тегерегине сакъ къарай, аз да шыбырт эшитгенлей окъуна элгенмей къалмайды. Жюреги да бюгечеча къыстау ургъанын ол кеси ёмюрюнде сезмегенди. Кюндюзгю кюнде халкъны межгитни арбазына жыйып сёлешгенде да сыкъмагъанды бюгечеча.

Жашла Оразайлары тутулуп тургъан отоуну эшигине барып тирелдиле. Аны киритин ачып онг жокъ эди. Жаланда къадауну бузаргъа керекди. Бери келгинчи жашла аны сагъышын этмегендиле. Хажы кёп кюрешди къадау бла тыхар-тухур этдирип. Алай болалмады. Аны ол халин ангылагъан нёгери,— сол къолу бла Хажини имбашына къатылып, артхаракъ турурун тиледи да, кеси эшикге жууукъ барып, бегеуюлледен сыйыргъан ушкогуну быргъысын къадауну жеписине сугъуп, артха тартды да, бери къобарды да алды. Андан сора жашла отоугъа ташайдыла. Аны ичи къаппа-къарангы эди. Таукъан бла Бекмырза къабыргъагъа къысылып сюеледиле. Бу бола тургъан ишледен ала ангылагъан жокъду. Башларын кёп тюрлю къайгъылы сагъышла бийлепдиле. Кеслерини асмакъгъа асылыр заманлары жетгенине ишексиздиле.

— Оразай — деп, шыбырдап сёлешди Хажы. — Оразай, мен Хажиме...

Таукъан бла Бекмырза Хажини ауазындан тюз бириичи сёлешгенлей окъуна таныгъан эдиле. Сора алагъа да жан кирди.

— Терк, бери чыгъыгъыз,— деди Хажы.

Олсагъат окъуна Таукъан бла Бекмырза кеслерин тышына атдыла. Тейри, къайсы эсе да къарангыда кёрмегенлей Хажини кёкюреги бла уруп, бияры бардырды.

Тышындагъыла да, Хажилары да, тутмакълыкъдан къачханла да бирге тийишгенден сора жокъладыла Оразайны. Къарт нёгерлерини арасында жокъ эди. Алайчыкъда Хажы асыры сагъыш да, къайгъы да этгенден, тели болургъа жетишди.

— Кёз иги да байланнгандан сора Оразайны чыгъарып

алып кетген эдиле,— деди Бекмырза. — Андан сора биз билген хапар жокъду.

— Баям, башына эркин этген болур эдиле,— деди Тау-къан.

Алайда хапар айта туругъа заман жокъ эди. Аны себепли Хажиде оноу этди да, биягъы жашны кесине негерге алып, къалгъанланы уа конторну къатында къоюп, Оразайлары таба къууулду. Ол бирде тегерегине сакъ къарай, бирде жолда ташлагъа абына барады. Анда олсагъатда чамланыу, учунуу да бардыла. Ол бир тюрлю терсликтери болмагъан адамланы жойгъанлары, элни тонагъанлары ючюн серебряковчуланы этлерин ашаргъа хазыи эди, учунганы уа — жашланы башларына эркин этгени ючюндю. Бусагъатда Хажиде кеси сайлагъан жолну кертиликке, тюзлюгюне Аллахны бирлигине ийнанганча ийнанды. Аны себепли ол жол бла бир кишиге бет этерик туююлду. Кеси ёмюрюнде муслиман динге къуллана келген атасына да угъай. Бара баргъан дуняда Локъман эфендини намазы, оразасы аны ишине, жашаууна чырмау болуп тохта-сала уа — аны амалы тынчды,— Локъманны жашы болгъанына сокъуранганын битеу халкъгъа билдирликди. Хажиде кесини акъылында, ол бек уллу жүрек азапны туудурлукъ ишди, алай ата-анадан, эгеч-къарындашдан да партия бла Совет власть багъалыдыла анга. Барып, Оразайны юйде тапмагъанындан сора уа, Хажиде саулай элни отда кюйдюрюп къойса да, жүреги къанмазча чекге жетишди. «Ким биледи, жарлы Оразай, жанына къоркъуп, бир жанына тайгъан болур, кёз туурадан ташаракъда кечинир муратда»,— деди Хажиде кеси кесине. Болсада аны жүрегинде аллай бир уллу къайгъы бар эди, бирде не черекни тауушун, не негерини сёлешгенин эшитмегенлей, эки аягъы барыргъа унамагъанлай, жол жанында хунагъа таянып эс ала эди. Ол онг къолуну жумдуругъу бла кесини онг тобугъуна къаты урду. Ол заманда къолу, тобугъу да бирча ачыдыла. Сора алай атып тебиреди артха — келген жолуна, негери аны ызындан жёбелеп жеталгъан окъуна этмей эди. Хажиде уа сёз айтмайды. Негери да анга жукъ сорургъа базынмайды, абына-сюрюше барады.

— Анга бир зат этген эселе кёплеге къан сийдирирме,— деди Хажиде. — Мен ол уубет чегемлиге кесими ким болгъанымы танытырма.

— Хажиде, не хапар айтаса? — деди негери бу жол анга сёз негер болургъа кюреше. Алай сорууна жууап тапмады. Хажиде, къайда эсе да бирде ёртенни ёчюлтюрге баргъанча барады. Қыыстау, бек къыыстау...

Негерлериде сакълап тура эдиле. Хажиде алагъа жукъ

айтмады. Жалан этинден бир зат к'ялханча элгенди ол. К'зулак'лары, бети да к'ыздыла, жинк болуп к'алг'анча, алай к'ыздыла. Хажи н'егерлерине жук' да айтмаг'анлай, асмак' таба атылды. Бирсиле да аны ызындан.

...Алайда хални к'ргенинде Хажи к'атынча жилиды. Ол жюрексингенин тыялмай турду к'пге дери. Бирси жашла уа Оразайны асмак'дан алдыла да, к'ююнларына к'етюрюп, арлак'да уллу ташны к'атына салдыла.

— Энди не оноу? — деди Таук'ан башын энишге тутханлай, к'елю толуп, Оразайг'а жарсыг'анын ангылата.

— Оноу олду: ол уубет офицерни былайг'а келтирип, асмак'г'а асарг'а неда ёлюрге.

— Да ол мен к'рген апчар иги хычыуун адамды да, элтигиз да мени асмак'г'а асыг'ыз деп, боюнун бизге хазыр этип тура болур,— деди бюгечели бери да Хажини биргесине айланган жаш.

Аны айтханына к'зулак' салган болмады, отсуз уш-кокча чартлап к'алды ол.

— К'онак'байы к'айда болг'анын билебиз,— деди Хажи. — Аны сак'лаг'анла былайда бизден к'п болмазла. Эшик бламы чыг'арабыз, ог'есе терезе бламы, келтирип тюз кеси Оразайны так'ган жыжымг'а таг'арг'а керекбиз. Ангыладыг'ызмы?!

— Хау, ангыладык',— дедиле ол Хажиге н'егер болуп айланган жашдан к'алг'анла. Хажи ыразы болмай к'араг'анын ангылаг'андан сора, ол да айтды:

— Ёлсек, к'алсак' да бирге болайык'...

* * *

Хажи элге келип, атасына-анасына жолук'май кетгенине бек жарсыды. Атасы эр кишиди, ангылар эди заманы к'ыйынлыг'ын, жашы кеси башына эркин адам болг'анын. Артык'да дин ахлусу адамла к'ыйынлык'ны к'етюрюрге бирсиледен онглудула. Уллу бушуу сына сала ок'уна, аны Аллахны буйруг'уна санап, жюреклерине таукеллик алып, артык' бек кюймей-бишмей, тынчайып к'аладыла. Хажини элге келгенин анасы эшитмей туююлду Халк'да аны юсюнден асыры тюрлю-тюрлю хапарла жюрюгенден, аланы эшитмез ючюн орамг'а ок'уна чык'май турады. Алай эртгенликде к'оншу к'атынладан экисиючюсю Лок'манлаг'а кирдиле да, бирден бирге алып, хапарны к'ыздырып башладыла:

— Ах кююм, Айхо, бюгече болган ишлени эшитгенмисе? — деди алаша, к'ара шинли, тизгинсиз гырхы к'атынчык'. — Сени жашынг Хажи, бюгече аскери бла элге

кирип, акъланы аямай кырып, ол узун, субай апчарны да асмакыгъа асып кетгенди.

— Ол факыр Оразай да Хажини хатасындан жоюлгъанды дейдиле. Кеси ёмюрюнде кыозу ауузундан чёп юз-меген жарлы Оразай,— деди экинчи къатын.

— Къартлыгында ыспассыз жоюлду, насыпсыз,— деди ол алгъа сёлешген къатынчыкъ. — Э кыыз, Айхо, сен а барлыкмыса къайгы сёзге?

Айхо бир зат да эшитмейди. Этимине, адамлыгына да эл сукъланыучу жашы быллай кюннге кългъанына кюеди ол. Аны акылында Хаж мурдарлыкыгъа кирди эсе, дуняда сёйсе жашасын, сёйсе кълсын. Энди Айхогъа аны бары, жогъу да башха туюлдо. Бусагъатда Серебряковну адамлары юйюне келип, Локъманны да, аны да отда кюйдюрюп кетселе да, къара къаргъаны къанатына тергерик туюлдо. Неге керекди алагъа быллай бедишлик жашау?! Халкъ айыбы кёзлерин чыгъара жашагъандан эсе, ёлюп жерлерин талсала игиди. Айхо, жаулукъ къанатлары бла ауузун жабып, гуппушчукъ болуп олтурады. Оразайгъа жилягъан сылтау бла сарнаргъа да бир башлады Айхо, алай этсе тарала тургъан жүреги бир кесек сабырлыкъ табарыгъын ангылап. Болсада алай этерге да базымдады,— не айтырла адамла; бирле кёзбаугъа этген сунарла, жашыны мурдарлыгыны башын жабар ююн, бирле уа жашы ажалына жолугъургъа хазыр болуп тургъанын билип этеди дерле. Андан эсе, ичи кюйюп, от болуп къллыкъ эсе да, тёзерге керекди.

— Аллах бирди, Айхо, къайгы сёзге бармасанг, халкъ айып этер,— деди къара къатынчыкъ сёзюм андан ары бардыра. — Оразай сени жашынгы хатасындан жоюлгъанын билмеген жокъду.

— Не этейим да, аман жерде жоюлсунла барысы да,— деди Айхо, чоху къаты кысылып тургъан уллу башын ёрге ауур кётюре. — Аман жерде жоюлсунла...

— Аланла, бу кимлени къаргъайды? — деди къатынладан бири. — Э-э кыыз, быллай бир кимни сояса?

— Бизге тынчыкъ бермегенлени барысын да.

— Да сени жашынг кибикледиле халкъны жолдан чыгъара айланганла.

— Мангъа башха туюлдо — аманлыкъ этгенле аманлыкъларына жолукъсунла.

Тиширыула алайда жаншай тургъанлай, Локъман аяулу кийимлерин да кийип, гулоч таягъын да кёлуна алып, тышына чыгып кетди. Сёзсюз, ол Оразайны дууасына туберге бара эди. Элде Локъман эфенди бармай ёлюк жерге салынмаучуду. Бахсан ауузунда чыгай, башха жер-

леде да айтылган эфендиди ол. Локъман кете туруп, тишируланы барысы да ёрге турдула. Эфенди уа ала бла саламлашхан окуна этмеди. Бек мудах эди Локъман.

Эфенди кетер-кетмез, юйге дагыда бир тишируу кирди. Ол не эсе да бир сейирлик хапар айтырга ашыгдады, алай ауузундан сёз чыгаралмайды.

— Билемисиз?.. Билемисиз?..

— Аланла, не затны билдиреди бу бизге,— деди Айхо.— Не болганды?

— Ма ол немеле, бири да къалмаганлай итли ити бла, атлы аты бла, бирле ызларындан къуугъанча, энишге тигелеп барадыла. Ишлери кырты болур дейме.

— Кимни хапарын айтаса?

— Ма акъ къазакъланы...

— Оу, анам, мен жарлы, энди къызылла келип да бир тонасынла халкъны,— деди орта жашаулу, чырайлы тишируу. Ол бусагъатха дери сёзге къошулмай турганды.— Адамланы къырыу, тутуу башланырыкъды бусагъат. Жарлы халкъ быланы къайсыларыны кёллерине жетсин?

Ол Айхону къагып-согъуп сёлешгенин тишируланы барысы да ангыладыла. Аны себепли ыразы болуп, тынгылауну ийип къойдула. Ала биле эдиле, энди Айхо жашым большевикди деп, баш кётюрлюгюн. Ол нек ёрге болурга керекди башхаладан эсе?! Жашы мурдарлыкъга киргени ючюню? Аман кёзюне жолугъайыкъ... Бюгюн большевикле келдиле эселе, тамбла акъла келирле. Айлансынла алай, хауле итле кибик, элден элге бара.

Тишируула, ачыкъдан айтмаганлыкъга, барысы да ол оюмдадыла.

— Ким къоркъса да, сен а бош къоркъаса,— деди Айхо, ол артда сёлешген тиширууну кёзюне къарап, аны жүрегин жарыр ючюн не ачы сёзю да хайырланырыгын ангылата.— Юйюнде адамынг жокъ, малынг, мюлкюнг жокъ...

— Барыбыз да Аллахны къолундабыз, Айхо — адамы, мюлкю, малы кёп да, аланы барысындан да кем къалганла да. Бизни юйюрюбюз да туйюл эди адамсыз, малсыз. Уллу Аллах бергенича, алган да этди... Аллахны чамландырма кесинге. Биреуню жарлылыкъын кёзюне тутхан иги туйюлдю.

— Иги къатын, мени кюе турган жүрегими кюйдюрге уа ким эркин этгенди сени? — деди Айхо. — Кадети, большевики бар эсе да, хар кимни жерин жашау кеси тапдырыр. Сени, мени кибиклени акъыллары жетген иш туйюлдю ала этген иш. Мурдарлыкъга кирген да, башха аманлыкъ этген да кеси отунда кеси жанарыкъды. Аны

себепли уа биреу ючюн биреуно къарны бурмасын. Ма алайды...

Айхо ёрге турду да, эки къолу бла этеклерин къакъды. Дагъыда мычымай энишге олтурду. Алай тиширыула бары да бирден ёрге туруп, юйден чыгъып кетдиле.

* * *

Аллах кёргенден, Айхо «большевик» деген сёзню эшитсе, аркъа жиклери къалтырай келген эсе да, бу жол а ала ны келликлерине къууанды баям, бети жарып, санларын женгил кымылдатды, юй ортасында ары бла бери атлай. «Хо да, энди бир амалы бар эсе, кызылла элде ёмюрден ахыргъа орналып къаллыкъ болурла. Ол заманда бизни телиге да жетер бир оноу. Сора кёрюрме, урчукъча къалай айлансагъыз да. Кёрюрме...» Айхону боюну ёргерекге созулгъанча кёрюндю, ёсюмю да бийигирек болгъанча. Энди бирда абызырамагъанлай чыгъарыкъды тышына, Оразайлагъа къайгъы сёзге да барлыкъды бирда буюкъмагъанлай. Қимден да нек къркъургъа керекди аты дунягъа айтылгъан Хажини анасы, намысы таулары бийикликлерине жетген Локъман эфендини къатыны? Не менме деген да болса Айхоча боллукъду, болмаса уа болмай къаллыкъды.

V

«Оюлмаз къала дуняда тюзлюкдю, кючлю жокъ андан»,— деп жазгъанды Қязим хажии. Алай тар тау ауузлада тюзлюкню атасы, анасы да ёлгеннге ушап турады. Аллахха туурады, Совет властыны келгенине бек кёп адам къууанды. Алгъын байны, бийни жалчысы, къарауашы болуучула бютюнда кирпилдейдиле, кюн да, ай да жаланда кеслерин жарытхан сунуп. Да кертиси да алайды: къуллукъну орта сомуна тюшген ала, къайда да эркинирек сёлешген ала, тирменнге барсала да биринчи ала, тойлада оноу этген да ала. Несин айтаса, Хажии уа барысыны да башындады. Энди ол ач, жалангач жерден чыкъмагъанын уллу, гитче да биледи. Локъман аны бир затдан керекли этмей ёсдюргенди. Ол себепден, тууратын болмаса да ташатын а Хажини жюрегин ачытырча сёзле ычхындыргъанла да бардыла элде. Алай Совет властыны элге Хажии келтиргенин билгенле, ол тюрлю сёзлени терк тунчугъурларын излей келгендиле. Алай атасы эфенди болгъанын а киши да кечалмайды. Хажини оноун кётюралмагъан къауумла, хар затны халине да тюшюне келип, элни ко-

миссары болургъа къолларындан келлигине толу ийянып тохтагъанла, Хажини эки аягъын да бузда учурууну жолун излеуге киришдиле. АллаЙла акъылларында болгъанны жазып жетишдираллыкъ туююлдюле — жокъду окъуулары, билимлери; ингир сайын ликбезге жюриуп, къол салыргъа, уллу харфла бла жазылган жазуулары аз-маз окъургъа уа тюзелгендиле. АллаЙ намысха жетишгенлени асламысы халкъны аллында жюриюген адамладыла. Таукъан бла Бекмырза да ол сандадыла. Ма инсан урушну заманында да, Совет властыны ал конлеринде да, товарищество жашауда бардырылып башлагъанында да, колхоз къурай туруп да Хажини оноуна сыйынганлай, аны къаранчхасына къарс ургъанлай келгендиле. Энди уа, Тейри, биз да мыйыкълы кишилебиз, алай а жарарыкъ туююлдю деп тохтагъандыла. Таукъан бла Бекмырза Хажини жоюуну акъылындан кенгедиле. Алай, неда этип, къуллугъундан тайдырмай а амал жокъду. Он жылдан озду Хажини элини комиссары болуп тургъанлы. Таукъан бла Бекмырза уа барчы-келчиле, колхозну къуллары.

— Тейри, лязим, бу туруу туруу туююлдю, — деди Бекмырза Таукъанга. — Хажини бизден къалайы, неси артыкъды? Ангылатчы алайын манга. Ол да партия, биз да партия... Революциягъа уа андан аз къыйыныбыз бизни да жокъ. Колхозну къурагъан да биз. Да сора, Аллахны сюйген къулу, былай нек болургъа керекди?! Хо да ол да бир жанына атылып къалсын демейме. Властьха къыйыны барды. Хажини къуллукъда айланганы тамамды, этсин биз этген жумушлары, биз а, экибизден бирибиз, аны орунуна тохтайыкъ... Кёрмеймисе аны, кесин патчахчыкъча жюриютгенин? Къара халкъны басынчакълап окъуна башлагъанды... Къалай да этип, ёре туююн чёкдюрмей а жарарыкъ туююлдю...

Таукъан а турады къара тынгылауну ийгенлей. Акъдан къарадан бир сёз да айтмайды. Кертиди, ол Бекмырза айтхан сёзлени акъылына алгъанды. Алай ишни неден башларгъа билмейди. Колхоз къурау башланган заманда къыралны оноуна бой салмагъандыла, — колхозну адамы болууну кеслерине намыссыз ишге сашап, халкъны ичинде буржуй пропаганданы бардыргъандыла деп, Хажини ючелени тутдуруп жибергенин да унутмагъанды. Аланы сабийлерин, башха адамларын да эл бырнак этип жашагъаны жангыдан эсине тюшгенинде уа, къарыны окъуна бурду Таукъанны. Тутулгъанлары сабийлерин школгъа къоймайдыла, малларын сюриуге къошмайдыла...

Хажини кибикъ къуллукъчулары акъылларында Совет властыны душманлары кеслери да, аланы адамлары да

дунияда жашамазгъа керекдиле. Хажии тутдургъан адамла уа Совет властьны къанлы жауларыдыла. Ол себепден алагъа бир киши да жан аурутурукъ туююлдю. Этген аманлыкъларына жолукъгъанлагъа кёл кенгдириу туугъанлы да халкъда жюриу келген тереде.

Былайда Хажини юсюнде кезюр ойнатыр жер барды — атасы Локъман аты саулай Бахсан аузуна айтылгъан эфендиди деп. Хапаргъа кере, Совет властьха да тюз кезден къарагъан адам туююлдю. Жашындан къоркъады аны, аны дини бла, башы бла ойнагъан властьха ачыкъ къажау сюеллик эди. Аны ючюн башхала асмакъгъа ас сала да, Локъман жашауун къара къадарыны туягына да санарыкъ туююлдю. Алай Хажии анга бир затны юсюнде да бет этмезлигин ангылагъан Локъман, кесин къысып, кюнюн тешекде неда уллу юнюю от жагъасында ашырады.

— Атам, жарата эсенг, намазынгы, оразангы тохтат, — деп сюелген эди бир жол Хажии Локъманни юсюне. — Сен чириген, кеп ёмюрлени ичинде халкъны башын кетюрюрге къоймай, унукъдуруп келген адетлеге жангыдан жан салып, бизни идеологиябызгъа тасха тюшюрюрге кюрешесе. Айтдырмай къоймай эсенг, мени бетими жояргъа кюрешесе.

Локъман, тапчанига таяндырылып салынган гулоч таягъын къолуна алды да, къыйырын сакъал тюбюне тиреп, тынгылагъанлай турду. Хажии уа къызадан-къыза барады.

Селеше туруп, аны бети кеп тюрюлю болады: бирде къызарады, бирде кисейча агъарады, бирде уа атасына чамланып къараса, кезлери чартлап чыгъыпмы кетедиле дерсе. Бу жол болмаса, аны эринлери бла кез тюплери алай къаралып киши кермегенди. Айхо, арбазда терезе тюбюнде олтуруп, жашыны айтханларын эшитип турады, алай сёзге къошулур акъылы уа жокъду: ол да Хажиден къоркъгъан этеди.

— Сен туугъанлы да мени ишиме чырмау болургъа кюрешгенлей келесе, — деди Хажии. Ол бу жол «атам» деген сёзню айтмады. — Биз, буржуй идеологиягъа жол берирге деп айланмайбыз, жан, къан да аямай социализмни къураргъа кюрешип айланган коммунистле. Хар атламындан чырмау боласа сен манга. Атанг эфендиди деп, партиягъа алыргъа унамай, къаллай бир къыйнап турдула. Не палах эди ол манга?!

— Жаш, сен къырал, власть адамы болгъанынгы ангыламагъан тели туююлме, — деди Локъман, бир бек ахтынyp, олтургъан жеринден тепчиген, къымылдагъан да этмегенлей, Хажии таба къарагъан да этмегенлей. — Халкъны

аллында бет жарыкълы бол. «Туугъанлы да мени ишине чырмау болургъа кюрешесе» дегенинг а жалгъан дауду. Мен кесими дуняда жаланда сени ючюн жашагъан сунама. Оллахий, лязим, ананг да алайды. Аны алайлыгъын билмеген жаш кесинг да туююл. Юйюнг, юйдегинг, сабийлеринг бардыла да, ангылагъан болурса, баланы татлылыгъын... Мен сынамагъанма, алай къуллукъ аман иш болмагъанын а ангылайма. Алай аны адепли жюрютмеклик а беъ къыйын болур, баям... Намазым, оразам ючюн тохтамай юсюме сюелип тургъанынгы иги этмейсе. Акъылынгы башынга жый, халкъ айыбына къалырса. Атасыны, анасыны башлары бла ойнагъан адамны намысы бир заманда да жюрюмегенди — ол бай, бий эсе да... Энди къартлыгъымда, — бир аягъым кёрде, бир аягъым жерде тургъан заманымда диними ташларыкъма десем сени да, кесими да алдарыкъма. Ол боллукъ иш туююлду... Акъылынгы башынга жый. Мени ючюн дегени айтып, сени аягъынгы марагъанны уа бери келме къой. Аны бла мен сёлеше билirme... Айтдырмай къоймай эсенг, халкъ башына аман кюн келип, кючден бла бутдан ишлеген межгитни сыйырып, клубмуду-чулутмуду, неди ол айтханыгъыз, анга берген пласт — ол пластмыды? Диннге къажану сюелген адам ёмюрде онгмагъанды. Сизни жолугъуз да узакъ болмаз, баям.

Ол сёзлени эшитген Хажини къаны къартыкъгъа сыйымай сюеледи. Ол юйню ичинде ары-бери атлайды. Бирде онг къолун жан сюегинде кероху болгъан жерге салады, бирде эки къолун да бел баууна сугъуп, къолларыны къалтырагъанларын атасына билдирмезге кюрешеди. Бусагъатда, аны кесини акъылында Локъмандан уллу жауу жокъду. Ол Совет властыны сёге эсе — Хажини да сёгеди, «Сизни да жолугъуз узакъ болмаз», — дегенин кёрдюнгю? — деди Хажини. — Аны адам эшитмесин... Бу кёреме да мени биринчи душманым. Угъай, атам болмагъанлыкъгъа жашаяллыкъма, Совет властысыз а бир кюн да угъай...»

Хажини Локъманни къатына жууукъ келди да, кёзюне аралып тохтады. Баям, кероху таууш этмей атылса, чыгъарып, атасыны кёкюрегине урлукъ эди. Алайда хал ол затха келип тохтагъанын ким да ангыларыкъ эди. Хажини керохуна узалды. Аны къабыны туюмесин тешди. Дагъыда къолун алайдан кетерди. Сора атасы олтургъан жерде энишге тобукъланды да, бир къолу бла Локъманни таягъындан тутта:

— Не затла айтдынг, эфенди? — деп къаты сорду.

Аллах кёргенден, Локъман къоркъгъан окъуна этди жашындан. Ол урады, ёлтюреди деп угъай, «Локъман жа-

шыны кѳолундан жоулгъанды» деген хапар халкѳгъа жайылса, тукѳум, ол угъай эсенг сау эл бедишлик боллугъу кѳзюне кѳрюндю да, аркъа жиклери кѳалтырадыла.

— Жаш, акѳылынгы башынга жый,— деди Локѳман. — Женгиллик этме... Эл аллында айланган адам сабыр акѳыллы болургъа керекди. Былайда Кязим хажини бир айтханан эсинге салайым:

Эл адамы чапмаз артдан,
Айып алмаз жамауатдан,
Тиширыугъа тюшер атдан.

Таза кѳоркѳур хыянатдан,
Аны кибик аманатдан,
Намыс келир анга халкѳдан.

Айтыр сѳзюн билеп айтыр,
Терс сѳлешсе, женгил кѳайтыр,
Элин боллукѳгъа сагъайтыр.

Аз болса да адам саны,
Билдирмез ол тутуп аны,
Жарар халкѳгъа хар айтханы.

— Хау, сиз а махтарыкѳсыз бир бирни. Ол да, сен да эфенди,— деди Хажини. — Сен болмачы фатыууаланы кѳой да, мен айтхананы акѳылынга ал. Сени ючюн башымы кѳтюрюрге онгум болмай жашай келгеним тамамды.

— Туугъанлы мен кишини уялтмагъанма...

— Мени уялтаса!

— Жаш, озаса. Тохтасанг да тохтарса, тохтамасанг да тохтатырма,— деди Локѳман, бу жол башын ѳрге кѳтюрюп, Хажини кѳзюне кѳарап. — Сени ючюн бир кишиге кѳан берлик тѳююлме.

— Берликсе... Совет властьха берликсе мени ючюн кѳан,— деди Хажини, нек эсе да атасыны кѳолундан таягъын ала, таякѳны биринчи кере кѳргенча, тѳгерек айландырып, анга ышанлап кѳарай.

— Бар-бар, жолунга бар. Сизден кѳалсын башым. Атангы аман кѳзюне жолугъайым, этеригигизни аямагъыз...

Хажини асыры кѳаны кѳызгъандан, тели болургъа жетишти. Олсагъатда аны халин кѳрген адам, ол атасына бир хата этерик сунуп кѳоркѳурукѳ эди. Алай Хажини не бек ачыуланса да, тюз аллай бир телилик этерча сылхыр а тѳююлдю. Болсада ол бусагъатда Локѳманнаны бѳрю терисинлей кѳргени уа даулашсызды. Бирде атасыны кѳзюне кѳарап, бирде чырдыгъа аралып кѳыл чайнайды.

— Анам, кѳайдаса?! Бу адамгъа бир зат нек айтмай-

са? — деп кычырды Хажи. Аны алай айтханын эшитген Айхо арбаздан юйге терк кирди.

— Не этесе, балам, не дауурладыла была? — деп сорду Айхо юйге кире кирмез, эрин да, жашын да кеси жанындан эсе бек суйгенин сёзю бла угъай, хали бла ангылата; ол зыбыр кьол аязы бла алгъа жашыны жаягъын, ызы бла эрини онг кьолуну сыртын сылады.

— Бу адам мени дуниядан думп этерге айланады,— деди Хажи кьолу бла Локъманны кёргюзте. — Жангыз жашына игилик излемеген адамны тутхан дини кимге керекди? Мен сиз айтханча тели окъуна болурма, айтыгъыз, ангыламагъан жерими ангылатчыгъыз.

— Чамланма, балам, атасыны юсюне сюелип алай сёлешмеклик айыпды. Акъ сакъалыны хурметин эт,— деди Айхо. — Ол да санга тап болсун деп кюреше болур.

— Угъай, ол мени башымы отха сугъаргъа кюрешеди. Бу Совет властыны жаууду.

— Ах кюнюм, ол айтханынг а неди жашым? — деп Айхо Хажини кёзюне жалыныулу къарады. — Къарайма да, ол санга угъай, сен анга палахла туудура айланаса. Файхампар кирик атанга къалай айтаса алай? Сен тутхан пластха къажуа къалай сюелир ол?

— Сюеледи,— деди Хажи. — Алай бош угъай — къамасын чыгъарып сюеледи.

— Атангы къамасы жокъду, жашым.

— Аны буржуй идеологиясы къамадан кёп да жютюдю. Алыкъа халкъда муну кирикдени ызларындан тизиллик адамла бардыла. Олду бизни сагъыш этдирген. Бу аны ангыламагъанмы сунаса?! Бек уста ангылайды. Аны ючюн кюрешеди бир кишини айтханын кьулагъына алмагъанлай...

Юйде сёз айтхан адам болмагъанлай бир кесекни турдула. Хажи уа тынгысызды. Атасы намазын, оразасын тохтатмаса кесине келлик кюнню ангылагъаны себепли тынгысызды ол. Хажи от жагъаны къатына барып, эниште чёгюп, отну ышырды. Жана тургъан кесеу башланы бир-бир юслерине салды. Сора, ёрге кётюрюлюп, атасына бла анасына кезиу къарай кетди да, къаты айтды:

— Бу юйде неда мен айтхан болур, неда экигизни да харам этип, чыгъып бир кетсем, экинчи босагъагъызгъа басмазлыгъыма ант этейим.

— Оу кюнюм, ол деген а не сёздю? — деди Айхо.

— Ёлген кюнюмде бачхычыма жабышмай къалгъан сен болсанг да, диним бла ойнатырыкъ туююлме.

— Алай эсе уа ким хорларыгъын кёрейик,— деп, Хажи

атасыны кѳабыргѳада тагѳылып тургѳан намазлыгѳын сермеп алып, отха атды.

Айхо кѳычырыкѳ этип жилиды. Намазлыкѳны отдан алыргѳа юрешди. Алай жашы кѳоймады. Локѳман а олтургѳан жеринден тепмеди. Жилиямукѳлары бюрчюк-бюрчюк болуп, акѳ кѳапталыны еѳюнюне тамдыла. Аны кѳзлери жукѳ кѳрмей эдиле. «Кѳзлерине кѳан чапханды» деп таулула быллай бир зат ючюн айтхан болур эдиле. Айхо уа сарнайды, жашы тышындан сал болуп келгенча. Намазлыкѳны да хорусмах ийиси кѳкге барады.

* * *

Таукѳан, Хажы атасына этген ол зулумдукѳну да биле тургѳанлай, Локѳманны айтхылыкѳ эфенди болгѳанын, бюгюн, бюгече да адамлагѳа дин фатыуала берип тургѳанын башындагѳылагѳа тынгылы айтып жетишдиралса. Хажы бюгюнча керилип айланмазлыгѳын да ангылайды. Ол Бекмырза сѳлеше тургѳанлай аны айтханына жукѳ кѳошмай тынгылай, ма аллай ишлени юслеринден сагѳыш этеди. Бирде Бекмырзагѳа да кѳлю кюледи: Хажы кѳуллугѳундан кетгенликге ол кѳуллукѳгѳа аны угѳай, Таукѳанны саллыкѳларын ангыламагѳаны ючюн.

Да, Хажы да элде тасхачыла тутмагѳан киши тѳююл эди. Таукѳан бла Бекмырза анга уру кѳаза айланганларын, ала ол умутну этгинчи окѳуна билгенди. Болсада, быллай нек этесиз деп, юслерине уа сюеллик тѳююлдю. Аланы кеслерин бир бирлерине кесдирликди. Ала, кезиунде бир-бир ауузларына тѳюкюрюп айланган адамлары, бюгюн анга итлик эте эселе, Хажы тынгылап нек кѳояргѳа керекди?! Ким болгѳанын билсинле. Хажы бек алгѳа Бекмырзаны кѳолгѳа этиуню кѳайгѳысына кирди. Ол ѳтюрюкге, кертиге да терк окѳунз ийнанып кѳалгѳан адамды. Биреу кесини юсюне сюелип, жалгѳан дау айтса окѳуна, «бу кертти айта болур» деп, даулашмай, тынгылап кѳаллыкѳды.

Бир кюн Хажы, заман тѳюш аладан озгѳанлай, Бекмырзаны кесине чакѳыртды. Ол кезиуде Бекмырза — эл бригадир, биченчи жыйын кѳурай айлана эди. Бекмырза бек терк жетди конторгѳа. Да келмей не кѳарыуу барды элни парткому чакѳырса. Ол эшикден киргенде Хажы секирип ѳрге турду да, энишге иги да ийилип, алай саламлашды Бекмырза бла. «Кѳалай огѳурлу адамды Хажы! — деп келди Бекмырзаны акѳылына. — Бу манга бир заманда да аманлыкѳ этмегенди. Сора Таукѳаннга тенг болуп нек юреширге керекме бир тѳюз адам бла?..»

Бекмырза Хажини биринчи кюн таныгъанча аны юсюнден аллай оюмгъа нек келгенине кеси окъуна сейир этди. Алай кертиси бла да ол Хажини кёзлеринде, бет орамында бюгюнча огъурлулукъну бир заманда да эслемегенди. Ким биледи, алгъын аны сыфатына бюгюнча иги эс буруп къарагъан болмаз эди. Къарагъан эсе да уллу магъана бермегенди.

— Тейри, Бекмырза, бек сау бол, сени ишинге барыбыз да бек ыразыбыз,— деди Хажини. — Тюз ниети болгъан большевиксе. Алай... мен партиядан жашырмагъанымы сенден жашырлыкъ туююлме.

— Не болгъанды, Хажини? — Бекмырза жаны кетип сорду Хажини сёзюн айтып бошагъынчы окъуна.

— Тейри, къайгъы, сагъыш да этер затла бардыла. Бусагъатда Таукъан бла арангъ къалайды?

— Аман туююлбюз... Таукъан сени да, мени да шуёхум.

— Тюз айтаса, алгъын болуучу эдик шуёхла. Къыйынды терк окъуна адамны адамлыгъын ангылап къоймакълыкъ.

«Хажини, Таукъанни таныргъа заман а болгъанды,— деди Бекмырза кеси акъылында. — Барыбыз да бир тийреде ёсгенбиз, эрттеден бери да бир ишни эте келебиз. Бюгюн нек къыркъдыраса ансы?» Бекмырза Хажини бусагъатда нек къыркъдырыргъа кюрешгенин ангыламады. Аны халине къарай кетди да, Хажини юсюнден алгъаракъда этген оюмуна сокъуранырыгъы келди.

— Сен да коммунист, мен да коммунист. Экибиз да бир бирге сёзню ачыкъ айтыргъа керекбиз. Таукъанни юсюнден Нальчикге уллу тарыгъуу баргъанды. Анга сени да къошалла.

— Не тарыгъуу хапарды ол?

«Таукъан киби к сатхычлагъа колхозну малларын нек ышангансыз? Ол малчылары арасында болмагъан ушакъланы жайып айланады. Совет властью бюсюремегенин ачыкъ айтады. Хар ким бек тауушлукъ адамгъа санап тургъан эл бригадир Бекмырза да, анга жакъ басады»,— деп жазылады тарыгъууда. Андан тышында да «акъ къазакълда элде болгъан заманларында Таукъан да, Бекмырза да бар аманлыкъланы Оразайгъа жагъып, аны асмакългъа асдырып, кеслери уа тап къутулуп кетгендиле. Ала акъла бла байламлыкъ жюрютмеселе, алай боллукъ туююл эдиле. Узакългъа созмай, ол ишни да башын ачыкъ этерге керек боллукъду»,— деп жазылады тарыгъууда.

— Ол къалай болады да, Хажини? Бу санагъанларын бары да сен билген ишледиле. Жарамайды алай. Ётюрюк хапарды ол.

— Киши эсенг, ётюрюкдю деп сюелчи, бир кёрейим. Ётюрюк, керти хапарны унут. Сабийлеринги ёксюз этмезге сую эсенг, сорсала не айтырыгынгы сагышың эт.

— Къой, Хажиде, бу ишге мени къатышдырма.

— Бизни да сен къатышдырып айланаса. Экигизни бирден къутхараллыкъ туююлма. Кесиме бир уллу палах тюшерик болса да, сени жойдурмазгъа кюреширме, алай Таукъанны терслигин а ачыкъ этмей жарарыкъ туююлду... Башыңгы бош къалтыратаса, боллугъу алайды — неда Таукъанны этген аманлыкъларын халкъгъа туура этип, элден къурутургъа, бу халда аякъ тиреп турсанг а, сен да аны бла бирге къуруйса. Сайла къайсы жолну суйсенг да. Сайлау сендеди. Мени айтханымы ангыларгъа суймей эсенг, бу жолдан сора санга табын излеп ауузумдан жангыз бир сёз чыгъармазгъа ант этеме...

Олсагъатда Хажиде болгъан ёхтемликни чеги жокъ эди. Ол алай керилди — битеу элни къадагы аны къолунда болгъанын жаланда бюгюн сезгенча. Таукъан, Бекмырза — кимледиле ала Хажини къатында, — багушда уча айланган чибинле, жерде сюркеле айланган къуртла. Хажиде алагъа суйсе боюмса салады, суйсе иер салады. Дагъыда ол насыпсызла, Локъман улу бла демлеширге кюрешедиле. Хажиде ол сагышланы алайда къоркъуп асыры жыйырылгъандан башы жагъасындан ёрге хазна айбырлмагъан Бекмырзагъа къарай кетгенден сора этди. Ала къалай ангыламайдыла, Хажиде кеси бла кюрешген адамны башын сыламазлыгъын неда не этсегиз да этигиз деп, аякъ тюлерине тюшюп къалмазлыгъын.

Бир заманда Бекмырза ол жыйырылгъан халинде эшикте чыгып тебиреди. Хажиде да, тынгылауу басып, аны ызындан къарагъанлай турду. «Жаханымгеми барлыкъды, акъылың башына жыйса, къайтыр, — деп, Хажиде кеси кесине шыбырдады. — Асыры къоркъгъандан кесини аякъ тауушундан элгене турады...»

Бир кесекден Бекмырза эшикни хыны ачды да, кабинетге кирди. Ол башын ёрге кётюрюп, жауурунларын, белин тюзетирге кюрешип, бу жол элни таматасыны кезюне жютю къарады. Аны алай кёргенде, Хажиде да жукъудан уянганча болду; Бекмырзагъа къарады да, аны лас-булас кёрдю, ызы бла кёзлерин сюртдю. Аны алай тири-тири атлап киргенине, ол кёзлерин бу жолча жандырып бир заманда да эслемегени себепли, Хажиде бир кесек жунчуду. Алай тасхасын а билдирмеди.

— Мен тенгиме жалгъан шагъатха сюелгенден эсе кесим ёлсем суюме, — деди Бекмырза, — мен сатхыч туююлма!

— Ой-хой, таланган, не жагъангы жыртдыраса? Кимди санга жалгъан шагъатха сюел деген? Хажи кеси ючюн кюрешеди дей эсенг, жангылгъан этесе. Бар, былайдан ары чыгъып кет... Эсингде болсун, ары элтип бир сукъсала, бир адам да болушалмаз санга. Бююнден арысында жалынып, жияп келсенг да, башымы буруп къарарыкъ туюлме. Аны унутма.

Хажи ахыр эки сёзню Бекмырза эшикге чыгъып кетгенден сора, ызындан къычырып айтды.

* * *

Бекмырза Хажини мехкямасында не бек жигитчик болургъа кюрешди эсе да, юйге келгенден сора уа айтхан сёзлерине сокъуранып, не олтуруп, не ёре сюелип тынчлыкъ тапмайды. Юйдегилени да аузуна ашап, сёз айтыргъа угъай, къымылдаргъа окъуна къоймайды. «Былайда бир хыйла иш барды деп да келеди бир бирде кёлуне. Хажини халин жаратмайма... Угъай, ол кертиси бла да манга игилик тилей эсе уа? Алай болмаса, ол мени угъай, Таукъанны чакъырып сёлеширик эди. Да мени чартлагъанымы жаратмай, энди Таукъанны чакъырып кенгешсе уа къалай боллукъду иш? Анга бой салдырса, мени юйюм тюп тамыры бла къурурукъду. Эй-хей, таланган...»

Бекмырза тышына хылыф чыкъды. Ол кезиуде аны юйюню безгини орунуна къайиш бла бегитилген эшиги кеси аллына этилген, жабылгъан да этди,— гыллыуча чайкъалгъанча, ары-бери чайкъалып. Энди Хажи анга: «Ыспасым жокъду»,— деп айтырыкъды. Аны алгъадан окъуна ангылап турады Бекмырза. Алай башына урса да «ой» дерик туюлдю. Не да айтсын Бекмырзаны отдан къутхарсын ансы.

...Бекмырза, Таукъан Хажини кабинетине кирип бара тургъанын кёрдю да, борбайлары кыйылып, андан ары баралмай тохтап къалды. Аны башы-кёзю да тегерек айландыла. Кючден бла бутдан алгъа бир-эки атлам этип, конторгъа кирген жерде хузум таш атлауучлагъа къалай олтургъанын кеси да сезмеди. Алайда адамла бармыллажокъмулла — кишини да кёрмейди, саламлашханланы сёзлерин эшитмейди.

— Ой, ант кирген юйюнге, нек олтураса былайда? — деп сорду конторну ичинден чыгъа келген Таукъан. — Ауругъанынг затмы барды? Тур ёрге.

Алайда Таукъан аны тасхасын кёрмезге керек эди. Алгъын шуёху эсе да, энди ол аны душманыды — экисинден бири къурургъа керекди элден. Жоюлукъ жарлыды

ансы андан Хажиге не. Алгъын партия ючюн, Совет власть ючюн кимге да къамасын чыгъарып чабыучу Хажиге, энди — къуллукъну татыуун ангылагъанлы, жаланда кесине тап-лыкъны излейди. Бусагъатда ол башха жашауну ангыла-майды. Сейир окъуна этеди къуллукълары болмагъанла-гъа: «къалай баш кечиндире болурла ала дунияда» деген сорууну кеси кесине аз сормагъанды.

Хажиге да, тышына чыгъа келип, Бекмырзагъа тубеп къалды. Ол заманда Бекмырза аякъ юсюне болуп эди. Хажиге анга хазна кёз-къаш бермей жолуна кетди. Андан сора уа таза да аман кюн келди Бекмырзаны башына. Уш-кок тапса кесин уруп къоярыкъды ансы, тутмакъланы азабын кётюраллыкъ туююлду. Сабийлери уа не айтыр-ла къызыл картузула муну сюрюп, алып кетип тебиресе-ле. Жууукъ-тенг да налат берир... Угъай, угъай, андан эсе ёлген кёп да ыспаслыды.

— Таукъан, не айланаса? — деп сорду Бекмырза кесин бир кесек къолгъа этип, артха узалып, чепкенини этеклерин къагъа. — Қышда хапарынг бар эди да.

— Да малчыланы жумушлары бла тигелегенме.

«Хажиге кабинетинде уа не зат эте эдинг деп сора-райым» — деген акъылгъа келди Бекмырза. Алай базын-мады. «Баям, Хажиге мынга жукъ айтхан болмаз ансы, ма-нга былай жарыкъ боллукъ туююл эди», — деп да келди кёлюне. Ол оюм аны жүрегине бир кесек ырахатлыкъ берди. Болсада не кёл этерге кюреше эсе да, иши кырты болгъанына уа ишексизди.

— Бу Хажиге не кёз-къаш бермей айланады? — деп сор-ду Бекмырза Таукъандан.

— Билмейме. Бусагъатда мени бла уа бек тап селеш-генди, ол амалсыз чамларын да этерге кюрешип.

Андан сора Бекмырза жукъ сормады. Таукъан да ашы-гъышлы жумушлары болгъанын айтып, уллу орамгъа чыгъып кетди.

Хажиге Бекмырзагъа кёз-къаш бермегенини себеби бар эди: Бекмырза не бек аякъ тиреп кюреше да, бой салгъанын ангылагъан эди Хажиге. Аны себепли ол Бек-мырзагъа не жалынрыкъ, не кокаланырыкъ туююл эди. Энди жалынса Бекмырза жалынсын. «Атангы аман кё-зюне жолугъайым», — деп къойгъанлыгъы эди Хажиге! Тейри, аны алайлыгъын Бекмырза да сезгенди. Алай, жап татлыды, жалынмаса да Хажиге айтханнга бой салгъанын а ангылатырыкъды.

Ол кёп сакълады Хажиге. Алай ол келмеди. Қыайры кетгенин, къачан къайтырыгъын киши ангылаталмады. Ча-чыны туюгонден эсе иши кёп Бекмырза, анча заманны кон-

тор тийресинде кечингенине адамладан уялган окъуна этди. Жумуш бла былайгъа келмезлик киши туююдю ол. Алай суймеучюю кабинетлени эшиклерин къагъа айланыргъа. Хар кимни иши барды, нек чырмау болургъа керекди кимге да?..

VI

Аллах кѳргенден, колхозда ишлегенле быйыл къыйыналарына иги багъа бичилгенине къууангандыла. Ишлеген адамлары кѳп юйюрле колхоз трудоденьнге берген къойланы халжарларына сюрюу этип ургъандыла, чыккырла бла бишлакълары, къошунла бла жаулары. Мирзеулериде жетерикди. Жауларындан, бишлакъларындан къартлагъа, къарыусузлагъа ѳзденлик этгенле да бардыла. Кюз артыны таплыгъы да къууандыргъанды эллилени: малла алыкъа бичен къайгъылы туююдюле; къауданда, алысында кечинедиле.

Бекмырзаланы да колхоз ыразы этгенди. Алай алада жюрек тынчлыкъ жокъду. Юйюрню таматасы Бекмырза, мурдарлыкъгъа киргенди; жан тенгини юсюне сюелип жалган дау этип, жойдуруп жибергенди — тюрге кирген эсе, ол жоюлганнга саналады. Аны ол бетсизлигин Хажиден бла аны кесинден сора хазна киши билмейди. Алай Бекмырзаны акъылында элни битеу халкъы аны юсюне сюелип, налат бергенча кѳрюнеди кѳзюне. Къулакъларына къуру бир ачы, огъурсуз ауазла эшитилгенлей турдыла. Бекмырза юсюне сюелип, Хажиде юйретген сѳзлени айтханында Таукъан терлегенлери барып, анга къалай чамланып къарай эди.

— Шашханмы этгенсе, Бекмырза? — деп да бир айтды Таукъан.

Алай аны ауузун терк тыйдыла соруу этгенле.

Этген ишине кѳлю бла сокъуранган Бекмырза, олсаятда Таукъанны орунуна кеси тутмакълыкъ сынаргъа угъай дерик туююл эди. Ёмюрюк быллай къыйынлыкъда ашыргъандан эсе, ёлюмню сайларыкъ эди ол, ахырысыкъысхасы. Бекмырза Таукъанны сабийлеринден, жууукъларындан да бет ташлайды. Ала Таукъандан жукъ билгенинг бармыды деп сорсала, кѳтюраллыкъ туююдю. Андан эсе Бахсан суугъа кетип ёлсун.

Хажиде Бекмырзагъа тюбегени сайын кокаланыр ючюу къалмайды. Алай аны сыфаты Бекмырзагъа тонгуз сыфатындан башха кѳрюнмейди. Эртте-кеч болса да, бу огъурсуз иш халкъгъа билинирге керекди. «Манга да ит айыбын

салсынла адамла, Хажини да жерине жетдирсинле, — дейди тынчлыгъы, жашауу да кѳуругъан Бекмырза кеси кеси бла ушакъ эте. — Хажиде, мен да адамланы арасында жашаргъа эркин тѳуйюлбюз. Бизни жерибиз — тутмакъдалы, кѳрдеди...»

Заман оза баргъаны сайын адамны бушууу бир кесек сытыл бола барыучу эди, Бекмырза уа амандан-аман болуп барады. Ол Таукъанны жоулгъанын кесини бек уллу бушуууна санайды. Бу ишни жангыдан кѳозгъагъанлыкъгъа тюзлюкню жолун табарыкъ тѳуйюлдю. Аны биледи, — эндиге дери да элден иги жашла атсыз-чуусуз болуп кетгендиле. Жууукълары аланы кѳадарларын сюрюшдоргенлеринде жууапларын алгъандыла — Совет властыны жангылыч иши болмагъанын ангылатхандыла ала гъа. Ол угъай эсенг, акъылсыз хапарланы айтып айлансала, иш не чекге жетеригин да айтхандыла. Андан арысында уа сѳз айтыргъа киши базынмагъанды.

Ол затланы юсюнден сагъыш эте келгенинден сора Бекмырза Аллахдан кесине ёлюм тиледи. Алай Хажини бир уллу кѳыйынлыкъ сынагъанын кѳрмей ёлсе, кѳабыры эки жарыллыкъды. «Жаханым отунда жатарыкъ, ёмюрюнде кишиге тѳк тенгли хатасы жетмеген адамча жюрютеди кесин, — дейди бирде Бекмырза Хажини тонгуз сыфатын кѳз аллына келтире. — Ой, кѳалай бетсизди! Бизни уа дуниябыз анга сукълана келгенди...»

Тейри, Бекмырза Аллахдан кесине бир уллу игиликле тилесе да, кѳабыл боллукъ болур эди: эл бригадирни бир жаны тохтап кѳалгъанды деген хапар элге элия ургъанча жайылды. Анга жарсыгъанла кѳп эдиле. Алыкъа жаш адам эди ол. Экинчиден, адамны юсюне сюелип, жюрегин кѳыйнагъан адети болмагъанды. Кѳолундан келсе болуша, келмесе да ариу сѳзю бла адамланы кѳллери ала келгенди. Тау халкълада быллай ишле кѳп болмаучудула — Бекмырзаны жыл санында санлары тохтап, тѳшек болгъан. Алай алгъыннгы адамланы бла бусагъатдагъы адамланы араларында жашау-турмуш халла тау бла жер кибикиле. Ата-бабала кѳзыллагъа, акълагъа юлешинип, бир-бир этлерин ашамагъандыла, маллары, мюлклери кѳайгъылы болгъандыла, оюнлары, кюлкюлери уа тау кѳююнуна сыйынмагъандыла. Энди уа кѳуллукъчу кибикиле халкъны партия бла, Совет власть бла кѳоркѳута кѳансыз этгендиле. Алгъын аманлары, ахшылары да таула арасында чыкмагъандыла. Таукъан тутулгъанлы Бекмырза сынагъан кѳыйынлыкъны, тейри, сау юйюрле сынагъан болмазла кеси ёмюрлеринде. Сора Бекмырзаны бир жаны тохтагъанына не сейир этер кереклиси барды?!

— Аллахды билген, Бекмырза энди аякъ юсюне не хазна болсун.

— Юйю кѳуруду насыпсызны.

— Кѳыралда кѳыйыны болгъан адамды Бекмырза. Дохтурлагъа кѳаратырла, аны алай атып кѳоймазла...

Халкъда аллай ушакъла жюриюдюле. Болсада Бекмырзаны хали адам кѳууанырча туйюлдою,— сагъат марда бла ёюле барады. Аллахдан кесине ёлюм тилеп кюрешген Бекмырза, сора баргъанланы кёзлерине кѳараса, кёлю толуп, жиямукълары уллу кёзлеринден кѳанлары кѳуруй баргъан жаякъларына саркъадыла.

— Аллахны эсгер, Бекмырза, барыбыз да аны кѳолундабыз,— дейди аны кёре келген адамладан бири.

— Кёлсюзлюк этме, ауругъанланы барысы да ёлюпмю барадыла,— дейди экинчиси.

Дагъыда кёп сёз айтылады Бекмырза сыртындан тюшюп, чырдыгъа аралып тургъан тар отоучукъда. Ол жатхан ундурукъ акъкъулакъды, ала кеслери да озгъан жыл элни тюкенинде сатылгъан эдиле. Тёшеги, жастыгъы да кирсиз. Ауругъанлы кийдирген эселе да, ким билсин (бу кѳыйын саусузну алай этип да кюрешген болмазла), юсюнде кисей ич кёлеги да кѳар кибик чыммакъды. Кеси ёмюрюнде жалан этин адамгъа кёргюзтмеген Бекмырза, тили тутулуп тургъанлай да, юйге адам кирсе, кюе-бише тургъан билеклерин жуургъан тюбюне сугъаргъа кюрешеди. Алай кезиуде кѳымылдамагъан кѳолуна сау кѳолу болушады.

Бирда эр кишиде, тиширууда да Бекмырзаны жанындан умут этген жокъду. «Юйюгюзге-башыгъызгъа кѳаратгъыз, тизгинигизни жыйыгъыз»,— дегенле окъуна бардыла Бекмырзаны адамларына. Алай айтыргъа жаланда кѳаршы жууукълары базаынадыла. Баям, ишни боллугъун элни эфендисе да ангылагъан болур ансы, бир да Бекмырзаланы арбаздан кетмейди. Да не заманда да быллай саусуз аякъ юсюне болмаучусун кёре келгендиле ала. Энди Совет власть орналгъанлы дохтурла кёп зат бла сейирсиндиредиле халкъны. Адамны ичин бичакъ бла жарып, ауруун кѳоллары бла алып атханларын да кёрдюле таулула. Иги кѳууумларына бой салгъанла Кёндененге барып, райондан дохтурла келтирип да кѳаратдыла Бекмырзагъа. Ала да башларын ары-бери булгъап кѳойгъан болмаса, жюреке асыу тиер сёз айтмадыла. Кертиди, биринчи кюн келген врач: «Юч кюнню ичинде мындан аман болмай турса, жан кѳоркъууу кериле боллукъду»,— деген эди. Ол берген заман а кетгенди, алай жарлы Бекмырзада сау болур хал жокъду ансы.

— Ой зауаллы Бекмырза уа! — деди эфенди юйге кирип, бир чубур шинтикчикни ундурукъгъа жууукъ тартып, аны юсюне олтура. Ол онг къолун Бекмырзаны мангылайына салды да: Аллахны буйругъундан киши да къутулмагъанды — бай да, бий да, жарлы да. Дуниягъа жаратылгъан жанны къадары Аллахны къолундады. Жерни башын кѳрген тюрюн да кѳрмей амалы жокъду дейдиле.. Быллай кезиуде муслийман адамгъа ийман-шахадат келтирмеклик — борчду. Муслийман адам ол дуниясыны сагъышын, ахшыны — аманны ангылап башлагъан кюнюнден этип тебирерге керекди..

Бекмырза коммунистди. Совет власть желгенди да Аллахдан эсе партиягъа бек ийнаналды. Сора ол алай болуп тургъанлы, эфендини фатыуаларына къалай бой салсын! Алай бирде уа бу къыйышыкъны юсюнден кетерир ючюн, туруп намаз этерге да угъай дерик тюрюл эди,— жан татлыды. Бекмырза Аллахны кеси акъылында терк-терк сагъыннганы да аны ючюндю.

— Кесингден таматаны айтханын эт,— деди Бекмырзаны къатыны. Баям, ол былайда эфендини кѳлюне жетер акъылда айтды ол сѳзлени. Анасы ырыслагъан окъуна этди,— ийман-шахадат жаланда ол дуниягъа атланган адам айтычусун биледи Бекмырзаны къатыны. Андан эди, олсагъат окъуна кѳлю толуп, алайдан кетип къалгъаны.

Жарлы Бекмырза эфендини кѳзюне жалыныулу къарады. «Бир мадар эт» дегенлигими болур эди, ким билсин. Не уа: «Манга ийман-шахадат керек тюрюлдю»,— деп, ол оюмунму ангылатды. Жиялумукълары уа кѳз гинжилеринде жюзе эдиле.

Бир заманда Бекмырза алайда болгъан адамланы барысына да, юйню ичинде хар затха да, тансыкълау халда къарады. Бир кесекден башын бир жанына бурургъа кюрешди. Бекмырза мутхуздан-мутхуз бола баргъан кѳзлери бла къатынын излегенин кѳпле ангыладыла. Аны алайгъа мычымай чакъыргъанлары да ол себепден эди. Бекмырза къатыныны кѳзюне къарады да, битеу кюн салып, башын аз-маз къымылдатды. Ол аны «сау къал» дегенлиги эди. Сора теренден солуду. Ол кезиуде Бекмырзаны кѳкюрек къангасы ѳрге кѳтюрюлгенча болду. Болсада, Бекмырза алай халгъа келгенден арысында эки-юч такъыйкъа окъуна озгъунчу тынчайды. Кѳзлерин да къысды, санларын да тюзетди.

Аллах кѳргенден, Хажн Таукъанны кѳз кѳрмезге ашыргъанына, кнм биледи, бара баргъан дуняда аны аманлыкъ ишлерине шагъат болуп сюелирге боллукъ Бекмырза, ёлюп, жерин тапханына къууана эсе да, жюрек тынчлыгы уа жокъду. Аны комиссарлыкъдан чыгъарып, парткомну секретарына жангъдан нек салгъанларын да иги ангыламай, кѳп кечелерин жукъусуз ашыргъанды. Энди аны ангылауунда, ол да гитче къуллукъ туююлдю — алай ишлерге юйреннген жеринде турургъа суюгенди Хажн. Аны айтханында, тебентин келгенле: «Сен бизге бу къуллукъда бегирек керексе», — деп къойгъан эдиле. Сѳзюу узакъгъа созмай. Алай элде уа кѳпле ишексиз эдиле — аны къуллукъдан кысталгъанына. Кнм не дей эсе да, колхозда да, элде да Хажнин сѳзюу сансыз этген жокъду, — айтханын жерге киши салмайды. Тейри, алай къоркыгъандан этгенле да бардыла, — сѳз жер туюю бла жюрююдю. Таукъанны, анга дери да бир къауумланы Хажн жойдургъанын билгенле аз туююлдюле.

Уруш башланнганлы Хажн халкыгъа бютюнда къаты болгъанды. Табылыннганны къазауатха ашырып, кеси мында къаукъалакъ этип айланыр акъылда болур ансы, кечеси, кюню да ишни юсюндеди. Къуллукъчулагъа ариу кѳрюнюр ючюн не аманлыкъдан да артха турлукъ туююлдю. Тылны кючлерге да эсли, билимли адамла керекдиле. «Аскерге аш-азыкъ, кийим керекди, — деди бир жол Хажн, эри урушда ёлген къатын аны къакъты-сокъту этгенинде. — Колхоз иги ишлемесе уа аланы бири да боллукъ туююлдю. Мен мында сизни кибикле бла жюрегим жарылып тургъандан эсе, фронтха кетерге ыразыма. Анда да биреу угъай, он адам этгени эталлыкъма. Ангыладынгмы эгечим?! Мени фронт бла къоркыутма.

Мени мында юйюрюме, юйдегиме жанлары ауруп тутмайдыла. Этни, жауну, картофну, мирзеуню кѳбейт, халкыгъа айт да жылы кийимле эшдир деп тутадыла. Ол ответственный ишлени менден сора киши эталлыкъ туююлдю да, андан жибермейдиле урушха... Солдатны къарыны токъ, юсю-башы жылы болмаса — атасыны башы хорлар Гитлерни. Иги къарыусуз адамды да, барчы бир — онг жанынгы айландырып, башынгы сылап иерик эсе... Эгечим, Къызыл Аскер бизни кибиклене хайырларындан баш кечиндиреди».

Алайда ол тишируу Хажиге сѳз къошмагъанлай тынгылап турду. Алай аны айтханларында бармакыгъа чергерча затланы уа кеси акъылына жыйгъанды. Тишируу андан

тил этер акъылдан кенгдеди. Болсада, Хажи баш кетюрюююн къоймаса уа, бюгюн айтханларындан бир къауум сёзю эсине саллыкъды. «Мен аш-азыкъ, кийим жибермесем, совет солдат Гитлерни атасыны башы хорлар», — дегенди Хажи. Дагъыда Гитлерни аямай махтагъан этгенди — андан акъыллы, андан кючлю жокъду деп...

Хажи ол тиширыуну акъылын ангылагъанча шошчукъ болду. Бир кесек заманчыкъ мындан алгъа кёкюрегин тургъузуп, шытыларын чачып сёлешген Хажини кёрсенг сейир этерсе — кеч, кюз артында къыркъылгъан эчкича, арталлы да жыйырылды да кълалды, гуппушчукъ да болуп. Нек эсе да Зауурбекни да эсине тюшюрдю. «Оллахий, адамны этген аманлыкъы хазна кечилсин», — деп да бир айтды ол кеси акъылында...

Сейир туююмюдю, ол ёхтем адамны болмачы затны юсюнде элгенгени. Аны бетине бир суукъ желчик урду. «Жылны бу замапында быллай ишни ким кёргенди, — деди Хажи къл жаулугъун хуржунундан чыгъарып, аны бла бетин, бурун жанларын сылай. — Нек суукъсурадым мен? Кюн аямай кыздыра тургъанлай...»

Хажини жүреги да кълтырады, топал кълларыны бармакълары да суууп баргъанча кёрюндюле анга. Бармакъларын уууп кюрешгени да аны ючюн болду. Хажи кабинетине кирди да, шинтикге олтурду, башын а столгъа тиреди. Ол тиширыу да кирди аны ызындан. Тиширыу Хажини халин жаратмады.

— Хажи, не этесе, ауругъанмы этесе? — деп керти да кёлю бла сорду жаны ауруп. — Тышындан адам чакъырайыммы?

— Былайдан кзуруп кет, — деди Хажи, башын ёрге кётюрмегенлей, ауазын кючден бла мутдан чыгъара. — Думп бол...

— Аланла, не ишди бу? — деди тиширыу. — Мен сени атангы юйюнеми келгенме? Жангыз гылжамы бузоуун сыйыргъанды эл бригадир. Кантракмы дейди, тонгузму дейди, бир затла айтады. Беш ёксюз сабийни не бла кечиндирликме аны да сыйырсагъыз?

— Мен санга айтханма да, ол бузоу туююлдю — та-нады.

— Къалай болады тана, — анасы бюгюн да, бюгече да сауула турады сора.

— ...Ийнегинг кысыр саулукъду.

«Къатынынг кысыр кълсын огъесе, ол кысыр сау-лукъ болмагъанда», — дерге аздан кълалды тиширыу.

— Мен фронтовикни къатыныма...

— Сеничала топпа-толудула элде. Бар жолунга.

— Мен да адам туююлме, сени тилинги бир кѳапдыр-масам,— деди тиширыу, иги кесекге дери сагыш эте сюелгенден сора.— Сени кибиклени жерлерин тапдырырга керекбиз.

— Кѳезюме кѳеюлме. Сен угъай, буржуйла да бюгалмагъандыла мени... — Хажы ол сѳзлени айтханындан сора жүрегине бир кючлю сезим келди. Жюреги да табырак ура башлады, бармакъларына да жылы киргенча болдула.— Сени кибикле кѳоркѳутуучу кишиледен туююлме. Совет власть ючюн кѳан тѳкген, уруш отунда ѳлюмню кѳезюне кѳарагъан адамма. Кѳара халкѳны буржуазияны боюмса тубюнден чыгъаргъан кишиме. Мен революционер болгъанма! Коммунистме!

— Да аллай бир сейирлик коммунист эсенг, бюгюн Гитлерни махтап, Сталинни уа нек сѳгесе? Кѳызыл Аскер Гитлерни атасыны башы хорлар деп нек айтаса?

Хажы секирип ѳрге кѳалай тургъанын кеси окѳуна сезмеди.

— Сен не затла жаншайса, итден туугъан? — деди Хажы.— Сора, онг кѳолун ѳрге кѳеюрюп, тиширыуну урурга керилди.

— Сабыр бол, Хажы,— деди Суфьян, ол кече Зауурбекни юйюнден чыгъарып алып кетген милиционер.— Мен былайда экигизни да айтханларыгъызны эшитип тургъанма. Фронтда сени, мени ючюн, битеу Совет халкѳ ючюн жоулгъан жигит солдатны кѳатыныны намысы бла ойнарга ким эркинлик бергенди? Эгечим, ма бусагъатда былайда айтханларынгы кѳагъытха тюшюр да, манга тапдыр. Андан сора иш кесин кѳргюзтюр.

— Энди бир баштакѳ кѳатын бла сен этергеми кѳалдынг мени оноуму? — деди Хажы жүрексиннгенин тыялмай.— Сизни кибик кѳплени кѳргенме...

— Кѳплени жойгъанма де,— деп кѳошду Суфьян.— Тамамды этгенинг. Узакѳ жолгъа атланырга кезиу сендеди.

Аны кесини акѳылында батырлыгъына киши баз болмагъан Хажини кѳоллары, сакъал тубю да кѳалтырадыла.

— Мен фронтха кетерге эрттеден хазырма,— жибермей тургъандыла ансы,— деди Хажы ауазы кѳалтырай.

— Фронтха угъай, башха жапынады сени жолунг,— деди Суфьян.— Бу тиширыу айтханла ѳтюрюк эселе— насыбынг, керти эселе уа... Битеу совет халкѳ гитлерчи фашизмге кѳажау сермеше, кѳан тѳкген заманда, сен антисоветский пропаганда бардыраса. Аны кѳалай ангыларгъа боллукѳбуз?

— Манга сорууму этесе?

— Угъай, алыкѳа соруу этмейме, ушакѳ этеме.

Тиширыу юйюне кетгенди. Кабинетде жаланда Суфьян бла Хажидиле. Хар ишни да бир бирлерн бла кенгешип эте келген ол эки адам, бусагъатда къолларындан келсе мурдарлыкъгъа кирлик эдиле. Ким биледи, Суфьян аллай ишни юсюнден сагъыш этсе да, Хажу уа бир затдан да артха турлукъ туйюлдю. Бусагъатда къолундан келсе, кероху бла Суфьянны уруп «къалкъытып», кеси да терезе бла секирип, таулагъа къутулуп кетерик эди. Алай, не медет, аллай онг жокъду, ол тийреде адамла кепдюле. Керох атылса уа халкъ сагъаймай амалы жокъду.

Не да этип, башын палахдан къутхарыуну мадарын кёрюрге керекди. Ол тиширыу, Суфьянны айтханына бой салып, хар затны жик-жиги бла жазып берсе — Хажини юйю къуруду. Аз да аягъы учхалагъанлай а, аны къолтугъуна хазна адам жабышырыкъ туйюлдю, аркъасындан а — тюртюрюкдюле, чыраннга ташайырын суйюп. Аны алайлыгъын Хажу кеси да ангылай башлагъанды. Да бёлек жылны ичинде къан къайнатып тургъан адамны юсюнде элли тиширыула сюелип, кёл кенпдиргинчи аман айтыргъа базына эселе, Хажиде не намыс къалгъанды?

Суфьян да, Хажу да иги кесекни тынгылап турдула. Сора башларын ёрге тюз бир кезиучюкде кётюрдюле да, бир-бир кёзлерине аралып тохтадыла. «Анангы аллыкъ, мен сени къарын богъунгу ауузунг бла келтирмей къоймам», — деди Хажу кеси акъылында. Аны чамланнганын жаякъларын чайнагъанындан ангылады Суфьян. Хажини кёзлеринден от чагъа болур эди, баям, тышындан къарагъаннга кёрюмгегениликге. Бусагъатда аны тизгиннге жыярыкъ — битеу эте тургъан ишлерине сокъурандырлыкъ жаланда Суфьянды. Аны алайлыгъын Суфьян кеси да биледи, Хажу да биледи.

— Жаш, бюгюн санга не болгъанды? — деди Хажу Суфьян таба къарамай, стол юсюнде бир къагъыт кибикле бла кюреше, Суфьянны кеси адамына санагъанын, керти ахлусундан кем кёрмегенин ангылата. — Алай жарамайды тыш адамланы къатларында бир бирни намысы бла ойнасакъ, бизде не намыс къаллыкъды... Халкъ айып этер...

Алайда Суфьян Хажини жүрегине ушарча сёз айтмады: «Сен къуйрукъсуз тюлкюсе, — деди Суфьян. — Ары — оракъ, бери — чалгъы. Ниетинг осалды. Кимни къалай ачытайым деп, тегерегинге къарагъанлай жашайса...»

— Мен Совет властыны душманлары бла кюрешеме, аланы тамырларын кесеме.

— Кесинги башынг отха тышсе уа жууабын туталлык-мыса?

— Алан, кёлюм бла сорама, не болгъанды санга? Шашханмы этгенсе? Экибизни бир бирден жашыргъан сёзюбюз болмагъанды. Сен билмей бир жангыз иш этмегенме... Айтдырмай къоймай эсенг, жанаргъа башласакъ — экибиз да бир отда жанарыкъбыз.

— Къарачы мынга сен!

— Бирда къарама, боллугъу алайды. Бир кюн туугъанма, бир кюн ёллюкме, сени кибиклени уа башым бла ойнатырыкъ туйюлме. Сени да, мени да ким болгъаныбызны биледиле. Къайры барсакъ да мен айтханнга ийнанырыкъдыла — Хажи аты айтылгъан большевикди.

— Аты айтылгъан большевикге арталлы да хаталары болмагъан адамланы жояргъа, Гитлерге махтау салып, Сталинин сёгерге, эри урушда ёлген къатынны башы бла ойнаргъа ким эркин этгенди? Аллай большевик керек туйюлдю бизге!

— Къой, от бла ойнама, Суфьян. Жууукъ адамлабыз, кесинги да, мени да бетибизни жойма...

Биягъы Хажи алай айтды да, терезеден тышына къарады. Не да этип, бу жол мурдарлыкъ ишин тындырыргъа керекди. Бююн Суфьянны къолдан ычхындырса, кесине тамбладан озмай келлик кюнню толу ангылагъанды. Да сора, немис къыралны саулай къолгъа эте келген заманда, не кюнюне къарайды, милиционерни да тунчукъдурсун да, кеси да бир жанына тайсын. Тамбласы къалай боллугъун а жашау, заман кеси кёргюзтюр.

— Акъылынгы башынга жый, — деди Хажи, Суфьянны къатына жууукъ келип. — Акъылынгы башынга жый. Баям, сермеш башланса, Хажи Суфьяннга хазна хорлатсын. Сабий заманында окъуна къол таш атып кишиге хорлатмаучу эди, тутушса да алай. Бек гиртчи жашха саналгъанды не заманда да.

Хажи артха хыны бурулду да, терезеге жууукъ барып, биягъында этгенича, терезеден тышына къарады. Гирхожан кёпюрню юсюнде сёлеше тургъан эки-юч адамны эследи. Ала тиширыула эдиле, элли эр кишилерини кими малда, кими ташыуулда. Хажи аланы алай кёргенинде къыл чайнады. Акъылы Суфьянны буууп, сора кабинетни эшигин артындан этип, кеси терезе бла тышюп, къаралгы болгъунчу кёз туурадан бир жанында турургъа, халкъ тынчайгъанлай а ёлюкню элтип, кёпюрден энишге атаргъа. Аны алай Хажи этгенин ким билликди? Суфьян да, Хажи да не заманда да бир бири ауузларына тюкюре айланган

тенгле. Бу ишни юсюнде Хажиге бир жан ишекли боллукъ туююлдо.

Хажиге эшикни ачып, тышына да къарады. Кёрмедиде адам. Ызы бла эшикни бери къаты тартды да, къадауун салыргъа кезледи. Ол кезнучюкде Суфьян кёкюреги бла Хажиге иги да къатылды. Хажиге бир жанына тентиреди. Суфьян а эшикге чыгып тебиреди. Кёзлерине къан чапхан Хажиге тишлерин, жумдурукъларын да къаты кысып, Суфьянны юсюне секирирге хазырланды. Алай Суфьян артха бурулуп, Хажини кёзюне суху къарады. Олсагъатда Суфьян не аманлыкъдан да артха турлукъ туююл эди. Хажиге аны атасыны эгечи Фариданы жюрютгенин эшитгенли уа бютюнда.

Суфьян эшикге чыгып кетди.

Фарида тёрт къарындашны жангыз эгечлериди. Алай эрке уа ёсменди. Юй жумушун айтмай къойгъан заманда окъуна, Фарида дырында, юйде, маллагъа къарагъанында да эрингенлик этменди. Чёпеллеуге эрге баргъанлы уа, эки төммек къартха — къайын атасына бла анасына он жылдан артыкъ заманны тюз да сабийлеге къарагъанча къарагъанды. Энди уа Чёпеллеу да урушдан бир бутундан айырылып къайтханды да, кечесин, кюнюн да колхозну складын сакълай ашыра эсе да, юй жумушда Фаридагъа уллу болушлугъу тиймейди — бешжыллыкъ кызычыгыды анга нёгерлик этген. Къарындашларыны экисин трудовой фронтха алып кетгендиге, экиси уа ауруп бири бири ызларындан ёлгенли тогъуз-он жыл бола болур, тейри.

Чёпеллеуно бусагъатдагъы ишине салгъан да Хажиди. Ол алай Фариданы юсюнде кесини кир ниетине жетер кюн этгени даулашсызды.

Ариулугъуна халкъ сукъланиган Фарида Хажиге алай тынчлыкъ бла бой салмагъанды.

— Сен мени айтханым этмесенг, мен итден туугъан ит болгъанма, эринги да, кесинги да кечеден тангнга думп этмесем. Кызыгызыны уа детдомгъа берликме,— деп, Хажиге Фариданы юсюне кёп кере сюелгенди. — Мен сени сюйген этеме... Ариу сыфатынг кече-кюн да кёз юсюмде турарды. Алай айтханым этмесенг, боллугъу бирди — кёз туурамдан думп этерикме. Сен жашагъан элде жашаилыкъ туююлме.

— Сен бетсиз адамса,— деген эди Фарида Хажини кёзюне къарап. — Мурдарса...

— Не айтсанг да тезерикме. Сюймеклик адамгъа къанат да береди, ыспассызлыкъ да сынатады. Сенден ёнгнге адам манга «бетсизсе» десе эди, бусагъатда керохумда

ненча окъ бар эсе да, анчасын да жүрек тамырларына жиберир эдим.

— Аллах-Аллах, не жигитсе!

— Санга аллай жигитлигими кёргюзталлыкъ туююлме... Жаланда кучакълагъанымлай, чолпан кёзчюклерингден уппачыкъ этгенлей жашарыкъма. Сенсиз жашау манга жашау туююлдо.

— Да дуниядан думп этерге айтаса да, сора ол заманда менсиз къалай жашарыкъса?

Фарида ол сёзлени кокаланыпмы, огъесе хыликкя этипми айтды — ол белгисиз эди. Не ары-бери десенг да, кёзлеринде уа бир чамланыулукъ эслене эди, кёрюп болмаулукъ.

— Сен мени ол чекге жетдирмезлигинги ангылап, эркекетип айтама. Сени аягъынг ташха тиймесин ансы, эл мени ёлген кюнюме жыйылсын...

— Хо да, мен тишируума, бетсиз, намыссыз, сыйсыз эр кишиле, тишируулагъа айтханларын этдире келгендиле. Алай сен Чёпеллеуно башы бла нек ойнайса? Ол сенден аман киши къачан болгъанды?

Былайда Фариданы артда айтханлары Хажиге бек ётдюле. «Чёпеллеу сенден аман киши къачан болгъанды?» дегени уа бютюнда. «Итден туугъан, къалай базындынг мени Чёпеллеу бла бир арбагъа миндирирге,— деди Хажикеси акъылында, Фариданы кёзюне жүтю къарап, боюнундан буууп къойса да, жүреги къанмазча чекге жетишип. — Чёпеллеу ким, мен ким?! Атлы бла жаяу кибикди арабыз...»

Болсада Хажикесек эс жыйды да, Фаридагъа ариу да, эсли да сёз айтыргъа хазырланды. Аман бла иши бармазлыгъын ангылагъанды.

— Да, Фарида, Чёпеллеу менден аманды деп айтмадым ушайды да. Мен аны башы бла ойнамайма, ол ойнагъанды мени башым бла,— кеси ёмюрюмде сенден бек кишини суймегенме. Чёпеллеу а сени алып къачып, кёзюмю ауузума къапдырып къойгъанды. Анча жылпы мен анга къалай тёзюп турама? Аны юсюнден сагъыш этгенмисе? Урушда да жоюлмады да, танабаш.

— Хажикесибийими атасыды. Аны унутма. Сора, анга бош кёл ашайса ансы, Чёпеллеу бла мен баш кёшханда сени къатынынг, эки сабийинг да бар эдиле.

— Эки къатын алыргъа жарамаймыды?

— Коммунистлеге эки къатын алыргъа жарамайды...

Аллай хапарла бла кёп кюнле ашырдыла Фарид бла Хажикесибийинг боллукъ Чёпеллеу уллуну, гитчени да

төгерегине жыйып, урушдан болмачы хапарланы айтып тургъаны Хажиге белгили болду. Тюзю, бек алгъа ол ишни къурагъан Хажиге кеси болгъанды. Ышангылы адамларын жиберип, Чёпеллеуге хапар айтдырып, сора бизни къыралгъа чюйре келген жерлерин къагъытха тюшюртюп тургъанды. Ахырында уа, ол сёзле аны къолуна керохдан, ушкокдан да кючлю сауут болуп тюшдюле. Хажиге алгъа аланы Чёпеллеуно кесине окъуду. Чёпеллеу Хажини кабинетинде ол письмода жазылгъан затлагъа тынгылагъанында, олтургъан шинтигин жибитирге жетишти. Не да этип, кабинетден чыкъса, чабып барып хапарны Фаридагъа айтырыкъды. Хажиге кереклиси да олду.

— Не ишти бу, акъсакъ тонгуз? — деп къаты сорду Хажиге. — Битеу совет халкъ фашизмни гунч этер ючюн халал къанын тёкген заманда, сен не ишле бла кюрешесе? «Ол мен кёрген немис аскерни бизникеле хорлаяллыкъ туююдюле», — деп айтханмыса?

— Хажиге, бу сыйлы столунг бла тилейме, жойма мени.

— Быллай ишлени башларын жабып къояргъа мен жанымданмы тойгъанма. Сени ёлюмден сакъласам, сора мени ёлтюрлюкдюле. Бир тели ючюн кесими нек жояргъа керекме?

— Энди, Хажиге, алай ыспассыз сёзлени да айтма. Мен да адамгъа саналама.

— Билеме, адамгъа жалаңда саналгъан этесе. Аны тюз айтаса!

— Акъыртын сёлеш, адам эшитмесин.

— Иш алайды...

Хажиге алай айтып, сёзюн бир кесекге тыйды. Чёпеллеу а, секирип ёрге туруп, кёзюне къарагъанлай турду. Олсагъатда Чёпеллеу Хажини табанларындан уппа этёрге хазыр эди. Хажиге да тынгылайды, Чёпеллеу да къолубашы бла къалтырай сюеледи.

— Бар да ишни болушун юйюнде да ангылат, — деди Хажиге. — Суфьян кеси адамыгъызды, «ийнек аягъы бузоу ёлтюрмейди», тилеп, жалынып бир кёрейим. Алай ол да аманлыкъдан артха туруучуладан туююдю.

...Чёпеллеу, эшик таба хыны атлайма деп, жыгъылып бир палахха къала эди. Аны къолунда таягъы иги да арлакъгъа чартлады. Хажиге ёрге турду да, барып таякъны жерден алып, Чёпеллеуно къолуна туттурду. Аны алай этгени Чёпеллеуге бек хычыуун тийди...

Чёпеллеу юйге келип, болгъан ишни башындан башлап ахырына дери санады Фаридагъа. Кюндюзгю кюнде юйню ичи къаппа-къарангы болгъанча кёрюндю Фариданы кёзюне. Ол кесини къайда болгъанын унутду. Ариу бетин бур-

чакъ-бурчакъ тер басды — чахауанда кызыдырылган сунар эдинг аны. Иги кесек заман озгандан сора, Фарида эс жыйды да: «Итден тууган ит! — деп эри да эшитирча селешди. — Тонгуздан тууган тонгуз». Ол селзле кесине айтылган сунуп, Чепеллеуню жаны кетди.

— Да сен эр киши ушайса да, ол мурдарны хар айтханына бой салып келмегенлей, ким эсе да жалган дау айтады деп, Хажини жагъасына нек узалмадың? — деди Фарида, емюрде кезюнг къара болсун деп селешмеген эрине чамланып. — Сени телиге санап этеди ол алай!

— Угъай, гюняхы кесини болсун, къолундан келсе, Хажини манга аманлыкъ этерик туююлдо. Аны тюз адам болганын ангылагъанма, — деди Чепеллеу. — Мени айтханларымы жик-жиги бла жазып, келтирип, къолуна тутдургандыла.

— Ой, къалай башсызса сен!

— Алай айтма, Фарида...

— Да жазгъанлары уа кертимиди да?

— Кертиди. Ким эсе да, Аллах юйюн къурутурукъ, бир сёзюме жангылмагъанды.

— Анданмы айтаса да сора...

Фарида жыляды. Чепеллеу а арбазгъа чыкъды да, бир томуроуну юсюне олтурду да, таягъын сакъал тубюне тиреп тынгылады. Бу ишни юсюнде бир деп бир таяныр адамы жокъ эди. Юйю къуругъанына ийнанып тохтагъанды. Фаридагъа адамыча бир кюн кёргюзтмегенине жарыйды бютюнда. Фарида уа ангылагъанды — ишни ахыры неге келип тирелгенин. Асыры сагъышлыдан тели болургъа жетишгенди ол. Чепеллеуге аман кюн желлигине толу ийнана эсе да, ол кесини намысы бла кишини ойнатыр акъылда туююлдо. Ауузун тыя билмеген Чепеллеу а, кетюрсюн къырал сынатырыкъ азапны. Тохтамай Фаридагъа тапсыз туюшуп туругъа нек керекди?..

Фарида кеси кеси бла не кеп ушакъ этди эсе да, бир оюмгъа келалмады. Арбазгъа чыгып, теммек юсюне олтуруп, ёлген ёлю болуп турган Чепеллеуню кёргенинде уа, кёлю толду. Алайсыз да кесин дунияда барладан эсе жокълагъа тенг этип турган Чепеллеу, энди тутмакълыкъ да сынаса, сау кёрейим. Сора Фаридагъа не кюн келир? Ол оюмла чапдырдыла Фариданы. Бюгюн Фарида кеси да урлукълукъ картоф айырыргъа барлыкъ эди да, бригадирден тилеп къалгъанды, кызычыгы асыры куююп-бишин ауругъандан, аны куююп кетер адамы болмай. Фарида кызын Чепеллеуге аманат этип чыкъгъанды арбаздан. Ол правленнге жетгинчи окъуна биледи Хажини не айтыргын. Алай юсюне сюелип, тиширыу бетин да атып, Ха-

жиге ауузуна келген аманы айтыр акъылдады. «Муну халкъны башы бла ойнагъаны болмадымы? — деди Фаридда. — Аланла, айтчыгъыз, бу кимди?!»

Кесине таукеллик алыр ючюн айтады алай ансы, Фаридда бек уста биледи Хажини ким болгъанын. Тюз да кабинетине киргенлей окъуна ангылатды аны уа.

— Нек келгенинги билеме,— деп Хажы хыны сѣлешди, олтургъан жеринден ѳрге да кѳтюрюлмей. — Бир зат да эталлыкъ туюлме. Мен да жашаргъа сюеме. Бир тели ючюн кесими жойдураллыкъ туюлме. Ангыладынгмы?

— Адам аллай бир бетсиз болургъа жарамайды,— деди Фаридда. — Чѳпеллеу сынагъан къыйынлыкъ тамамды не менме деген кишиге да. Ол жарлыны башын отха сукъма.

— Бу ишни кѳпле биледиле. Мен къойсам да, къоярыкъ туюлдюле.

Фаридда жукъ айтмады, жалынмады анга. Кетип тебиди. Ол заманда Хажы, шинтигинден ѳрге кѳтюрюлюп айтды:

— Кесинг билесе, сени ючюн жана тургъан отха кирирге да хазырма... Къолумдан келген игиликни артха саллыкъ туюлме. Кѳрейим бир. Къайда да ауузугъуздан адамгъа сѳз чыгъарырсыз. Ауузунгу тый де ол сылхыр эринге...

Хажы Чѳпеллеуню сындырып сѳлеше эсе, Фаридданы да сындырады. Алай тѳзмей болмайды. Тюзюн айтхан заманда уа, Чѳпеллеу керти да сылхыр болмаса, аллай затланы жаншап айланырмы эди, билмегенди, тилин тыймагъаны аны кесине не кюн келтирлигин. Энди айлансын алай, ариу къатынчыгъын мурдар Хажиге бѳрю азыгъы этип. Ой, къалай къууанады Хажы, Фаридда къолгъа тюшгенине! Алай, бирде терен сагъышха да кетеди — Фаридда бой салмаз деп къоркъгъандан, дунияда барын, жогъун да унутады...

Артда, иш ол айтханча болгъандан сора уа, Хажы тизгинли да, келбетли да болду. Анда-мында ишекли хапарла айтыла эселе да, Хажы Фаридданы тосу болгъанына ийнанганла уа аздыла. Ийнанганла да бек алгъа Чѳпеллеуге жан аурутадыла, андан сора уа Фариддагъа чамланадыла; аллай иш эр кишиге атха миниген, тиширыугъа жерге кирген кибик болгъанын ангылай эдиле ала.

Ол затланы барысын да эшитген Суфьян Хажиге бет этмезлигин ангылатханды. Хажы кечелерин жукъусуз ашыргъаны да аны себеплиди. Алгъын бу палахдан Суфьянны боюнун буууп къутулур муратда эсе да, энди уа анга да базынмайды,— иш кѳплеге белгили болгъанды. Тамамда Чѳпеллеуге излеген аманлыгъы кеси башына

жетгенине бютюнда кюеди, ырыслагъан этеди, биреуге къазгъан урусунa кеси тюше тургъанына. Чёпеллеуню терслениую да, Хажини терслениую да бир затны юсюнден эдиле,— Фариданы хайбырындан Чёпеллеу палахдан къутулду. Хажии ол ишни жангыдан къолгъа алыр акъылда тьююлдю. Мен Чёпеллеуге жангыдан сюелсем, Суфьян башымы отха сугъаргъа базынмаз деп да бир келгенди акъылына. Болсада, аны юсюнде этген бетсизликлери туурагъа чыкъсала, бютюнда уллу къыйынлыкъ тюшеригин ангылап, ауузун андан сора тыйгъанды.

* * *

Баям, Суфьян ишни къолгъа къысха алмаса, Хажии таугъа къутуллукъ болур эди. Нек эсе да, ол жүрек къыйынлыгъын бек алгъа Фаридагъа айтады. Ала бир тёшекде жатып эдиле, Хажини къысха жууугъу, хапарларын тышына чыгъармазлыкъ тиширыуну юйюнде. Ол тиширыу кеси жангыз жашай эди, атасы-анасы эртте ёлюп, эри, сабийи да жокъ. Фарида ал кезиуде кесин къалтырата, этген ишинден жийиргене эсе да, энди уа Хажини кёрюрге ашыгъып окъуна турады. Жылыууна къысылып, эр киши хусумусун биринчи кере сынагъанча, дуняя зауугъуна батылып жашайды.

— Мени юйюм къуруй турады,— деди Хажии онг къолун Фариданы боюн тюбюнден бери ала. — Мени юйюм къуруй турады...

Алгъа Фарида Хажини сёзлерине хазна эс бурмады. Ол аланы: «Юйюм къуругъанды — сенсиз болалмайма. Бой салсанг — юйдегимден айырыллыкъма» деген магъанада ангылады.

— Нек тынгылайса?

— Не хапар айтханынгы ангыламай тынгылайма,— деди Фарида.

— Юйюм къуруй турады дейме.

— Сени билмейме, мени юйюмю къурутханса,— деди Фарида. — Бир бирден терк айырылмасакъ, эл бедишлиги боллукъма...

— Ол аман жерде жоуллукъ Суфьян мени эшигиме жабаргъа айланады,— деди Хажии. — Болгъан, болмагъан хапарланы да бирге жыйышдырып, мени сюдлюк-отлукъ эте айланады. Райкомгъа, обкомгъа барыргъа-бармазгъа да билмей, хайран болуп турама. Суфьян: «иш былайды» — деп, жыйышдыргъан къагъытларын таматаланы столларына салса, мени жаныма болуп бир киши сюеллик тьююлдю.

Фарида башын жастыкъдан айырды да, белине дери ерге кетюрюлдю. Сора Хажини бетине къарады. Тиширыуу анга жаны ауруду. Хажини келю толуп, алгъа сакъал тюбю къалтырады, ызы бла кез жашлары жаякъ жанлары бла энишге саркъдыла. Фарида аны жилямукъларын квол аязы бла сюртдю. Аны алай этгени Хажиге бир бек хычыуун керюндю, — бютюнда жүрексинип жиляды Хажини.

— Сен кепню керген эр кишисе, алай келсюзлюк этме, — деди Фарида, — айыпды. Сени ёлтюрген этерик болмазла да, таланган. Бек этселе, къуллугъундан кетерик болурла. Ол къуллукълары болмагъанлагъа бир сорчу, сенден аман кишилеге санай эселе кеслерин. Бедишлик этме башынгы.

— Билмейсе бола тургъан ишлени. Суфьян бла селеш, айтханынга тынгыларыкъ эсе... Аны хатсринден Чепеллеую жоймай кюйгъанымы да ангылат.

«Нечик сейирди жашау! — деди Фарида кеси акъылында, — тюнене биз Хажиге жалынып айланганбыз, бююн а бу бизге. «Биреую беркюн алсанг, беркюнге сакъ бол», — дейдиле халкъда. Къалай керти сезледиле ала!»

Нек эсе да, Фарида бу жол Хажиге жан аурутхан угъай — чамланырыгъы, кел кенгдириги келди. «Биз да ма алай жилягъанбыз, сен юйюбюзге къан жаудуругъа кюрешгенде» деген оюм келди башына. Фарида Хажиге кел этдирирча бир сёз айтмады, тынгылауу басып, таралма кюйду. Хажини уа сытылгъанын сел этип, жилямукъларын сюртдю, богъурдакъ таууш этип жутду тюкюрююн.

— Не оноу? — деди Фарида таба къарамай. — Нек тынгылайса, бир зат нек айтмайса?

— Аллах бирди, Суфьян санга, манга да бет этерик адам тюйюлдю, — деди Фарида. — Сен да айып этме ансы, мен Суфьянны жууугъума окъуна санамайма.

Ол алай айтханлыкъгъа, алгъаракъда Суфьян Фаридагъа тюбеп, Хажини бла жашырын ишле жүрютесе деп, букъусун кекге бардырып кетгенди. Аны себепли, бююн Хажини асмакъгъа асарыкъ болсала да, Суфьяннга тюбеялыкъ тюйюлдю. Тюбесе къаллай жууап аллыгъын да биледи. Ол себепденди Хажиге жукъ айтмай тынгылагъаны.

Хажини тешекден турду да, кийинип, юсюн-башын къагъып, юйден чыгъып кетди. Ол бек сокъуранды Фаридагъа жалынгананына, аны аллында алай учуз болгъанына.

...Фашистле Кавказгъа ёшюн ура башлагъаныны юсюнден хапар элия бутагъы чартлагъанча жайылгъанды халкъгъа. Аллах кёргенден, Хажи анга къууанады. Алай эсе, киши муну къайгъылы боллукъ туююлдо. Алай Хажиге немислиле да игилик этерик туююлдоле. Совет властыны келтиргенледен бириди, коммунистди. Гитлер а аллайланы гунч этер ючюн башлагъанды урушну. Ишни болушун дурус ангылагъан Хажи кёп сагъышлы, жукъусуз кечеледен сора, Тау артына — Эбизеге ауаргъа таукел болду. Башха къарыу жокъду. Қъайры барлыгъын юйдегисине да айтмагъанды. Огъары къышлыкъгъа барып, ташыуулда кюрешген адамлагъа эки-юч кюн болушуругъун айтып, жол азыкъ да хазырлатханды. Атын да, ингирликден окъуна жерлеп, юйге келтирип, халжаргъа такъгъанды. Документ табылынганны, партбилетин да бир эски къошунчукъну ичине сугъуп, аны тынгылы зат бла чёрген, бахчаларыны башында жерни къазып, алайгъа букъдургъанды. Не бек таукел болургъа кюреше эсе да, жюреги асыры тынгысыз ургъандан, къабындан чыгъып кетерге жетишгенди. Кёзлерине ау чапханча болуп, къолу бла аланы ачитхынчы уады. Жолгъа халкъ тынчайгъандан сора атланыр акъылдады. Эбизеге къайсы аууш бла ауарыгъын биледи, бу жолгъа дери да бара-келе тургъанды. Ол этген тергеуге кёре, хайт десе, танг тюбюнден белги бергинчи ауушну ары жанына къутуллукъду. Атына ышанады, ол Хажини кёп къыйын жолладан къутхаргъанды. Тюз жерледе уа учхан этеди.

Жамме да Хажиге къан къайнатыуун къоймагъанды. Тюбеген жерде Зауурбекни сагъынып, Хажини ауузуна ашагъанча этеди. Хажи уа жукъ айтмай, башын энишге тутханлай, озуп кетиучюдо. Бюгече Хажини бир къоркъгъаны — аууш таба Жаммени къошуну къаты бла озарыкъды. Хажи ол тийрелеге танг тюбюнден белги берир заманлагъа жетерге боллукъду. Бирде Жаммеден алай сыкъгъаны эсине тюшсе, кеси кесине чамланган окъуна этеди. «Кимди ол, мен андан аллай бир элгенирча? — деди Хажи, жолгъа атланырны аллында сагъыш эте келгенинде. — Немисни огъундан ёлмеген Жамме, мени огъумдан ёлюрге керекди. Тыпырлары къурурукъла — урушдан сакъат болуп экеулен къайтхандыла да — Жамме бла Чёпеллеу, ала да манга душман болуп сюеледиле, бир санларындаи мени ючюн айырылгъан кибики. Угъай, алай боллукъ туююлдо, атымы эшитгенигизде элия бутагъы ургъанча элгенирсиз, Аллах айтса. Жаммени уа жолда къаплап кетерикме. Ол-

лахий, къара шайгъа тергерик тюйюлме, гобар жух Жамени жанын. Киши эсе, жангыз бир сёз айтсын...»

* * *

Къарангы кече дуняда бар эркиндикни къолгъа алгъанды. Кюндюз кызыу эди — чууакъ эди. Алай кёз байлангандан сора Къоргъашинли тау табадан суху аязчыкъ урду да, андан сора уа боз туманлыкъ ёзеннге тигелеп, къанатларын кеннге керирге кюрешди. Алай не адыргы этип кюрешди эсе да, кесин таныталмады — устукку-устукку болду да, ёзенден тау тёппелеге кётюрюлдю. Кёкде жулдузла кёрюнедиле, болсада, ол туманчыкъны хатасы жетмеди эсе, тышында къарангыды. Хажиде аны алайлыгъына артыкъ ыразы тюйюлдю. Нек эсе да, ол аны жюрегинде бир тынгысызлыкъны туудургъанды. Былайда жолгъа атланыргъа базынмагъанлыкъ окъуна этди. Бусагъатлыкъ дуняда кечеги атлы къолгъа тюшсе, игилик этмезле деген сагъыш алгъанды да башын, арталлы да сылхыр болургъа жетишип къалгъанды, аз заманчыкъны ичинде. Баям, не сылтауу да къоркъакълыкъгъа хорлатханлыкъ болур. Гюняхы кесини болсун, Хажиде граждан урушну заманында кишилигин кёп жерде кёргюзтген жашды. Алай акъылын бююнню сезим бийлерикди деп а, бир заманда да акъылына келмегенди. Бирде ырхы тауну ичин толтуруп, болгъанны гунч этип келгенча; бирде кёк жашнап, элия уруп, жерни кюйдюрюп къойгъанча — бир сейирлик огъурсуз затла кёрюнедиле Хажини кёзюне. Къулакъларында уа тауланы титиретген боранны тауушу улуйду. Юйюрю уа жукълайды, тынчайып. Адамларына да бирде сукъланады, бирде чамланады. Да ала уа Хажини быллай къыйын кюнюнде къатында нек сюеллик тюйюл эдиле?! Хажиде, къулакъларын ачитхынчы дери ууду, эки къолу бла кезиу-кезиу жаякъларын да ийледиде. Алай эте, бир кесек эс жыйды да, кетерге хазырланды. Сора ич отоугъа кирип, нек эсе да бирси сабийлеринден энчи Солманны бетин-башын сылады къол аязы бла. Ол заманда Хажини кёлю толду. Алай сабийлери ызындан къарап таралгъан Зауурбекни уа эсгермеди, этген аманлыкълары акъылына келмедиле. Къоллары бла сакъал тюбю уа аркъан атылгъан тайны санларыча къалтырадыла. Нек эсе да, аны жюрегинде юйюрюн ахыр кере кёргенча, аллай сезим бийлегенди. Аны ючюн алгъанды Хажини къалтырауукъ. Ол ич отодан чыгып тебирегенлей, кёз жашлары келди. Не бек таукел болургъа кюрешди эсе да, кесин къолгъа алалмады: башын биргесине элтирге хазырлап тургъан жамычы-

сыны тюбюне сукъду да, жюрексинип жилияды. Аны жилиягъанын юйде киши эшитмеди. Хажии ёрге турду да, чепкен этеги бла кёзлерин сюртдю, бел бауун къаты къысды, башына къалпагъын угъай, бёркюн кийди, артмакъларын имбашына атды, жамычысын а къолтугъуна алды. Онг къолу бла къатылып, кероху биргесине болгъанын бла къалгъанын да тинтди. Аллахха алай уллу табынып кюрешмеучю Хажии, бу жол кёп игиликле тиледи Аллахдан. Эшикге чыгып тебирегенинде, босагъа юсюнде бир кесек туракълады. Баям, къатыны бла саламлашыр акъылгъа келген болур эди, алай артха къайтмады. Тюз да ол кезиучюкде эшик къагъылды. Хажиин жюреги чанчды, къаны башына урду. Кёзлери уа сокъур болуп къалгъан сунду ол: бир зат да кёрмей эдиле ала. Эшик дагъыда къагъылды. Хажии эс жыйды да, терезе таба къарады. Не да этип, тышына къутулса, кишиге тапдырыкъ туюлду.

Хажиин къатыны, сабийлери да уяндыла.

— Бу заманда эшикни къакъгъан кимди? — деп, Хажиин къатыны шыбырдап сорду.

Хажии жукъ айтмады, сын къатханлай сюелди; артмагъы имбашында, жамычысы къолтугъунда.

— Нек тынгылайса? — деди биягъы къатын.

Жауап алмады... Сабийле да ич юйден башчыкъларын бери къаратып сюеледиле, жалан быдырчыкълары ачылып.

— «Кимсиз? Не керекди деп сор», — деди Хажиин къатынына.

— Кимсиз? Не айланасыз? Халкъны шайтанлы этесиз да, — деди тиширыу.

— Мен Суфьянма, ачыгъыз эшикни.

— «Хажии биченчилеге кетгенди де». — Хажии алай айтып, терезеге жууукъ атлады.

— Суфьян, сабийлени атасы юйде жокъду.

— Хажиин къайдагъысын биз бек уста билебиз. Эшикни ач да, ары кирме къой! Терк!

Хажии, терезени ачып, башын тышына къаратды. Алай терезе тюбюнде экеулен сюелип тура эдиле. Хажии аланы кёргенлей артха атлады. Сора эшикни ачды да, Суфьянланы юйге кирмеге къойду.

— Кече ахшы болсун! — деди Суфьян. — Замансыз заманда эшик къагъа айланнганыбыз ючюн айып этмегиз. Хажии бир бек керек эди да, андан келгенбиз.

— Танг атхынчы тёзсегиз эди уа, отму тюшгенди? — деди Хажиин къатыны. — Сабийлени да, уллуланы да къоркъутуп...

— Хапарны аз эт, была нек келгенлерин билеме, — деди Хажы. — Хайт дегиз, мен, Аллах айтса, кеп турмай кьай-тырма юйге... Сабийлеге сакъ бол.

Хажы жолгъа атланган халинде: артмакъларын, жамычысын да алып, тышына чыгып кетди. Суфьян да нёгерлери бла аны ызындан кьысха болдула. Хажини кьа-тыны кёзлери экили кёре кьарады эрини ызындан. Ол аны жесирге ушатды.

VIII

Уруш да бошалып, таулула да кёчгюнчюлюкден кьай-тып, уялары бузулган кьанатлылача, баш сугъар жер кьайда тапсала, анда кечине эдиле. Изеу, оюн-кюлюк да бар, кьыз кьачыргъан, киеу чакъыргъан да бар, тамблагъа ышаныулыкъ бютюнда онглу. Алай бир-бирледе жүрек тынчлыкъ жокъ эди. Эссизлени тюрт сёзлери, эртте болуп кетген ишле ючюн кёл ашау, бир бирден тил тутуу — асламысында, арталлы да терсликлери болмагъан адам-ланы жүреклерин ушкок тауушдан юркген кийикнича эл-гендире эдиле. «Мен бу кьуругъан журтха нек кьайтдым?!» дегенни айтып, артха — Кьыргъызгъа, Кьазахгъа жол кёл алгъанла, башха эдлеге, жерлеге кёчгенле да бар.

Хажы да, аны кибикле да, башларына эркин болуп, несин айтаса, кьан кьайнатадыла; сёзню базыгъы, кьул-лукъну игиси, юй ишлерге жерни табы да аланыкы. Ал-лайланы шахарда жашагъанларына да мычымай фа-тар да, кьуллукъ да берилгенди. Жыйылыулада тёрде ол-тургъан да ала, сёзню бек алгъа айтхан да ала. Алгъын заманлада революционерлеге, граждандан урушдан кьайтхан-лагъа кьаллай намыс бериле эсе да, бусагъатда Хрущев тутмакълыкъдан азатлагъанланы кеслерине да, сабийлери-не да тюз да аллай намыс бериледи. Айтылгъаны буду: «Ала кьыралны, партияны керти адамлары, Сталинни кюй-сюз законуну отунда кюйгендиле, ала революцияны отун-да чыныкыгъан адамла, ол отну залимлигине да тёзген-диле; чынтты большевикле болгъанларын кёргюзтгендиле. Аланы жашаулары, ишлери да жаш тёлуге ёмюрлюк юлгюдюле...»

Ол сёзлени кертиликлерине уллу-гитче да, Хажы ки-бикле кеслери да ажымсыз ийнана эдиле. Алгъынныгы же-сирле жаш тёлү бла тубешген заманларында ариу ётю-рюк эсе да, ийнаныулу хапар айта эдиле. Ой, атасы школ-гъа келсе Солманда болгъан кьууанчны жазып чегине жет-дирирге кьыйынды. Ойнагъанмы этесе, Хажини Сталинни зор политикасы да бюгалмагъанды. Аллай кючлю да, тё-

зюмлю да адамды ол — Солманны атасы. Хажини кесин да келе-келгенлей сельсоветге таматагъа салгъандыла. Аны сабийлери, къатыны да Хажитутулгъунчу деричи халлерине келгендиле — кечеден тангига керилгендиле. Жамме алгъынча ёхтемди, ёткюрдю. Ол жарлы Чёпеллеу а кёчгюнцюлюкден къайтмагъанды — топуракъ юлюшюн Къыргызстанда тапханды. Фаридада да алгъынча сыфат къайда. Ол бир кюн жумуш бла сельсоветге баргъанында, Хажитаныгъан окъуна этмеди, — таныгъан эсе да кёз-къаш бермеди.

— Не жумушунг барды? — деп, Хажитутулгъунчу кысыха соруу берди, башын ёрге окъуна кётюрмей.

Аллах кёргенден, Фариданы уа аны бла хапарлашырыгъы келди, Хажитутулгъунчу демесе, озгъан заманланы окъуна эсине тюшюрюк эди. Болсада, Хажиде ол хални эслемгенден сора, тынгылап къойду.

— Нек тынгылайса? — деди биягъы Хажитутулгъунчу халин тюрлендирмей, баштёбен болгъанлай.

— Мен...

Баям: «Мен Фаридама» дерик болур эди тиширыу. Алай тили тутулгъанча болду да, ауузундан сёз чыгаралмады.

— Сельсоветни справкасы керекди, — деди Фарида, Хажиге бир кесек чамланнганын ангылата. — Справка алыргъа келгенме.

— Сизни башыгъызгъа къачан акъыл кирикди? Справканы председател бермейди. Справканы секретарь береди.

Фарида кабинетден алай терк чыкъмаса, тейри, Хажитагъыда бир къакъды-сокъду сёз айтырыкъ болур эди.

Ол кюнден арысында Фарида Хажиден жол ташлагъанлай жашады. Хажитагъыда да излемеди аны.

* * *

Зауурбекни атсыз-чуусуз болуп къалгъанына элде кёпле жарсыдыла. Терслиги болмай тутулгъаныны юсюнден 1956 жылда къатыны Азинатха къагъыт а бергендиле. Алай ол кюнден арысында жарлы тиширыуну жашау терегини чапыракълары бютюнда бек саргъалдыла да, кечеден тангига аны баргъан жолуна акъдыла. Болсада ол белни къаты кысып, аякъ юсюне тынгылы сюелип, тегерекге ёхтем къарады — тамблагъысы онглу боллугъуна ийнанды. Энди аны тереги, гюлю да сабийлери эдиле. Ала ахшы адамла болсала, Зауурбек орнатхан терек ёмюрден ахыргъа чакъгъанлай турлугъуна ишексизди Азинат.

Жашауну кюйсюз жорукъларын, адамгъа жер, суу берген кючню-къарыуну кёре, сезе билмеклик — фахмулу жазыучугъа төреди. Тау жоллагъа, гюл бахчалагъа, бай сабанлагъа, къартланы хапарларын, эфендилени Къуранны ариу окъугъанларына сейирсине билмеклик да төреди жазыучугъа. Ахматны биринчи хапарында окъуна кёпле ол затны эследиле. Алай ала жашда болгъан ол халланы жаланда аны юрист къадарында, жютюлюгюнде бла билимини теренлигинде кёредиле: «следователь аманлыкъчыланы юслеринден фельетон жазгъанды» — деп кюйдула ахырында. Алай Ахмат жазыучуну тор атына минип, тау тѣппелеге ёрлерикди деп кишини акъылына да келмейди. Хар этгени, хар айтханы толуп, Ахматны аты шыйыхлагъа тенг боллукъ эсе да ким билсин?!

* * *

Жаз башы кюн чыкъды да, сыртланы, ёзенлени да жылтыды. Сабанлада битимле да беллерин тюзетип, кюнню кёзюне кёз кысып къарагъанча кёрюнедиле. Бюгюн кюнню таякълары башха тюрлюракъ кёрюнедиле — саргъылдым. Бюгечели жауун аямай жаууп тургъанды да, олму тюрлендирген болур кюнню нюрюн? Алай а болмазгъа керек эди... Жауун жаууп аязгъандан сора кёк тап-таза болады, кюнню кёзю бютюнда жарыкъ жанады. Тау элни ныгъышха жыйылгъан къартлары да эследиле табийгъатда аз-маз тюрлениулени.

— Хо да, кюнню таякълары саргъалып, кызарып тийселе да, адамгъа хата этерик туйюлдуле, — деди къартладан бирлери. — Аны жылыууду сабанлада битимлени, тѣшледе кырдыкланы ёсдюрген.

— Ой, сен хажи болгъун, — деди экинчи къарт, — сейир хапар айтдынг.

— Ол дегенинг? — деди Хамай.

— Да «сабанны, кырдыкны ёсдюрген кюндю» дегенинг ючюн айтама. Бешикдеги сабий да биледи кюн, жауун болмаса кырдыкны, сабанны ёсмезликлерин; тейри, Хамай, былайда сен билмеген бир затны айтайым мен.

— Айт, маржа, айт.

— Ма бусагъатда да кёкде жулдузла жанып турадыла. Алай кюнню жарыгъы онглу болуп, жулдузланы жарыкъларын бизге кёргюзтмейди ансы.

— Кет юйюнге!

— Оллахий, лязим, алайды.

— Ой юйюнге, Хамай, ол айтмаса аны алайлыгъын билмеймисе да?

...Хамай тынгылады. Башхала да иги кесекге дери сёзге кёшулмадыла.

— Былайда магъанасыз хапарны башладыгъыз дейме, тейри,— деди алгъа партияны адамы бола келип, арта пенсиягъа чыкыгъандан сора эфендилеге кёшулгъан къатангы адам, онг кёолу бла чал мыйыкларын сылай. — Кюнню таяклары жюз тюрю да болсунла, аланы ариу-лукларына жетген жокъду дунияда... Аны кёюгъуз да, ол ит жыйындан тюз хапар билген бар эсе, анга тынгылайыкъ.

Ол алай айтханда, ныгъышдагъыланы барысы да сакъайдыла. Ала ангылай эдиле акъмыйыкъ кимлени юслеринден соргъанын. Алай барысы да тынгылауну ийгенлей турдула. Къайсы бири да хапар айтама десе, кёурашдырып айтырыкъды ансы, ишни дурусун билген жокъду.

— Тейри, мен жукъ ангылай эсем, бу ишге кёп адам къатышырыкъгъа ушап турады,— деди биягъы акъмыйыкъ кеси. — Райкомну секретарын да тайдырыкъ хапарлары барды... Дагъыда кёплени юйлери кёурутурукъдула.

— Бек аман эсирген эдиле,— деди Хамай. — Алагъа быллай бир кюн келлигин а мен окъуна ангылап тургъанма... Ой, не къадар акъылсыз иш этгендиле!

— Ильяс жерни тюбю бла жюрюген бир итди,— деди ныгъышдагъыланы барысындан да жаш биреу, тизгинли костюму, акъ кёлеги, галстугу, башында мор къалпагы,— кёрюрсюз, битеу аманлыкъланы Солманны юсюне атып кёоймаса. Бир аманлыкъдан да артха турмагъан итди ол.

— Биягъында «ит жыйын» деп къайсыгъыз айтдыгъыз? — деди Хамай. — Аланы ит болмагъан къайсысы барды? Бетлери жокъду, анча жылны ичинде кыралны ырысхысын аталарыны мюлкюнден эсе эркин жюрютгендиле. Республиканы битеу кёуллукчуларын кёолгъа жыйгъан хапарлары барды. Къарап туругъуз, Солманны да башына эркин этип кёоймасала.

— Ол хапарны уа сен да кёоя тур,— деди акъмыйыкъ, хар нени да башхаладан эсе кёп билгенин ангылата. — Кёуллукчула Ильясын, Солманын да ашагъан заманында имбашларына къакыгъанлыкыгъа, бетлери къарады бусагъатда аланы жангыз бирлери не Ильясны, не Солманны къатларына бара эселе. Халкъ контролну председателин не кече, не кюн аладан айырылып кёргенмисиз? Бирда айыбы мени болсун, барып сор да, аланы къайдагъыларын биле эсе. Эй, сиз жукъ да билмейсиз, къарындашларым.

— Къуруда Солман, Ильяс деп бош турасыз сиз, — деди арлакьда къара къоян териден тигилген эски бёркюн да бир къара сыйдам ташны юсюне салып, анга олтуруп тургъан гырхы къартчыкъ, кёзлерин да терк-терк къагъа. — Ол складда ишлеген эки жашны бюгече жыйгъандыла дейдиле. Теренге кете барады быланы ишлери.

Ныгъышда ушакъ къызадан-къыза барады. Алай төрт-беш адам, бирем-бирем туруп, алайдан кетип къалдыла. Баям, халлерине кёре, ала ол къыйынлыкъгъа тюшгенлени ахлулары неда бир кертти адамлары болур эдиле. Кётюралмадыла Ильясха, Солманнга, аланы нёгерлерине сёгюм салгъанларын. Андан сора уа ныгъыш да седиреди.

Х

Солманны сагъышлы да, узакъ да кюнлери къарангы кечени тузагъына тюшгенча болгъандыла. Тейри, Ахматда да жюрек тынчлыкъ барды деп киши айталлыкъ туююлдо. Бу ишни бардырыгъа бой салгъанына бек сокъуранады. Ала итден туугъан ит эселе да, эллилери, жууукъну, тенгни арасында эркин атларгъа къыйын боллукъду артда. Адам ёлтюргеннге сюд этсенг да, мурдарны жууукълары прокуроруна, сюдюне да кёл ашагъанлай жашайдыла дунияда.

Аны алайлыгъын да ангылайды Ахмат. Бизни халкъны халинде ол энчиликни не бек ангыласа да, биягъы Ахмат къатылыкъ этди дериклерин бир кюнде да эсинден кетермесе да, закондан а чыгъарыкъ туююлдо. Да олду Ахматны тынгысыз этген.

Дунияда терслик бир заманда да, бир адамгъа да кечилмейди дейдиле. Ол адам улу жаратылгъанлы да жашауда сыналгъан ишди. Биреуге этген хатаг кесинге жетмесе да — туугъанынга, туудугъунга жетеди дейдиле. Бу сагъатда Солманны акъылындан ол сагъышла кетмейдиле. Атасы тутмакълыкъ сынады, бюкюн кесине келип тургъан кюнню уа кёресиз! Хажы бир мадар этер эди жашына, алай ол пенсиягъа чыкъгъанлы аны киши жукъгъа да санамайды. Андан тышында да санлары къурушуп, ауузу къыйыгъына кетип, тешекге тюшгенли сау жылгъа аякъ урду.

Бирде жюрегине таукеллик алыргъа да кюрешеди Солман. Алай кече сайын кёрген огъурсуз тюшлери муну аман сагъатлы этгендиле. Бирде юйлери оюлуп, бирде кесин бир къарангы уругъа кетип, бирде уу жилин къабып кёреди. Аллай къыйынлыкъланы кётюргенден эсе, кечесин жукъусуз ашырыгъа да угъай дерик туююл эди. Бусагъатда

анга тюненеги жашауу, ырысхы, кьуллукъ да керек туйюл эдиле — жалаңда башына эркинликни кюсейди, Аллахдан тилегени олду. «Бизни аманлыкъгъа тюзетген Ильяс, райпону ырысхысын кьой аягъынлай ашагъан Чолпан Бийбертович, халкъ контрольно председатели — ол бизни ашыбыздан, ичкибизден кекирип, таш башына минип, кёзюме къарап манга алгъыш этиучю Бияка къайдадыла бюгюн? — деди Солман кеси акъылында. — Бу палахла артыкъ манга нек жетерге керек эдиле? Угъай, алай а жарарыкъ туйюлдо... Андан эсе, мен аланы барысыны да этген ишлерин санап тохтайм да, Ахмат айтханымы протоколгъа жазмай а бир кёрсюн, сора алагъа бу къыйынлыкъны сынатмаз ючюн, мени да башыма эркин этип къоярыкъдыла... Нечик иги болду, ол жолгъа тюзелгеним! Мен къантулукъ Ахматны тили тутулурча этейим, тюз кёзюме кёрюннгенлей».

Солман алай айтды да, кеси акъылында алгъынны зауукъ жашаууна батылды. Аланы бирин кьой да, бирин айт; алай ол Ильяс бла Бияка былтыр Нарсанада солугъан заманларында аланы кёре баргъан кюнюн а, бир да унутмайды. Ала — бешеулен болуп: Солман, складланы таматалары Мусса бла Борис, элни тюз ортасындагъы уллу буфетни ишин жюрютген Сусана, аны бек татлы тенги, райпода баш бухгалтерни экинчиси, Бияканы татахы Елизавета, эки машинаны да жегип, жолгъа атланадыла. Къойну союп, тынгылы жарашдырып, биширип, къазан бла шорпасы да ичинде, машиналадан бирини багажнигине салгъандыла. Тауукъ этле, чабакъ жыйы, тюрлю-тюрлю кёгетле, бек сыйлы ичкиле. Анда шишлик этерге деп этни шаугютюнден сора къабыргъасындан сюеклери бла — аны Бияка бек суюючюдо, ууакъ туурап, юсюне сирке суу, чибжи да чачып, соханны да туурап эт бла къатышдырып, ариу челекге салып, башын къаты жабып экинчи машинаны багажнигинде аумазча орнатхандыла. Дагъыда кёпдю элтирик затлары. Ахча уа хар бирине — бешишер минг сом. Ахча азлыкъ этер дегенле да болдула. Алай Солман Ильясны бла Бияканы хуржунлары кьору болмагъанын биле эди. Жаппа-жангы легковой машинаны багъасы — жети, сегиз минг сомду. Сора солуп тургъан адамлагъа бешишер минг сом азлыкъ этмегге керекди. Ахча керекди деселе, жашланы къайсы бири да аланы жарсыусуз этерикдиле.

Сусана, Елизавета, Солман бир машинагъа миндиле, Мусса бла Борис да экинчисине. Жолда аш-суу жюрютген жерде тохтап, ауузланган да эте, бир зат да уртлай барыргъа деп оноу этгенди Борис. Алай Солман анга артыкъ

ыразы болмагъанды — Ильяс кылыкъсыз адамды, жашланы ичип баргъанларын билсе, тырмандан этлерин ашарыкъды. «Иги да кѣпгенден сора бери келе айланмай, юйюгюзде эки атылсагъыз эди уа», — дерикди арсарсыз. Ильясны ол сѣзлери кѳулагъына эшитилгенча болгъан Солман, Борисни айтханына бой салмады — жетер жерлерине жетгинчи тохтамадыла.

* * *

Жашла да, тиширыула да уллу кѳууанч сагъатлы болуп кирдиле санаторияны арбазына. Ала Ильяс бла Бияка кеслерине жыр бла, той бла туберикча тѣгереклерине ѳхтем къарай, алай сабыр, алай басымлы атлайдыла — битеу ол тийреде кеслеринден онглу адам болмагъанына кѣллери бла ийнанып. Болсада, Ильяс терезеден къарап аланы келе тургъанларын кѣргенлей, кѳншу отоуда жашагъан кыргъызлы жашны алларына жиберди да, биз чакъыргъынчы жерлеринден тепмей турсунла деп буюрду.

Таматаны айтханына жашланы боюнлары кыылдан иничкеди. Алай ол затха тиширыула кѣллери бла чибинледиле. Баям, Ильяс да, Бияка да аланы башлары бла ойнагъанларын сормай сездиле.

— Ой, биз къалай телибиз! — деди Елизавета. — Тиширыу ѳхтемликлери болмагъан жекбашла. Айланчы алай (кеси қесине айтады ол) юйюнгю, ишинги кѳююп, сау кюнюк жолну кыдырып. Атам, анам бла ант этеме, бусагъатдан барып, ол тиширыу ким эсе да — аны да, ол сары киштикни да эл кюлкюлюк этмесем...

— Эй, эй, сабыр бол, — деди Солман.

— Акъылынгы башынга жый, — деди Сусана да.

— Къойчугъуз мени барма!

— Былайы киши жериди. Бу партияны Ара Комитетини санаториясыды. Мында солумагъан уллу кѳуллукъчу жокъду, — деди Солман. — Ма былтыр Брежневни кеси кѳзум бла кѣргенме. Оллахий, башын кымылдатып саламлашхан эди мени бла. Қъатына барыргъа базынмагъан эдим ансы, кѳучакълагъан окъуна этерик эди. Сен, ариу кыыз, Ильясны алай бош киши сунма — жыл сайын да ол кырал башчыла бла бирге солуйду.

Елизавета тынгылады. Алай ѳрге сюелгенлей а турады, тынгысызлыгъы, кыыл чайнагъаны ачыкъ ангылашынады. Болсада санаторияны ичине уа алгъынча тартдырмайды. Баям, Солман а кеси хапарын кеси бир бек жаратханнга ушайды, аямай кыыздырады.

— Сусана, билемисе, мен бери хар келгеним сайын бир

улуу кзуллукчугъа тубемей къалмайма. Къарачайлыла Сусловну суймейдиле дегенлери, ётюрюк болгъанын юч жыл мындан алгъа ангылагъанма. Эсингдемиди, мен хозяйкама бла бери келип солугъан эдим да,— деди Солман. — Жашла келип кетген эдиле. Сен а, ауруп, больницада. Аны айтханым, Къарачайда облисполкомну председатели Боташев да, мени атам Хажиде революцияны заманында командирле болгъандыла. Ол экисича татлы тенглик жюрютген адам болмагъанды бу дуняда. Мында манга да, хозяйкама да жарагъан люкс бергендиле. Хуржунунг къалын болса, къайда да сёзюнг барады. Ма алайда, ол сен кёре тургъан столда, бир суубурун чюйютлючюк бла шахмат ойнай тургъанымлай, биреулен имбашыма къатылса боламыды. Къарасам — ариу кийимлери бла алауган кибик бир улуу къызылбет киши. Секирип ёрге турама... Къоркъуп угъай, намыс этип. Дагъыда атанг кибик киши юсюнге сюелсе.

— Жаш, къайсы элденсе? — деп сорду ол, къолуму къаты тутуп.

— Малкъар жанынданма — бахсанчыма,— дедим.

— Хажини жашыса да?

— Хау, Таулуланы Хажини жашыма,— дедим.

Андан хайда ары айландыр да къучакъла, хайда бери айландыр да къучакъла.

— Сен мени антлы тенгими жашыса,— деди. — Мен Боташ улума.

— Таныдым, атам тохтамай сени хапарынгы айтханлай туруучуду,— дедим. — Бир залим суратыгъыз да барды бизде. Сен да, атам да, Киров да, Орджоникидзе да бирге алдыргъан суратыгъыз.

— Ой, аперим! — деди Боташ улу,— атанга ушаш акъылынг, эсинг болгъан адамса, сау къаллыкъ. Бюгюн мени бек улуу ишим барды. Жолдаш Суслов мында солуп турады да, Къарачайдан бир къауум адам болуп кёре келгенбиз. Тамбла уа, машина жиберирме да, юйге келип бир-эки кюн туруп къайтырсыз.

— Ангылагъанма, тамата. Сусловну мен да кёргенме.

— Бек иги адамды. Мен аны бек эрттеден таныйма...

Ма алай айтып кетген эди Боташев.

— Сора къонакыгъа уа бардыгъызмы? — деп сорду Елизавета, Солманны хапарына къулакъ салып тынгылагъанын ангылата.

— Бармай а, алай залим машина жиберген эди! Экинчи кюн... Барсанг да — аллайгъа бар. Алгъа юйюне, артда дачасына элтди. Оллахий-чиллахий, он адам шапалыкъ эте болур эди бизге. Столгъа хайда бирин ал да, экинчисин

сал. Кете туруп а, атама саугага жараган жамычы, кыама жиберди, манга костюм, хозыйкама жыйрыкылык, чурукыла бердиле Боташлары.

— Алан, Солман, Боташ улу сени Суслов бла бир столда олтуруунгу уа тийишли кермегенми эди? — деп сорду кыанбуз Борис.

— Баям, анга да угай дерик болмаз эди, алай ушайды, атанг кибик кишиле бла бир столга олтурургыа. Ол уллу кзулукчуланы аз жашыртын сезлери жокду.

...Алайда барысы да Солманны ушагына уллу кзулак салып тынгылап турганлай, Ильяс да, Бияка да баш этаждан тигелеп келдиле да, ЦК-ны кзулукчуларын кыонакыга чакырганларын, аны себепли олсагыт окыуна былагыа туберге онлары болмаганын айтып, кечгинлик тиледиле. Алай Борис Биякага кез кысыды да, «кыаллай кыонакыларыгыз болганларын билебиз» деген маганын ангылатды. Бияка да, онг кыолуну балан бармагыын Борисни кез туурасында ойната, «ауузунгу тый» деп белги берди.

XI

Ауур темир эшик, кыая оюлганча уллу таууш этип ачылганда, Солман бир бек элгенди. Алайда аны татлы эсгерилерин да шаудан сууну кыара жер жутханча болду. Милиционер юсюне келип сюелди, аууздан сез а чыгармады. Ол Солманны кезюне бирде жийиргениу, бирде чамланыу хал алып кыарады. Баям, милиционер тюнене анга селеширге да кюсемеучю Солмандан бююн кеп да онглу болганын ангылатханлыгы болур эди.

— Кесинген тамата эшикден кирген заманда ёрге тургыа эрингенми этесе, тууар? — деди милиционер.

Солман кибик ёхтем адамга ол сезлени кетюрмеклик уллу кыйынлык эди. Алай тездю; санларын ауур кымылдата турду ёрге. Сора милиционерни нек келгенин сормай ангылаган Солман, кыолларын артха салып чыкды, милиционер да аны ызындан.

...Солман Ахматны сорууларын кетюралмай тебирегенди. Айтып ол бардырган ишни башхага берсинле деп, сезню кыаты салыргыа кеп кере кезлегенди. Дагыда олсагыт окыуна «Ийнек аягы бузоу ёлтюрмейди» деген оюм башын алып тохтай эди. Бу жол а Ахматны сыфаты бютунда эриши керюндю Солманнга. Башха кюнледе Ахмат, олтурган жеринден ёрге туруп, Солманны кыолун тутуп саулук-эсенлик сураучу эди. Бююн а алай этмеди — баштебен болуп турган болмаса, Солман таба бурулуп

да к̄арамады. Баям, эндиге дери не бек аякъ тиреп тургъан эсенг да, ишинг битгенди дегенлигими болур эди. Борисни бла Муссаны бери жыйгъанлай окъуна, ала ишни болушун жик-жиги бла айтып, ачыкъ этгендиле. Алыкъа Солманны андан хапары жокъду. Алай Чолпаннга бла Ильясха уа кеси сынагъан кыйынлыкъны сынатыргъа таукел болгъанлай турады. Да акъылыны, билимини жукъалыгъыды ансы, райкомну биринчи секретарын ишден чыгъарып, келтирип тюрге азмазлыкъларын ангыларгъа уа жыл саны жетгенди. Партияны башы бла ким ойнатырыкъды Солманны? Тейри, алай терен кирип башласа, кеси ёмюрюнде андан бери чыкъмазча этерле. Чолпанны тынгылы тутхучлары болмаса, анча жылны ичинде сау районну къой аягъынлай ашап турурмеди! Сора Чолпан Солман кибикиден алгъанчыкъларын саулай кеси кымып турмагъанды,— асламысын Нальчик таба ашыргъанды. Андан кирпилдейди ансы, ол а темирден, ташданмы ишленгенди кыйынлыкъда бююлмезча. Ол бююн Солманны тутулгъанын да, Ильясны тынгысызлыгъын да къара капекге да санамайды. Солманны юргени юргенлей къллыкъды.

* * *

Ахмат бу жол соруу этген адамыны атын, тукъумун, атасыны атын, къачан, къайда туугъанын сормады. Ол угъай эсенг, Солманны кабинетде барлыгъын, жокълугъун да сансыз этип къойду. Алгъын анга кака кётюрюучю Солманны, багушда уча айланган къара чибиннге окъуна санамайды. Угъай, Ахмат туугъанлы да адамын учуз этгенледен туююлдо. Кесин — баргъа, башхаланы — жокъгъа санамагъанды бир заманда да. Алай дунягъа жаратылгъан адам тюз ниетли, тюз боюнлу жашаргъа керекди деп а, школда окъуучу заманындан бери сюеледи. Биреуню кыйынын да ашап, кыралны низамына да бузукълукъ этип, дагъыда тюз адамланы башлары бла ойнагъанла уа Ахматны къанлы жауларыдыла. Аллайланы бедешлик ишлери халкъгъа туура болургъа керекдиле,— ашагъанларын къусмасала аланы уулары башхалагъа да жайылыргъа боллукъду. Ахмат — тюзлюкню ёкюлю болгъанын унутмагъаны да аны ючюндю. Ол Солман кибикиден жийиргенген этеди.

Кабинетде Солмандан бла Ахматдан сора киши жокъду. Тейри, Ахмат бир он минутну тынгылагъанлай турду, столда къагъытланы ары-бери аудура. Аны ол хали Солманны къанын асыры бузгъандан, башын къабыргъагъа

тюр чекге жетишдиргенди. Қыаны қартықъға сыйымай, эринлерин чайнайды. Ахмат аны адамға санамағанын ачық анғылап турады. Болсада этер қыарыуу жокъ, — мында болған низамға тюзюнгенди.

Бир заманда Ахмат башын ёрге кётюрдю да, Солманны кёзюне тюрслеп қарады. Ол алай жютю, огъурсуз қыарағанында, Солман, биреу уругға керилгенча, башын эниште тутду. Ахмат тамағын ариулады, хуржунундан бир ариу чалдиш қол жаулукъ чығарып, эринлерин сюртдю. Сора бир қыағытны окъуп тебиреди:

«Биз кеп аякъ тирей турмай, битеу терслигибизни боюнубузға алабыз. Ол зат сюдде бизге себеплик этеригине ийнанабыз.

Жети жылдан атлады биз Ильясны бла Солманны оноуунда ишлегенли. Кесибибиз билип да, ол адамланы зорлукълары бла да, совет законлаға кеп бузукълукъ этгенбиз. Терслигибиз кечилмезлигин да биле турғанлай барғанбыз терс жолну. Биринчиден, райпоға келген хапчукну, кийимни, мебельни, бағалы затладан ишленген адырланы, кюйюзлени, сора аш-азықны мажалын тюкенге бир кере да чығармағанбыз. Аланы кёбюсю Нальчикден бери келтирмегенбиз. Саудюгерчилеге эки-юч бағасына сатханбыз. Андан тюзген хайырны тёртден ючюсю уа Ильясны бла Солманны хуржунларына тюзюп турғандыла.

Эсибизде турған бир-эки шартны юлгюге айтайыкъ. Быллай кюн келлигин анғылап, блокнотха жазып қойған эдик: 1978 жыл, 18-чи апрель. Республиканы сатыу-алуу министерствосу тыш қыралда чыкқан мебельни (Югославия) райполаға юлешгенинде, бизге ючюсю жетеди. Ол кюн он кюйюз, эр киши тонланы бек игилеринден бешиси, тиширыулаға Чехословакияда чыкқан салкынлыкдан да жыйырмасы, дегыда бек бағалы жыйрыккладан да аллай бир, тиширыу костюмла — 15, эр киши костюмла — 8. Ала барысы да тыш қыраллада чыкқанла — халкъ бек излеген, бек бағалы кёрген затла. Барысын да Нальчикде базабызға элтип тюзюребиз. Ильяс да, Солман да, Бияка да андадыла. Ильяс қайры селешгенин анғыламадыкъ, телефонну бурду да, былай айтды:

— Терк жетигиз. Эки машинағыз болсун, аллыкъ затларығыз бир машинаға сыйынырыкъ тюзюлдю.

Алайда Ильясны сёзю қысха эди. Алға алайға женгил машина бла ючеулен келдиле — эки эр киши, бир тиширыу. Омакъла, тиширыуну уа ауузунда алтын тишлери, кзулакъ сырғалары, жюзюклери от жаналла. Несин

айтаса Ильяс, Солман, Бияка кьонакъялагъа жарыкъ тюбедиле. Ашха, ичкиге артыкъ терен кирмедиле эселе да, адетин а этдиле... Ильяс ол тиширыугъа сауугъа беш банка кофе, жарагъан коробка конфет, Францияда чыкъян духладан да бирин берди — атасыны миолкюнден бергенча. Тиширыу, халине кёре, сауугъа керекли туююл эсе да, Ильяс этген намысха уа бек кьууанды.

Бир кесекден жюк ташыгъан машинала да жетдиле. Мебельни экисин, ол кюн алгъан хапчук-харакетибизни да, хазна жугъун кьоймай жюкледиле машиналагъа. Аллай ишлени биринчи кере кёрмегенликге, кёзлерибизге кьан чапды. Уялгъан, кьоркъян-буюкъян деген зат а эсленмеди — не тышындан келген адамлада, не бизникиледе. Биз да кьарап тургъанлай ахчаны, санап, Ильясны кьолуна тутдурдула.

Андан сора алайда кёп да мычымай Ильяс, Солман, Бияка машинагъа миндиле да, кьууанч сагъатлы кетдиле жолларына. Ала Нарсанагъа ётериклерин, кече да анда кьаллыкъярын айтхан эдиле бизге.

Тергей кетгенбиз да, ол кюн окъуна, Ильясны кьауумуна, бек азындан, жыйырма бла эки минг төрт жюз сом ахча тюшгенди. Бизге уа зукку чибин. «Артха терк атланыгъыз, иште сакъ болугъуз», — дедиле да кетдиле.

Ыхы, жазаргъа унутуп барабыз. Ол базада кьалгъан мебельни хапарын да айтайыкъ. Ильяс базаны таматасын чакъярды да, былай айтды:

— Тамбла санга Хамиша деп биреу келликди. Эшитмегенме деме, тап тюбе, обкомну секретары бла кьарындашладан туугъанды. Сора бу мебельни анга берирсе. Ахчасын кеси сагъынмаса жукъ айтма, эки минг сомдан туумагъанбыз. Складында башха затха кёзю кьараса да, угъай деме.

Бу жазууну тюзлюгюне толу шагъат болуп, кьол салабыз: Насыплыланы Борис, Чаммаланы Мусса.

1984 жыл, 9-чу август».

Солманны кёзлеринден от жилтинле чартлагъанча болду. Ол жукъ кёрмей кьалды. Солууун алалмай амалсызгъа кьалды; бурун тешиклери кенгердиле, бурун жанлары агъардыла, мангылайы жыйырылды да, Солман олсагъатда кесини жыл санындан эсе кёп да таматагъа ушап кьалды. Хар заманда да жылтырагъанлай туруучу кьалын уууртлары, кьалай эсе да бир сейирликле тепдиле — боз

тюрсюн алдыла ала. Солман, секирип ёрге турургъа кез-леди. Алай базынмады. Аны ол халин ангылагъан Ахмат огъурсуз бет алып къарагъанында уа, аман залим сыкъды Солман. Баям, Ахматны анга жаны бу жол да аурумалы.

— Ёппе-ётюрюкдю! — деп къычырды Солман. Ол заманда аны тамагъы хыр-хыр этди. — Халкъны телесин манга къозутханынги къойгъан эт! Сенден тели туююлме мен...

Жарлы Солман не бек къычырыргъа кюреше эсе да, кёзюне жетгенде Борисни бла Муссаны жазгъанларына ётюрюкдю деп сюелаллыкъ туююлдю, — алада жалгъан сёз жокъ эди, аны кертилигин Хажу улу кимден да иги биледи.

Ахмат Солманны айтханларын къулагъына алмады. Баям, алай амалсызгъа къалгъанына къууанган окъуна этди.

Бир кесекден Ахмат дагъыда бир къагъыт алды да къо-луна, Солманнга арталлы да эс бурмагъанлай, окъуп башлады:

«Бу ишни эндиге дери милициягъа билдирмей тургъа-ным ючюн, кеси кесиме бек айып этеме. Хар честный адам коммунизмни къууар ючюн кече, кюн да кюрешгенде, биз-ни райпону оноучулары уа мафия болуп къалгъандыла. Юч-тёрт адам райпону къой аягъынлай ашагъанлы кёп жыл болады. Партия алагъа къалай тёзе болур, андан сора сейирим жокъду. Ильясха бла Солманнга уа сёз ай-тып онг жокъду, — ауузларына ашап къоядыла. Аллахха шукур болсун, энди жерлерин таба башлагъандыла. Ала-гъа бек жакъ басхан Биякады. Аны да керегин берирге керекди.

Манга жыйырма бла беш жыл болады. Нальчикде бух-галтерле хазырлагъан школну бошاپ келип, бу райпода бухгалтерияда ишлегенли беш жылгъа жууукълашханды. Бу къадар законсуздукъ ишлени кёрлюгюмю билсем, бери аягъым да басарыкъ туююл эди. 1979 жылда, кюз артында, бизни райпо Ильясны, Солманны, баш бухгалтерибиз Лей-кайны башчылыкълары бла Ставрополь крайдан, кеси-бизде жашагъанлагъа сатарыкъбыз деп, къыралны ахча-сына жюз тонна сохан, Шалушка совхоздан да аллай бир алма келтирип, жангы жылгъа дери кесибизни складлары-бызда сакълап, андан сора уа складланы таматарлары На-сыплыланы Борисге бла Чаммаланы Муссагъа да экеулен-ни къошуп, соханны, алманы да Сибирге жиберип, алгъанларындан эсе онбеш кере багъа сатып, жюз жый-ырма минг сомну къымгъандыла...

Не кѡадар зат кечилип барады бу ит жыйыннга! Да-
гыда ала уллу сѣлешедиле! Ол кѡауум адамда бет
жокѡду.

Сюдде, аланы юслерине сюелип, кесим билген былхым-
сыз ишлерини барысын да айтыргѡа сѣз береме.

Гыжыланы Лейля

1984 жыл, 15-чи август».

...Энди уа Солманны кѡанатлары арталлы да ууалдыла.
Емюрде этмегенин этип, бир кесек заманнга дери жауур-
унларын ийлегенлей турду. Бурунун да терк-терк тарта-
ды. Ол добар кѡоллары асыры кѡалтырагѡандан, аланы
кезну-кезну уууп кюрешеди. Болсада бир зат да эталмай-
ды алагѡа.

Юйюню кѡуругѡанын ангылагѡанды Солман. Сагѡыш
этерге кюрешгенликге башына бир зат да кирмейди. Кѡу-
лакѡлары бир сейирлик тауушдан, дауурдан толгѡанды-
ла — аланы ичлеринде жел урады, кѡутургѡан суу барады.

Кѡапханнга тюшгенди Солман. Бери тюшгенликге уа,
бююннге дери бу ишлени оюннга санагѡан кюнлери кѣп
болгѡанды — суйселе-суймеселе да Чолпан Бийбертович
да, Ильяс да, Солманны кѡолундан кѣп кере толу бохча
кѡоллу болгѡан министр да, аны тюрмеден чыгѡарлыкѡла-
рына ишексиз эди. Энди уа юйю кѡуругѡанын ангылап,
дуняда барын-жогѡун да унутуп, арталлы да сылхыргѡа
ушап кѡалгѡанды. Терлегенлери уа, таулула айтычулай.
ырхыча барадыла.

Тейри адамы, Ахмат да толу ангылагѡанды энди Сол-
манны аякѡ тиреп кюрешмезлигин. Ол столуну баш кюбюр-
чегин ачды да, андан иги кесек кѡагѡыт чыгѡарып, стол-
ну Солман олтургѡан жанына жууугѡуракѡ салды. Ахмат
Солманнга «этген аманлыкѡларыгѡызны юсюнден хапар-
ны толусунлай кѡагѡытха тюшюр» деген магѡананы ангы-
латханлыгѡы эди. Ахмат анга кѡалам да узатды. Алгѡа
Солман ол затланы ангыламады.

— Турма, ишинги башла,— деп, Ахмат олтургѡан жер-
ринден ѳрге туруп, акѡырын-акѡырын атлай барып Сол-
манны юсюне сюелгенинде, ол сескенип ѳрге туруп умут
этди. Алай Ахмат аны имбашына тийди да, жеринден теп-
мезин изледи.

— Ахмат, ѳлгенлеринг, сауларынг бла да тилейме бю-
юн кѡысма мепи,— деди Солман, кѡургѡакѡсыгѡан эрин-
лерин кючден кѡымылдата. — Жангыз бир харф тартал-
лыкѡ туйюлме. Тамбла эрттенликден башлап а, битеу

соргъанларынга жауап этип барыргъа боюнума алама. Тилеген этеме!

Солман Ахматны кёзюне жалыныулу хал алып къаралды. Баям, олсагъатда Ахматны аллында тобукъланыргъа да угъай дерик болмаз эди.

...Ахмат Солманны тилегин толтурду.

XII

Кюз арты жууукълашханлы кюнле терк-терк тюрлене башлагъандыла. Бийик таулары башларыны агъаргъанлары узакъдан окъуна эсленедиле. Бир-бирде кюн жылтыраргъа кюрешгенликге, аркъангы хазна жылытмайды. Жыл санлары келген адамла жылыракъ кийимлерин окъуна къаплагъандыла. «Жылны бу кезиую алдауукъду, билмей тургъанлай, ауруу табып къалыргъа боллукъса»,— дейдиле аллайла. Жаш тёлю уа, алгъынча, жаланбаш, жалан жыйрыкъ, жалан костюм болуп айланады, чючкюрген тауушлары узакъгъа эшитиле. Да ал кюнледе былай жунчутханлыкъгъа, быйыл кюз арты иги боллукъду деген къартла кёпдюле. Ала алай айтхандан сора, табийгъатны кёп тюрлю болумларын, шартларын юлгюге келтиредиле.

«Охо да, дуня тынчлыгъы болсун ансы, кюз, жаз да бирде эртте, бирде кеч келирле»,— деп айтханла да бардыла. Къалай-алай эсе да, халкъда бир тынгысызлыкъ а эсленеди. Газетле, радио, телевидение да асыры аман хапар айтып тургъандан, адам улун жашаусуз этгендиле. Ой, къайсы бирин санарыкъса аланы! Юзбекде, Къыргъызда быллай-аллай осал ишле этилдиле, кёп адам тутулду, Россейде аманлыкъчыла мынча-анча адамны ёлтюредиле, немисли самолётун Москваны Къызыл майдапына къондурду, Нальчик башында бир наркоман анасын ёлтюрдю, атом электростанция чачылды — халкъны юйюн къурутду. Дагъыда-дагъыда аллай затла: поезд ауду, самолёт кюйдю...

Хаймашада урланган малла, сора Тёбен элни райпосуну ырысхысыны чач-тюк этилгени, бу жерли адамлары бютюнда бек къайгъы этдиреди. Ныгъышда олтургъан къартладан бири, бир сыйдамбет адам, баям, алгъыннгъ ёре къуллукъчуладан болур эди, секирип ёрге турду да, онг къолу бла кесини жагъасына, къалпагъына кезиу къа тыла айтды:

— Жамауат, юзбек, къыргъыз, къазах да кесини оноуун эте турурла,— ала кёп халкъдыла. Поезд аугъаны, самолёт кюйгени да къыраллыкъны ишиди. Къыралда башсыз ишле ючюн къырал башчыны башы аурусун. Келигиз, андан эсе кеси къайгъыбызны кёрейик. Хаймаша жайлыкъдан

бизни колхозну жыйырма бла он тууары сюрюлгенди. Анга тѣзюп кѡяргъа жарарыкъ тѡюлдю. Ол бизни кѡйыныбызды. Сюрюучюмю табады, зав. фермамы табады, колхозну председателими табады, малланы кѡйда болгъанларын билсинле, тапсынла... Терси сѣлешеме?! —

Тюппе-тюз сѣлешесе,— деди башын таягъына тирен, теке кѡалкъыу эте да, кѣзлерин кѡыса, дагъыда элгене да кѣзлерин ача тургъан алаша кишичик. — Колхозну оноучулары, малла тас болгъандыла деп, ѳтюрюк хапарны жайып, бир жанына кеслери тайдыргъанларына ишексизме.

— Кет, сен намазынг, оразанг болгъан адам, жалгъан сѣз айтма,— деди ююнчю кѡарт. — Артдан ангылашынган хапаргъа кѣре,— малла табылгъандыла... — Бу адам башхала билмеген хапарны билгенине ѳхтемленип, башын ѳрге кѣтюрюп, жылтырауукъ кѣзчюклерин бютюнда бегирек ачаргъа кюрешип, ныгъышдагъылыны хар бирини кѣзюне кезиу-кезиу кѡарап чыжъды. Сора теренден солуду да, дагъыда айтды:

— Малланы юч жаш сюрюп, Балыкъ Башы бла Кѡарачайгъа аудуруп бара тургъанларындай, ызларында жетип артха кѡайтаргъандыла...

— Кѡарагъыз, ол сейирге-тамашагъа! Кеслери уа кѡарачайлыламы болгъандыла?

— Угъай, тейри, таулула болгъандыла. Сиз да, мен да таныгъан адамланы жашлары, айтдырмай кѡоймай эсегиз.

— Кет, мен ол хапаргъа ийнанмайма.

— Ийнанмасанг, ийнанмай тур, болгъаны уа алайды.

— Айт, была кимле эселе да.

— Айтмайма. Ол хапар менден чыгъарын сѡймейме да, андан айтмайма.

— Барыбыз да алай этебиз да, аманлыкъчыла уа халкъны ырысхысындан кѣбюп, кеслерин кѣкде учхан лячин сунуп айланадыла, бизни кибиклени уа жерде сюркелип айланган кѡуртха-кѡумурсхагъа санап,— деди бек алгъа сѣлешген сыйдамбет... — Райпону кѡантулукълары уа не болуп кѡалдыла?

— Аллахды билген, ала барысы да ашагъанларын кѡусарыкъ болурла,— деди урланган малланы тюз хапарларын айтхан кишичик. — Жууукълары-тенглери кѡан-кѡазауат этип, чабышып айланадыла. Солманны кѡатыны ююнде болгъан кююзлерини барысын да озгъан ыйхкюн базаргъа чыгъаргъан хапары бар эди.

— «Хапчугунг дорхха салынсын» деп, аллай бир зат ююн айтылгъан болур эди.

— «Байлыкъ — бир айлыкъ» деп да айтадыла халкъда.

— Тейри, лязим, бу къяуумгъа уа «Байлыкъ билимсизге душманды» деген нарт сёз табыракъ келише болур...

— Къоюгъуз, «Насыплыны оноун насыпсыз этеди» дегенлей болуп къалмасын ишигиз. Чабакъ сууда ёлмейди. Ол мен таныгъан жашла ырысхылары бла дунияны сатып алырла, тейри...

Ныгъышда аллай сёзле кюн сайын айтыла эселе да, эски болгъан угъай, жангырадан-жангыра барадыла. Къартла бир затны юсюнден айтылгъан хапарны кюн сайын эшитгенликге, жаппа-жангыдан анга уллу кёл салып тынгылагъанлары уа барындан да сейирди. «Шагъат эсенг шартын айт»,— деп сюелгенле да болуучудула бир бирлерине.

Бююнлюкде ныгъышдан, табийгъатдан да хапары болмагъан а Солманды. Ол тутулуп тургъан жеринден тышына арталлы да чыгъаргъа унамай тохтагъанды. Ол, тегерегин бийик къаланган къабыргъаланы-хуналаны, алапъ башлары бла да шинжили темир жипле тартылып, тёптёгерекде будкалада да бирер бегеуюл сюелип, кеслери да къара кийимлери бла — аллай къуршоуланы араларында тар арбазда, «таза» хауада жарым сагъатны кечинип, учузлукъ сынагъандан эсе, кече-кюн да терезеси тууар кёзюнден уллу болмагъан камерада кечиниуню сайлагъанды Солман. Аны себепли, тюрмени начальниги келип, иги, аман айтып къорешгенинде да, бой салдыралмагъанды. Ахматны да барды ол ишден хапары. Алай, нек эсе да, билмеген кибик этип къойгъанды,— тынгылауну басып.

Къартла жашны ол кылыгъын сагъыныргъа суймей эселе да (кыйынлыкъгъа тюшгеннге хазна адам жакъ басмаучуду), Солман, солуу кюнлеринде бир амалын табып, ныгъышда бир кёрюнмей къалмаучу эди. Анга акъсакъалла окъуна намыс этип, олтурургъа жер берип болгъандыла. Да ойнагъанмы этесиз, сау райпону ырысхысы кёолунда жүрюген адамгъа «намыс» этмей боламыды да? Солман а къартланы хапарларына тынгылагъанлай туруучу эди, ушакъгъа хазна кшошулмагъанлай. Жаланда аны ныгъышдан искилтин этген зат — Совет властыны ал жылларында, хатасыз адамланы жойдургъанларыны юсюнден къартла сёз башласала. Солман алайдан думп болуп кетиучю эди. Ол атасы Хажы сталинчи башкеслени жангыан даулары бла тутулуп, артда андан ариуланып чыгып, республикада окъуна уллу намысы жүрюген адамладан бирине санала келгени бла ёхтемленгенликге, кёпледен ачыкъ эшитгенди Хажини хатасындан жоюлгъан адамланы атларын. Сора ол ныгъышдагыланы шыбырдаулары нени юсюнден болгъанын ангыламагъан жаш а

туйюлдо. Алай, аны ючюн ары жүрююун къоймагъанды. Аллахха туурады, Солман ныгъышха, ары жүрюючю къартлагъа да бек тансыкъ болгъанды. Энди алгъыннгы жашау анга ёмурде да къайтмазлыкъ сунады ол. Ой, къалай уллу къыйынлыкъды ахшы умутсуз жашамакълыкъ бу дуняда!..

* * *

Бюгюн Солманны Ахматны кабинетине тамам онбир сагъатда келтирдиле. Хажы улу биринчи кюнледе «жахилни сюфюсю — шайтанны кюлкюсю» деген оюмну да башына келтирип, Ахматны билимсизге, акъылсызгъа санап, хыликка этерге кюрешип тургъан эсе, бюгюн андан акъыл сурагъа хаппа-хазырды. Сукъланнган окъуна этеди анга — сёлеше билгенине да, андан — Солмандан излегенин табаргъа жол излей билгенине да. Сабырлыгъына уа бюгюнда: акъылы болмаса — сабырлыгъы болмайды. Солман бусагъатда, къапханнга тюшген агъач тонгузча, жан-жанын ашай, халин суймегенлерине билдирмезге кюрешип, эринлерин чайнай, къолларын ууа, бирде уа ёресине эт сыйыргъан жауурунларын ийлеп олтургъанында да болушлукъну жаланда Ахматдан излерикди: игилик этерге къолундан келлик да — ол, аманлыкъ этерге къолундан келлик да — ол.

Нек эсе да, Солман бюгюн къолларыны къалтырагъанларын тыялмай аман сагъатлы болду. Ол добар къолларын ары да айландырып, бери да айландырып ууады, санлап бирде ынчагъан тауушу окъуна чыгъады жашны. Ахмат аны къолу-башы бла да амалсызгъа къалып кюрегенин кёрюп турады. Алай, не болгъанды деп а сормайды; столгъа къапланып, бир затла жазаргъа кюрешеди. Солманнга алгъынча ачыу тиймейди, — Ахмат аны бла сёлешмей жазыу этип тургъаны. Следователь кесини къырал жумушу бла кюрешеди деп кёйдю. Анга сёз айтыргъа, кёл ашаргъа да Солманны атасыны башымы барды?! Солман ол оюмгъа келип тохтагъанды.

— Башлайымы? — деди Солман ауазы къалтырай, къысха боюнчугъун ёргеракъ созаргъа кюрешип, Ахмат таба угъай, чырдыгъа къарап.

Ахмат жукъ айтмады, жазыуун къыздырады. Не зат бла эсе да керти да кёлю бла кюрешеди, жукъа бурунчугъуну сырты да терлеп. Солман экинчи сёз къатламады. Биягъындача, къолларын уууп кечиндиреди кесин.

— Хазыр этгенме, бир адам жибер, — деди Ахмат, телефон бла къайры эсе да сёлешип. Сора ол, жазгъан къа-

гытларын бирге тийишдирип, кыйырчыкъларына темир илгикчикни түйреп, столну сол жаны мыйюшюне салды да, Солман таба ышанлап къарады. Экисини да къарамлары бир бирге тирелип къалдыла. Ахмат аз ышарды. Ол заманда андан Солманга бир сейирлик жылыу урду. Олсагъатда анга бир уллу игилик келтирирге кесин хамырлагъан сезим акъылын, битеу санларын да бийлеп тохтады. Андан ышарды Солман да бир кесек эс жыйгъандан сора.

Алай, Солман эте келген аманлыкъ ишле Ахматны кёзюне кёрюндюле да, жай чилледе терек салкынындан чыгып, дуняаны кырпакъга алдырып тургъан къалын туманны ичине кирип къалгъанча болду. Ол сууукъсурагъан окъуна этди. Алайда Солманны сифатына да мени жауум къарагъа эди — бусагъатда дунягъа жангыдан туугъанча къууана тургъан жаш, къуу саламгъа от тюшгенча болду да къалды. Кёз тюплери кёпдюле, бети къараморгъа тартды. Энди кюллерыны къалтырагъанларына эс окъуна бурмайды — ала жан ала тургъан чабакъны быдырыча къалтырайдыла. Ахмат аны тукъумун, атын, атыны атын, туугъан жылын, къайда, ким болуп ишлегенин жаппа-жангыдан сорду, сора бир затны кюшмай, къоратмай, тынгылы хапар айтырын изледи.

«Аллах юйю къурутурукъгъа олсагъатха не болуп къалды? — деп Солман кеси кесине шыбырдады. — Башсызлыгъымы хатасындан къаллай бир ыспассызлыкъ сынадым! Ай, ананг бергенни тегерик, бу къуругъан журтдан сау-эсен а бир чыгъайым, ананг бергенни текдюрюр эдим — эртте-кеч болса да мыллыгынг Бахсан сууну боюнунда табыллыгъына ишексиз бол...»

Солман амалсыз дертлену фатыуаларындан къутулду да, башын ёрге кетюрюп Ахмат таба, алгъын этиучюсюча, огъурсуз бет алып къарады. «Санга не керекди, мискип?» — деген магъананы тута эди Солманны ол аралыуу. Алай Ахмат да, аны башында не затла къайнай тургъанларын ангылагъанча, чамланыулу сёз айтды:

— Сен бююнню бююнгде да адамлагъа аман ниет тутханынгы кюоялмайса. Аллайла ёмюрге онгмагъандыла дейдиле, — абынадан-абына баргъан болмаса, игиликге тюбемегендиле. Кёресе да, сен бир бёлек жылны райпоу ашагъанлыкъгъа, бююн аланы барысын да къусханынгы. Харам ырысхы, харам ниет — адамны жаны саулай жаханымде жашатадыла. Аллайла кеслерини аманлыкъларын ангыламайдыла дегенлери терсди. Ангылагъан угъай — кюле, ышара тургъанлай да, кеслерини дуняда жашагъанларын унутхан кезиулери болады, — адамланы кёзле-

рине окъуна къараялмайдыла кёбюсюнде. Дуниягъа жаратылгъан жанланы бек хариплеридиле аллайла... Тюз жолгъа тюшерге уа онглары жокъду — туугъанлы да аманлыкъны жолун тутхан ниет башха оюмгъа бой салыргъа унамайды — «къан бла кирген жан бла чыгъады» дейдиле. — Ахмат ол сёзлени юрист къадарында угъай, таулу таулу бла ушакъ этген халда айтды.

— Сенден аман жерим жокъду, — деди Солман. — Бютюн сен манга соруу эте эсенг, ийнан анга — тамбла санга мен этерикме сорууну. Алай бош угъай, ма былай — аркъа жиклеринги къалтыратып. Сени аллымда бир тобукъландырмасам, адам туююлме... Энди уа, менден не излей эсенг да сор, жангыз бир ётюрюк сёз айтырыкъ туююлме, — аман кёзюнге жолугъайым, эталлыгъынгы аяма. Битеу жашауунг Нарсанада, Исси Сууда жангыз бир кюн безирегенини кыйматын тутмайды. Сен эшик артында сюелирге базынмаучу заманлада, мен тёрде олтургъан кишиме... Нек сормайса, сёзюнг тамагъында къалмагъан эсе?!

Олсагъатда телефон зынгырдады. Ахмат аны чолпусун къолуна алды да, къулагъына жууукъ элтип, ким бла эсе да кёп сёлешди. Баям, сёлешген иги хапар айта болмаз эди ансы, Ахмат бир-бирде башын ары-бери чайкъайды. Бир кесекден а кёлю бла кюлдю. Ол заманда аны бетинде бир огъурлулукъ эсленди. Аны ол хали Солманнга да эс тапдырды — тугулуп тургъанын унутуп, Ахматха: «Алан, сени былай къууандыргъан кимди?» — деп сорургъа аздан къалды. Алай Ахмат телефонну чолпусун жерине салгъан заманда, Солман чибин къапханча элгенди. Ол башын ёрге кётюрдю да, Ахмат таба жютю къарады. Ахмат а къарамын столгъа тиреп, эки къолун да кенг салып тынгылады. Отоуда болгъан шошлукъ Солманны амалсыз окъуна этди. Ол алайда жётел этерге окъуна базынмады. Биягъындача, къолларын уууп кечиндиреди кесин. Ахмат а тынгылайды. Аны да кёпдю сагъышлары; тюнене республиканы прокурору чакъырып, Солманланы къауумну ишлерине терен кирме деп, къаты айтханды. Сёз къайтарыргъа умут этгенинде уа, ол айтхан болмаса Ахматны ишден къысталлыгъын ангылатханды. «Бусагъатда ким барды ишлеген жеринде бир аякъ суу ичмеген? — деди прокурор. — Ол затдан сен да, мен да къуру туююлбюз. Бери, бу тарыгъуу письмогъа да эс бурчу...»

Ахмат ол сёзлени эшитгенинде элгениген окъуна этди. Ызы бла прокурорну кёзюне къарап, аны сёзюне тынгыларгъа хазыр болгъанын ангылатды.

— Мында айтылгъан шартла керти эселе, — деди прокурор, — райпону адамларын угъай, сени тутаргъа керек-

биз... Бош къарайса манга, кѣлом бла айтама. Кертиди, кесинг билесе, не заманда да санга бек ауур ишлени буюргъанлай келеме. Сени акъылынга кѣре, нек эте болурма алай? Ышангандан,— акъылынга, билиминге бюсюрегенден. Ол затчыкъланы эсингде тут... Башында была жанлы болуп, къаяча сюелген адамла бардыла, аны да унутма. Оллахий, лязим, экибизни да букъубузну бардырырла. Энди мен къалай болсам да, пенсиягъа кетер заманым да жетгенди, алыкъа сен а жаш адамса. Бир абындырсала, артда аякъ юсюнге болалмазса.

— Тейри, ишден тюз бусагъатчыкъда къыстап къоярыкъ эсегиз да, мен ол адамлыкъларын тас этген къауумну ишлерин тохтатып къоярыкъма десем, сизни да, кесими да алдарыкъма.

— Мен айтханны ангыладынгмы?!

— Терсди айтханынг!

— Мени бла аллайла сѣлешмеучюдюле, жашчыкъ! Оллахий, букъунгу бардырырма. Мен да жашаргъа, ашаргъа сюеме.

Прокурор алайда «ашаргъа» деген сѣзню айтханына сокъуранды. Амалсыздан: «Ким да ашар ючюн, жашар ючюн жаратылады дуниягъа»,— деп къошду.

— Тюз боюнулу жашар ючюн, халал къыйын ашар ючюн,— деди Ахмат.

— Не бет алышындырып сѣлешесе мени бла? Бери тынгылачы, халал къыйынынг бла къалай жашагъанынг ангылатайым.

«Мени бу тарыгъыуум республиканы прокуроруну къолуна тапдырырла деп да ышанмайма. Алай таза да жанымдан тойгъанма да жазмай болмайма.

Бир тюрлю хатам болмагъанлай, беш айны ичинде манга тутмакълыкъ сынатып турадыла. Халкъгъа туурады, кесими таныгъанлы тюзлюкню жолун тутуп келген бир адамма мен. Энди уа игиликге — аманлыкъ дегенлей болуп турама. Кѣп учузлукъ ишлени сынатадыла мында манга; къол кѣтюредиле, намысымы сындырып сѣлешедиле. Протоколгъа мен айтмагъан затланы жазып, зор бла къол салдыргъандыла. Мени Ильясха, Солманнга, Чолпан Бийбертовичге къажау сюейдиле,— аланы юслеринден мен билмеген хапарланы айтырымы къаты излейдиле.

Ахмат деп а бир келефен следователь барды мында: кѣп тюрлю жануарла кѣргенме, алай Ахматдан эришсин а кѣрмегенме. Кесин совет законлагъа къулланып жашагъан адам сундурургъа кюрешеди. Алай къыралгъа, халкъгъа да андан кир ниет тутхан адам жокъ сунама.

Аны алай болгъанына толу ийнанып, андан жазама ол оюмну. Аман сагъатлы боллукъ, не терслигим бар эсе да, терслигиме жолукъдурсун. Башхаланы башларың отха сугъаргъа не ишим барды?! Ильясдан, Солмандан, Чолпандан да ёмюрюмде бир хата кёрмегенме. Сора бююн мен алагъа аманлыкъны нек излерге керекме?!

Хурметли прокурор, мени сёзюме ажымсыз ийнаныргъызыны тилейме. Ахмат хар соруу этерге чакъыртханы сайын, былай айтып сюеледи юсюме: «Анча жылны ичинде райпону складын къой аягъынлай ашагъанса, жыйгъан ырысхыңг туугъанларыңга, туудукъларыңга да жетерикди тюз сыртларыңдан тюшюп эки атылгъынчы ашап турсала да. Кёп терсликлеригиз ачыкъ болгъандыла. Мусса бла Солман битеу этген аманлыкъларыгъызыны башыңдан ахырына санагъандыла. Сени башыңгы палахдан къутхарлыкъ жаланда менме. Республиканы прокурору мен айтхандан чыгъарыкъ туйюлдю. Алай, ким биледи, ол да бир-бирде аман кылыкъсыз чочуучуду. Сизни къауумгъа уа бек аман къан къайнатханын билеме... Не да этип, аны ауузун тыяргъа керекбиз. Аны ючюн а не зат этерге кереклисин кесинг уста билесе. Кассада эки жыйырма минг сомдан артыкъ ахчанг барды. Жартысы сени атыңг блады, жартысы уа къатыныңгы. Угъай, алай туйюлдю деп даулашаллыкъ болмазса да? Ол ахчаны экисинден бирин республиканы прокуроруну къолуна тутдуургъа керекбиз. Ол уллубыдыр аллай затны бек сюеди. Да анга да айып этерча туйюлдю. Кюн сайын ой Москваданмы дейсе, ой башха жерледенми дейсе, юсюн къонакъла басханлай турадыла. Аллайлагъа кеси жалнасын ашатып турса, бешалты башлы юйюрюн къалай кечиндирикди? Къатыныңгы чакъыргайым да, ишни болушун анга ангылат...»

Хурметли прокурор, Ахмат менден не зат излегеин санга ангылаталдыммы?!

Бу артыкълыкыгъа мындан кёп тёзаллыкъ туйюлме. Ахматны ишин башха адамгъа буюругъузуну тилейме».

— Муну Насыплыланы Борис жазгъанды. Тарыгъыуну андан арысын окъумайым ансы, эсинг ауарыкъды,— деди прокурор. Ахматха ачуулашып къарай, кёзюр аны къолунда болгъанын ангылата. — Насыпха, бу тарыгъыуну обкомгъа жибермегени уа! Алай этсе, экибизге да не кюн келлигин ангылаймыса... Мени санга къошхан адамым болмагъанды. Сен а барыңдан да оу кёреме да!

— Сабийни чычхан бла къоркъутханлай эте турса, тамата,— деди Ахмат, мангылайыны терлегенлерин сюрте. — Кесигиз окъуна андан жазылгъан сёзлени жангыз бирине да ийнанмайсыз... Сора былайда жалгъан затланы

айтып, мени жаным не кыйнайсыз? Тарыгыну андан арысын да окуругузу тилейме.

— Бу мен окуган тизгиле тамамлык этерикдиле сени ишден башыга эркин этерге.

— Анга да кворкмайма. Алайда алай, быллай терш этгенсе деп, алыкча киши юсюме сюелмегенди. Аны алайлыгынын кесигиз да бек уста билесиз... Тилейме, Насып улуну тарыгыну ахырына чыгарынгы.

Прокурор колун ойната турган кезлюклерини мияларын кол жаулуугу бла сюртдю да, кезлерине салды. Сора Борисни тарыгыну стол юсюнден алды да, кычырып окуп тебиреди. Баям, Ахматны алай кыты сюелгени иги да этген болур эди ансы, прокурорну колларыны квалтыраганларына сейир этер эдинг.

«...Мен Ахматны не затын кечсем да, сабийлерими аналарыны намысы бла ойнарга умут этгенин бир заманда да кечерик туйюлме. Мени юй бийчем Акбийчени кабинетине чакырып, «Мени айтханымы этсенг, эринги башына эркин этеме»,— деп сюелгенди юсюне. Мен, башыма берк кийген таулу жаш, ол затны кылай кечип кыярма.

Хурметли прокурор, мени мурдарлыкыга киририми сюймей эсенг, тилейме, Ахматны совет закон бла жауапха тартылырча эт».

— Энди уа жангыданмы окуюм? Огыесе ангылашындымы?

— Ангылаганма, тамата. Тарыгыну Борис жазмаганды,— деди Ахмат, прокурорну кезюне огуурсуз кыарап.— Мен Борисни хатын уста таныйма. Сизни колуугуздагы кыагытны уа башха адам жазганын, ма мындан кыарап, хатындан билип турама. Ахмат колунда кыара папкасын стол юсюне салды да, ичин ачып, андан Борис кеси колу бла жазган кыагытны чыгарып, прокурорга узата айтды:

— Ма, аны да, муну да тенглеширип кер. Мени башым бла ойнаганлагы кечип кыоярык сунмагыз. Бир заманда да угай, Алексей Аминович.

Прокурор, Ахматны алай селешгени ачыу тийгенликке, иги кесекке дери жук айтмай, тынгылады. Аны — Алексей Аминовични бети тюрленди. Сары шинли бетинде бармак бла басханча, кызыл ызлыкыла эсендиле. Иги эселеп кыараган кез тюплерини бир кесек кыаралдымгы тартханларын да эслерикди. Баям, ол Ахматны тизгинин жыйдырама деп, кеси башын отха сукгыанына сокюранды. Битеу республика ауузуна кыараган кишини юсюне Ахмат кибикчикле не к сюелирге керек эдиле?! Алексей

Аминович секретарын чакъырып, бу тарыгъыу бизге къайдан тюшгенди деп сорургъа да бир кезледи. Алай, аны не айтыргъын да ангылагъан болур эди, чакъырмады,— секретаръны ол письмодан хапары жокъ эди.

— Тейри, Ахмат, мен санга бир заманда да аман киши болмагъанма,— деди прокурор. — Окъууну бошагъанынглай ормай-сормай кесинг суйген ишге салдым. Бюгюн сен, мени сабийим бла тенг жаш, юсюме ёре сюелип, бетинги тюрлендирип сёлешесе... Алай жарарыкъ туююлдо. Сени юсюнгден тарыгъыу жазгандыла. Аны букъдуруп къояргъа уа эркин туююлме. Башха адамны хаты... Сейир хапар айта тураса сен. Насыпов Борис тарыгъыуну башха адамгъа тилеп жаздырмазлыгъын ким айтханды санга?

— Мен бек терк билirme аны ким жазганын,— деди Ахмат.

— Санга энтда да айтама, мени бла алай жүрексини сёлеше турма. Халинги тюрлендирмесенг, бусагъатда сен бардыргъан ишни башха адамгъа буюрукъма.

— Алай этерге жарарыкъ туююлдо, Алексей Аминович. Мен бу ишни хазна къалмай толусунлай ачыкълагъанма. Аны ахырына жетдирирге къоярынгы тилейме.

— Халинги, къылыгъынгы тюрлендирмесенг — жаланда мен айтхан боллукъду.

Жашны жалынып сёлешгени прокуроргъа бир кесек таукеллик берди.

— Бар, башынга эркинсе,— деди Алексей Аминович.

Ол алай айтханда Ахмат секирип ёрге турду да прокурорну кёзюне къарап, сын къатып къалды. Алексей Аминовични «бар, башынга эркинсе», деген сёзлери элгендиргендиле Ахматны.

— Сорлугъунгму барды манга?

Ахмат прокурорну сёзлерин эшитмеди.

— Бар, башынга эркинсе — деп, Алексей Аминович дагъыда къатлады.

Баям, Ахмат кесини кёлсюзлюгю бла адамлыкъ даражасына тасха тюшюре тургъанын ангылагъан болур эди, къара напканы да къолтукъгъа уруп, тышына чыгып кетди...

* * *

Бусагъатда ол Солман бла сёзюн башламагъанлай, терен сагъышха кетип тургъаны да ма аны ючюндю,— прокурорну сёзлеридиле аны борбайларын къыйгъан. Солман ол затны ангыласа ауузундан сёз чыгъарыкъ туююлдо. Ойнагъанмы этесе, республиканы прокурору Солман жаи-

лы болуп сюеле эсе, сора Ахмат кимди анга?! Аны алай боллугъун ангыламагъандан тынгылайды Ахмат. Ол Солманны бюгюн сормаса, тамбла битеу иши оюлуп къалыргъа боллукъду. Алексей Аминович бу ишни тереннге кетерин суймей эсе, аны адамлары тутмакъланы араларында сёз жюриютмегенми сунаса. Алай Солманны хапар айтыргъа таукеллиги да ангылашынмайды Ахматха. Болсада ол магнитофонун а жерлегенди — Солман айтырыкъ хапар толусунлай плёнкагъа тюшерге керекди, Ахмат жалгъан дау этеди деп киши даулашмаз ючюн.

«Аланла, бу ит жыйынны бедншлик ишлерин ачыкъларгъа башхаладан артыкъ мен нек кюреширге керекме? — деди Ахмат кеси акъылында. — Аман отда кюйсюнле, бусагъатда тюзлюкню ишин этгеннге кюн жокъду. Жарлы жанымы ачытырла, бетлерини уяллыкъдыла. Сагъыш этерге керекме...»

Ол оюмладан сора Ахмат Солманны артха ашырыргъа таукел болду. Олтургъан жеринден ёрге туруп, эки кьолун столгъа тиреп, кесини ауурлугъун алагъа салып, ариу къара кёзлерин жандырып къарады Солманнга. Къычырып, тышыннан милиционерни чакъырды Ахмат. Сержантчыкъ жаш адамчыкъ эди — арыкъсуу, узун бойлу, къара шинли, къысыкъкёзюрөк жаш.

— Токътасын, муну камерагъа элт, — деди Ахмат анга кьолу бла Солманны кёргюзте. — Терк!

Солман олтургъан жеринден ауур кётюрюлдю — Ахмат бетин тюрлендирип, къычырып сёлешгенин жаратмады. Жауап этерге уа базынмады. Сержант Солманны сюрюп эшик юсюне жетди. Олсагъат Ахмат дагъыда былай айтып къычырды:

— Артха къайтыгъыз!

Милиционер элгенди. Солман а эшик таба къарагъанлай сюеледи, аз гуппуруракъ да болуп.

— Сахай, артха къайт да, былайда шинтикге олтур, — деди Ахмат.

Кесини тюз аты — Сахай Солманнга бир кужурла эшитилди. Ол артха суймей къайтды. Солман къаштюй Ахматны сыфатын кёргенден эсе, камерада турууну кёп да итге санайды.

— Не сабий оюнла эте тураса? — деди Солман шинтикге олтура, — кесинг кибик бир кишини башы бла алай ойнаргъа жарамайды. Огъесе, тутмакъланы адамгъа санамаймысыз?

Ахмат ауузундан сёз чыгъармады. Эшик артында сюелип тургъан милиционерге кьолу бла кёргюзтдю да, тышына чыгъарын изледди.

— Соруу этерге не бек хазырлансанг да, ауузумдан сёз чыгъарыкъ туююлме,— деди Солман. — «Бергенде — алмасанг, тилегенде — тапмазса» дейдиле. Битеу болгъан ишни ачыкъ этер акъылда эдим бююн. Алай чот мен умут этгенча болмады. Боюнуму кессенг да бир сёз айтырыкъ туююлме. Ангыладынгмы?!

— Былай, халинге къарайма да, сорууну мен угъай, сен этерге хазырлана болурса дейме. Хар сорууума толу жауап бермесенг унарыкъ туююлме.

— Сен мени быллай бир учуз этгенинг къадар бирде, ауузумдан сёз чыгъарыкъ туююлме. Сагъатдан артыкъ болады сиз мени бери келтиргенли. Нек келтиргенинги уа айтмайса, тууар тынгылауну басып тургъан болмаса.

— Эслеп сёлеш,— деди Ахмат. — Тууар болмасанг аллайла айтырыкъ туююл эдинг. Мен кёп былхымсыз ишлеринге тёземе. Мындан арысында жаланда мен айтхан боллукъду. Тамамды безирегенинг.

— Бир жангыз сорууунга жауап берлик туююлме, бар да жылкъымдан тай тут.

— Сахай, сабий оюнну къояйыкъ. Эрттенли ишибизни кезиунде башламагъаныбыз ючюн а, ким биледи, менде да болур терслик.

Ахмат ол сёзлени айтхандан сора, башына биягъы тюрлю-тюрлю сагъышла келдиле. Бирде Солманнга башындан сёз жетдиргенлерине ишексиз болады. «Акъылынгы башынга жый да, эслеп сёлеш — деген болурла — кесинги да, башхаланы да башларын отха сугъа тураса — деген болурла. — Ахмат, адамгъа аманлыкъ этерге къолундан келсе, бир затдан да артха турлукъ туююлдю» — деген болурла.

Угъай, Солманнга алыкъа аллай сёзлени киши айтмагъанды. Баям, Ахматны къатылыгъын билгенден болурла ансы, анга келип, жашланы ишлерин женгиллет деп тилеген жокъду. Таматала бла этерге кюрешеди хар ким да жумушун. Алексей Аминович болмаса Ахматха иш быллайды деп сюелмегенди киши. Борисни къатыны Акъбийче уа тохтамай жюрюйдю Ахматха, столуна баш уруп, сабийлерин ёксюз этмезин тилеп. Ол толгъан ай кибикди — келбетли, омакъ тиширыу. Акъбет, ёсюмлю, оюмлу, ким да Борисге къызгъанырча алай. Борис а къарабет, базыкъбут, чубур адамды. Тейри, Акъбийче аны байлыгъына терилген болур эди. Школда алгъан жалначыгъы бла амалсыз баш кечиндире келген Акъбийчени, бююнлюкде гаражында «Волга» машинасы, эки къатлы юю, сыйынып болмагъан ырысхы, тенгни, жууукъну арасында — намысы. Ол артдан-артха Ахматны кабинетине базынулу

кирип башлагъаны неликден болгъаны уа белгисиз эди. Биринчиден, Ахматха белгисиз эди ол. Не сёзю, не хали бла Акъбийчеге бир тюрлю тасха сездирмегенди. Эри кыйынлыкъгъа тюшюп тургъан таулу тиширыугъа намыс этерге, жапсарырча сёз айтыргъа уа адамлыкъ борчуду да, аны этеди. Алай Ахматны ол халин Акъбийче къалай ангылагъанын билген а кыйынды. Болсада «суугъа кетген таш къармар» дегенлей, эриче бир болушлукъ этер ючюн, ёмюрюнде эсинде болмагъан ишге тюберге да угъай дерик болмаз. Алексей Аминович да аллай бир затны сезип, хапарын эшитип окъуй болур эди жалгъан письмону. Былайда Ахматда терслик жокъду,— ол кеси намысын аякъ тюпге малтарыкъ жашладан туюлдою.

Ахмат да бусагъатда, нек эсе да, Акъбийчени сыфатын кёз аллына келтирди, сёзлерин да жарты-къурту эшитгенча болду. Ол «туюлдою» деген сёзню орунуна «тюлдою», деп къарачайча сермеучюсюн да эсгерди Ахмат. Болсада кесин Ахматха аллай бир ышып кюрешген, анга аллай бир кокаланган тиширыу, анга аллай бир къара сабан сюрюрге нек кюрешеди — республиканы прокуроруна тарыгъыула жазып. Тюзлюгюне не бек ийнана эсе да, Ахматны башы бу жол сагъышха къалгъанды. «Бу аманлыкъдан артха турмагъан къауум, иш былай болгъанды деп сюелсе, кесими къалай ариулаяллыкъма? Башым эл кюлкюлюгю болурму? Аллай хапар жайылса, халкъгъа къалай кёрюнюрюкме?!»

Хар заманда да арсарлыгъын таукеллиги хорлаучу Ахмат, талкъыда ийленгенча болуп къалгъанды, къысха заманны ичинде. Сёзю да, жюрюшю да тюрленгендиле эки кюнню ичине. Олсагъатда Солманнга бой салдырып сёзле тапмай, армау болуп тургъаны да аны ючюндю.

— Сахай, бир айтханынгдан нек къайтаса? — деди Ахмат жумушакъ ауаз бла.

— Бир зат да айтмагъанма, айтырыкъ да туюлме. Сенден аман киши туюлме. Башым бла тохтамай ойнайса. Энди тамамды тёзгеним. Сен кёплени жойгъан уубетсе, манга да жетдир дертинги.

— Ой, сен хажи болгъун, не дертим барды санга? Биз бир бирни билмеген адамла туюлбюз. Былайда жаланда бир затны ангыларгъа керекбиз — экибиз да совет законну къулларыбыз.

— Мен бир заманда да болмагъанма къул, сенсе къул! Солманны сакъал тюбю къалтырады, кёзлери асыры жаннгандан чыгып кетерге жетишдиле.

— Қесинги атыңгы манга атама. Мен Таулуладанма! Сен кимладан болгъаныңгы уа билесе.

— Сахай, сен да, мен да совет законнга баш иерге керекбиз. Андан чыгъаргъа эркин туююлбюз. Қъаманнга узалырдан алгъа сёзню магъанасын ангылагъан эт. — Ахмат теренден ахтынды. Аллай бир кёлсюзлюк этгенине кеси кесинден уялды. — Къыйынлыкъ адамгъа соруп келмейди. Бюгюн тауушлукъ жашайма, тамбла уа манга не боллукъду деп, киши да болмасын базыкъ кёллю. Ма бюгюн былайда экибиз да олтуруп ушакъ этебиз, бири бирибизге кёл ашайбыз, тамбла не боллугъун а билмейбиз. Жашауубуз ёмюрлюк сунабыз. Бу дунияда биз къонакъда турабыз. Аны уа унутабыз — бютюнда тойгъан заманыбызда.

Былайда Солман Ахматны сёзлерине эс буруп тынгылады, жюреги анга бир кесек жумушагъан окъуна этди. Алай тойгъан заманыбызда хар нени да унутуп къоябыз деген магъананы айтханында, кесин къакъгъан сунуп Ахмат таба бетин тюрлендирип къарады.

— Хо, сен да ачдан ёле тургъан адамгъа ушамайса, — деди Солман.

Тюзюн айтхан заманда, соруу этген адамындан аллай тюрт сёзлени хазна эшитмегенди. Баям, оюмлугу, билимини теренлиги, сынауу да болуша болурла анга ансы, аманлыкъчыла кёп даулашмай бой салыучудула. Бюгюн а Солманны кесини хатасындан юрдюре тургъанын ангылап, терслигин тюзетирге кюрешеди. Ол эрттенликден окъуна Солманнга ариуну къыздырып, сорууун башларгъа керек эди. Ары-бери къыркъдыра кетди да, аякъ юсюне бола тургъан ишин ойду да къойду. Аны алайлыгъын ангылагъан Солман да аякъ тиреп тохтагъанды.

— Сахай Хажиевич, мен сени хапарынга тынгыларгъа хазырма, — деди Ахмат.

Ол сёзлени эшитгенинде Солман сескенди. Атасыны атын да къошуп, къубултуп иште айтычу эдиле бир-бирле. Ётюрюкден не асыу, Ахматны алай айтханы хычыуун тийди. Алай терк окъуна эс жыйды да, былай айтды:

— Мен а хапар айтыргъа хазыр туююлме.

— Жанынг суюгенлей эт. Кесинге керек туююл эсе, ёмюрде ауузунгу ачсанг антсызса. Биз билмеген бир хапарыгъыз жокъду. Алай хар затны да сени ауузунгдан эшитирге сюеме ансы. Нёгерлеринг битеу терсликни сени боюнунга жюклегендиле. Былай тынгылап турсанг, бир зат бла да болушаллыкъ туююлме.

— Не затны жюклегендиле мени боюнума? — Солман олтургъан жеринден секирип турду.

— Олтур жеринге. Ильяс да, Чолпан Бийбертович да тюнене Алексей Аминовичге келип кетгендиле. Ма аланы

айтханлары: «Райпода битеу законсуз ишле Таулуланы Хажини жашы Сахайны терслигинден болгъандыла. Борисни бла Муссаны да бир хаталары жокъду. Аланы башларына эркин этеригизни тилейбиз».

Ахмат стол юсюнде къагъытланы къозгъай кетди да, бир къагъытны къолуна алып:

— Не уа бери тынгылачы, Насыплыланы Борисни жазгъанына,— деди. — «Солман складда иги хапчукгъа аякъ урдурмагъанды,— барысын да эки багъасына тышына ашырып тургъанды. Бу осал ишлени юсюнде не Ильясны, не Муссаны, не мени терслигим жокъду. Битеу аманлыкъны этгенле райпону баш бухгалтери Лёкай бла райпону председателини заместители Солмандыла. Аладан излегиш не зат излей эсегиз да...»

— Ма, манга ышанмай эсенг, кесинг окъу,— деп Ахмат къагъытны Солманга узатды. Алай ол аны айтханын эшитмеди. Кёзлерине къан чабып, болгъан къарангы болуп къалды. Сёзсюз, Солман ол къагъытны къолуна алса, биягъы Ахматны иши оюлдукъ эди. Ол къагъытда аллай жазула жокъ эдиле.

Бир кесекден Солман башын ёрге кётюрдю да, жаякъларыш чайнады, къысха боюнун ары-бери буруп, кесине бир кесек эс тапдырды.

— Ахмат, сени ол къауум адамны айтханларына ийнамыса?

— Алыкъа угъай. Сени айтханынга уа ийнанырыкъма.

— Ой анасын сатайым, бу дуняда тюзлюк жокъ кёреме да! Ол мурдардан туугъан Ильяс, кече-кюн да Чолпан Бийбертовични къолтугъуна кирип айланганындан окъуна ангыласам эдим да, ала экиси да бир къош болганларын. Биз барыбыз да битеу ырысхыбызны ол экисини тѣпелеринден къуйгъанбыз.

— Башындан башлармек хапарны?

— Айтырыкъма. Бир сёзю бурмай айтырыкъма. Қагъытха толусунлай тюшюрюрге кюреш, маржа.

— Бирда къоркъма, сен айтхан сёз болуп, бири да къаллыкъ туююлду къагъытха тюшмей.

XIII

— Ахмат, бюгюн барыгъыз да манга кѣл ашагъанлыкъгъа, кѣп къыйынлыкъ кѣрген адатта мен. Атам отузунчу жыллада элде къуллукъчу болуп, къан къайнатхан заманда гитчечик эдим, алыкъа школ къайгъыгъа кирмеген жашчыкъ. Алай, тенглерими барысындан да кесими бийикге салыучуму уа унутмагъанма. Ол да иги туююл-

дю — оздуруп махтанчакъ болсанг, тенглеринг бырнак этедиле. Тенглерими мени бла ойнаргъа хазна суймегенлери да аны ючюн эди. Аны алайлыгъын сезгенден сора, жашланы конфет, къалач бла алдаргъа кюрешгенме. Конфетни, къалачны суймеген ким барды?

Атам тутулгъанлай ол затланы барысы да ёчюлдюле. «Совет властыны душманларысыз», — дегенни айтып, бизни ырбынга тыйып, солуубузну алыргъа къоймай тохтадыла. Заурбекни бла Азинатны сабийлери уа эшикге чыгъаргъа окъуна къоймадыла. «Бизни атабызны сизни атагъыз тутдургъанды. Тутулгъан иги эсе, кеси да кёрдю», — деп сюеле эдиле ала.

— Сахай, хапарынгы асыры узакъдан тутдуруп айтаса, — деди Ахмат. — Райпода болгъан ишлени юслеринден айт.

— Ахмат, тилейме, чырмама. Манга игилик этерге сюе эсенг, тынгылагъанлай тур.

— ...Бир кече, энди атам тутулгъандан сора, анам да, мен да мугурчукъла болуп тургъаныбызлай эшик къагъылды да, юйге эки киши кирип, анамы да, мени да алып кетдиле. Элтдиле да бир тар отоучукъгъа атдыла. Башында къап-къара къурум басхан чыракъ кючден жилтирейди тар отоучукъда. Жарлы анам мени да баууруна къысып, гыз-гыз этеди. Баям, бизни да атабызны ызындан ашырыкъ сунуп тура болур эди. Да алай этерик эселе да, биз билген жокъду. Бизни ары элтген кишилени таныйма. Кимле болгъанларыны дурусун айталлыкъ туююлме. Итден туугъанла, бир кёл этдирир сёз айтмай, анамы да, мени да тар отоугъа атып, аллыбыздан кирит этип кетгендиле. Бир сейирим, анам алагъа: «Бу не этгенигизди?» — деп окъуна сормады. Биле болур эди, юйюне уллу къыйынлыкъ келгенин. Тейри, мен бир зат ангылай эсем, олсагъатда анам, юйде тургъандан эсе, тюрмеде турууну онлугъа санай эди. Атам тутулгъандан сора кёпле кёл кендирип сюеле эдиле анамы юсюне.

Бир кюн Фарида, ол Огъары элде Чёпеллеуню къатыны, ормай-сормай юйюбюзге кирип эки къолун хауада кезиу-кезиу ойната айтхан сёзлерин ёмюрде унутурукъ туююлме. «Итден туугъанла, ашагъаныгъызны къан бла къусдугъузму?! Тонгуз сыфатлы Хажы, тиширыуланы намыслары бла ойнагъанды, бир-эки деп, тогъуз-он адамгъа тутмакълыкъ сынатханды. Аллай ишле кечилмейдиле. Хажини жаны саулай, тутмакълыкъда этин къуртла ашасынла. Жюз жыл жашасын да, анча жылын да тутмакълыкъда ашырсын! Қъатыны бла сабийлери уа халкъны садакъасы бла жашасынла!»

Не айтды, не кьойду ол фыргъауун кьатын. Жарлы анам а аузундан сѣз чыгъармады, сын кьатханлай турду, насыпсыз.

Бизде жукъу жокъду, тѣрт гуплушчукъ болуп олтурабыз бир бирге кьысылып. Ол тар юйчюкню тьобюнде муржар барды. Хар кьымылдагъаныбыз сайын ол таууш этеди да, бизни элгендиреди. Анам жаланда бир затха кьууанады: эки эгешчигим,— Фаризат бла София Гелякалагъа (анамы анасына алай айтыучу эдик) баргъанлай, анда кьалып кьалгъандыла. Насыпха, ол адамла да сормадыла анама кьызларынг а кьайдадыла деп. Ала биргезизге болсала, жилиуубуз-сыйытыбыз кьурурукъ тьойюл эди танг атхынчы. Анам, жаягъын башыма салып тынгылап тургъан болмаса, сѣз да айтмайды. Чакъдан бирде теренден ахтынган заманда, кѣкюрек кьангасы алгъа бери кѣпчюп, сора дагъыда ызына кьайтханын сеземе,— бизни отоугъа жыйгъанлы да анам башымы кѣкюрегине кьысханлай турады, мен кьачып жетерик кибик, белимден да кьаты тутханлай.

Эрттенликде анам атымы айтып эки-юч кере да сѣлешгенин эшитип турама, алай кѣзлерими уа ачалмайма. Танг аласына алай татлы жукълайма, кьайда болгъанымы да унутуп, дуня зауукълугъун алама. Мен алай атам бла Хаймаша жайлыкъгъа, малчылагъа кьонакъгъа баргъан заманымда жукълаучу эдим,— кырдык, гюл ийис да бурунума ура. Эрттенликде ийнеклени бла бузоуланы ѳкюргенлеринден сюйгеним а болмаучу эди, ийнек сауучуланы челек тауушларын да алай. Мен а жамычыны тьобюне кирип, тышына жаланда башымы чыгъарып, эрттенликде кьошда ол адамланы ишлегенлерине кьарагъанлай туруучу эдим. Бу жол да муржардан бичен ийис бурунума ургъанда — кесими кьошда сунуп кьойдум,— анда да болуучу эди бек жумушакъ муржар.

— Жашчыкъ, уян,— деди анам, башымы ѳрге кѣтюрюп, жумушакъ, жылы кьоллары бла бетими сылай.— Тур, балам...

Мен кѣзлерими ачханымда, юсюнде бир узун шинели болгъан киши юсюбюзге ѳре сюелип тура эди. Кюн да иги ѳрге кѣтюрюлюпдю, аны алайлыгъы биз тургъан гытычыкъны терезесинден кѣрюнюп тура эди. Анамы ѳню кьарылыпды,— кече узуну жилипмы чыкъгъан болур эди, жарлы жаны? Аны халине эс буруп кьарадым да, «жалынчакъны боюну кьылдан иничке» деп келди кѣлюме. Ол сѣзлени мен атам тутулгъанлы эшитген эдим, магъаналарын да энди ангылагъанма.

— Аурууунгу алайым, кьайры элтесе бизни? — деп

сорду анам юсюбюзге къара ауанача сюелип тургъан кишиге. Ол а, онг къолу бла бал бетли чубур мыйыкъларын сылай, кюле тургъан кёзлерин ойната:

— Тышына чыкъсагъыз айтырла къайры барлыгъыгъызны,— деди, алайда бизден эсе аны иши кёп да онглу болгъанын ангылата. Ол да кюн сайын орамда кёрюне айланган эллибизди. Баям, жангылмай эсем, аты да Хамайды. Элни комиссарыны барчысы-келчиси болур дейме, юйден юйге кире айланыучуду. Аны тюз халине къарагъанлай ангыладым,— атамы тутулгъанына кёл кенгдирип тургъанын. Да не этериксе, жашау алайды — кезиуюнде Таулуланы Хажи аны кибиклени адамгъа окъуна санай болмаз эди. Бююн а, юсюбюзге ёре сюелип, тышына терк чыгъарыбызны излеп, чамланады. Тейри, тутхан кечелеринде атамы да атхан болур эдиле бу ичине оюлукъ отоугъа. Ол оюм акъылыма келген заманда аны ичин тансыкъларыгъым келди: къабыргъаларын, эшигин къолум бла сылагъан окъуна этдим.

— Сен тутмакълыкъгъа эртте юйренген кёреме да,— деди Ахмат, къаламын къолунда ойната. Алай ол терс сёлешгенин ангылап, Солман таба къарап, ышарыргъа кюрешди. Алай ол ышарыу Солманнга бетине тюкюргенден эсе бек ачыу тийди. Бир кесекге тынгылап тургъаны да аны ючюн болду. Ол Ахматны иги сындырырча сёз изледи, алай аны айтханы асыры ачыу тийгенден, тили тутулуп къалгъанча болду. Бир кесекден а айтды:

— Сени адам сунуп, ич сёзюмю айта тургъан менме тели ансы, сенде не терслик.

— Сахай, Аллах бла тилейме, айып этме. Қъалай эсе да, кесиме кёрюп ойнадым.

— Ол оюн туююлдю — мурдарлыкъды. Алай жармайды.

— Энтда тилейме, айып этме. Бек эс буруп тынгылайма хапарынга. Андан арысын да айт.

Алай Солман бир кесек эс тапхынчы хапарын башламады. Эринлери къара-моргъа тартдыла аны, мудах болду, кёзлери да алгъындан эсе терениракъгъа кетгенча кёрюндюле. «Чексиз къычыргъан хоразны башы кесилир» дегенлей болдум,— деди Солман кеси акъылында. — Не атамы башы барды бу къаштюйге болгъанны санап турургъа? Кеси ёмюрюнде адамгъа игилик этмеген тонгуз, мен кёрген къыйынлыкъларымы санагъанлыкъгъа, жан аурутурукъму сунаса. «Ючеу билген зат жашырын болмаз» дегенлей, бу билмегенни да нек билдирип кюрешеме. Кет, атанга налат».

Солман хапарын алайда тохтатып къояргъа умут этди.

Аны айтханындан кесине магъана чыкъмазлыгъын ангыла-
гъанды. Сора, башы аягъына жетмеген адамгъа битеу
жашау жолун нек санап турургъа керекди?!

Болсада, былайда Ахмат следователь болгъанын бир
кесекге унутду да, тегиинден, ахлусундан тилегенча ти-
леди:

— Солман (Ахмат Хажы улуна соруу этип башлагъан-
лы аны ол атын биринчи кере айтды), атанг бла ананг
бла тилейме, хапарынгы ахырына жетдир, — деди. — Кёл-
юнге ушамагъан сёз айтханым ючюн, кеч.

Баям, Ахмат хапарла жазаргъа фахмусу болгъан
адам, Солман айтханланы аллай затда хайырланьыргъа
умут окъуна эте болур эди. Бир жангыз сёзюн къоймай
тюшюреди кассетагъа.

— Мени быллай бир тилетме, — деди Ахмат.

Ахматны ол сёзлери Солманны бир кесек жумушат-
дыла. Бет къаны да жерине келди. Шинтикге тап олтуруп,
эки кълун да Ахматны столуну юсюне салып, къарамын а
эшик таба буруп, хапарын андан ары бардырды:

— Алайдан бизни тышына чыгъардыла. Анам мени
кълумдан тутханлай барады. Атам кзуллукъчу заманда
ол отоугъа кёп кере кирген эдим: узун стол (манга бек
уллу кёрюне эди ол стол), юсюне ариу къызыл кумач
жайылып, шакъа орун, бир къауум къагъыт да бар стол-
да. Мени атам олтуруучу шинтикде бир къызылжагъа
киши, аны бир жанында колхозну парткому — Исхакъ,
экинчи жанында элли комиссары — Махти. Биз эшикден
кирген жерде ёре сюелгенлей турабыз. Алыкъа отоуда сёз
айтхан адам жокъду. Къызылжагъа, баям, тёбентин кел-
ген болур эди, биз таныгъан адам туююлдо. Ол эки кёзюн
анамдан алмайды; башындан аягъына къарап чыкъды.
Нек эсе да бир хыйла ышарыу да этди. Алай ол заманда
аны бетинден бютюнда сууукъ аяз урду.

— Тейри, бу тиширыугъа уа адам кёзю кыйып соруу
окъуна эталлыкъ туююлдо, — деди къызылжагъа. — Олла-
хий, мёлек.

Ол алай айтханда биз элли оноучула кюлдюле. «Да,
тамата, тиширыуладан а ангылаунг барды, — деди Ис-
хакъ. — Майрусхан элде бек ариу къызларыбыздан бири
эди».

— Хау, тейри, мынга къыз дериксе ансы, къатын дерге
гюнях окъунады, — деди къызылжагъа. — Алай, бу мёлек-
чик энча жылны ичинде Совет властыны къанлы душманы
бла къалай жашап тургъанын ангыламайма ансы. Тейри,
алай айтханлыгъыма, бу да андан узакъ кетген болмаз.

«Ариуну ичи — ауруу», — дей ушайдыла да. Бу ит кючюкню уа не ызындан тагып айланады бу?

Исхакъ бла Махти бир бирге къарадыла, кызылжагъаны ыразы этерча сёз тапмадыла.

— Да иги этгенсиз экисити да бирге сюрсенигизни, — деп кыошду кызылжагъа, — бёрюден жаланда бёрю тууады.

Ол алай айтханда Махтиге бла Исхакъгъа да жан кирди. Кюлюрге кюрешгенлери да аны ючюн болду.

— Сиз Совет властьха уру къазаргъа кюрешгенигизни билемисиз? — деди кызылжагъа, къарамын анам таба буруп. — Таулуланы Хажиге, не амал бла да кюллукъгъа тюшюп, бёлек жылны ичинде контрпропаганда бардырып тургъанды.

— Ол айтханынг, аурунг? — деп сорду анам.

— Ол айтханым а, сени эринг, Совет властыны гыржынын ашап, сууун ичип, хазасында солуп, «ышанган башны ит ашар» дегенлей этип тургъанды. Халкъны ичинде Совет властьха къажар сёзле айтып, аны ояргъа кюрешип тургъанды. Сен да анча жылны ичинде эринги жашыртын ишлерин кишиге билдирмегенлей, аны айтханын тюзге санап, ол салгъан отну ышыргъанлай жашагъанса! Совет власть аллайланы жолларын кесе келгенди, мындан арысында бютюнда кесерикди...

Кызылжагъа артха, шинтикге таянып, керилди.

— Сизни кибик контурланы, ма былай, чибинни эзгенча эзерикбиз. Ангыладынгмы?! — деп кыошду кызылжагъа.

— Угъай, аурунг, — деди анам.

Ол кюн болмаса, анам къарт къатынла айтыучу сёзлени айтып эшитмеген эдим.

— Тейри, къарайма да, бу мёлекге айтхан сёзюмю башха жерде ангылатыргъа тюшерик болур дейме, — деди кызылжагъа.

Исхакъ бла Махти биягъындача кюлдюле.

— Тейри, лязим, адамгъа айтханымы уа ангылатыучума, — деди анама соруу этген киши. — Кесинги бош телимелиле этдиресе. Эринги илишаннга салынырын, сабийлеринг да, кесинг да тутмакълык сынарыгъызыны суймей эсенг, хар соргъаныма толу жауап берип бар. Ариуну ангыламагъаннга зор бла бой салдыручума! Санга къаты сюелирге кёзюм да кыймайды, алай Совет власть бла атама, анама да бет этерик туююлме. Ангыладынгмы, мёлекчик? Исхакъ, сиз быллай тишируну ол квантулукъ Хажиге къалай ычхындыргъаныгъызыны ангыламайма.

— Да бу кюннге къаллыгъын билсе, Майрусхан ёлюп

да барамы эди Таулу улучукъгъа, — деди Махти. — Элде аны хар ким дэ Аллах сунуп тургъанды. Ол а, Аллах юйюн къурутурукъ биргебизге ашап-ичип, ушакъ этип, кенгешип, юйюбюзню уа мурдор ташын аудуругъа кюрешип тургъанды. Бизге ёмюрде да кирлик болмаз акъыл.

— Майрусхан, эринги кир ишлерин нек жашырып тургъанса? — деп, кызылжагъа бу жол бир кесек жумушакъ сорду. — Ким биледи, къоркътутхан неда алдагъан этген болурму эди? Огъесе сен да хар заманда аны жанлы болупму сюелгенсе? Аны идеясына жакъ басхан а болурму эдинг?.. Тынгылагъандан магъана чыгъарыкъ туююлдю.

— Ой, ма бу ючюгюз да ёлмегиз, не айтханынгы, не затны юсюнден соргъаныгъызыны ангыламайма.

— Бизни бла къаргъанма, — деп, Исхакъ дыбыл-дыбыл этип ачууланыргъа кюрешди. — Эринг бла къаргъан.

— Бош даурдан кыраса ансы, мени эрим сенден аман киши бир заманда да болмагъанды, — деди анам. «Эрим» деп намысына ушамагъан сёз айтханын ангылагъан эди ол. Алай, баям, анга да сокъуранмады. — Къолумдан кёп туз, гыржын ашагъанса, Исхакъ... Бюгюн кыйынлыкъгъа туюшуп тургъан кишини ызындан маске кибик чабып айлануучунгу унутма. Ол душман эсе, сен да душманса.

— Аланла, къаллайла сёлешеди бу? — деп, Исхакъ секирип ёрге турду.

— Бек тап сёлешгенме, — деди анам. — Хо да, дунияда жашагъан, халкъ бла ишлеген адамны бир терслиги болмай къалмайды, Таулу улу терслигине жолукъду дейик. Сиз аны ызындан бармазлыкъгъызыны ким айтханды?!

Анамы ол сёзлери ючюсюн да шайтанлы этерге жетишдирди. Махти да турду олтургъан жеринден ёрге. Кызылжагъа уа сын болуп не сёлешалмай неда олтургъан жеринде ары-бери кымылдаялмай.

Тюзюн айттайым, анам алагъа от салгъанына чексиз бек къууандым.

* * *

Ол кюн алайда бири бирин ангылагъан адам болмады. Ахырында, бизни биягъы отоугъа элтдиле да, аллыбыздан кирит салдыла. Эшикге кирит салырдан алгъа бизге эки нартюх галау, эки къанжал кружка бла айран да узатдыла. Анам айрандан бир уртлады ансы, гыржынны аузуна салыргъа да унамады. Мен а эки галауну да ашадым, айран да ичдим...

Анам юслерине сюелип, сёзю бла ол юч адамны керек-

лерин бергенли, жүрегибизге бир кесек таукеллик алгъан эсек да, тынгысызлыгыбызны уа чеги жокъду.

Мени бир сейирим: бизни ары-бери сюрюп айланганла, келтирип, бу къарангы отоугъа атып, аллыбыздан кирит салгъанла да биз элли адамладыла — атамы биргесине ишле тургъанла. Алай бир жангызы бизге эс тапдырыр сёз айтмайды; къаш тюйгенлей, тынгылагъанлай, барлыкъ жолубузну уа къоллары бла кёргюзтгенлей турадыла. Къоншу-тийре уа: «Бу болушлугъу болмагъан тиширыуну бла сабийни не сюрюп айланасыз?» — деп, нек дауур эте болмаз?

Атамы тутханларында кёпле кёл кенгдирип кёйгъан эдиле, «мурдардан туугъан излегенин тапды» — деп. Алай атама жакъ басханла да бар эдиле. Аллаила уа кеси муратларын жашыртын, шыбырдап айта эдиле ансы, бизге ол кыйынлыкъны жетдиргенлени юслерине сюелирге базынмай эдиле. Керексиз кёзбау этгенле да бар, мыйыкъ тюплеринден кюлюп, кёл кенгдирип тургъанла да кёл.

Анам, муржарда олтуруп тургъан жеринде артхаракъгъа тепчиди да, аркъасын къабыргъагъа тиреди. Сора, алгъын этиучюсоча, мени кёюрегине кысыды да, жаягъын башыма салды.

Анамы ол замандагъы сыфаты кёз аллыма кёп кере келиучюдю. Жукъабет, талгъыр кёз, къашлары, кирпичлери да, былай, ачыкъ къара да болмай, адам айтып ангылаталмазча ариула. Ингилеги да, жукъалыкълары артыкъ билинмеген эринлери да, тохтамай, кызылдымгъа тартханлай туруучу эдиле. Бурунуну, сакъалыны ишленген формаларына да бирда киши чурум тапмазча эдиле. Къол бармакълары узун, — ол къара иш бла кюрешгенликке къолларыны акълыкъларына сейир этер эдинг.

Мени атам аллай тиширыуну башы бла нек ойнаучу болур эди? Атамы ол зыйна ишлерин иги ангылагъан анам, дагъыда ол тутулгъанда эшикни артындан этип, башын жастыкъ тюбюне сугъуп, кюйгенин, бишгенин башхалагъа эшитдирмей, сарнап жилигъан эди...

Анам да, мен да бир бирге сёз айтмай олтурабыз тар отоучукъда. Анам узун бармакълары бла бирде башымы къашыйды, бирде чачымы сылайды. Аны жүрегини ургъан тауушу уа къулагъыма ачыкъ эшитиледи: бирде тохтай баргъанча, бирде къаты жортханча эшитиле эди манга... Анам а тынгылайды, сагъышлыды, жарлы жаны. «Таулу улу ит ылыгъын сынатды бизге, — деди анам, къургъакъсып тургъан эринлерин аз къымылдатып. Аны сёзлерин мен кючден эшитдим. — Башыбызны эшикге чыкъмазлыкъ этди. Эртте-кеч болса да быллай кюннге къаллыгыбызны

биле эдим. Айтханамы этдиралмадым, юйреннген жолундан чыгъаралмадым...»

— Анам, кимни хапарын айтаса? — деп сордум.

Баям, эшитген болмаз эди, ол тынгылап къойду. Башымы ёрге кётюрдюм да, кёзюне къарадым. Аны жилямукълары ол ариу жаякъларында ыз къоя, энишге саркъгъанларын кёргенимде, анамы боюнуна чёргелип, мен да аямай сытылдым. Ол кеси жүрексинип, кесин тыялмай тургъанлай да, мени жапсарыргъа кюрешди, — сёлешип угъай, башымы, жаягъымы сылап, мангылайымдан уппа этип. Ой, анам, мен жарлы, олсагъатда аны эринлери къалай сууукъ эдиле! Алай сууукъ ёлген адам болады деп эшитгенме. Ол жол болмаса, анам мени мангылайымдан уппа этгенди деп билмейме. Къызларындан эсе мени бек суйюучюсюн сезип тургъанма хар заманда да, алай бу жолча уа бир да эркелетмегенди.

— Мен жилягъанлыкъгъа, сен жиляма, — деди анам, жалгъан жётел этип, ёнюн ариулай. — Жиляма, санга жиляргъа жарарыкъ туююлдю... Сен эр кишисе. Къайда да эр киши эрлигин кёргюзтюрге керекди. Сен алай кёлсюзлюк этсенг мен ёлюп къаллыкъма.

Ол алай айтханда, керти окъуна анама бир зат болуп къаллыкъ сунуп, жилягъанамы тохтатдым. Анам да жаулукъ къанаты бла кёзлерин сюртдю. Баям, жилягъандан сора бир кесек кёл басхан болур эди, мени къойнуна олтуртуп, башымы эки кёлу бла тутуп, кёзюме къарап турду. Олсагъатда аны кёзлери, эринлери да ышаргъанларын эследим. Ызы бла мангылайын мангылайыма тиреди.

Къалай хычыуун кёрюндю анамы алай этгени! Битеу жарсыуларымы, къайдагъымы да унутуп, секирил ёрге турдум, сора анама айтдым:

— Барып, мен жашла бла чюйке ойнап келейим.

Бу жол анам къычырыкъдан къырып жиляды. Тейри, аны тауушу терезчикден тышына эшитилген болур эди ансы, ол тюнене бизни бери келтирип атхан узуншинель киши, терезеге башын тиреп, былай айтды:

— Не дауур этесиз? Не жиляу-сыйытды бу? Битеу элни юсюгюзге къаратасыз!

Ол алай айтханлай, анам жилягъанын тохтатыргъа кюрешди, жүрексиннгенин а тыялмады.

— Эй, кесигизни тыйыгъыз, — деди биягъы киши. Алай айтыргъа суйюп айтды ансы, олсагъатда уа биз бек тауушсуз болгъан эдик. Анам, жаулукъ къанаты бла ауузун жабып, сытылгъанлай турду.

Анам бир кесек эс жыйды да, олтургъан жеринден ёрге туруп, къара кишмир тёбен жаны бир жаныракъ бу

рулуп тура эди да, аны да тюзетди, эки кьолу бла юсюн кьакьды. Алай тѣбен жанына бичен ургула жабышхандыла да, кьакъгъанлыкъгъа кетмегендиле. Аны себепли, анам узалып аланы кьолу бла кетерди. Жаулугъун да тешип, жангыдан кысды, алгъынча боюнун, мангылайып жабып угъай, эки кьанатын артха этип кысды. Аны быллай халине кьарап турама да, ол кесин быллай жашаугъа эрттеден хазырлагъанына ишексиз болама. Ким биледи, биле болур эди атамы осал ишлерин, аллайла эртте-кеч болсала да жерлерин таба келгенлерин, власть алагъа сынатханын кѣбюсюню юйюрюне да сынатханын. Атамы тутуп кетгенлеринден сора, тейри, ары дери окъуна юйде адам кѣзю кьарар зат болуп, хазна жукъ кьоймай, кече бла жууукъланы юйлерине ташыгъанлары да аны ючюн болур эди. Мен а сейир этип тургъанма ол затха, анама соргъан да этмегенлей. Артада уа ангыладым ишни болушун.

— «Биреуню бѣркюн алсанг, бѣркюннге сакъ бол» дейдиле. Дунияны не заманында да аманлыкъ ишле кечилмегендиле. Кеслери абымасала да, ызларындан келген тѣлюге жетгенди аманлыкъны ууу.

Бир кесекден анам терезеден тышына кьарады. Ол, баям, башларына бош адамлагъа сукъланды. Аны бетини тюрленнгенинден таныдым алай болгъанын. Олсагъатчыкъда мени башыма: «Тюнене кечеден бери бизни жууукъларыбыздан адам нек жокълай болмаз?» — деген оюм келди. Кертиси бла да, ол сейир туююмюдо?.. Эшитген эселе уа Геляка да, эгечлерим да жилип ѳле болурла. Фарида кибikle уа аз кѣл кенгдирип айланмайдыла.

Энди мен бир затны да эсеме алмайма. Ол аз заманчыкъгъа окъуна юйренип кьалгъанма, школну кьатында майданчыкъгъа барып, жашла бла чюйке ойнаргъа бек термилеме ансы, тохтамай жатып жукълап турлугъум келеди. Анамы сытылгъанын кѣргенден эсе ол игиди манга. Ох, деп, сыртымдан тюшюп, жукълап.

— Бу итден туугъанла, бизни бери нек келтиргенлерин да адамыча ангылатмагъанлай, быллай бир ыспассызыкъ нек жетдире болурла? — деди анам терезеден башын бери, мени таба тутта, кесини бир тенги бла кенгешгенча. — Сорууларын сен да эшитдинг — ѳзеге болгъан бир сѣз сормагъандыла, башларына бизге келген кюн келлик...

Атам тутулгъунчу анамы кьаргъыш этип эшитмегенме. Энди уа тохтамай кьыздырады. Ачыуундан эте болур, харип, кыйынлыгъын кѣтуралмай.

— Мен акъыл этгенден, — деп, анам жангыдан сѣз айтыргъа хазырлады кесин... — Мени акъылыма кѣре, бу

мурдарла атанга: «Юйюрюнгю да тюргеге сукъгъанбыз, биз соргъан соруулагъа тюз жауап берип турмасанг, алаңны да анда чиритирикбиз»,— деп айтыр ючюн а этген болурламы бу ишни?.. Бирда билмезсе, Солман, алай болур, Аллах бирди.

Мен бурунуму терк-терк тартып тургъан болмаса, анама ушакъ нёгер болалмадым.

— Тууарланы халжаргъа ургъан кибики, бу не ишти? — деди анам, башын биягъы терезеге жууукъ элтип, тышына къарай. — Бу бетсизлик ишти, ахырысы-къысхасы...

Анамы онг къолун жан сюегине салып бир сюелген къылыгъы болуучу эди, бу жол да алай этди. Аллай заманында ол кимге да жүрегинде болгъанны айтып, ангылатыргъа керекди. Ол анамы мен ангылагъан халиди. Алай олсагъатда анам акъылында болгъанны айтып, жүрегин чёкдюрюр адам тапмады,— мен а биягъы анга ушакъ нёгер болалмадым.

* * *

Ингир къарангысы болгъанды. Анам, патеген чыракъны мияла башын алып, юй тюнде атылып тургъан газет журун бла аны ариуларгъа кюрешди да, жалынын бираз кетерди. Сора, чыракъ башны аузуна жууукъ келтирди да, хауасын аны ичине жиберип, ызы бла ал ботасыны этеги бла тазалады чыракъ башны ичин. Анам юйден ал ботасы бла чыгып кетгенин олсагъатда эследи. Къумачлыгъындан хапарым жокъду, алай бек ариу къолан ал ботады ол. Атам ол ал ботаны да, анам башына къысып тургъан жаулукъну да, Нальчикден саугъагъа алып келген эди. Аны эсимде тутханымы хыйсабы — ол кюн атам манга келтиргенча машиначыкъ элде бир сабийде да жокъ эди...

Анам ал ботасыны хуржунундан сирнек да чыгъарды. Сора чыракъны жандырды да, терезени къатында тапкачыкъгъа салды. Бир кесекден а эшик ачылды да, бизге бир орус ётмекни жарымын, биягъыча эки кружка айран узатдыла. Анам аланы алыргъа сюймеди. Алай мени ашха кёзюм къарагъанын ангылап, алгъа ётмекни алып, манга узатып, ызы бла эки кружканы эки къолуна тутханлай артха бурулду. Эшик да мычымай этилди.

«Аша» деп, анам кёзю-башы бла кёргозтдю. Мени арсарыракъ болгъанымы кёрюп, дагъыда алай этди.

Аямай, зауукъ этип ашадым ол къара ётмекден, бир кесек мыстыракъгъа да тартып, былай бир татыулу зат. Андан иги ашап, ызындан айран ичдим. Анам алыкъа не ётмекге, не айраннга тиймегенди. Ашарыгъы келгенин а

сезип турама. Ол манга эслетмей тюкюрюгюн жутады. Аууз суулары келгенден этеди алай.

— Ма, сен да аша,— дедим ётмекни кьалгьанын уза-та. — Анам, ма сен да аша.

Ол узалмады ётмекге, жаланда мени кёзюме кьарагьанлай турду. Не бек кюрешдим эсе да, ол манга кьарагьан халы бла тынгылагьанлай турады.

— Ашачы сен да. Охо, ашачы.

— Кесинг аша, балам, кьарынынгы тойдур,— деп, кьолу бла ётмекге акьыртынчыкь тийип, мени таба тюртдю.

— Угьай, мен тойгьанма, ашарыгьым келмейди,— дедим. — Мен тойгьанма. Энди сен аша. Ма. Аша...

Ол ётмекни менден кьалгьанын кьолуна алды да, аны да эки этип, жартысын артха узатды. Алыргьа унамадым, алай кьоймады. Кесине кьойгьан юлюшню уа терк окьуна ашап бошады. Айрандан да ичди бир кесек. Башы алынган айран эди, кеси да бир кючлю. «Тюнене ичгеним сохранимы кьозгьагьанды»,— деп тарыкьгьан эди анам.

...Кьалай-алай болду эсе да, ауузланып, муржаргьа таянып, тынчайыр акьылгьа келдик. Анамы халине кёре ол, тюенене кечеча, кьабыргьагьа таянып атдырыр акьылда туююлду тангыш. Бизге тюенене кече бир жабыу кибикле да бергендиле. Анам аланы да бирин муржарны юсюне жайып, экинчисин да юсюбюзге жабаргьа хазырлады. Сора кеси таянды да, мени кьолумдан тутуп: «Кел бери, кьоюнума кьысыл,— деди. — Мудах болма, Аллахны кьолундабыз.»

— Бир затдан да кьоркьмайма. Энди мен уллу жашма.

Алай айтханымлай анам мени кьоюнунуна кьаты кьысды.

— Хау, сен уллу жашса. Энди атанг келгинчи оноуну сен этериксе. Ангыладынгмы?

— Хау, ангылагьанма.

...Ушакь эте кетдик да, мен жукьладым да кьалдым. Баям, анам уятмаса, танг атхынчы бир да уянмай жукьларыкь болур эдим.

Мен кёзлерими ачханымлай окьуна, анам:

— Тур, жашчыкь, мени бла кел,— деди. — Тур, эринме, кёзлеринги ач.

— Суймейме,— дедим,— сени бла барыргьа суймейме. Кесими юйде сунуп айта турама аллайла.

— Жаш мында турлукьду. — Ол эр кишини ауазы эди.

Аны эшитгенимлей, жукьум кетди да кьалды. Кёзлерими ачып кьарасам: ол узун шинели болгьан эр киши мени кьатымда олтуруп, муржар юсюнде да бир кьагьыт чёргемле, эшик юсюнде да бир эр киши сюелип. Аны да таныйма — биз элли кишиди. Хамалай ол кьагьыт чёр-

гемлени чачды да, аланы биринден бал къалачла, экинчисинден конфетле чыгъарды. Шеша бла бир къызыл ситро суу да бар.

— Майрусхан, сен бар, анда сорлукъ затлары барды, мен а жашчыкъ бла турайым. Къоркъма, мен муну къоюп бир жары да кетерик туююлме. Ма къалачла да, конфетле да ашайбыз экибиз да, бу татлы суудан да ичебиз. Бери узалчы, аша, хайда. Быланы барысын да санга алгъанма.

Анамы амалсыз халине къарадым да, кёзюм къарап тургъанлыкъгъа конфетлеге, къалачлагъа да узалмадым. Секирип турдум да, жалан аякъ, жалан кёлек анамы этеклерине чулгъандым.

— Чурукъчукъларынгы кийген эт,— деди анам башымы сылай.— Хайда, терк къармаш!

Кёп хапар айта турсакъ, ол киши мени тыйып къоярыкъ суннган болур эди анам. Алай мен, артха бурулуп, чурукъларымы кнерге башлагъанымлай, Хомалай къолумдан тутду да, муржаргъа олтуртду да:

— Бир жары да барлыкъ туююлсе, мында мени бла турлукъса. Ма бир сейирлик жомакъ да айтырыкъма,— деди.

— Угъай, мен а кесим жангыз бир да атларыкъ туююлме. Анам эшик юсюнде сын къатхан кишини къатындан берлакъгъа кетип, къабыргъагъа таянып тохтады, «киши эсегиз — тепдирчигиз мени мындан», деген хал алып кесине.

— Сен кесинги энтда да ата юйюнде тургъан суна кёреме да,— деди Хамалай, ёрге кётюрюлген заманында этеклери юй тюпню сыйпый.— Тебире. Анда сени уллу къуллукъчула сакълайдыла. Бирда къоркъма, ала адам ашаучула туююлдюле. Бютюнда санга уа бир хата этерик туююлдюле! — Хамалай мыйыкъ тюбюнден ышарды. Аны алай этгенин жаратмады анам.

— Кечени бу заманында аллайлагъа къызларынгы, эгечлеринги жибере тур. Сиз барыгъыз да бир гатчаны кючюклерисиз,— деди анам.— Анам ёлмесин, бир атлам да этерик туююлме.

— Суймей этериксе,— деди Хамалай, анамы къатына жууукъ барып.— Бир угъай, жюз жарымындан артыкъ атлам этериксе. Тебире! Сен да алайда къубулуп турма да, ишинги эт.

Хамалай алай айтханда, эшик юсюнде сюелген киши анам таба атлады. Алай аны къатына жууукъ келирге базырмады.

— Анда сени ашагъанмы этерикдиле. Тёртеулен боладыла. Бир къауум затны соруп, бюгече окъуна юйююзге

ийип кьояр акьылдадыла,— деди Хамалай, шош, сабыр.— Бар, бош аякъ тирейсе. Сен танымагъан адам жокъду анда.

Ол алай айтханда, эшик юсюнде сюелген кетип теби-реди.

— Къайрыса? — деп кычырды Хамалай. — Бу тиши-руну ала бар.

Хамалай ол адамдан кеп да тамата эди. Къуллукълары къайсыны онглу болгъанын а билмейме. Къычыргъанына кере, Хамалай бийигиракъ болур.

— Мындан кеп айтдырмагъанлай, бар да не сорукулларына тынгылап къайт.

— Жашымы биргеме жибермесегиз, бир да атларыкъ туююлме дегенме да?!

Хамалай, бир кесек заманны сагъышлы сюелди да, энишге ийилип, мени чурукъларымы кийдирди. Ызы бла уа къолумдан къаты тутду да:

— Келигиз, барыбыз да бирге барайыкъ,— деди. — Те-бире! Энди уа не сюелесе, Майрусхан? Атла, манга айып этдиресе.

Бек аллыбызда ол эшик юсюнде сюелген, аны ызындан анам, сора Хамалай бла мен тышына чыкъдыкъ. Орамда бир адам да кёрюмейди — эл тынчайыпды. Анда-мында терезелеринден чыракъ жарыкъ ургъан юйле уа кёрюне-диле. Жаз башы кече бек ариуду,— кёкде дуня бла бир жулдуз. Ай а саргъылдымгъа тартыпды, кеси да бир жар-тысы ашалгъан таба гыржыннга ушайды. Бир тунукъ юрген ит тауушла да эшитиледиле элде. Дунялыкъны ол сураты анамы къайгъылы халине этген шургулу сагъыш-ларымы бир кесек заманнга унутурду. Ох анасыны, бир жарыкъ жулдузну учуп бара-барып, кюйюп, думп болуп кетгенин кёрдюм. Ол омакълыкъгъа алгъа къууандым, андан сора уа жулдузну дуниядан кетгенин ангыладым да,— мудах болдум.

Бир кесекден анам артхаракъгъа тура келди да, мени къолумдан тутду. Энди анамы бла Хамалайны орталарын-да барама. Экиси эки къолумдан тутуп. Алай барыр же-рибизге жетип, аллыбызда баргъан жаш колхозну парт-комуну кабинетини эшигин ачханлай, Хамалай анамы ар-къасындан тюртюп, ары ичине кийирди. Анда ол бизге соруу этген кызылжагъаны эследим, андан сора уа ки-шини да кёрмедим. Алайда къаллайла болгъаныбызны да билмейме, Хамалай сермеп, мени къолтугъуна алды да, артха суху айланды.

— Жибер мени! — деп, аякъларым бла аямай туюдюм Хамалайны. Баям, къууугъуна жетдирген болур эдим, бир бек сынсып, энишге чекдю. Тёрт гуппушчукъ болуп къал-

ды ол узун киши. Мени уа кьолумдан кьаты тутханлай турады, итден туугъан.

— Мен да ары барыргъа сюеме,— дедим колхозну конторун кёргюзтюп. — Жибер.

Хамалай, башын тобукъларына тиреп, ох-тух этип тургъан болмаса, мени бла сёлешмеди. Иги кесекге дери алай этгенлей турду. Сора, ёрге акъырын кётюрюлюп:

— Ит кючюгю, ёлтюрюп кьоя эдинг да,— деп чамланды. — Анда адам ашаучула жокъдула, ананга бирда кьоркъма.

Ол мени артха тюз суйреп элтгенча элтди. Муржарны кюсюне кьакъды-сокъду этип олтуртду.

— Бу татлы ашарыкъладан аша, къарынынгы аурутурукъ туююлдюле,— деди. — Аланы санга ким алгъанын билемисе? Билмейсе. Ма ол райондан — Кенделенден келген кьуллукъчу киши алгъады. Ма бусагъатда ананга соруу эте тургъан кьонакъ. «Ол жашчыкъ бир бек мудах болуп турады, бу кьалачланы, конфетлени да элтигиз да, аны бир кьууандырыгъыз» дегенди. Кёремисе, кьалай иги адамды ол! Сен а дагъыда мени бла туююшюп тураса...

— Конфетлеринг керек туююлдюле. Мен да анам болгъан жерге барыргъа сюеме.

— Кьоркъма, бир кесекден ананг кеси келликди бери, ма былай кёлю кётюрюлюп, ойнап-кюлюп. Сора экигизни да ююгюзге элтебиз. Ангыладынгмы? Хамалай эриши тишлерин ачып кюлдю, богъурдакъ таууш этип бизге бола тургъан ишге кёл кенгдиргенин ачыкъ билдире.

Мен Хамалайны сёзлерин эшитмез ючюн муржаргъа жатып, кьабыргъагъа айланып, жукълап кьалыргъа хазыр эдим.

— Ма алайды,— деди Хамалай,— энди уа ашагъан эт. Шешаны башын ачайым, суу да ич, бек татлы затды.

Ол хуржунундан жюлгючюн чыгъарып, аны бла шешаны башын ачды. Кёп кюрешип ачды, аман сагъатлы болуп, хар шеша башха узалгъаны сайын эринлери кьыйыгъына кетип, тишлери ачылып.

— Манга бир зат да керек туююлдю,— дедим. — Суймейме.

— Керекди, бек керекди, балачыкъ.

— Анам болгъан жерге барыргъа сюеме.

— Ананг болгъан жерге сени угъай, мени да жибермейдиле.

Андан арысында Хамалай манга ариу айтып кюрешмеди. Муржаргъа бир жанындан таянды да, кесине бир затла мурулдай кетип, бу сёзлени манга эшитдирип айтды:

Бизни Эл Советни терезелери
Бири ёрге, бири энишге айланып,
Ол харам Хажу кетип барады,
Къоллары артха байланып.

Терк окъуна Хамалай таба къарадым да, не зат айтыргъа билмей къалдым.

— Ма алайды, балачыкъ,— деди ол, алгъаракъда айтхан сёзлерин экинчи да къатлап. Не жумушатып айтыргъа кюрешди эсе да, ол сёзледен мени этиме уу жайылды да, ол уу мени жүрегиме ёмюрге сау болмазлыкъ жара салды. Ёрге турдум. «Итден туугъан, не затла жаншайса?» деген магъананы ангълатыргъа кюрешдим кеси халим бла... Къолумдан келсе, къаруум жетсе, алайда Хамалайны жангыз уруп къатдырып къоярыкъ эдим. Сора тургъу эди, ол къабан тишлери къаядан кетген эшекни тишлерича ачылып. Ой, мен уллу болгъунчу ёлмей тургъу эди ансы, ёмюрюн тешекде термиле ашырырча этер эдим. Къайда манга аллай насып!

— Эй бёрю кючюк, жумдурукъчукъларынгы алай бек туйме, ол къылле бармакъчыкъларынгы ууатаса,— деди Хамалай.

Кёзлерин къыса-ача тургъанлыкъгъа хар затны да чотха алгъанын ангыладым.

— Кесинг да хымиллеринги сюртген эт, кюз арты гёзетчи кирик, неге ушайды сени халинг?

Мен терк окъуна кёзлерим таба узалдым. Керти окъуна, эки кёзюмде да хымилле. Бюгюн бетими жуумагъанма да, аны ючюн хымил басханды кёзлерими. Алай итден туугъан Хамалай бу чыракъ кирикни адыргы жилтиреуюнде къайдан да эседи мени кёзлеримде хымилле болгъанларын? Аллах кёргенден, суймедим, ол шарайыбымы кёргенин.

Энди хар затны юсюнден жетген кишича оюм этерге кюрешгеними кесим окъуна сезип турама. Аллах кёргенден, бир-бирде Хамалайны адамлыгъын жаратхан этиучю эдим,— да ариу айта эди, башымы сылай эди. Не уа къалай бир конфет, къалач келтиргенди! Къып-къызыл ситроу! Тилесем, тилемесем да атам аллай ситроуу шешала бла келтирип тургъанды манга.

— Сен аман адамса. Мен сени суймейме,— дедим. — Сен атама аман айтханса!

Хамалай тыянып тургъан жеринден ёрге кётюрюлдю да, къуйругъундан олтурду, сора муржардан бир чёп алып, аузуна элтип, аны бла жубана, бир кесек тынгылады. Башын ёрге хазна кётюрмей, къашларыны тюбюнден къарады манга. Дагъыда къарамын энишге бошлады...

Олсагъат окъуна эки бутун чалдиширип олтурду — аяклары да тубюне жыйып. Мазаллы кьолларын а тобукларыны юсюне салды. Ол чѐп а ауузунда ары бла бери кымылдагъанлай турады... Тюз да биягъында къарагъаныча къарады манга. Тѐгерегиме къарадым да, Хамалайны башына жетдирирча зат эслемедим. Кьолумда таягъым болса эди неда ташым, тюз башына уруп, къачып кетерик эдим. Хатлама жетер эди ол мени кьуууп! Билеме, эшик а ачылыпды. «Къалай да этип къачаргъа кюрешейим ансы, бу мени ургъан этерикди», — деген акъыл башыма киргенди да, аз-аз тепчий, эшикге жууукълашханма. Хамалай а тюз да ол олтургъан халинде турады, бирде биягъы къарамын мени таба бир бурады ансы, кымылдагъан окъуна этмейди.

Тепчий бардым да, жингиригим эшикге тийди. Ол заманда да Хамалай халин тюрлендирмедим. Алай сѐлешген а этди:

— Балачыкъ, былай келчи. Жанынгамы тийдим? Бу мен айтхан жыр халкъда эрттеден жюрюйдю. Ол сени атангы юсюнден этилмегенди. Сени атангдан сора дунияда Хажиде жокъмуду?..

Тейри, Хамалай мени жапсарыргъа не бек кюрешсе да, ол жыр кимни юсюнден этилгенин билмезча теличик а туююлме. Ким эсе да Таулуланы Хажини юсюнден жыр этгенди деп эшитгенме кесим кьулагъым бла. Сора Хамалай ѐтюрюк айтыргъа нек кюрешеди? Манга аны кѐл кенгдиргени ачыу тийди. Алай болмаса, ол: «харам Хажиде кетип барады, кьоллары артына байланып» деп, кесин махтандырып айтырыкъ туююл эди.

— Жашчыкъ, былай, мени къатыма келчи, — деди Хамалай. — Терк атла...

— Не керекди? — Мени жилярыгъым келди.

— Атла бери, айтыр сѐзюм барды.

— Суймейме.

— Не затны суймейсе?

— Сени къатынга барыргъа суймейме.

— Сен иги жашса. Иги жашла уа ѐпкелеуюк болмаучудула. Кѐл бери.

Не кѐп айтса да, Хамалайны къатына баргъан угъай, бетине къараргъа окъуна суймейме... Ол а нек сѐгеди да атам. Хамалай да атам жумушчусу болуп тургъанды: ары бар десе — ары барып, бери кѐл десе — бери келип айланганды: ауузундан чыккъан сѐзю бу уллубашха, бу ѐребетге, бу уллубашха закон болуп тургъанды. Сора бюгюн ол атам жыр айтып нек турады?..

Андан сора мен бир кесекге сагъыш этдим. «Атам муну

кыйнап а тургъан болурму; урушуп, аман айтып, намыс-сыз сѣлешип? Бу этбаш да жауап къайтарыргъа базынмай? Сора алай этген эсе, Хамалай атама чамланганлыкъгъа айып салмайкъ. «Жашау кезиудю» дегенлери бу болур. Тюнене атам кѣкде учуп айланган биреу эди, бюгюн а тюрмеде — ашы-сууу жокъ, сѣлеширге, атларгъа эркинлиги жокъ».

Хамалай ёрге желкесин къашый кѣтюрюлдю. Мен андан бек къоркъдум. Эшикни сабындан тутдум. Не бек кюрешсе да, ол мени кълуму эшик сапдан айыраллыкъ туйюлдю. Алай туйюл эсе да, мен алай сунама. Хамалай ёрге кѣтюрюлгенден сора, сюелгенлей турду, жеринден тепмей. Бир кесекден а, онг кълун ёрге кѣтюрюп, балан бармагъын ичине жыйып, дагъыда тышына бошлап, мени кесине чакъырды. Мен да башымы ары-бери кымылдатып, барлыкъ туйюлме деген магъананы ангылатдым. Хамалай биягъында этгенин дагъыда къатлады. Мен да башымы ары-бери булгъадым.

Баям, Хамалай артыкъ акъыллы адам болмаз эди ансы, сабий бла аллай бир демлеширик туйюл эди. Ол мени таба атлады. Къурт жыйырылгъанча гуппушчукъ болдум да кълалдым. Ол а атлайды мени таба. Кълалай эсе да мени ашаргъа бир деменгили эмеген келгенча кѣрюндю манга. Ол да онг кълун узатып, желкемден тутханлай, эшик кенге ачылды. Алгъа анам, аны ызындан а аны алып кетген киши кирдиле. Хамалай кълун мени желкемден кетерди да, бир жаныракъ туракълады.

— Бюгече быланы башларына эркин этигиз дегендиле,— деди анам бла бирге келген киши Хамалайгъа. — Юйлерине ашырыргъа уа санга буюргъандыла. Ол алай айтып, артха бурулуп кетди. Хамалай тынгылайды, жукъ айтмай. Жарлы анам, муржаргъа олтурду да, тѣрт гуппушчукъ болуп, башын тобукъларына салып, аямай жилип башлады.

— Жамауат, манга кыпды беригиз, ичине урама,— деди ол. — Кесими жойгъан этеме. Ой анам, мен жарлы, манга болгъанны сормагъыз...

Мен не айтыргъа билмей, сын къатханлай турдум. Бир зат да ангыламайма.

— Эгечим, акъылынгы башынга жый,— деди Хамалай. — Кеси кесин жоймакълыкъ — къоркъакъны ишиди. Къыйынлыкъгъа тѣзе билирге керекди. Жилияма.

— Къатынынг жилиаунгу этсин,— деди анам, айтхан сѣзлерин жарты-къурту ангылата. — Была барысы да сен билмей этилген ишле туйюлдюле, ишинг башынга жау болур эсе.

— Мен бир тюз адамма, этме кьарггыш, кеси башынга жетер. Биз да айтылгьанны этмезге онгубуз жокъду. Алайды жашау, эгечим.

— Ёнгечинг юзюлдю да, мен сени эгечинг болмагьанымда.

— Да билеме, Майрусхан, ол сёзлени барысын да ачыуунгдан айтаса. Сабийинге жанынг аурусун, муну да алай бир кьыйнама.

Ол алай айтханлай, мен анамы кьатына эки-юч атлап жетдим да, аркьасындан кьучакълап жилидым. Анам мени бла да жилиуун жангыдан башлады. Экибиз да ол юйчюкню ичин жилиудан толтуруп кьойдукъ. Хамалай а, эшикни кьаты этди да, бир сёз да айтмай, таш тынгылауну басханлай турду. Ол биле эди анамы нек жилигьанын. Баям, андан жумушады Хамалай бизге бир кесек. Тейри, жаны окъуна ауругьан болур дейме. Мени анамы кьоюнундан алып, кесине кьысып, башымы сылады. Сора энишге ийилп: «Сен жилисанг, ананг да жилип турлукъду,— деп шыбырдады кьулагьыма. — Жилияма, иги жашса»...

Аны сакъалы бетими бир бек кичитди. Алай хычууун кёрюндю — атам бетиме сакъалын ышып, мени кьычыртып, алай ойнаучу эди.

— Майрусхан, кесинге сабырлыкъ ал. Тур ёрге, юйюгюзге элтейим. Адамларыгьыз да кьайгьыдан ёле болурла,— деди Хамалай. — Тур эгечим.

Тейри, алай ариу айтхан анамы бир кесек жумушатхан болур эди, женглери бла кёзлерин сюртдю. Сора ёрге кётюрюлдю. Анам ёрге тургьанында, нек эсе да, ал ботасы юсюнде болмагьанын эследим. Ол ариу ал бота! Кьайдады деп соргьан а этмедим. Бнягьыча жилип башлар деп асыры кьоркьгьандан, жукъ сорургьа базынмайма.

...Биз тышына чыкьдыкъ. Хамалай а эшикни киритин этди да, ачхычланы хуржунуна салып, ызыбыздан тебиреди. Юйге жетгинчи бирибиз жангыз бир сёз айтмадыкъ. Хамалай да босагьадан артха айланып кетди.

XIV

Жаз башыны келгенине нек эсе да бир бек кьууануучума. Кьоншу кишиле да болушуп, атам бахчабызны сюрсе, не кьадар мандалакъ чыгьыучу эди андан. Биз да аланы хайда жый, хайда жый. Зауукъ этип ашап. Тауукъларыбызны бир жангызы да кьалмагьанлай сюргоге жайылып, болгьанны чёплеп айланганлары да бек хычууун кёрюнюучу эди манга. Ала кьуртну-кьумурсханы жашауун алгьанларын да ангылай тургьанлай, тауукъланы ызларын-

дан айланып, аланы ишлерине сейир этгенлей къарау-чубуз.

Бу жолгъу жаз башы бизге игилик келтирмегенди — атама тутмакълыкъ сынатдыла, амам бла мен да сынадыкъ ол къыйынлыкъны. Эшикке чыгып, сабийле бла ойнаргъа окъуна базынмайма. Жаз башында чюйке оюннга къошханым а жокъду. Алай залим ойнаучума, — жашланы барысын да хорламай хазна къоймагъанма. Мен ол оюннга юйреннген этмегенме, къалай эсе да, тюз ойнап башлагъанымлай тюзелип, чюйкени хар ургъаным сайын кекню бийиклигине жетдирип башлайма. Бу жаз башы эрттенликге терезеден къарап, ариулугъуна сукъландым. Тышына чыгъаргъа базынмадым, — орамны ёрге, энишге озгъанла окъуна бизни юй таба бир бек суймей къарагъан суна эдим. Сора билеме, жашла: «тутмакъ, тутмакъ» деп къозутурукъларын. Андан эсе, юйден чыкъмай турсам а.

Бир чыпчыкъ учуп келди да бизни орта терезебизни башына къонду. Къалай кёлю бла жырлай эди ол! Бир кесекден дагъыда бир чыпчыкъ келип къонду алайгъа. Баям, аны ол биринчи келген кесини жыры бла чакъыргъан болур эди. Ала шуёхла болгъанлары кёрюнюп турады. Бизни терезе башыбызда уяны да бирге ишлерге акъыл эте болурла. Ала учуп кетерикдиле деп къоркъама ансы, ууучум бла бир тары чыгъарып къуярыкъ эдим алагъа. Терезени тыш жанында бек тап тапкачакъ барды, алайгъа эки-юч уууч тары къуйсам да, тёгюллюк туююлдо. Чыпчыкъла уа турадыла алыкъа бир бирлери бла «ушакъ» эте; бирде жырлай, бирде къанкъылдай, бирде уа бир бирлерине къубула. Сукъланама алагъа да. Аланы жашаулары онглуду мени жашауумдан эсе: суйселе — кёкге учадыла, суйселе ары къонадыла, къайда суйселе — анда уя ишлейдиле — сайлау аланыкъыды. Мен а турама — эшикке чыгъаргъа окъуна къоркъуп.

Юйюбюзню тыш эшигин ким эсе да бир хыны ачды да, аны жели манга дери жетип, терезе кёзню къалтыратды. Ол хынылыкъны чыпчыкъла да сездиле. Аны ючюн учуп кетдиле къан-къазауат этип. Ол кюн төрт-беш кере чыгып да кюрешдим, алай чыпчыкъла бизни терезени башына къонмадыла, жаланда экинчи кюн, экиси да учуп келип, алайда кеслерине уя ишлеп башладыла. Аланы алайда орналыкълары, балала ёсдюрюп, кеслерини ызларындан учуруп, кёкге алып кетериклери баям эди. Насыплыла!

Эшигибизни алай хыны ачхан Геляка эди. Ол бизни башыбызгъа эркин болгъаныбызны эшитип, эки эгешчигими да алып жетгенди бизге. Ой амам, мен жарлы! Ол адамны бетине къоркъмай къарамаз эдинг: башха болмай

кыап-къара къара кесеу. Семиз добар къоллары да, башын
эширге этсе, токъ боюнуна тирелип тохтагъан, зугулуракъ-
гъа тартхан, ёресинё эт сыйыргъан сакъалы да бирча къал-
тырай, огъурлудукъну ышанларындан толу уллу къара кёз-
дери да, мылы болуп, ауузундан сёз чыгъаралмай сюеледи.
Аны ол хали барыбызны да жунчутханды. Эгешчиклерим
окъуна иги кесекге дери, чабып барып, анамы къучакъ-
ларгъа окъуна базынмай турдула.

— Не этесе, не болгъанды, Геляка? — деди анам. —
Бери ёт да, олтургъан эт. Кел бери...

Геляка бармады анам кёргюзтген шинтикни къатына,
сюелген жеринден тепмеди.

Мени уллу анама битеу тийрени адамлары Геляка дей-
диле. Кесини аты уа Мисирханды. Тукъуму ёзденлеге же-
галмай эсе да, атасы къолайлы киши болгъанды дейдиле.
Онтогъузунчу ёмюрню экинчи жарымында Бахсан ауузун-
да аты айтылгъан Шабаз ол болгъанды — мени Гелякамы
атасы. Большевикле болгъаннга от чакъдыргъан къатыш-
къутуш заманда уа — халкъ таныгъан кёк ажирын да жер-
леп, анга минип Нальчикге бара тургъанлай, кимле эселе
да ушкок бла уруп, Таш жолда сойландырып кетгендиле.
Аны мени Гелякамдан сора сабийи болмагъанды. Сейир
тйюлмюдю, Геляканы да мени анамдан сора сабийи
жокъду. Эри уа, мени аппам, кёп ауруп туруп, сора ёлюп
къалгъанды. Аны ариу сакъалы къарт адамгъа ушатхан-
лыкъгъа, ол жыл санында да атха жангы жетген жашча
бек женгил миниучю эди. Не уа атны белине ол къалай
тап жараша эди! Омакъ кийинип, ат белинде алай бар-
са — гиняз сунар эдинг. Энди уа ма былай, эки юйде да
менден сора эр киши болмай, атылдыкъ да къалдыкъ. Не
этериксе, Аллахны буйругъу алай болур эди.

Тейри, анамы Гелякагъа керти да кёлю бла жаны ауру-
ду — къатына барды да, кесини башын аны жёкюрегине
къысып, тынгылады. Ох анасыны, ана баласын къалай
тансыкълай эди! Геляка анамы башын уппа этди. Сора
сакъал тюбю къалтырай кетди да, аямай жилип башлады.
Алай, ырыслагъан этди, баям, терк окъуна тохтатды жи-
лягъанын. Ол заманда анам да башын ёрге кётюрдю да,
Геляканы кёзюне къарады.

— Уллу Аллахны къолундабыз, къызчыкъ (Геляка ана-
ма алай айтычуду), ол бизге не буюргъан эсе да — аны
кёрмей къутуллукъ тйюлбюз. Белни къаты къысып, мын-
дан аманындан да сен сакъла деп тургъандан сорасы
жокъду. Хажини да Нальчикден ары ашырмагъандыла
алыкъа деп эшитгенме. Анга да уллу Аллахны жаны ауру-

сун. Бу юч сабийни бирини бир насыбы жокъмуду,— Хажиде да сау-эсен къайтыр юйюне.

Геляка да, анам да, юсюне къызыл къолан кюйюз жаблып тургъан артлы тапчаннга олтурдула да, бир бирге билген, эшитген хапарларын айтыргъа хазырладыла кеслерин.

— Бу къан къусарыкъла сизни не эте эдиле? — деп сорду Геляка.

Анам анга жукъ айтмады. Бетинде да бир тюрюлю тюрлениуню эслемедим,— баям, жилау-сыйыт этип тургъандан магъана чыкъмазлыгъын ангылагъан болур эди. Алгъын, жашауубузну зауукъ заманындача, бир-бирде къызларына бир чам сёзле айтып да кюлдюреди. Сыфатында да сабырлыкъ, хошлукъ эсленеди.

— Мурдарла, энди сизни алайлай тынчайтып къойгъа эдиле,— деди Геляка... — Ийнан, къызчыкъ, Аллахха ий-нана эсенг, сизни да Хажини ызындан жиберебиз деселе, бир къара шайыма санамай, кесими ёлтюрюп къоярыкъма... Ол кюнню кёрмей ёлейим.

— Жарсыма, Геляка, энди ала бизни бла кюреширик болмазла,— деди анам. — Эки кюн бла кечени ичинде Солманны атасыны юсюнден соруп турдула, аямагъанлай. Бу къуллукъчу кибикле барысы да бир бирлерине къара сабап сюрюп айланганларына толу ийнандым. Ой, къаллай мурдарланы кёзлерине, оноуларына къарап жашайды халкъ! Билмей тургъанбыз аясы, барыбыз да тузакъда жашай кёреме да. Къой-къой, дуниялыкъдан кёлюм чыкъгъанды.

— Ой, къызчыкъ, сен ол бюгюн кёре тургъан затланы мен эртте сынагъанма, ышарыргъа кюрешгенликге, ичим кюйюп бошагъанды, къара кесеу болуп.

...Андан арысында мен аланы ушакъларына тынгыламадым. Биягъы терезени къатына бардым да, тышына къарагъанлай турдум. Къайры эсе да кетип, дуния бла бир заманны туруп къайтханча тансыкълайма хар затны да. Тюз юйюбюзню аллында, арбазны бир къыйырында ёсген чачакъбаш балли терегибизни акъ чагъа башлагъанын а олсагъатда эследим. Арлакъда, жол жанында, суу ызны къатындагъы тал тереклерибиз а ариу жашил окъуна болгъандыла,— алагъа жангы чапыракъ чыкъгъанды. Анамы тахталарында гедгинле, соханла да кёгергендиле. Айлыкъ турмаланы уа бир ыйыкъ мындан алгъа салгъанды анам. Жаз болду эсе аны бахчада жубаннгандан сюйгени болмаучуду. Ууакъ урлукъ ёсдюрген тахталарына уа мешхутну ууагъын бирге жыйып, кюнде къурутуп, андан сора къолу бла чачычуду тахталарына. Аны алай нек этгенин

биз да сормайбыз, кеси да айтмайды. Къоншу къатынла да алай этип башлагъанларын эшитгенме — мешхутну ууагъын бирге жыйып, сора кюнде къурутуп тахталарына алай чачып башлагъандыла деп. Алай аны не магъанасы болгъанын кеслери да билмеген хапарлары барды. Ана-ма сорургъа уа базынмайдыла, огъесе кеслерини билим-сизликлерини ыйлыгъадыла, ким билсин. Артда эшитген эдим, мешхутну ол халда хайырлансанг, анда болгъан заранлы къурт-къумурсхала къырылгъан этедиле деп.

Терезеден къарап тургъанымлай ол затла барысы да кез аллыма келдиле. Сагъышларымдан да къутулуп, эс жыйдым да, арсарсыз эшикге чыгъарыгъым келди. Артха бурулуп къарагъанымда, Геляка да, анам да ушакъларын аямай къыздыра эдиле. «Аланла, эшикге нек чыкъмазгъа керекме? — дедим кеси кесиме. — Мен кимни несин урлагъанма?» Чыкъдым тышына. Манга къайры бараса деп соргъан болмады. Тюз да бизни арбадан орамгъа чыкъгъанынглай гитче таш кёпюрчюк барды. Жауун жаугъан заманда Четгенден — Уллу сырт табадан келген ырхы ол кёпюрню тюбюнде илипинге сыйынып болмаучуду. Былтыр, бу кезиуде, бир залим жауун жаугъан эди да, сыртдан келген ырхы таш кёпюрчюкню башы бла аууп, бизни арбазгъа окъуна кирген эди.

Мен да кёпюрчюкню юсюнде тургъанымлай, къайдан чыкъгъанларын билмейме, төрт-беш тенг жашым къатыма келип сюелдиле. Бир кесекден эки къызчыкъ да келди алайгъа. Ала, биринден къалгъанлары, мени бла керти да кёллери бла саламлашдыла. Ол саламлашыргъа бюсюремеген а, тюз да бизни юню къатында, жолну ары жанында Шамшудин деп бир киши барды да, аны жашыды. Шамшудин колхозну жылкъы фермасыны таматасыды. Кесин ким эсе да бир сунган, бир махтанчакъ адам. Былтыр бир майдал кибикле бла саугъалагъандыла да, андан бери уа башхала бла угъай, къатыны бла окъуна хазна саламлашмайды. Ингирикде юйюне къаш туюгенлей келеди, эрттенликде ишге да къаш туюгенлей кетеди.

Жашы да кесине ушаш бир төрткюл: уллубыдыр, уллубаш, базыкъ къынгырбучукъ. Жыгъышса бирда кишиге хорлатмаучуду.

— Мурадин, сен а Солман бла нек саламлашмайса? — деп сорду жашладан бири.

— Суюмейме, — деди Мурадин.

— Нек суюмейсе?

— Ма алай, суюмейме.

Анга къаты болуп сюелирге жашла базынмайдыла — Мурадин аланы барысындан да къарыулуду. Ол себепден

аны бла андан ары сёз бардырмадыла. Алай Мурадин кеси былай айтды:

— «Солманлары Совет властыны фашистлеридиле, ала бла сёлеширге, ойнаргъа да жарарыкъ туююлдю» дегенди атам. Ма, харип, Солман бла ойнасагъыз, сизни да тутуп кетерикдиле.

Ол алай айтханда, бир-бирле артха туракъладыла. Ол Мурадин бла бек алгъа сёлешген тенгим а:

— Тутсала тутсунла,— деди.— Кел, Солман, школну къатында чюйке ойнайыкъ, мени бир залим чюйкем барды. Бусагъат, ма мен юйге барып, алып чыгъайым.

Ол сёзлени жарты-къурту эшитдим. Энди мени жашауум, оюлум да къуругъанын ангыладым. Мен Совет властыны фашисти, душманы эсем, не ёлюрге не да эшикге чыкъмай жашаргъа керекме. Атам къалай беишлик этди бизни! Ол беишлик жашау ёлюмден кеп да къыйынды. Мен акъыл этгенден, оюлум, жашауум, окъууум да ёчюлдюле.

Алайда мени чюйке ойнаргъа чакъыргъан тенгими аласбулас кёреме ансы, бир кишини да эслемейме. Бирде жер тегерек айланганча кёрюнеди манга. Кёлюм бокъланады. Алай болса къоркъгъан окъуна этеме, жыгъылып кетерме деп. Бир кесек эс жыйдым да, тегерегиме къарадым — жашла, къызла да алгъын сюелген жерлеринден тепмей сюеле эдиле. Шамшудинни къантулукъ жашы да, чубуркъуйрукъ ит кирик, арлакъда сын къатып. Аны анасы да, юйлерини орамгъа айланган жанында сюелип, бир къолу бла къабыргъагъа да таянып, бизни таба къарап тургъанын кёрдюм. Баям, ол алайгъа олсагъатда чыкъгъан болур эди ансы, биягъында эслемеген эдим аны. Ол мени кёрюп: «Быланы — итлени башларына эркин этип турадыла!» — деп чамланганы даулашсызды. Тейри, эки кёзюнден къан келе болур. Биз алагъа бир заманда бир хата этмегенбиз. Жаланда аладан онглу болгъаныбыз ючюн сюймегендиле бизни. Мени атам — эл ауузуна къарагъан киши, Шамшудин а — жылкъычы. Биз да алайда тургъанлай, ол конторну къатында жашагъан къазанлы Хадижат, тёбентин келе келди да, Шамшудинни къатынын эслеп, анга былай айтды:

— Э-э къыз, ол бюгече болгъан ишни эшитгенмисе?

— Угъай, аурунг. Ах кюнюм, не болгъанды?

— Аллах бирди, ол немеге аман кюн келгенди дейдиле.

— Не жаркъмалап тураса муну, сёзюнгю ангылатып айт!

— Кет-кет, аты тил тюбюмде айлана турады. Ол узуншинель киши ким болуучед?

— Не затла жаншайды бу тели къатын?

— Сенсе тели, аллай бирни ангыламагъан. Энди уа арталлы да башымы къатышдырдынг да къойдунг. Бу сагъат... Ой юйюнге, былайда, контор къатында айланыучу киши, Аллах бирди, кюнден жыйырма кере кёре болур эдинг.

— Ах кюнюм, Хамалайгъамы айтаса?

— Кет, аман жерде жоюлгъун дегин, анга айтама. Э къыз, ауругъаны, заты да болмай тургъанлай, бюгече ёлюп чыккыгъанды дейдиле. Юйюндегиле жукълап тургъан сунгандыла. Бюгече кече белинде келген эди юйге дейдиле. Сора контордан излегендиле да, уятайкык деп барсала — ол а битип. Ма алай болгъанды, э къыз.

— Ах кюнюм, харип, ол сау сюекли адам!

Ол хапарны эшитгенимлей, чабып юйге бардым да, ёпке солуу эте айтдым:

— Ма ол бизни сюрюп айланган киши, ма Хамалай, ёлюп къалгъанды дейдиле. Ма Къазанлы Хадижат айтханды.

Геляка да, анам да сагъайдыла, бир бирге къарашдыла.

— Харип а, кечеден тангнга не болду мынга? — деди анам, бир кесек жарсыгъанын билдире. Баям, ол алай тюнене кече Хамалай бизге ариу айтханы, къадарыбызгъа жарсыгъаны ючюн этди ансы, ал кюнледе ол да къаты болур ючюн а къалмагъанды.

— Жахамим андан толсун! — деди Геляка. — Элни орамлары Хамалайдан бир солурла...

* * *

Солман хапарын узаккыгъа созулгъанына бюсюремей эсе да, къулакъ салып а тынгылайды Ахмат. Алай закон бла алып къарагъанда — ала аны протоколун керекли сёзле туююл эдиле. Болсада: мен сизни жаланда райпода этген харамлыкъ ишлеригизни билирге керекме — деп а сюелмеди. Алай этсе, биягъы Солман, ёпкелеп, къадырына минип, хапарын тохтатып къояр деп къоркъады. Бу барыудан барса уа, Солманны сёзю сау ыйыккыгъа да тауусулукъ туююлду...

Жаш кёрген кыйынлыкъларыны юсюнден не бек таралып хапар айта эсе да, Ахмат анга жарсыгъанча кёрюмейди. Ахмат ачыкъ айтыргъа суймесе да, ол жыллада халкыгъа жетген кыйынлыкъланы биле эди. Қолхозла къурагъан заманда окъуна башлары, маллары, ырысхылары болгъанланы бырнак этип, алгъа бир жанына тюртюп, артда болгъанларын сыйырып, ахырында тутмакылыкъ

сынатып, Таулуланы Хажича маллары, мюлклерни угъай, арбазларында эки тауукълары кёрюмегенлени уа сен жарлыса, жалчы болуп ит азабын сынап жашагъанса деп, элге, колхозгъа башчыгъа салгъандыла. Да сора къарауаш къарауашлыгъын этмей къоямыды да санга?! Халкыны ырысхысындан ашайлгъанларын артха салмагъандыла, эр киши болсун, къатын болсун, кёллерине ушамагъанланы, айтханларын этмегенлени мычымай жерлерин тапдыргъандыла. Бююн Солман, озгъан заманларын эсгерип таралгъанлыкъгъа, Ахмат капегине да кёрмейди, жүрегин анга къатадан-къата баргъан болмаса. Юристле да адамланы тутаргъа, хирург операциягъа юйренгенча юйренип къала болурла, баям. Ахмат Солманнга бусагъатда не бек ышарып кюреше эсе да, ишни толу ачыкълап, этилген аманлыкълардан толу ангылаулу болса, къара капегине кёрмей жерин тапдырлыкъды. Солманнга жаны ауругъан угъай, атасы, кеси да этген ишле эсине тюшселе, керохун чыгъарып, тюз мангылайына уруп къоярыгъы келеди. Шёндю Солман айта тургъан хапарны эшитмей, кеси акъылына келген сагъышланы толкъунларында чайкъала айланнганы да, андан эде. Ахматны да — халкъ билген бир иши — адамгъа чамланнганын тышына чыгъармай къоялмайды. Ма бусагъатда да, тюз да сагъышларындан къутулгъанлай, Солманнга чамланмай къоярыкъ туюлдо. Алай этсе, ишине тасха тюшеригин бек уста биледи; жанындан тоюп тургъан тутмакъ сёз айтмай тохтаса, ёлтюргенми этериксе?! Бютюнда Солманда болгъан жагъыны эртте ангылагъанды.

Телефон зынгырдады. Ахмат аны чолпусун ёрге кётюрюп, тынгылагъанлай артха салып кьойду. Ызы бла уа Солман таба жютю къарады, аны андагъысын биринчи кере кёргенча. Магнитофонну чархы уа аямай айланады — Солманны айтханларын ажымсыз жазады.

— Тап олтур, атаюйюнде кибик, не сыртынгдан тюшгенсе, эки аягъыннгы да кеннге жайып, — деди Ахмат Солманнга. — Мен айтханны эшитемисе?

Солман Ахмат ол сёзлени ойнап айтхан сунуп, ышарып кьойду. Сора кеси узалып, графинден стаканнга суу къуйду. Ахмат стаканны аны кьолундан алып, бир жаныракъгъа тюртгенинде ангылады, ишни тюз боюнлу болмагъанын. «Бир кюн туугъанма, бир кюн ёллюкме, — деди Солман, кеси акъылында Ахматха биринчи кюнледе чамланыуун къатлап. — Алда, артда да боллугъу бир эсе, муну да жоййым да алай барайым къайры иерик эселе да...»

Солманны кёзлеринден жилтинле чыккыгъанча кёрюндю аны кесине. «Итден туугъан, бусагъат мен санга къан сий-

дирейим». Солман сермеп графинни кьолуна алып, сора, керилип, аны бла Ахматны башына уругъа керекди. Бек терк кьармашмай жарарыкъ тьююлдю — тышындан адам кирир неда кеси эс этер да, Солманнга уругъа кьоймаз — ол да алай кьарыусуз жаш тьююлдю.

Ким билсин, Ахмат Солманны акъылынмы ангылады, огъесе кеси акъылын башынамы жыйды, стаканны кьолуна алды да, суудан эки-юч кере да уртлады. Ызы бла уа Солманны кезюне кьарап, бир хычыуун ышарды. Стаканны ичин суудан толтуруп узатханында, Солман бир кесек арсар болду эсе да, кьолуна алды. Алай олсагъат окъуна ичген а этмеди.

— Ой сени, огъесе! — деди Ахмат. — Ойнагъанны да билмегенлей. Сабий заманында да ёпкелеуюк болуучу эдинг. Ийнан анга, хапар айтыргъа бек устаса. Бу затла барысы да санга болушхан этерикдиле.

Солман Ахматха кёлю бла ыразы болду. Ол кьолундан келип аманлыкъ этмезлигине ийшанды. Болсада, терк окъуна акъылын башына жыйды да, аз заманны ичине ол жангыдан тюрленди, Ахмат алдата тургъанына жаны кьыйналды. «Ой, кьалай тюлкюсе сен!» — деди кеси акъылында. Бу жол Солман, Ахматны кезюне кьарап, биринчи кере хыйла ышарды. «Ой сен кьалай тюлкюсе, Ахмат!» Кесин таныгъанлы кимни алдайым, башыма кьайдан хайыр тюшюрейим деп айланган Солман, Ахматны кезбау сезлерини тузагъына тюшгенине тутмакълыкъ сынагъанындан аз кьыйналмайды. Бирде аны акъылына иги кьууумла да келедиле: «Мени тенгим, жууугъум, анча жылны ичинде мени кьыйынымдан гамайып айланган адамла, мени Ахматха бёрю азыгъы этип кьоймазла, — кьутхарырла бу азаплыкъдан. Мен алагъа энтда да керек болурма».

Тейри, Солманда учузлукъну чеги жокъ эди, — болсада ол кьыйынлыкъгъа арсарлыгъы да кьошулса, болмагъанча кьаты жунчуругъун ангылап, белин, боюнун тюзетип, чамланыу кьарамын Ахматны юсюне бурады. Быллай хорлукъгъа тезюп кьоярыкъ кишиледен болмагъанын ангылагъаны анга бютюнда таукеллик бере эди, чамланыулукъну отун тиргизе эди.

Бир кесекден Солман кьарамын бир жанына бурду. Дагъыда башын ёрге кётюрдю да, Ахмат таба кьарагъан да этмегенлей, стол юсюнде стаканнга графинден суу кьююп ичди. Ол кёп сагъыш этгенден сора хапарын жарты жолда кьояргъа суймеди. Алай Ахмат жалынып тилемесе жукъ да айтырыкъ тьююлдю. Аны хапары аны кесинден эсе Солманнга бек кереклисине ийнаныпды ол. Алай Солман кезлерин да кысаракъ этип, эфенди кьуранны окъу-

гъанча айта эди хапарын — кеси дуня зауукълугъун табып. Болсада, бирде аны кёзлеринде эсленнген мудахлыкъ не ташжюрекни да кыйнамай къяорыкъ туююл эди. Дагъыда сабыр, сагъышлы къарамы аны бир уллу оюмлу адамгъа ушатып, суйсенг-суймесенг да хапарына тынгыларгъа бой салдыра эди. «Мен Таулуланы Хажини жашы Солманма! — деп кычыра эди ол къарам а. — Барыгъыз да манга тынгыларгъа керексиз. Жаланда мен айтхан болургъа керекди!»

— Заман ёте баргъаны сайын кыйынлыкъла бизни башыбызны бекден-бек баса бара эдиле, — деп, Солман сёзюн соруусуз-оруусуз башлады. — Элде бек алгъа бизни бахчабыз сюрюлючю эди, бек алгъа бизни биченибиз жыйылычу эди хастаннга, отунну да тёрт жаргъаны бизни арбазда къаланып. Энди уа бир киши да жокъламайды бизни, къоншуларыбыз да узакъдан саламлашып кыйгъан болмаса, бурулчп да къарамайдыла — къоркыгъандан этдиле алай.

Мен школгъа жюрюмейме. Нек этесе алай деген да жокъ. Бек термилеме, кюн сайын школгъа кетип баргъанланы ызларындан къарап. Алай манга анда кюн жокъду — атам, кесими юсюмден да айтылгъан ачы сёзлени эшитип, жюрегим жарылып тургъандан эсе, окъумай къалгъан мен болайым. Устазыбыз аман адам болгъанын билдим, — Адилбийланы Осман кюн сайын мени эркелетип, атымы юлгюге айтып тургъанды: Таулуланы Сахайча окъургъа керексиз деп. Сора, алай иги эсем, ол мени нек жокъламайды, сабийлеге нек урушмайды: «Сахайгъа тиймегиз, аны кюзутмагъыз, ол иги жашды», — деп нек айтмайды? «Энди мен Осман Асхатовични суймейме... Ол манга керек туююлду», — дедим бир эрттенликде анама. Анам а жукъ айтмай тынгылап кыйду. Башымы уа сылады эки къолу бла кезиу-кезиу. Баям, аны ол хали: кыйгъы этме, бизге да тейри жарыгъы ачылгъан заман келир — дегенлиги болур эди. Иги умутсуз киши да жашамайды дейдиле, алай менде иги умут жокъду. Школда сабийле алай этгенли уа бютюнда. Анда да бардыла мени жанлы болуп сюелирге кюрешген бир-эки жаш, аллай бирда кыыз. Алай игиледен эсе аманла ол кереге кёпдюле. Сора кыйда да кёпчюлюк хорлайды.

Юйде бек уллу таянчагъыбыз — ол атам Жанхотиядан кимден эсе да сатып алып келген эшегибизди. Ол кёксюл, бийик, узункыйрукъ эшекди. Къоншуларыбыз аны къадыргъа окъуна ушатычудула. Керти да бек жигит, бек къарыулу затды ол. Алай мен аны бла отуннга барсам, абадан адам болушмаса, ол асыры бийикден жюклеялмау-

чума. Анам колхоз иште тебиресе уа, азыгъыбызны да артмакъгъа салып, эки чаганы да иерине къаты къысып, Фаризатны да, Софияны да сыртына миндирип, анам бла мен а жаяулай — ма алай барыучубуз. Артха, юйге айлан-сакъ а, анга кырдык да жюклеп, къызланы да миндирип келиучюбюз.

Бир жол биз да колхозну нартюх бахчасына ханс артыргъа бара тургъаныбызлай, тейри, барлыкъ жерибизге жетерге кёп къалмагъан эди, Ташкёпюрден ётюп, тик жолчукъ бла Кюнлюм таба ёрлеп бара тургъаныбызлай, колхозну председатели Махти ызыбыздан жетди да, саламлашхан да этмей, алгъа озду. Тикчикден ёрге ёрлегенлей а, ат юсюнде башын артха буруп, былай айтды:

— Эй, сиз кюн сайын колхозну биченлигин малтап, суйген жеригизден чалып, эшегигизни кырдыкдан ауур жюклеп келген хапарыгъыз барды. Экинчи аллай затыгъызыны эслесем, аман сагъатлы этерме. Майрусхан, сиз — уллугъуз, гитчегиз да контурласыз, бахчада жангыз бир ханс къойсанг, эшитмегенме деме...

Ол уллу кишини алай зыраф сёлешгенине мени окъуна кёлюм кюлдю. Махти кеси ёмюрюн жалчылыкъда ашыра келген адам болгъанды. Малы, юйю да жокъ, ким къарынын тойдурса — аны къулу. Жалчылыкъда да киши жаратхан хапары жокъду. Алай, жанлары ауруп, ит орунуна ыстауатларын анга сакълатхандыла кёпле — хуппегиден кёпдюрюп.

— Да биз колхозну биченлигинден кёргенден уллу хайыр кирмесин юйюнге,— деди анам. Атам тутулгъанлы къаргъышчы болуп къалгъанды, ол эриши сёзле ауузуна да ушамай. Алайда анамы къоллары, эринлери къалтырадыла. — Сиз мени башым бла асыры бек ойнай болурму-суз?! Мурдар, кёлюнге жетмеймиди манга жетдирген ыспассызлыгъынг? Аллах бирди, бусагъат бу чаганы къолума алып, тёппенге уруп, башынгы эки жарып къоярма, тюз харбызны жаргъанлай, кёремисе аны сен?

Анам эшекни иерине къаты къысылып тургъан чагагъа узалгъанында, Фаризат бла София гуппушчукъла болдула. Ала керти окъуна уллу уруш-туйюш башланырыкъ сунуп къоркъдула. Мен да къоркъдум. Алай, насыпха, Махти андан арысында жукъ айтмай кетип къалды. Сезген болур эди, анам алайда бир затдан да артха турмазлыгъын. Ол бир кишиден да буюкъмай сёлешгенине бек къууана эсем да, асыры къоркъгъандан а, ичими къалтырауукъ алгъанлай жашайма. Анамы халине къарап, айтхан сёзлерине тынгылап турама да, алада: «Энди манга неден да не? Аямасынла эталлыкъларын!» деген ышанланы эслей эдим.

Жанындан тойгъандан эте эди алай. Хо да, атамы терслигин ачыкъладыла да, терслигине жолукъдурдула.

Ай, энди къайтып келмегин, харам,
Алгъын жашагъан журтунга,
Сени къатынга адам бармасын,
Ийисинг бла къуртунга,—

дедиле, жыр этдиле — ёмюрде башыбыз бешишден къу-тулмазча. Да, Аллахны суйген къулу анамда уа не терслик? Менде уа не терслик школда окъургъа, тенглерим бла эйнаргъа эркинлигим болмазча? Сталин вождубуз ачыкъ айтханды: атасы ючюн баласы, баласы ючюн атасы жауап тутмайды деп. Сора бизни элни оноучулары ол алтын кибик сёзлени чотха нек алмайдыла? Сталинни айтханын сансыз этгенлери ючюн, аланы аналары бергенни теджюрюрге керек эдиле.

Атам тутмакълыкъ сынагъанлы жангыз бир письмосу келгенди. Аны окъугъаныбызда анам да, мен да аямай жилягъанбыз. «Сизге тансыкълыгъымы чеги жокъду,— деп жазады. — Билеме, сизге ыспассызлыкъ, къыйынлыкъ да жетдиргеними... Кёл этерге кюрешигиз. Алай мен а жангыз бир кюн жашагъаныма да ыразы туююлме. Мени тутмакъла юйюне келтирип атхан кюнлеринден бери дуняда барымы — жогъуму да унутханма. Турдум кеп заманны Нальчикде; тургъан жерибиз тар, сууукъ, къарангы, берген ашлары слёдка шорпа, сау кюнню бир гёренке къара ётмек. Мында бизни адамгъа угъай — хайыуанига да санамайдыла. Соруу эте, азап чекдире кетип, он жылны бою нума жюклеп, Сибирьге ашыргъандыла — атына Қолыма дейдиле. Тёгереге темир чалдиш, тургъан, жашагъан жерибиз — эшек орун, уручу, аманлыкъчы топпа-толу. Алагъа сёз айтсанг — дуниянгдан умутсуз бол.

Ишчи заманга чек жокъду. Бизни агъач кесерге конвой бла сюрелле. Берген планларын толтурмасакъ, аш-суу, тынчлыкъ да жокъ. Алтмыш градусха жетеди сууукълукъ.

Майрусхан, сенден бир бек тилейме, жашагъан дунягъызда адамлагъа уллу кёллю болмагъыз. Игиликни жолун ызларгъа кюрешигиз. Алай Солманнга айтхан эт, манга бу къыйынлыкъны сынатханлагъа ёмюрде кечгинлик бермесин. Ала кимле болгъанларын сен билесе. Мен мындан саулай къутуллукъ туююлме. Бу къыйынлыкъланы он жылны ичинде темирден ишленнген адам да кётюрлюк туююлдо. Ийнаныгъыз анга, ауругъан, ишге жарамагъан адамланы ушкок бла уруп, ёлтюрюп, къулдеге атып, юслерине тспуракъ къуюп къоядыла. Бу письмо сизге жетерикди деп да билмейме. Алай бир ёткюр орусла жаш бла

шагырей болганма да, письмо сизге жетеригине ийнандырганды. Къыйынлыкъны кетюралмагъанымдан жазмазлыкъ затларымы жазама, тюз да окъуп бошагъанлай отда кюйдюрююз ансы, башыгъызны отда кюйдюрюрле, манга сынатханларындан да уллу къыйынлыкъ сынатырла. Жер юсюнде тюзлюк жашасын деп, кече-кюн да аны тилегин этигиз.

Сау къалыгъыз! Бу дунияда тюбеширикбиз деген акъылдан кенгеме. Бир заманда да жалгъан шагъатла сюелмесинле юсюгюзге. Ма бу жол манга айтылгъан затла ёмюрде да бир инсанга да айтылмасынла. Майрусхан, ёлгенле бла, саула бла да тилейме, санга да, сабийлеге да, башха жууукълагъа, ахлулагъа сынатхан къыйынлыгъым ючюн кеч мени. Барыгъызгъа да уллу Аллахдан узакъ ёмюр, ырахат жашау тилейме. Кесим а жаланда ол дунияны сагышынын этеме.

Кече, кюн да сизге термилгенлей жашагъан Хажы.

Колыма. 11/1 1938».

XV

Сюйсегиз ийнаныгъыз, сюйсегиз къоюгъуз, биз малкъар халкъны кечюрлюклерин алгъадан окъуна билген эдик. Алай ол хапар кимден чыккъгъанын а айталлыкъ туююлме. Болсада, аны юйден тышына чыгъарыргъа жарамазлыгъын барыбыз да билебиз,— кечген этерикбиз деп, хар кимге жайып айлансакъ, башыбызгъа атабызгъа келген кюн келлигин ангылайбыз. Ойнагъанмы этесе, къырал жашырын этерге хазырлагъан ишни айтып айланыргъа къалай жарар? Энди бек башы: биргебизге не зат элтирге керекбиз? Къарачай кече туруп мал, мюлк да къалып кетген хапары барды. Тышына тегюлгенлей. Табу, юслерине адамыча кийим окъуна алалмагъандыла дейдиле. Тейри, анам ол затланы да эшитгенди, алай бек алгъа ашха уллу келлю болмазгъа кереклисин айтханды. Андан сора жан ырысхыны: алтынны, кюмюшню, сыйлы къумачланы, эки-юч кюйюзню да, аллай бирда жатар жерни да унутмазгъа. Аланы бирге къаты къысып, тап чергеп, тебелери уллу кёрюнемезча этерге. Юс кийимлени да ол халда хазырлагъа. Андан сора табакъ-аякъны да мажалларын. Анам, атасы бла экиге айланып тургъан кишини иңгир къарангысында чакъырды да, эки къой сойдурду. Ол кюрешди: «Бир жолгъа эки малны уа нек соясыз?» — деп.

Анга да айтмады анам ишни болушун: «Да къакъ этип

къоймасам, сабийлени аш бла кечиндиралмайма», — деп къойду. Аллай ишле къолундан келген анам, эки къойну этин да тап жарашдырып, танг атхынчы кез къысмай, гыбыт жау хазырлады. Эрттенликде уа юсюнде къан жугъу ал ботасын бла жыйрыгъын тешди да, жуууп, агъырлыкъ-гъа жайды.

Жарлы анама тынчайыргъа къайда заман — эрттенликде юйню тизгинин жыйды, халжаргъа барып ийнекни сауду, ийнекге да, танагъа да, къойчукъланы къалгъанларына да аш салды. Ол да алай эте тургъанлай Геляка да келди бизге, жёбелеп. Кёчюрюуню, къалыуну юсюнден ол да биле эди биз билгенни. Анам жарагъан кюйде жол азыкъ хазырлагъанына къууанды Геляка. Мен анга сейир этдим: кёчюрлюклерин дурус биле эсек барыбыз да жыйылып жиляргъа керекбиз, къычырыкъдан къырып — ашыбызны, сууубузну да унутуп. Геляканы уа къууанганын кёремисе? Угъай, ол гыбыт жауну жетишимли хазырланганына къууана эди. Алай, мени ангылауум бла анга да нек къууанады?!

— Къызчыкъ, бу затларынгы ташаракъгъа букъдур, — деди Геляка гыбытланы кёргюзтюп. — Сакъ болугъуз, сакъларыкъ Аллахды. Э-э къыз, мени бир тынгысыз этип тургъан иш барды.

— Не ишди ол, Геляка? — деди анам.

— Бу иш болуп зат къалса, Аллах айтылгъан жерден кери этсин, сау элибиз бла бир жергеми элтирик болурла?

Алайда анам Геляканы кёзюне къарап тынгылады. Ол соруугъа жауап берирге къолундан келмеди аны. Сёз айтмай, сюеле кетди да, жауурунларын къымылдатып къойду.

— Да алай а болургъа керекди, къызчыкъ...

— Къойчу, Геляка, не игилик этгенди элинг санга? Элни да, аны адамларын да кёрлюгюм окъуна келмейди.

— Тоба де, э-э къыз. Битеу халкъгъа жол чыгъып тургъан заманда, сант сёзлени бош айтаса. Кёрюрге суймей эсенг бар деп, Аллах бизни кибиклени ашырып къояргъа окъуна болур.

— Ашырсын, аман кёзюне жолугъайым.

— Тоба-тоба! Къаллайла сёлешесе? Я уллу Аллах, къызым айтханланы сен кеч.

— Не кеси кесинге шыбыр-шубур этесе, Геляка? — деди анам. — Мен кёлум бла айтама. Аны бизге игилик этерге къолундан келлик эсе — кёчюрмесин — жерибизде, элибизде жашама къойсун. Ма былайда бу сабийлени аталарын артха къайтарсын да, мени кече, кюн да сынап тургъан къыйынлыкъларымдан кери этсин, бизни юсюбюзге юрюп

тургъан адамланы ауузларын тыйсын. Ангыладынгмы, Геляка?

— Къой-къой, балам, сенден да кѣлом чыкъды. Аллах-Аллах, сени кибики адамлары болгъан халкъны кѣчюрмей не этерикдиле!

— Геляка, бар да, айт да, кесинги мында къоярча эт,— деди анам.

— Аллахым сакъласын сизни кибикиени ууларындан... Геляка алайда асыры амалсыз болгъандан, энишге ийилип, мор къатапа жыйрыгъыны этеклерин къагъаргъа, башында тап къысылып тургъан къара къолан гюлмендин тешип, жангыдан къысаргъа кюрешди. Андан сора жукъ да айтмай, чыгып кетди.

* * *

Тотур айны жетинчи кюню болгъаны эсимдеди. Аны эсимде къалгъаны — ол бизни кѣчюрюрден бир кюн алгъа болгъан ишди. Нек эсе да, эрттенликде эртте уяндым. Жукъусурамай турдум тѣшегимден. Эрттенлиги бек ариу эди,— жылы, къанатлыла бир бирге ал бермей жырлайдыла; эл малы да — ууакъ аякълысы, тууары да кюллом, чегет тѣшлеге жайылып, башларына мадар этиуню къайгысын кѣредиле. Эллик быйыл жаз башыны эртте келгенине, тюз маллары ючюн окъуна къууанадыла — хар кимде да бичен арт аягъына таяннганды. Малла бусагъатдача къауданда кечинирге онг табып турсала, кырдык тынгылы чыгып, отлау болгъунчу баш кечиндирликдиле.

Тюзю: эл сабан сюрюрге окъуна хазырды. Алай тотур айында быллай ишни бир заманда да кѣрмеген акъсакъалла сагъышсыз да туююдюле. Жылны бу кезиунде уллу тюрлениуле игиликге туююдюле — ол жашауда сыналгъан шартды. Аны ючюн тынгысыздыла таматала. Болса да, хар ким да жаз башы жумушларын тамамлауу мычмай къолгъа алгъанды: бахчалагъа мешхут чыгъарадыла, тѣгерекни-башны тизгинин жыядыла, мулхар, багуш тѣбелени от салып кюйдюредиле, аланы тютюнлери да бирде къоншулары таба, бирде кѣкге кетеди. Сабап агъачы болгъан аны жарашдырады, эшек, ат иерини кереклисине къарагъанла да бар. Алайда, тийреде, хар ким да: «Эй таланнган, алыкъа эрттеди»,— дей тургъанларынлай, Къужон къойларын къыркъып, алай ашыргъанды Кюлломню отлаууна.

Ол бир уллу юйюрю болгъан киши эди — ишден айыр-ылмагъан, алай бир тизгинсиз, хар заманда сакъалы да жетгенлей туруучу эди. Баям, аны жашы жокъ эди,—

кызлары уа бир залим — уллула, бетлери кьаралдым жылтырауукъла, жырларгъа, тепсерге кюрешген тиши-руула. Тейри, кьарыулу, саулукълу адамла кьюннгенликге, ишлерге хазна сюе болмаз эдиле, бир жол анам жумуш бла жиберип юйлерине жангыз бир кере кирген эдим да, ала асыры тизгинсиз жашагъандан, сейир этер эдинг. Жатхан жерлери жыйылмай, юй тюплери сыйпалмай, бир хыбыж столну юсюнде да кир агъач аякъ, тейри, шимири бир эл болур эди, дагъыда жууулмай атылып тургъан юч-тёрт табакъ, аллай бирда агъач къашыкъ. Юйню тюз да ичине киргенимлей бир мысты ийис ургъан эди да, кеп заманга дери ол эсиме тюшсе, къусарыгъым келмей къалмагъанды.

Мен тешекден кьобуп, бет-кьол жуууп халжаргъа бардым да, анам ийнекни сауул бошагъынчы аны къатында сюелдим, бузоучугъубузну да башындан тутуп: ол ийнекни сауаргъа анамы чырмамасын деп. Къойланы уа анам тешге къыстап тура эди. Ол жумушну этерге бек сюй-юучюме, алай кьбюсюнде эрттенликде кезиуюнде хазна уяналмаучума да, ол ишни анам кеси тындырып кьоюучуду. Бююн а эртте тургъанма деп къууанганлыгъыма, бу жол да жетишалмадым.

Анам да, мен да халжардан бери чыккъаныбызда Къужон арбазда союлип тура эди.

— Кел аурунг, кел, нек эшикдесе, юйге кир,— деди анам.

— Угъай, юйге кирлик туююлме,— деди Къужон, тук басхан кир сакъалын къашый. Аны юч-тёрт жери да жамалып тургъан мамукъ кьнчегини тобукъ орунлары, чолпула кибик, бери тышына чыгъып эдиле, чабырлары да чачылып. Юсюнде, мен кесими таныгъанлы кийген хыбырт акъ тону, башында, тегерегинде жарысы ачылып тургъан къара кьой териден этилген бёркю,— аны халин кьрген адам кызларына айып салмай кьоярыкъ туююл эди. Баям, Къужонну тизгинсизлигине хар ким да юйреннген болур эди ансы, киши жукъ айтып эшитмегенме.

— Майрусхан, былай, берлакъгъа келчи,— деди Къужон, кеси артхаракъгъа тепчий, анама айтырыкъ сьзюн манга эшитдирмез акъылда. Аны анама кьчгюнчюлюкню юсюнден айтырыгъына ишексиз эдим. «Сора битеу эл эшитгенди, кьчюрлюкклери кертиди» — дедим кеси акъылымда.

— Аллах бирди, Къужон, не айтырыгъынгы билеме,— деди анам,— биз да эшитгенбиз ол аман хапарны.

Къужон бизге дери кьолунда ала келген экибутакъ агъач сенегине таянды да, иги кесекге дери тынгылады.

Ол, биягъында этгенича, сакъалын къашыды, жауурунларын ары-бери ийледи.

— Тейри, Майрусхан, эшитген эсенг да иги туйюлдю.

— Да халкъ болгъанлай болурбуз, Къужон. Къыйылыкъ сынаргъа юйренип къалгъанбыз да, тынгылайбыз ансы, жашау бизни талкъыгъа салып ийлегенча этгенди. Бирда кез ачдырмайды, палахны бирини ызындан экинчисин туудуруп тургъан болмаса... Сыйынг да тѣппемде болсун ансы, сабийледен ачымай барсакъ тѣзербиз, не этериксе, жарлы... Кел юйге.

— Сау бол, Майрусхан,— деди Къужон, анам кесине сѣз негер болургъа суймегенише бюсюремегенин билдире, кѣлкъалды ауаз бла.— Жарлы Мухамматны эки жашы да, кичи къарындашы да къазауатда, кесин а красный солдатла жойгъанларына бек кюйдюм. Алай бош угъай, бек кюйдюм. Тышында Гитлер къырып, мында кесибизни киле къырып, быланы бизге не дертлери барды? Сиз, жаш адамла, районга барып бу затны дурусун нек сормайсыз? Тынгылап турсагъыз, бютюнда оу этерикдиле... Тынгыламагъыз. Майрусхан, сен окъууунг, тилинг болгъан эсли адамса. Мени юйюмдеги телиледен хайыр чыгъарыкъ туйюлдю...

Алайда Къужонну айтханлары анама арталлы да ангылашыныусуз эдиле. Ол къартдан жукъ сорургъа да базымай, бир аман хапар айтырыгъын ангылап сын болуп сюеледи, къолунда да челеги бла. Бир кесекден анам челекни манга узатды. Мен аны юйге кийирмедим, коридоргъа салып къойдум. Юйге кирсем, олсагъатда башланыргъа хазыр бола тургъан хапарны эшитмей къалыргъа боллукъ эдим. Анам эс жыйып Къужонга не болгъанын соргъунчу, Геляка да арбазгъа кирди. Ол тюненеги кѣлкъалдысын унутхан болур эди, къызына да, Къужонга да ариу сѣлешди.

— Жашым, келчи бир жъучакълайым,— деди манга да, дуняа бла бир замандан бери кѣрмей тургъан адамын тансыкълагъанча.— Кел бери, эрменлиден туугъан. Мен аны айтханын этдим. Ыннам бир иги, кѣлю бла къучакълады мени. Аны алай этгени манга бек хычыуун кѣрюндю. Къужон сенегини бутакъларын ёрге айландырды да, аны сабын жерге бир-эки кере акъыртынчыкъ къагъып, тынгылауу басып кетип тебиреди.

— Тохта, аурунг, Къужон. Сени хапарынгы ангыламадым. Ангылата барчы,— деп тиледи анам, аны ызындан эки-юч атлам этип.— Не болгъанды Мухамматха? Ким Мухамматды ол кеси да?

Къужон жюришюн тохтатды, алай олсагъат окъуна артха бурулуп, хапар айтып а башламады. Тынгылап турду да, Майрусхан ол нени юсюнден айтыргъын алыкъа билмегенине ийнаннгандан сора, барыбыз да эшитирча айтды:

— Мен ангылагъандан алыкъа элде алай кѐп адам билмейди; солдатла Акъбелланы Мухамматны юйюн къуртхандыла дейдиле. Ма алайда, Хамит улу Азрет таудан тигелеп келеме деп, бизге ишни болушун айтып кетди.

— Не болгъанды, аурунг? — деди Геляка, тынгысызлыгъы санларын адамыча къымылдатыргъа да къоймагъанлай.

— Огъары жанында, элден чыкгъан жерде, агъач къыйыры тала солдатдан топпа-толу хапары барды, — деди Къужон. — Мухаммат, анда, ол уллу ташны тѐбен жанындагъы дорбунда, колхоз сюрюу бла тура эди кюз артындан бери да. Нѐгерлери уа — бирлери кесини атасыны къарындашындан туугъан Иммолат, экинчиси уа — Кѐккѐз улу Шаухал. Айтханларына кѐре, была бир къауум къой да къозлап, мал ашлары да тауусулуп, бек жунчуп болгъандыла. Тѐбениракъда тѐрт-беш гебенлери барды дейдиле. Мухаммат эки эшекге да иер салгъанды да, Иммолатны: «Бичен келтир ансы, бу къозулу къойла къырылып къаладыла», — деп ашыргъанды. Иммолат кетгенди да артха къайтмай къалгъанды. Иш а былай болгъанды:

Иммолат жетер жерине жетгинчи окъуна солдатла муну аллын тыядыла. «Къайрыса, не адамса?» — деп кѐкюрегине ушкок тирейдиле. Орусча билмеген Иммолат алагъа жукъ ангылаталмайды. «Баран, бичен...» — дерге кюрешеди.

Солдатла ол сѐзлени эшитгенлей от болуп къаладыла. «Бандит!» — деп, ушкок къалагъы бла аркъасына да бир-эки кере жетдирип, эки къолун да артха байлап, штабха ашырадыла...

Иммолатны нѐгерлери тынгысыздыла. Энди ала мал къайгъылы окъуна туюлдюле — жукъусуздула эки кюнден бери.

— Сен къошха, малгъа сакъ бол, — дейди Мухаммат Шаухалгъа. — Сакъларыкъ бир Аллах кесиди, не бар эсе да бир уллу къайгъы барды дунияда, жюрегими тынгысызлыгъы ит азабын чекдиреди манга.

— Да, Мухаммат, дунияда бусагъатда бара тургъан урушдан уллу къыйынлыкъ а къайдан табарыкъса? — дейди Шаухал.

Мухаммат ауур сагъыш этди. Ол таукел адамны бети ълген адамны бетине ушады: ол алгъа къара-моргъа тарт-

ды, ызы бла чыммакъ болду — тюз да къагъытча. Ол ба-
шынын ёрге кётюрдю да, Шаухалны бетине умутсуз къарады:

— Тейри, урушдан да уллу къыйынлыкъла болуучудула
жашауда, Аллах сакъласын аллай къыйынлыкъладан ан-
сы,— деди Мухаммат, бу жыл санда да къарамы тауда
кийиклени мараучу кёзлери мудахлыкъдан бла къайгъылы
сагъышладан толуп. — Мен Иммолатны ызындан бир ти-
гелейим, тёзююм къуругъанды.

— Къайтыр, таланган! — деди Шаухал, Мухамматны
жолгъа атланганына артыкъ ыразы болмай. — Былайгъа
келгенден ары, юйге бара кетейим деген болур...

— Угъай, ол тюз боюнлу турмайды. Мени баргъаным
бла къайтханым тенг болур, Аллах айтса. — Мухаммат
ушкогун къолтукъгъа урду да, тышына чыкъды, атха мин-
меди, жаяулай кетди.

Шаухал билмей эди, Мухамматны ахыр жолгъа атлан-
нганын. Алай аны ашыра чыгып, ызындан къарагъанлай
турду. Мухаммат кёзден ташайгъаңдан сора да Шаухал
къошха кирмеди, сюелген жеринден тепмеди кёп заманнга
дери.

...1944 жылны тотур айыны жетинчи кюнюнде Акъбел-
ланы Мухамматха келген кюн къанлы жауума да келме-
син. Кеси ёмюрюнде жаланда адамлагъа игилик этиуюю
жолун сайлай келген Мухаммат, ыспассыз жоюлду. Адам-
лагъа эте келген игилиги да жарамды анга.

Мухаммат, гебенлери болгъан жерге жууукъ барды да,
алайда Иммолатны кёрмейди. Эшекле уа экиси да бир ге-
бенни къатында, иерлери да юслеринде.

— Иммолат, къайдаса?! — деп къычырды Мухаммат. —
Иммолат!

Мухамматны тауушу экинчи кере кючден чыкъды. Алай
солдатла уа алайгъа бек терк чыкъдыла, къайдан чыкъ-
дыла эселе да. Ала Мухамматны тегерегинден алдыла.
Ушкогун бир жанына быргъарын къаты изледиле. «Была
бизникиле ушайдыла да, не этедиле, ант ызларындан бол-
лукъла»,— деди Мухаммат. Кёлсюзлюк а этмеди. Ол
Къызыл Аскерни солдатлары анга хата этмезликлерине
ийнанып эди.

— Кёлларынгы ёрге кётюр! — деп, бир офицер къан-
къазауат этип къычырды. Алай Мухаммат анга «бой»
салмады. Ангыламай эди аны не айтханын.

Дагъыда къычырды офицер. Мухаммат а арба жолну
тюз ортасында сюеледи. Ушкогун а къолтукъ тюбюне сукъ-
гъанлай турады. Энди ол сюелген жеринден тепмейди.
Совет солдатлагъа кесин ким болгъанын ангылатыргъа
къолундан келмейди,— сёлеширге, къымылдаргъа да онгу

жокъ. Солдатла не кѣп эселе да, Мухамматны къатына барыргъа бир жангызы да базынмайды. Ол тамагъы къарылгъынчы къычырып кюрешген офицер окъуна, Мухамматны ушкогун сыйырыгъыз, къолларын артына байлагъыз деп, кишиге буйрукъ бермейди. Аны арсарлыгъы солдатлагъа да белгисизди.

— Не этесиз, не болгъанды? — деп сорду Мухаммат тау тилде. — Не от тюшгенди юйюгюзге? Мен бандит туйюлме! — Мухаммат ол оюм эсине тюшгенине къууанды. Солдатла аны сѣюне эс бурмагъан сунуп:

— Мен бандит туйюлме! — деди дагъыда.

Солдатла бир бирлерине къарадыла. Алай терк окъуна къарамларын дагъыда Мухаммат таба бурдула. Бу туксакъал къарт бла жубана тургъанлары кеслерине ачыу тийди. Не тукъум ишди бу: тогъуз-он адам жангыз таулу къартха бой салдыралмай тургъанлары.

Мухаммат кенг жауурунлу, ёсюмлю адамды. Буруну узун, кѣзлери уллула, бети къатангы, билек, бут кючу уа алыкъа хайт деген жашланы кючлерине тенгди. Мухаммат ушкогун къолуна алды да, къалагъын жерге тиреди. Ол заманда Мухаммат аны быргъысына кѣз жетдирди. Мухаммат алай этгенде, солдатла къайгъыгъа къалдыла. Офицер не зат эсе да айтды да, солдатла ушкокларын Мухаммат таба бурдула.

— Жанынгы сау къалырын сие эсенг, ушкогунгу бир жанына быргъа да, бери, бизни таба атла, тууар! — деди офицер. Алай, биягъы Мухаммат бир зат да ангыламады.

«Тейри, къарайма да, былада мен этген умут жокъду, аналарын аллыкълада, — деди Мухаммат кеси акъылында. Былай ыспассыз жоулгъан а кишилик туйюлдю...»

— Не излейсиз менден? — деп, Мухаммат бу жол хыныракъ окъуна сѣлешди. — Айтып ангылатхан этигиз не керек эсе да? — Мухаммат сѣлеше туруп, онг къолун ёрге кѣтюрдю. Дагъыда терк окъуна энишге бошлады.

Энди уа офицерни таза да типискиге къалгъаны ангылашынды. Тегерегине тынгысыз болуп къарады. Олсагъатда душманлары аланы тегереклерин къуршаларыкъларына ишексиз болду да, не да этип, алайдан мычымай бир жанына таяргъа кереклисин ангылады. Алайда къолгъа тюшген таулуну къаплап кетселе, ызындан къайгъысы чыгъар деп да къоркъадыла, къоюп кетселе да къалай болсун — нѣгерлерине хапар берип, ала да ызларындан жетип, аман кюнлерин келтирирле деп да къоркъады офицер. Мухаммат ушкогун бир жанына атып, къолларын ёрге кѣтюрюп тохтаса, была муну сюрюп элге тигелетирикдиле. Болсада Мухамматда аллай умут жокъду. Бек аман сакъ сюеледи.

Солдатла да алыкѡа ушкокларын Мухамматны юсуне буруп турадыла, сампалларына жабышып. Офицер эркинлик бергенлей, жарлы таулуну юсуне от жаудурлукѡдула. Алада хатер кѡалмагѡаны толу ангылашынып турады. Бетлерине огѡурсузлукѡну ууу жайылгѡанды. Биягѡы офицер буйрукѡ берди да, солдатла ушкокларын артха тутдула. Ол заманда Мухаммат солууун теренден алды. Алай ичи уа буз болгѡанлай турады. Олсагѡатда кесин ол дунягѡа хазырлагѡан адамны кѡоллары, аяклары да суууп кѡалгѡанларын Мухаммат кеси да сизди. Аны алайда алай бир учузлукѡ сынагѡаны ёлюмден да кѡыйын кёрюндю. Кесин таныгѡанлы кѡозуну ауузундан чёп юзмеген кишини, колхозну ишин кѡюуп, адамыча, бир кечени тынчайып тёшегинде жатмагѡан адамны совет солдатла илишанига алып турсала, аны аягѡы, кѡолу сууумай не этерикди, ачудан жүреги жарылыргѡа жетмей не этерикди?!

— Мен коммунистме! — деп кычырды ахырында Мухаммат. Ол башын ёрге кётюрюп, табийгѡатны тансыкѡлады. Ахыр кере кёре тургѡанынмы сизди: тауланы, ташланы, кѡалын агѡачны да тансыкѡлады ол. Мухаммат Кязимни «Кѡыйынлыкѡ кѡалыубаладан кѡалгѡанды, амал жокѡ, ол бек терен орналгѡанды» — деген тизгинлерин да эсине тюшюрдю. Ол Кязимни кёп назмуларын кёлунден биледи. Кѡошда ингир сайын аланы нёгерлерине, кёзлерин да кысып, Кзуранны окѡугѡанча окѡугѡанлай туруучуду. «Тейри, Хажы, кѡыйынлыкѡ теренде угѡай, бюгюн тюз богѡурдагѡыбыздан буугѡанлай окѡуна турады, солууубузну алыргѡа кѡоймай, — деди Мухаммат. — Хажы, сен айтханлай, палах тау тарлада жолну тынч таба кёреме да. Тейри адамы, бюгюн а кыртыды ишим. Да Аллахны кѡолундабыз, не этериксе, буюрулгѡанындан кѡутулургѡа онг жокѡ... Барысы да урушну хатасы. Алай бу не ишти, ит иесин танымаз дегенлей. Бизни да бардыла урушда кѡан тёге айланган адамларыбыз. Бирда болмай эсе, аланы бетлерин этигиз... Кѡарайма да, ол жарлы Иммолатны да была кѡапхан болурла. Хау, анга сёз жокѡду. Эшеклери былайда, кеси уа — жокѡ. Ёлтюрюп, элтип кѡаядан энишге атып кѡойгѡандыла, итден туугѡанла...»

Алайда Мухаммат ол сёзлени кеси кесине шыбырдагѡанында, жүрегине кертиси бла да бир уллу кѡоркѡуу тюшдю. Иммолатны ёлтюргендиле, кесин да ёлтюрлюклерине толу ийнанды. «Была нек туралла, ишлерин этмей?» — деп да аны ючюн айтды.

Жарлы Мухаммат, бу жол ачыкѡ сизди жашаууну такѡыйкѡбаларын санай тургѡанын. Ол, хар заманда да таукеллиги бла таныла келген киши сёзюн ангылаталса,

жан татлыды, тилерикди «ёлтюрмегиз» деп. Болалмайды. Къолу, башы бла бир затла ангылатырыкъ эди, алай ол аз да кымылдагъанлай, ушкогуна узалгъан сунуп, солдатла сагъайып тохтайдыла.

«Кет, ушкогуму да къолларына тутдурайым да, элге сюрсюле. Анда айтырла мени тюз адам болгъанымы»,— деди Мухаммат. Андан башха къарыу къалмагъанды. Солдатла да анга аралгъанлай, ол да ингирге дери алайда сын къатханлаймы турлукъду. Мухаммат ушкогун къолуна алды. Алай тюз олсагъатчыкъда офицерни керохуну огъу Мухамматны жюрегинде суууду.

Ол жолгъа бауурундан тюшюп сойланды. Мухаммат жерни сау адам къучакълагъанча къучакълады — аны «бауурун» жаякъ жылыуу бла жылыта. Ол тамбла дуняда бир инсан да сынамагъан кыйынлыкъны — кечгюнчюлюкню азабын сынаргъа тюшеригин ангыласа, топуракъ юлюшюн туугъан журтунда тапханына къууанып окъуна къоярыкъ болур эди. Алай ол турду арба жолда бауурундан тюшгенлей, асыраргъа адам табылмай,— къаргъышда айтылгъанча, «игини ёлюмю — амандан» дегенлей болду.

Къужонну тынгысыз хапары бек алгъа кесин амалсыз этди, олсагъатдан солдатла келип, аны да ортагъа аллыкъча, тегерегине амалсыз болуп къарады. Сора биреу ызындан къуугъанча, бизни арбаздан тышына чыгъып кетди.

* * *

Кечер кюнубюзню кечесинде бир татлы жукъладыкъ барыбыз да. Геляка да къолгъа алыр затчыкъларын бирда къоймай аллында кюн бизге келтиргенди. Кече да бизде къалгъанды, мен аны аягъындан кирип жатханма. Алай эрттенлиги кечеги тынчлыгъыбызны унутдурду — алгъа тѳбенниги бир къаты урду да, былай сызгъыргъан тауушу къулакъланы сасытды. Жаз башында жел терк-терк урса, жерни кепчитген этеди деп эшитгенме къартладан. Жер заманында кепчиге уа — урлукъ салыргъа, жоллада жюрюрге да тынч. Алай бюгюнню жел а алайгъа ушамай эди; ол эрттенликде-эртте элге къуугъун киргенча кирди, жияуу-сийыты бла. Кечюп Къыргъызстаннга баргъаныбызда кѳргенбиз аллай жияуу; адам ёлсе, кыргъызлы кишиле бушууу болгъан арбазгъа узакъдан сарын этип кире эдиле,— аланы кѳбюсюню жияуулары жалгъан жияуу эди — кѳзлеринден жиямукъ чыкъмагъан жияуу ол не тукъум жияуду? Баям, ол кыргъызлыланы ата-бабаларындан къала келген адетлери болур эди.

Жел алай къаты ургъанда, къоншуда Шамшудинланы

юйню башындан кѳошунла чартлап-чартлап тюшдюле жерге. Аны алай болгъанына кѳууандым. Да ала уа кѳуру бизге аманлыкъ этип нек турадыла да. Алайлай бизни юйню башындан да сызылып тюшдю эки кѳошун. Аланы бирлери ийнек саууп, башын энишге этип, бетин желден кѳоруулай келген анамы башына тиерге аздан кѳалды.. Алай болса эшигибиз жабыллыкъ эди — кѳарар, болушур адамыбыз да болмай. Болсада, алгъа мен анамы ачымай кѳалгъанына кѳууандым, андан сора эсиме тюшдю кесибизге келлик кѳыйынлыкъ.

— Ой Майрусхан, элни бирда кѳоймай машиналагъа миндирип, энишге ашырып келедиле дейдиле. Турмагъыз, тизгинигизни жыйыгъыз,— деп кѳычырды Кѳужон, бизни зехлерибизге жууукъ келип, алгъындан эсе кесин ақъыллы да, этимли да, жигит да кѳргюзтюрге кюрешип. — Турмагъыз. Мени болушлугъум керек эсе, айтхан этигиз.

Жел Кѳужонну ауазын ауузундан чыгъар-чыкъмаз учуруп, алып кете эди. Болсада биз а эшите эдик аны айтханын.

— Биз хазырбыз,— деди анам. Алай аны айтханын Кѳужон эшитмеди — анам акъыртынчыкъ сѳелешген эди, кесин кеси бла ушакъ этгенча. Сора жел да алай сынсый, улуй тургъанлай, анам ийнекни, кѳойланы да халжардан чыгъарып, хастан кибикни ичине бошлады да, арт асырауубузгъа кѳалып тургъан биченчигибизни ашамагъа кѳойду. Бузоуну да анасындан айырмады.

Кѳужонну халине кѳарадым да, биз аны сѳэюн эшитмеген, ангыламагъан суннган болур эди, зехни баш агъачыны кѳыйырын жерге бошлап, экинчи агъачыны юсю бла кючден атлай, арбазгъа кирди. Ол кезиучюкде Геляка да юйден коридоргъа чыкъды.

— Охо, Мисирхан, сен да мындамыса? — деди Кѳужон, ташдан жонулуп ишленген атлауучла бла коридоргъа ёрлей. — Оллахий, лязим, халкъны башына уллу кѳыйынлыкъ тюшгенди,— деди Кѳужон. — Бу не ишди?

— Биз билген жокъду, аурунг,— деди Геляка.

— Кѳалай билмейсиз, жолгъа хаппа-хазыр болуп турасыз да,— деди Кѳужон, эшикден юйню ичине кѳарап, бир бири юслерине кѳаланып тургъан тѳююмчеклени, машокланы, чемоданланы эслеп. — Тюзлюк ёмюрде да болмагъанды, э, ким эсе да эрттеден окъуна айтып, сизни жолгъа хазырлагъанды. Бизникиле уа хар затларын энди жыйышдырыргъа кюреше турадыла. Кѳарагъыз бу сейирге...

Кѳужон алайда андан сора жукъ айтмай, атлауучладан сакъ тюше, юйюне кетип тебирегенлей анам ызындан

сёлешди да, бир кесек сабыр болурун тиледи. Сора айтды:

— Къужон, жолда, къолда къалай боллугъубузну киши билмейди, бизде төрт-беш машок мирзеу къалады юйде. Кёлюнге бир тюрлю бир зат келмесин, элталгъанынгы элт да, биргегизге ала барыгъыз.

Ол алгъа туракълады. Ызы бла артха къайтды да:

— Оллахий, Майрусхан, тюз айтаса, бизден сен акъыллыса, Аллах къызгъанмасын,— деди. — Тюз оноуду, мында къалып къалгъандан эсе, ол игиди. Тейри, мирзеу бир заманда да артыкълыкъ этмез...

Къужон юйге кирди да, гёш ичинде машокла бла, къапчыкъла бла мирзеуню кёрюп, кёзлери чыгъаргъа жетишди,— аны юйюне ёмюрде да кирген болмаз аллай бир мирзеу. Къужон машокланы, къапчыкъланы барысын да элтирге сюеди юйюне. Алай «быллай бир ырысхыны манга саулай берип къоймазла» деген акъыл келди башына. Сора энишге ийилип бир залим сары машокну ёрге сюеди да, аны эки къолу бла кётюрюп, онг тобугъун да болушлукъгъа тутуп, эшикге чыгъарып коридорну къыйырына салды. Ызы бла уа кеси атлауучла бла, биягъындача, энишге сакъ тюшюп, машокну алып жюн машокну атханча имбашына атып кетди. Ол да зехледен ары чыгъаргъа, алайгъа бир уллу машина келип тохтады. Ары дери мен элге аллай залим машина келип кёрмегенме. Гулласы да бир бийик, шофер миннген жери да алай. Машинадан төрт солдат, шофер олтургъан жерден да бир офицер секиришип тюшдюле. Экеулен Къужонну машогун имбашындан алдыла да, экиси эки жанындан тутуп, ары-бери силдей кетип, машинагъа атдыла. Ол заманда Къужон хахайдан къырды.

— Аллах юйюгюзню къурутуп къоярыкъ, ол мени мирзеумдю, бери тюшюрюгюз! — деди. Солдатла аны айтханына магъана бермедиле. Шофергъа айтып, машинаны арт жанын арбазгъа бурдурдула. Къужон а бютюнда хахай этди.

— Къужон, аллай бир къайгъы этме, кел да башха машок ол юйдеди, аны ал,— деди анам.

— Угъай, Майрусхан, манга башха машок керек туюлдю. Кесими машогуму берсинле.

— Да не башхалыгъы барды муну?

— Барды. Кесими машогуму алыргъа сюеме. Башха машок керек туюлдю...

Анам солдатланы къатларына барды да, орус тилин ачды. Ол ала машинагъа атхан машок Кужоннукъу бол-

гъанын ангылатды. Юйю толу адамы болгъанын да айтды. Ол солдатла уа бир иги адамла: экеулен машинаны кю-бюрюне миндиле да, андан машокну алып, Къужонну имбашына салдыла. Къужон орам бла угъай, бахчала ичи бла кетди юйю таба. Ол мытыр адамны баргъанын кёрсенг сейир этер эдинг — ызындан къуусанг жетмез эдинг.

Юйде биз хазыр этген хапчукну солдатла къыйынлыгъын бизге жетдирмей жюкледиле машинагъа. Солдатла гёшге кирдиле да, анда дагъыда мирзеуден толу эки къапчыкъны чыгъарып машинагъа атдыла. Биреулен а адам саныбызны чотха алды, ким къайсы жылда туугъанын да жазып. Ала бизден сора да тийреде юч юйюрню хапчугун жюкледиле ол машинагъа. Шамшудинлары бизни бла бирге тюшгенлерине жарсыдым. Анам да аланы бир адамларына сёлешмеди, бирси къоншуларыбызгъа уа жюрек халаллыгъын ангылата барады, сёзю, кёзю-къашы бла да. Алай Геляка да, дагъыда бир къарт къатын да асыры сытылгъандан, аман сагъатлы этип барадыла. Ол жел тохтап, энди уа жауун согъуп башлагъанды. Алай адамланы къайгъылары ол сууукъ жауун берген къыйынлыкъны сансыз окъуна этдиреди. Анам, атамы жамычысын алып чыкъгъан эди да, машинада сабийлени бир жерчикге олтуртду да, жамычыны юсюбюзге жапды. Шамшудинни чыккыр жашы тюз да къатыма келип олтургъанды да, муш-муш этип жанымдан тойдургъанды.

Мен анга жингиригим бла къатылып, алайдан кетерин изледим. Алай ол да жингириги бла къабыргъама иги да ачытырча окъуна къатылды. Мен эки къолум бла тюртдюм аны. Ол а онг къолу бла бууунумдан тутду да, алай къаты къысды, итден туугъан, асыры ачитхандан, тёзалмай, башымы энишге этип, къолундан къапдым. Ол, алай къаты къапханымда да тёзюп къойду, тауушун чыгъармай, бууунуму уа жиберди, сыфатсыз.

— Мен жамычыны тюбюнде барыргъа сюмейме,— дедим анамы къулагъына шыбырдап. — Мен тегерекге къарап барыргъа сюеме...

Анамы жаулугъу, жыйрыгъы да жибип эдиле, жауун алыкъа тохтамагъанды, алай сел а болгъанды. Анам, къолу бла башымы сылай: «Анда тур, бусагъат жибип, халек боллукъса»,— деди. Мен аны айтханын этмедим,— боюнуму ёрге созуп алгъа къарадым да — дуня бла бир машинаны кёрдюм. Барысы да бизни элтип баргъан машинача машинала,— уллула, бир огъурсуз тауушлары барды кеслерини да. Ала тизгин тохтап барадыла. Артха айланып къарагъанымда — бизни ызыбыздан да кёп машина келе

тургъанларын кёрдюм. «Ох анасыны, къайдан чыкъгъан болур быллай бир машина!» — деп шыбырдадым кеси кесиме. Мен ол машиналаны кеплюклерине сейирсине кетип, бизни кечюрюп, къайры эсе да бирге алып баргъанларын иш да унутдум. Къабарты элдеде адамла — уллусу, гитчеси да орамлагъа чыгъып къарайдыла бу сейирлик кечюрюлюуге. Аланы араларында да бардыла ачыкъ сарнап жилигъанла. Мен кесим ол затны Хадаужукъ къабакъда, Бахсан къалада, Къызбурунланы ючюсюнде да кёрдюм.

Машинада баргъанла уа тынгылай эдиле, жилигъандан, сытылгъандан арып. Энди аланы орунларына кёк жилигъды — жауун тохтамайды. Машинагъа минерге юйренмеген къартла, аны чайкъагъанын кетюралмай, аман сагъатлы болуп баргъанлары кёрюшоп турады. Бизни Геляканы да бети чыммакъ болгъанды, — ол сёз айтмай, къарамын энишге бошлагъанлай барады, баям, алай этмегенлей алгъа неда артха къараса башы-кёзю тегерек айлана болур эди. Бир кесекден мени да кёлюм бокъланады да, къусарыгъым келип, халек болдум. Аны себепли башымы анамы тобукъларына салып, кёзлерими кыаты къысдым. Андан сора бир кесек эс тапдым. Гелякада уа тюрлениу жокъду — бусагъатчыкъда мен сынагъан кыйынлыкъны ол да сынап баргъаны сылтаусузду. Алай менде анга болушур къарыу жокъду — башымы ёрге кетюргенимлей, биягъындача, кёлюм бокъланады. Алай анам анга нек эс бурмайды? Анасы алай онгсуз болуп келгенин къалай ангыламайды, — мен окъуна ангылайма да аны хали тап болмагъанын. Болсада анам киши къайгъылы болмаз эди: юч сабийи, къарт анасы — кыйын жолоучулукъда аланы ауаралары башын алсала... аны ючюн кёреди эки кёзю мутхуз, къайдагъысын, къайры баргъанын да унутуп. Не бек аякъ тиреп кюрешсе да, атамы хатасындан къайда да намысы алгъынча жюрюмезлигин ангылайды. Ол алай тынч жюк туююлдо тиширыугъа. Бирде анам элден кетип баргъанын сансыз этгенча окъуна кёрюнеди, — юсюне сюелип: «Сени эринг Советский властыны къаллы жаууду», — деген ачы аууазладан бир кесек тынчайыр. Алай Шамшудинни юйюрю окъуна тамамды бизни ёмюрден ахыргъа аман сагъатлы этип жашатыргъа — ол юйюрню хар адамыны ауузундан башхалагъа уу жайылгъанлай турады. Дагъыда келип, бизни бла бир машинагъа тюшгендиле итден туугъанла. Машинагъа миннгенли да бир кёз-къаш бермейдиле. Анам да аланы адамгъа санамагъанын ангылап турама: «сиз — ким, мен — ким» деген акъылдады. Болсада атамы юсюнден эсгериулеру уа жюрегин ачыта-

дыла. Атам кесине, адамларына да быллай бир кыйынлык нек келтирирге керек эди?! «Таулу улуну мындан эсе ёлюп кетгени кёп да иги эди»,— дегенин эшитгенме анамы. Қим биледи, ол алай жанындан тойгандан окъуна айта болур эди, алай, дунягъа жаратылгъан адам эрттекеч болса да ёлжук эсе да, башхалагъа кыйынлык сынатмай кетсин ары — жаханымге, жаннетге барлык эсе да. Анга ол алай иги да болмаз, алай ызында къалгъанлагъа уа бедиш ишледен эсе ол мажалды. Сёз ючюн, атам инсан урушну заманында жоюлгъу эди, бизни бу кюннге къалдыргъандан эсе, эндиге дери унутуллук эди. Мен да андан — Совет властыны душманындан угъай, бир иги кишиден жаратылып эдим: бююн да, тамбла да аны бла махтанып айланырча.

Аллай сёзлени айтхан угъай, акъылгъа келтирирге окъуна айыпды,— жаныбыздан тойганбыз. Атам тутулгъанлы биз сынагъанны къанлым да сынамысын. Халкъны бырнак этгени уа бар кыйынлыкларыбызны да унутдурады. Баям, кёл кенгдиргенден угъай, къоркъгъандан жүрүтедиле кеслерин алай. «Аллай адамла бла — Хажини юйюрю бла къазанлашмагъыз» — деп окъуна айта болурла. Ызыбыздан къуш-муш этгенле да бардыла, сёзлерин бизге эшитдирмегенлей. Да сора андан эсе ёлюп кетген иги туюлмюдю. Алыкъа ким биледи, кёчюп баргъан жерибизде бизни бютунда бек ырбыннга тыярыкъ эселе уа — бу биргебизге баргъанла жаярла бизни юсюбюзден хапарны. Сора сени ёмюрлеринде танымагъан адамла бет этип кюреширик туюлмюле. Урушда адамлары къан теге тургъан адамла, мени атам бандит болгъанын билселе — игилик этерик туюлмюле.

Анамы жүрегин ма ол сагъышла ачытадыла, ачыкъ жарагъа туз къуйгъанча ачытадыла. Айхай, бир кесек эс тапдырырча мадар а жокъду.

* * *

Поездге Шамшудинланы да бизни бла бирге миндирдиле. Аладан адам бизни хапчукларыбызны жүоклерге окъуна болушмады, анам машокланы кеси кётюрюрге кюрешгенинде, солдатла жетдиле да анга болушдула. Эки солдат, оллахий, бирлери юзбекли эди, бизни сёзюбюзню ангылагъан жаш, кеси вагоннга минип, бизни хапчукларыбызны тап жерге орнашдырып, сора алгъа ыинамы, аны ызындан бизни миндирди ары. Кертиси бла окъуна, бизге табыракъ жери туюлмю вагонну — эшик юсюнден, аякъ туюпден да бир жаныракъ.

Алай Геляканы мудахлыгы жаныбызны ашагъанлай турады. Ол сѣлешген окъуна этмейди бизге, бети бирде чыммакъ, бирде къара кесеу болуп тургъан болмаса. Тирри, жигит адам эди Геляка, юйден чыгып кетгенли уа айтып тауусмазча тюрленип къалгъанды. Ол да тѣшек болуп анамы юсюне тюшсе — сау кѣрейим, бизге уллу къыйынлыкъ келликди. Геляка бизни юйге келсе Фаризатны бла Софияны эркетгенден суйгени болмаучу эди да, жолоучу болгъанлы ала бла адамыча сѣлешген окъуна этмейди. Анам анга къайгы этгенлей, юсюне ѓлгенлей келеди, биз а — мен да, къызла да жукъ сормаи келебиз. Жарсыгъаныбызны уа чеги жокъду.

Вагоннга аш келтирип, бизни да юлюшюбюзню бердиде. Ал кюнледе къырал берген ашха къолу бла окъуна тиймегенди Геляка. Анам да алай. Тонгуз эт неда тонгуз жау къатышдыргъан болурла деп къоркъадыла. Биз — сабийле, бек татлыкъсынып басабыз. Тюкен, базар ашха юйренмегенден туююл эсе, хобустаны сууда биширип бергенлери окъуна — бал, жау бла этилген ашарыкъдан окъуна татыулу кѣрюнеди. Анам жол азыгыбыздан хар кимге юлюш эте кетгенди да, гыбыт жауубуз бек энишге тюшгенди. Ол тауусулса къыйналлыгыбызны билеме — жаланда къырал берген аш бла кечинмеклик бек къыйын боллукъду. Геляка да, анам да анымы ангыладыла, огъесе эфендини фатыуасына бойму салдыла — къырал берген ашдан да тата башлагъандыла. «Къыйынлыкъда аш айырыргъа кереклиси жокъду, — дегенди бизни вагонда келген гырхысакъал, бир аягы акъсакъ эфенди. — Быллай заманда уллу Аллах кесини умметинден болгъан адам не зат ашаса да, борч салмайды. Аны эсигизде тутугъуз». Тейри, Геляка хобуста шорпаны жаратхан окъуна этди. Ол бир кюн къанжал табакъ толу шорпаны ичди да: «Ох-ох, хатхум бир жумушады», — деп окъуна айтды.

Андан сора кѣзлери иги да жарыдыла. Бир тохтагъан жерибизде анам аны тышына чыгъарып да къайтды... Аллахха минг кере шукур болсун, бизни бла да сѣлешип башлады Геляка. Баям, анга жаланда хобуста шорпа дарманлыкъ этген болмаз эди — Аллахны жаны ауругъанды бизге, анама уа бютюнда. Ол, бу вагонда ауругъанла, ѓлгенле да бардыла деген сѣзле терк-терк эшитиледиле. Саусуланы, ѓлгенлени атларын айтып эсгергенле да бардыла. «Аллах бирди, Мисирханны да ауушхан хапары барды, — деди Шамшудинни къатыны, хар ким да эшитирча ауазын кѣтюрюп сѣлеше. — Ма биягъында тохтагъаныбызда аланы биргелерине келген Жансарай айтханды...»

— Тохта, Токашны къатыны Мисирхангамы айтаса? —

деп сорду биз жолгъа чыккыганлы да эшикни кыатында төрт гуппушчукъ болуп, тынгылауну басып келген жашаулу эр киши. Мен таныгъан адам туююлду. Нальчикде кыошулганды ол бизге.

— Хау, Малкыарланы Токашны кыатымы Мисирханнга айтама.

— Тоба-тоба, бек жарсыдым, тейри. Уллу Аллах жаннет ахлусу этси.. Ала да кыыйынлыкъ сынар ючюн кыалмадыла. Ол мамыр Токашны тутдула да жойдула кыартлыгында, хайт деген эки жашы урушда, саулары, шаулары да белгисиз... Ой, кючюнг уллу Аллах, барыбыз да сени кыолунгдабыз, бу жарлы халкыгъа быллай бир зарауатлыкъ сынатма. Тейри, Мисирхан кеси да алыкыа жаш адам эди,— эки жыйырма бла тогъуз-он жылдан кеп бола болмаз эди. Аны тамата кыызы Мариям бла мени кичи эгечим Майсаран бир жыллыкыладыла. Майсаранны жыйырма бла тогъуз жылы толлукыду кюз артында.

— Аллах бирди, жыл санындан хапарым жокыду, алай адамлыкына уа бирда киши шарайып табарыкы туююл эди. Жаннетли болсун, харип. Жашларын, эрин сакылай кез жауларындан бошагъан эди. Ол дунясы кенг болсун,— деди Шамшудинни кыатыны. Аны адамгъа жарсый билгенине сейир этдим. Анга, кыалай эсе да, жюрегим бир кесек жумушагъан окыуна этди. Ким биледи, Шамшудин бла сабийлери ит адамла болгъанлыкыгъа, бу керти да иги адам эсе уа? Кёремисе, Мисирханнга кыаллай бир жарсып кетди бююнлю. Анам да ыразы болгъанча кёрюндю анга. Башын ёрге кётюрюп, аны таба кыарагъанында эследим ол ышанны. Анамы бетинде бир хычыуунлукыну сездим. Мисирханны ол да, Геляка да иги таныгъанлары себепли, ала бек жарсыдыла.

— Ол уллу юйюрден Шаухал жангыз кеси атылып кыалды,— деди Геляка. — Мариямлары башха поезд бла кетген хапарлары барды, гитче кыызлары да ауруп, кыайда эсе да больницада атылып кыалганды дейдиле.

— Аллах-аллах, заман адам баласын ийлер ючюн кыоймады,— деди анам. — Мындан аманындан да сен сакыла.

— Ой, аурууунгу алайым, эфенди, ол жарлы Мисирханнга бир дууа алдыр,— деди Геляка. — Айып этме, эр кишиле этерик оноуну боюнума алгъаным ючюн.

— Ой, Аллах айып этмесин, бизни акылыбызгъа келмеген ишни акылыбызгъа салгъанынг ючюн, бек сау бол. Амин!

Эфенди Мисирхан ючюн дууа алдырды. Ызы бла уа жолда ёлгенлени барысы ючюн да. Ол ишге вагонда адам-

ланы барысы да бек ыразы болдула. Дууа уа, дурус эсе, туйюл эсе да билмейме, барыбыз да тутханбыз — сабий-ле, тиширыула да. Уллу жангылыч иш этген болмаз эдик ансы, эфенди жукъ айтмады.

* * *

Ол кюн ингирлик башха кюнледен эсе терк келгенча кёрюндю манга. Къарап-къарагъынчы къарангы да, сууукъ да болуп къалды. Бир бирле ушакъларын къыздырып келедиле. Ала ингир къарангысын, сууукълукъну да сезмеген сунама. Анам ёрге туруп, фанер чыракъны жандырып ёрге такъды, вагонну ичи бир кесек жарыды. Сууукъ а бекден-бек бола барабыз. Тейри, къайры эсе да къыш бир къаты тутхан жерге жетген болур эдик. Биз битеу юйюрюбюз бла жамычы тюбюне кирдик. Биягъы Геляка ингирликге бир кесек тюрленнгенге ушайды. Башын ичи нартюхден толу къапчыкъгъа салып, ынчхагъан таушун бизге билдирмезге кюрешип барады. Поездни чархларыны тхар-тухур тауушлары бир-бирде аны ынчхагъанын бизге эшитдирмейдиле. Геляканы ынчхагъанын жаланда мен кесим эшитген сунама; анам жамычы тюбюне киргенлей къалкъып къалгъанды. Фаризат бла София да жукълалдыла. Ыннаны амалсызлыгъын ангылап турама, алай не болгъанды деп а сормайма. Тынгылагъанымы магъанасын кесим да ангыламайма. Бир жол атамы сокъур чегиси ауругъанда кёргенме адамны алай къылдыксыз ынчхагъанын. Геляка да, ол заманда атам къалай амалсыз болгъан эсе да, тюз алай къыйналады. Атамы кече бла Бахсан къалагъа элтип, операция этдирген эдиле да, эки ыйыкъдан анадан туума сау болуп къайтхан эди. Энди Гелякагъа уа не амал? Аны да сокъур чегиси ауруй эсе уа? Къайры элтириксе, не бла болушурукъса?

— Ой анам, мен жарлы, болалмайма,— деди Геляка. — Аны ауузундан ургъан къызыу хауа бетими жылытхан окъуна эди. — Къызчыкъ, ауузум толу бир суу уртлат... Ёлеме.

Анам жукълайды, Геляка уа ауруу къызыуун кётюралмай, кеси кесин ашайды. «Къызчыкъ, суу уртлат...» Къызчыгъы ол къайгъылы туйюлдю.

Мен жамычы тюбюнден чыкъдым да арлакъда, мюйюшде, ичинде суу болгъан къумгъанны келтирип, аны быргъысын Геляканы ауузуна жууукъ элтдим да: «Ма Геляка, суу келтирдим, ич», — дедим. Ол башын ёрге кётюралмады, тюз да таянып тургъан формасында къумгъанны быргъысын мени болушлугъум бла ауузуна элтди. Геляка бир

солумагъанлай ичгенлей турду ол суудан, тѣгюлгени жаякъ жанлары бла бара. Геляка бек кѣп суу ичди. Андан сора къолларын энишге бошлады да, теренден солуду. Ол заманда аны бурун жанлары агъардыла, бурун тешиклери да алгъындан эсе кенгирек болгъанча кѣрюндю манга. Ол затланы чыракъ жарыкъда эследим. Алай кѣзлери мутхуз эдиле — биз баргъан вагонну ичича.

— Къызчыкъ, къайдаса, мен ъле турама,— деди Геляка. — Солман, ананг къайдады? Мен ъле турама...

Ол сѣзлени эшитгенимлей тилим тутулгъанча болдум. Санларым ишлемейдиле. Къолуму узатып анамы окъуна уяталмай турама. Геляка бекден-бек ынчхайды, мен асылхыр адамча жеримден тепмей турама. Бир сейирим, вагонда бирси адамладамы эшитмейдиле анамы алай къаты ынчхагъанын? Хапар айтхан айтады, айтмагъанла да тынгылауну басханлай келедиле — хар кимни кеси къайгысы, кеси сагъышы. Энди, гюняхлары кеслерини болсун, Геляканы алай таралгъанын билселе, анга болушургъа кюреширикле кѣпдюле. Алай, бу не ишди, алыкъа анга киши эс бурмайды.

— Ой анам, мен жарлы,— деди Геляка,— къызчыкъ, нек уянмайса? Мен ъле турама.

Кѣрюп турама, Шамшудин къатыны ол огъурсуз ауазгъа сагъайды. Сора хазна солуун да алмай, дагъыда къулакъ салып тынгылады.

— Солман, къайры кѣрудунг? Уят анангы,— деди Геляка, къол бармакълары бла къапчыкъны тырнай. — Анангы уят...

Шамшудинни къатыны бизни къатыбызгъа келди да:

— Геляка (битеу тийре Геляка деучюдю анга), не этесе, харип? — деди. — Бусагъатда саппа-сау эдинг да, не болуп къалды санга? — Ол онг къолун Геляканы мангылайына салды.

— Ах кюнюм, къоюп кетесе да! — деди Шамшудинни къатыны. — Ол халкъны къозгъады. Ол заманда да уянмады анам. Мен къоркъгъан окъуна этдим бир зат болуп къалгъан сунуп. Сора, эки къолум бла башындан тутдум да, ары-бери къымылдатдым. Ол къылыкъсыз элгенди. Башын ѳрге кѣтюрдю да, кѣзлерин къакъмай манга къарагъанлай турду, сылхыр болгъан адамча. Адамла Геляканы юсюне басынып тургъанларын кѣргенинде уа: «Геляка, не этесе?!» — деп къычырыкъдан къырды. Анам Геляканы кѣкюрегине къапланды.

— Кет, аллайла этме,— деди Шамшудин къатыны,— алайсыз да солуун алалмай турады. Биз жолгъа чыкъгъанлы да Шамшудин къатыны Фазий анама биринчи кере

сѣлешди. Ол сѣлеширик эсе да, анам аны хазна тенгсине болмаз эди. Анам уллу, кесин кѣтюрген адамды деп да билмейме, алай бирлеге жюреги къатса, кѣп заманга дерн андан тил тутхан къылыгы барды. Ол адамны гурмукулугъумуду, огъесе, асыры халалдан бош затла окъуна жанына тийипми къалады? Алай не халал, харам болсанг да Шамшудинлары бизге айтхан аманны кѣтюрюге къыйынды кимге да. Сабийлери окъуна кѣл ашайдыла бизге. Ол неге ушагъан ишди? Абаданла не сюйселе бола турсунла, сабийлени уа бир бирге нек къозутадыла? Жашау бир ызгъа барып турмайды деучюдю да устазыбыз. Тамбла къалай боллугъун ким билсин. Атам тутмакъдан къутулуп, алгъынча, къуллукъчу болуп къаллыкъ эсе уа? Аны киши да билмейди. Кертиди, бек къыйынды ол ишге ийнанмакълыкъ.

Фазий алай айтхандан сора анам ёрге кѣтюрюлдю. Дагъыда жерге къапланды да, жаягъын Геляканы жаягъына салып жиляды.

— Кет былайдан, — деди Фазий, дорбундан сѣлешгенча базыкъ ауазы хар кимге да эшитиле. — Эй, медет а, бу жарлы бир аякъ айран ичсе, аякъ юсюне болуп кетерик эди. Ол алай айтханда, эфенди киши кеси жатхан жерге барды да, машокла арасында бир гыбытны чыгъарып, аны бучхагъын тешип, ары-бери бура-сыгъа кетип, андан кружка толур-толмаз акъ тузлукъ чыгъарды. Фазий аны эфендини кълундан алды да, Геляканы къатына барып, энишге тобукъланып кюреше кетип, акъ тузлукъну саппа-саулай анга ичирип бошагъынчы ёрге турмады.

— Аллах ыразы болсун, эфенди, — деди Геляка, — жаннетли бол, дин ахлусу адам... Кюе тургъан жюрегим суу-сапдан къанды. Акъ тузлукъдан бурунума Кавказны ариу ийиси урду. Аны татыуу жашауумда бек зауукъ заманларымы кѣз аллыма келтирди. Жаннетли бол, эфенди...

Тейри, эфенди Геляканы ол сѣзлерине хазна бюсюремеди дейме. Бир жанына бурулду да, кеси кесине шыбырдап былай айтды: «Аллах юйюнгю кърутурукъ, жаннетли, жажанимли боллукъ эсенг да ол дунягъа тебиреп тургъан сенсе, мени уа жеримде къой, — ары ашыкъгъан жерим жокъду».

Геляка кесине келе тургъан палахха бой салды дейме, баям, ынчагъанын сел этип къара жамычыны юсюнде, тюз да сыртындан жатхан формасында, ары-бери кымылдамагъанлай тегерегине басынып тургъан адамлагъа кезиу-кезиу къарап, хар бирин энчи тансыкълады. Ол аланы ахыр кере кѣре тургъанча, жут да, сакъ да къарады. Мени уа кесини къатына чакъырды да, кѣкюрегине кысып

эринлерин чайнай, кьулагъыма шыбырдады: «Къоркъма, жашым, ёллюк тьуйюлме...» Ёмюрюмде ол сёзледен хьчууун кёп сёз эшитмегенме. Геляка Фаризатны бла Софияны да жокълады,— ала уа аны тюз да къатында жатып жукълай эдиле. Геляка аланы уятмады,— кезиу-кезиу узалып, башларын сылап кьойду.

Адамла шургудула. Анам а жилиргъа базынмай, сытылгъанын Гелякадан, башхаладан да жашыра не олтуруп, не сюелип тынчлыгъы жокъду. Вагондагъыла не бек тынгысыз эселе да, мен Геляканы айтханына ийнанам — ол ёллюк тьуйюлдю. Къалай боллугъун Геляка кесими иги биледи, огъесе аны туурасындан къарап тургъанламы иги биледиле? Мен жаландъ Гелякама ийнанам!

Шамшудинни уллубыдыр жашы иги кесекден бери анасыны къатында сюеледи. Жукълап тургъан жеринден уянып туруп келгенди алайгъа. «Мени Гелякам бла не ишинг барды? — дедим мен, кеси акъылымда аны таба сюйсюнмей къарап,— уллубыдыр, базыкъбут, кюлтыпыс... Кетип къал алайдан».

Ол мени акъылымы ангылагъанча, анасыны катындан бир жаныракъ кетди. Алай бир кесекчикден мени къатыма келип сюелди. Жетген кишича, былай кесин ким эсе да бир сунуп, сюеле эди ол. Билеме, ол бусагъат манга сёлеширикди. Алай мен а сёлеширик тьуйюлме. Нек сёлешеме, ол манга тохтамай аман айтып тургъанды. Мен анамы къатына бардым. Алай ол бир жерде кёп тохтамай ары бла бери жюрюп тургъаны себепли, алайда да кесим жангызлай сюелирге тьюшдю. Геляканы къатында таянып турургъа бек сюе эдим,— халкъ къарап тургъанлай алай къалай этейим.

— Барыгъыз, хар ким жеригизде тынчайыгъыз,— деди Фазий,— энди игиди, Аллах айтса.

Ол сёзлени анам айтыргъа керек эди. «Сау болугъуз, бизни Гелякабызгъа жарсыгъаныгъыз ючюн»,— дерге керек эди анам. Нек айтмады алай? Энди Фазийми этеди бизни юйюбюзге оноу?

...Ким биледи, мен терс оюм окъуна эте болур эдим алайда. Фазий бизни къыйынлыгъыбызгъа жарсый эсе, бизге болушлукъ этерге кюреше эсе,— сора анга нек кёл ашаргъа керекме мен? Сау бол дерге керекме, аны хурметине хурмет этерге. Жаланда мен угъай, бизни юйюрню адамлары барыбыз да.

— Геляка иги боллукъду, къоркъма,— деди Шамшудинни уллубыдыр жашы, мени таба бурулгъан да этмегенлей.

— Кесим да билеме,— дедим.

Андан сора Шамшудин улу мени бла сёлешмеди: ма-

шокланы, хапчукланы юслери бла ёрге ёрледи да, жерине барып жатды...

Геляка кьалкьыпды. Мен да жериме жатаргъа хазырлагъанма кесими. Олсагъатчыкъда эфенди мени анамы кесини къатына чакъырды да, сабыр, жумушакъ, ийнануулу ауаз бла былай айтды:

— Эгечим, Аллах игисин буюрсун. Алай къартны халин жаратмайма. Белни къаты къыс, къыйынлыкъ соруп келмейди. Барыбыз да Аллахны къолундабыз. Тилеген этеме, сытылма. Халкъны юсюнге къаратма, саусузну да аман сагъатлы этме, хайт де.

Не бек къаты болургъа кюрешсе да, анамда болгъан халгъа гяуурланы жаны ауур эди. Ол жаны болмагъан адамгъа ушайды, сылхыр болгъанча, бир-бирде кеси кеси бла сёлешеди. Мен да жукълаялмазлыгъымы ангыладым. Геляканы къатына олтуруп, аркъамы нартюх машокга таяндырып, тынгылауну басханлай турдум. Фаризатха бла Софиягъа уа бек сукъланама,— алада сагъыш, къайгъы да жокъ, аямай жукълайдыла. Вагонда дагъыда кёпдюле жукъуну къыздыргъан сабийле. Менме аман сагъатлы болуп тургъан. Геляка да жукълайды, солугъаны сайын бурун къыйырлары къобуз тюеклерича къымылдай. Солууу уа бирде тохтап къалгъанча кёрюнеди. Аллаи кезиуюнде мен энишге ийилип, кёкюрегине башымы салып тынгыларыгъым келеди. Алай ол, бир къужурла чачыгъады да, дагъыда жангыдан солуп башлайды. Не ючюн этгенин ангыламадым, баям, сууукъ болгъан болур эди; анам чемодандан уллу къара къолан кишмир жаулугъун чыгъарды да, кесини аркъасына жапды. Сора Геляканы къатына олтуруп, аны къолларын къол аязы бла сылады, ууду. Анасына не бла болушургъа билмей армау болуп турады. Геляка уа жукълайды,— къолуна, башына тийгенлигинге уянмайды. Мен аны жукълагъанына къууанган этеме, анам а тынгысызды. Нек тынгысыз болургъа керекди — аурууу сел болгъаннга ушайды, алгъынча ынчхамайды, къычырыкъдан къырып кишиден болушлукъ излемейди, жукъласын, тынчайсын.

Алгъа эфенди, аны ызындан Фазий келип бизни къатыбызда бир кесек сюелип кетдиле, Геляканы халине эс буруп. Мен ангыламагъан кёп затны ангылай болур эдиле ала. Мен а турама олтуруп, Геляканы татлы жукълагъанына къууанып. Бу жол а бир бек къаты чачыкъды Геляка, солууу тыйылыпмы къалады деп асыры къоркъгъандан, санларыбыз къыйылдыла. Анам Геляканы башын ёрге кётюрдю. Ол заманда Геляка бир кесек эс тапханча болду. Алай аны къоллары арталлы да тутмагъанларын ангы-

ладым: анам аны башын ёрге кётюртенинде, кьоллары энишге тюшюп кетген эдиле.

— Жашчыкъ, юйюбюзге аман кюн келе тура болур дейме,— деди анам. — Аны эринлери кьалтырадыла, тишлери бир бирлерине тийдиле. — Ой анам, энди уа не этебиз? Жамауат, мени юйюме кьан жауа турады. Болушугъуз, ариу анамдан бошай турама. Ай анам, мен жарлы, тилейме, бир мадар этигиз!

Эфенди алайгъа келди да, бусурманча бир затла окъуду, Фазий а жамычыны эркиниракъ жерге тап жайды да, Геляканы кьоюнунуна кётюрюп, аны юсюне салды. Аны кьарыууна сейир этдим,— Геляканы тюз сабийин алгъанча алгъан эди кьолуна. Энди уа мен да ангыладым Геляканы жукъусун. Жюрексинип жиядым. «Жия,— деди анам,— иги жия, сен бла мен жиямасакъ кими жиярыкъды».

— Аллах бла тилейме, сабыр болугъуз,— деди Фазий. — Сау адамны жияуун нек этесиз?

— Ой, алай сау болсун бизни бу жаханым жолгъа атландыргъан. Ой, анга бир аман кюн келип кёрейик! Ой, жарлы анам, ой ариу анам! Намысынг бийчелени намыслары бла тенг жюрюую амам, не ыспассыз жерде жоюлдунг. Нек этдинг былай, не хатамы кёрген эдинг? Юйюмю нек кьурутдунг, кёзлерими ауузума нек кьапдырдынг?!

— Аллах бла тилейме, ауузунгу тый,— деди Фазий. — Бирда сенден кьалгъанланы уа аналары ёлген болмаз. Не хыликкяды бу? Акъылынгы башынга жый...

Фазий алай айтханлыкъгъа ана жылыуундан айырылмакълыкъны кыйын дерсин эртте сынагъан адам, бир кесекден кеси да сытылды.

— Жарлы Геляка, быллай кюннге кьаллыкъ болуп нек атланган эдинг жолгъа, элингде ёлюп, жеринги тапмагъанлай,— деди Фазий. — «Игини ёлюмю амандан»,— деп, быллай бир зат ючюн айтылгъан болур. Кёзлеринги да жум, харип, артында кьалгъанла да Аллах буюргъандан озмазла. — Фазий Геляканы кёзлерин кьол аязы бла сылады. Ала андан сора бирда ачылмадыла.

Вагонда битеу тиширыу табылынган Геляканы жияуун этерик болур эди,— алай эфенди кьоймады: «Ауузугъузну кысыгъыз. Ол мурдарла билселе ёлюкню чыгъарып, эшикке атарыкъдыла,— деди ол. — Хар ким акъылыгъызны башыгъызгъа жыйыгъыз. Дунияда бир онг болса, бу муслийман ёлюкню жерге салмай амал жокъду. Поезд тохтагъан жерде, бу бизни ал жаныбыздагъы вагонда Огъары Бахсандан тынгылы эр кишиле бардыла. Алагъа билдирирге керекбиз. Мени атымы айтсагъыз, ала тилегизни артха саллыкъ туйюлдюле. Алада жугар да бар-

ды деп эшитгенме. Ёлюк терк жерге тышмесе — бузулур, алай а жарамаз...

Манга киши жумуш буюрмагъанына жаным кыйналады. Къалай эсе да, ёлюкню асырауну ауарасы башыбызны алгъандан туююл эсе, жиялгъан, сытылгъан да жокъду. Алай анамы уа кезлери мылы болгъанлай турадыла.

Фаризат бла София уа жукълайдыла.

Анам чемодандан кебинлик чыгъарды. Энди бек уллу иш — ёлюкню къалай жууаргъа кереклисиди?

— Аны тийишлисича этерге онг жокъду,— деди эфенди,— быллай кыйынлыкъда ёлгенге хар зат да кечиледи. Быллай ёлю шыйых ёлюге саналады. Къызым, Майрусхан, ардан ажым этип турмаз ючюн, адетин этебиз десегиз, аллай онг барды. Поезд тохтагъанлай станциядан бир челек жылы суу алыгъыз. Вагонда тазла кёрюнедиле. Фазий бла сен этмезлик жумушу жокъду аны. Былай къарагъыз да, чайкъагъан кибики этигиз.

...Эрттенликде поезд биринчи тохтагъанлай, Фазий кеси къоншу вагоннга чапды да, анда ол эфенди айтхан эр кишилеге тюбеп, ишини болушун анылатып артха терк къайтды. Станцияда жылы суу алыргъа уа анам кетгенди. Бизни вагонда сабийле бла тишируула кеп эдиле ансы, быллай сермеп бир жумушну этерча эр киши жокъ эди,— барысы да, Шамшудин да урушда эдиле. Фазий баргъан ишин тынгылы этген болур эди ансы, бети жарып къайтды. Анам да челек толу къайнар суу келтирди. Геляка уа, харип, жатады киеуюню къара жамычысына чёргелип. Мени эгешчиклерим да уянгандыла. Болгъан ишден алыкъа аланы хапарлары жокъду. Ол жукълагъан жерлеринде къуйрукъларындан олтуруп, бир бирге къысылып, мугурчукъла болуп турадыла. Фазий да, анам да хар затны хазыр этгенлеринден сора алайдан къызланы да, мени да къыстадыла. Сора бир жабыуну жайып, мюйюшлерин ёрге къаланып тургъан хапчуклагъа бегитирге кюрешдиле да, ышыкъ кибики этдиле — ёлюкню да, аланы да адам кёрмез ючюн. Кеп кюрешмедиле ала, Геляканы терк окъуна жуууп, кебинлеп бошадыла,— эфенди айтханлай, бир адет кибики этген болур эдиле ансы, алай терк къутуллукъ туююл эдиле ол ауур ишден.

Энди хар зат хазырды. Жаланда не да этип, поезд кёбюрек къайсы станцияда тохтарыгъын билирге керекди. Ким тындырсын аны уа? Фазий кишиге да жетдирлик туююлду ол жумушну. Алай, бизникиле сагъышлы болуп тургъанлай, къоншу вагондан бир эр киши бизге келди да: «Эндиги станциядан сорагъы станцияда поезд жыйырма бла беш минут турлукъду,— деди. — Кесигизни ары хазыр-

лагъыз. Тюз поезд тохтагъанлай биз чабып къабыр къаваргъа кюреширбиз. Андан сора уа ёлюкню элтирбиз да асырарбыз», — деп оноу этип кетди.

Ол алай айтхандан сора анам жилип башлады, таушун чыгъармай, ауузун къара къолан жаулугъу бла жабып, алай жилийды — жүрексинип. Эгешчиклерим да жилийдыла. Геляканы ёлюгюню къатына уа бармайдыла. Ёлюкден къоркъгъан этедиле. Мен а энди бир затдан да къоркъмайма, — ёлюк не этерикди манга? Бир зат да угъай. Бютюнда Геляка уа, харип. Мени алай бек суююучю эди, жарлы жаны. Энди ёмюрде да кёрлюк туююлме аны. Қалай аман ишди ол! Бусагъатха дери билмегенме ёлюмню былай аман да, огъурсуз да болгъанын — тюнене мени эркелетип тургъан Гелякамы бюгюн элтип жерни туюбуне басдырып къоярыкъдыла...

Мен да ол сагъышларымдан къутулургъа поезд тохтады. Кёрюп турама, къоншу вагондагъы жашла вагондан чартлап-чартлап чыкъдыла. Эки жугарлары да бар къолларында. Мен эшитгенден ол вагонда жангыз бир жугар бар эди. Баям, экинчисин башха жерден мажаргъан болур эдиле. Жашла бир буруу кибики ары жанына чынгадыла. Олсагъат окъуна къадалып жерни къазып башлагъанларын эследим. Жашланы къабыр къаза тургъанларын киши кёрмезге керекди. Бизни ашырып баргъанла кёрселе, букчуларын бардырып къыстарыкъдыла. Алай, иш этип къарамасала уа ол буруу кибики артында аланы хазна киши эслерик туююлду.

Эфенди ёлюкню юсюнде сюелип, бир затла окъуду. Сора юч кере дууа тутдурду. Мисирхан ёлген кюндеча барыбыз да дууа тутдукъ. Тюз ол такъыйкъаны ичине жашла чабып жетдиле. Ёлюкню вагондан чыгъарып, асырар жерлерине алып бара тургъанлай, бир офицер эки солдат нёгери бла ызларындан жетди да, не затла эселе да айтып, кёзлерине-башларына тебинип къычырды. Алай ёлюкню элтгенле анга уллу къулакъ салмазгъа умут этдиле. Сарымыйкъъ, жарлы юйню киштигича арыкъ офицер солдатлагъа буйрукъ берди да, ёлюкню ол бурууну ары жанына быргъатды.

— Не этесиз, Аллах юйюгюзюню къурутурукъла? — деп, жашладан бирлери солдатланы юслерине айланды. Офицерни уа тюз бууунундан тутду да, къычырыгъы баргъынчы къысды. Алай аны ол кишилиги анга игилик этмезлигин ангылагъан нёгерлери жашны ортагъа алып, чапдырып, вагоннга миндирдиле. Эфенди алайда тамашагъа къарап тургъан ол жерли адамланы къатларына барды да, кюмюш бла накъышланган бел бауун белинден тешип, аны

да, жарагъан бичагъын кыны бла ол адамлагъа узатды да, ёлюкню жерге асырарларын тиледи. Акъсакъалны саугъасын алмадыла ол адамла. Аны тилегин а мычымай, биз да къарап тургъанлай толтурдула. Андан сора вагондагъыланы жүректери бир кесек тынчайды.

Энди биз ол солдатлагъа хыны болгъан адамлагъа жарсыйбыз. Башларын отха сукъгъандыла, харипле. Бизни отубузгъа кюериктери иги туююл эди. Энди кёремисе, юйден кетип тебирегенибизде да, поездге мине туруп да, къалай залим болуша эдиле солдатла бизге. Была уа бир Аллах ургъанла. Ёлеми эдиле ёлюкню жерге салыргъа къойсала?! Эфенди таза да ахшы адам болгъанын халкъ эртте окъуна ангылагъан эди. Геляканы юсюнде къаллай бир адамлыкъ этди. Бек сау болсун, оллахий. Бизден къайтмаса да Аллахдан къайтсын.

Поезд тебирегенден сора анам сарнап башлады, халкъны юсюне къаратып.

— Жия, харип, жия,— деди эфенди. — Энди бир адамдан да къоркъмай жия. Мени жаууму жияуу этилмей къалсын. Бир кишиден да къоркъма, уялма, жия. Анасыны жияуун этген айып туююлдо...

Болсада тиширыула тилеп анамы сарнагъанын тохтатдыла. «Сабий бар, къарт-къарыусуз бар,— алайсыз да жанларындан тоюп тургъанлагъа быллай бир къыйынлыкъ берме,— дедиле ала кезиу-кезиу. — Тёз, кесинге сабырлыкъ алыргъа кюреш...»

Бу жол Фазий сёзге къошулмады, анамы къатына олтуруп аны жияууна эжиу этгенча, анам бир затла айта келип жияса ол да анга къошулуп, жияп турду. Анам тохтагъанлай Фазий да тохтады. Биз, сабийле, аланы тохтагъанларына къууандыкъ. Солдатла ол Гелякагъа къабыр къазгъан жашлагъа хата этмегенлерин эшитгенибизде уа, бек къууандыкъ.

Вагонларыны ичтери жияудан, къайгъыдан топпатолу поезд а барады алгъа, бугъасы да ауур ынчхап, тютюню кёкге чыгъа. Ол кёплени къайтмаз жолгъа элте эди. Ол жандауурсуз эди.

XVI

Хар ишни юсюнде да керти сёз айтылыргъа керекди. Поездде бизге уллу, гитче да бек болушдула, игиликтери Гелякабыз ёлгенде бютюнда бек кёрюндю. Аны унутсакъ адамлыгъыбызны тас этер эдик: Шамшудинни юйюрюне да ыразыбыз, энди Аллах ала бла бир элге тюшюрсюн деп тилек окъуна этебиз. Алай жетер жерибизге жетип,

поездден тюшгенлей биягъы биз ыспассызлыкъ сынадыкъ. Колхозланы башчыларыдыла, эл бригадирледиле дедиле, Жалал-Абадны темир жол станциясына арбала, атла бла кѣп адам келди. Кѣчгюнчю юйюрлени къайсы элге барлыкълары эрттеден белгили эсе да, сайлау а къонакъбайланы эркинликлериндеди: хар кимге да аз ашагъан, кѣп ишлеген адамла керекдиле. Аны себепли кѣчгюнчюлени юйюр-юйюр этип сюеп, хар адамларын чотха аладыла. Бир итден туугъан кѣсесакъал, Сталин атлы колхоздан келген эл бригадирди дедиле, бир бирлени ауузларын ачып, тишлерине окъуна къарай эди, бети да бир кызыл — жерк суу ичирилген чабырлыкъ кибик. Къонакъбайладан анга «этме алай» демеди киши, туурасындан къарап кюлюп тургъан болмаса. Да кѣчгюнчюледе да бар эдиле, аланы кюлгенлерин унутдурлукъла. Алай ол эфенди киши бизниклени сабырлыкъгъа, тѣзюмлюкге кѣллендиргенлей турду. «Болмачы жерде кесигизни ачитмагъыз, — дей эди ол, — кесигиз кѣресиз, къонакъбайланы этгенлери акъылсызлыкъды, сора алагъа тенг болсакъ а кеси намысыбызгъа тасха тюшюрлюкбюз».

Тейри, мен жукъ ангылай эсем, эфенди алай айтханлыкъгъа кеси да бек чамланады ол кѣсесакъалгъа. «Бу адамгъа кишилигибизни бир танытыргъа керек эдик», — деп да айтды кеси акъылында. Болсада ол заманда къаугъаны узакъгъа кетеригин дурус ангылагъан эфенди, кесин тыйды, бышхаланы да тыйды.

Кѣсесакъал а бардырады ишин, баям, нѣгерлерини кюлгенлери анга бек хычыуун кѣрюне болур эди ансы, аллай уялмай кюрешгенни уа ким кѣргенди. Болсада бир уллубыдыр, жукъамыйыкъ, кѣзлери да артыкъ кысыкъ туйюл, бет сыфаты да бирсилени бет сыфатларындан бир кесек акъсылдымгъа тартып, келе-келе келди да, базыкъ эшилген къамичи бла ол кѣсесакъалны башына эки-юч кере сермеди. Аны бетин къан жууду, тобукъланды атлыны аллында, баям, кечгинлик тилей болур эди, эки къолун кеннге жайып кюреше эди. Атлы алайда сюелген къонакъбайланы барысына да чамланды.

Артда соруп билдик ол Сталин колхозну председатели болгъанын, тукъум аты да Къапашов.

Кѣсе кишини башындан баргъан къаны жилимукълары бла энишге саркъды. Къанын алай кѣргенде да Къапашовха чамланмады. Ёрге кѣтюрюлюп, ары — адамла таба барды. Алайда тюз кесине ушаш бир къара киши, арлакъгъа элтди да, кир-кипчик къатыш саркъгъан суучукъда бригадирни башын-бетин жууду. Ала артха къайтханда да, Къапашов атдан тюшмегенлей, тюз алгъыннгы форма-

сы бла тура эди. Ол кёсе кишичикге кыйынлык сынат- ханына сокъуранмагъанды. Бригадир аз да сёз кыйтарса, арсарсыз дагъыда урлукъ эди.

— Тейри, председатель оздургъан окъунамы этди дейме,— деди эфенди, кёчюнчюлени араларына теренирек кирип.— Бу кёсесакъал а итден туугъан адам кёрюнеди, алай туура аллай бир кыйынлыкъ жетдирирге уа жарамайды. Таулугъа алай этип а къутулаллыкъ туююлсе. Таулу аллай таякъны кётюрюп, тынгылап кёояргъа юйренмегенди...

Бригадир башын, бетин жуууп кыйтхандан сора, Къапашовну къатына артыкъ жууукъ барыргъа да базынмай, берлакъда тохтап:

— Орунбай аке, къалай этебиз? — деп сорду. Тейри, председатель андан эсе жаш адам эди, алай къуллукъ тергеуге алып айтханлыгъыды — аке — тамата деп.

Къапашов тегерекге акъылын бёлюп къарады. Сора: «Бизни колхозгъа ненча юйюр жетген эсе, барысыны да хапчукларын арбалагъа жюклегиз, къартланы, къарыусуланы, сабийлени арбалагъа миндиригиз. Элттип, ол белгиленген юйлеге тюшюрюп, бююн-тамбла ашларына-сууларына да къарагъыз...» — деди.

Биз бек артда къалдыкъ — арба жетмеди бизге. Алайда бизден сора хазна адам къалмагъанды — Сталиннге, башха колхозлагъа барлыкъла да кетгендиле. Къапашов не бек къаты болгъан эсе да, баям, бригадирлени бизни юйюрню къарыусулугъу элгендирген болур эди. Ол кёсе киши артха, бизни таба къарагъанлай а кетгенди. Биз башха элге жазылып эсек да билмейбиз,— алыкъа бир киши жукъ айтмагъанды.

— Ах кюнюм, бу не ишди? — деди анам, тынгысыз болуп ары бла бери бара,— былайда атылыпмы къаллыкъбыз? Фазийлары бир сёз айтмай кетгенлерин а кёрдюнгюм? Бу не хыликъялыкъды?!

Андан сора бизден иги да арлакъда хапчукларын арбагъа жюклеп тургъанланы къатларына барып, арбачыгъа орусча сёлешип, бизге киши эс бурмагъанын ангылатыргъа кюрешди.

— Эштеке билбейим, бир зат да билмейме,— деди,— манга быланы Сталиннге элт дегендиле, андан сора эштеке билбейме.

— Эй, алай жарарыкъ туююлдю. Ол анда ташайып баргъан арба уа кыйсы элденди? — деди анам, Фазийларын элтген арбаны кёргюзтюп.

— Ошолда Сталиннге барад.

«Сталиннге да, санга да аман кюн келди да»,— деп, анам кеси кесине шыбырдады.

— Бизни да Сталиннге элтигиз.

— Эштеке билбейме.

— Билмез от ашадың да.

Тейри, халгъа кёре, алайда атылып къалыргъа ушап турабыз. Ачдан, суусапдан да къырылып къалабыз. Алай эгешчиклерим окъуна тэзгенлей турадыла, мугурайып. Къыйынлыгъыбызны ала да ангылайдыла. Анамы уа тынгысызлыгъы бекден-бек эсленеди. Алай бир киши эс бурмайды: эс бурурча алайда хазна адам да къалмагъанды.

Бир заманда алайгъа Къапашов келип къалды. Анам жиямсырап айтханын кючден ангылатды анга. Председатель атдан секирип тюшдю да, бизни, сабийлени, кезиу-кезиу башларыбызны сылап:

— Къоркъмагъыз, бусагъат хар зат да тап болады,— деди орусча.— Сабийлени, къарыусузланы бек алгъа жетдиригиз элге деп ненча кере ангылатханма итден туугъанлагъа. Ашыкъмасынла, мен алагъа этерикни кёрюрсюз...

Къапашов, атны жюгенин мени къолума тутдуруп, станцияны ары къыйырында тургъан арбаланы къатларына жетип, къолларын да хауада ойната, алайдагъы адамлагъа бир затла айтды. Ызы бла уа бир арбаны бизни таба сюрдюргенин эследик. Ол башха колхозну арбасы эди. Председатель да болушуп, терк окъуна хапчукларыбызны арбагъа жюкледиле. Анам, къызла да миндиле арбагъа. Мени уа председатель ат боюнуна алды.

Узакъ бармадыкъ — бек терк жетдик Сталин колхозгъа. Бизни бир топуракъбаш юйге элтип тюшюрдюле. Арбазы кенг, кирсиз. Бир омакъ жасалгъан тапчан да бар арбазны бир мюйюшюнде, тал терекни тюбюнде. Бир акъсыл ит да базыкълыгъы баш бармакъны базыкълыгъына жете кетген шынжыр бла тагъылыпды. Анга къыш, жаз къыйналмай жашарча «юйчюк» ишленипди; арлакъда мал орун; кёгет тереклени ичинде тауукъла кёп. Жюзюм терекге да бек тап кётюртме ишленипди,— тизгинли эдиле арбаз да, терек бахча да,— баям, башларын тутхан адамла болурла деп келди кёлюме. Председатель мени эки къолтугъумдан тутду да, атдан тюшюрдю, сора кеси тюшдю. Олсагъатда юйден эки жашчыкъ, жыл санлары туура мени жыл саныма жетмеген, сора ёсюмлю, чырайлы тиширыу чыкъдыла. Ол тиширыуну биринчи кёрген адам бек алгъа аны боюнуну узунлугъуна эс бурмай къоярыкъ тюйюлдю. Ол терк-терк атлап барды да, эрини атыны жюгенинден тутуп, элтип, арлакъда, халжарны къатында

тал терекге такъды. Тиширыуну алай этгенине эс бурдукъ — эр киши жумушну этгенине. Алай адетлери алай болур деп къойдукъ.

— Бу миймандар — къонакъла, бизде турлукъдула, — деди председатель къатынына юйде, тышында да оноу аны къолунда болгъанын башхалагъа да сездире. — Алайда, кыйырда отоугъа жыйыгъыз быланы хапчуклары. Бир зат ашатыгъыз, ачдан ёле болурла.

Алайгъа къоншудан да юч-тёрт тиширыу келди. Ала бизге болушуп, председателини кёлюн алыргъа кюрешдиле. Къапашов ичи нартюхден толу къапчыкъны ёрге сюерге кюрешгенинде эследим сол кёлу кыяулу болгъанын; баш бармагъы да, балан бармагъы да кетипдиле, бууунунда да бир уллу жара табы. Бу урушха барып, жаралы болуп къайтханын ангыладым, — жаным ауруду. Ол мени ат боюнунда алып келгенинде эслеменме бармакъларыны болмагъанларын. Къапчыкъны председатель кеси кётюрлюк сунуп, къоншу тиширыула бир бирге ал бермей жетдиле алайгъа, сора экеулен къапчыкъны кётюрюп юйге кийирдиле.

Ол адамланы алай иги болушханлары бизге бек хычуун кёрюндю. Анам да, бети жарып, тиширыулагъа ыспас эте, ала хапчук кётюрюп юйге кирселе — юйге киреди, тышына чыкъсала — тышына чыгъады. Анга жюк кётюрюрге уа кыймайдыла къонакъбайла...

— Аллахха минг кере шукур! — деди анам, хар затыбыз да юйге жыйылгъандан сора, быллай ахшы адамланы кёлларына тюшгенибизге насыбыбыз да барды. Была бизге кыйынлыкъ жетдирмезле, Аллах айтса.

* * *

Кюн тёзюп болмазча кызыуду. Анам колхоз ишге жюрюйдю — эрттенликден ингир къарангысына дери жашауу мамукъ бахчадады: тиширыуланы, эр кишилени да бусагъатда мамукъ бахчагъа чага этгенден, аны тизгин араларын жумушатхандан уллу ишлери жокъду. Гетменлери бир ауурла, жарлы анам, аны къалай кётюре болур деп келеди акъылыма. Председателини къатыны Айгюл да, анам да бир жерчикде ишлейдиле — ала къоншу тизгинлеге тохтап, чага да эте, ушакъ да эте, мамукъ бахчаны башындан аягъына къалай чыкъгъанларын билмей окъуна къаладыла. Ала энди бир бирлерини тиллерин иги ангылайдыла. Кюн сайын, тюш болур заманига мен да эгешчиклерими кёлларындан тутуп, анам ишлеген жерге барычума. Анда шапа тиширыу бизге худур ичириучюдю.

Аллай кюнлени биринде арлакѣда кеси жангыз олтуруп, худур иче тургѣан Фазий анама эшитдирип айтды:

— Аллах бирди, биз да келтираллыкѣбыз сабийлери-бизни бери. Аллаи бир кѣалай жут болады адам? Сабийлерин ишлеген адамланы юлюшлери бла кечиндирирге жармайды...

«Я Аллах, бу былай экибетли нек болур? — деди анам кеси акѣылында. — Бир-бирде жанымдан юлюш этейим дерсе бу адамгѣа, бирде уа сѣзю элия бутагѣыча тнеди бетинге. Быллайны ким кѣргенди?!»

— Ол адам не айтады? — деп сорду Айгюл, анамы тынгысызлыгѣын ангылап.

— Бош алай, жаншай турады, — деди анам. Сюймедим Фазийни айтханын Айгюлге ангылатыргѣа.

— Айтмай амалынг жокѣду, ол сени жанынга тийгенди, — деп кѣысды Айгюл. — Кѣоярыкѣ туююлме. — Айгюл ѣрге кѣтюрюлдю.

Ол алай кѣаты болуп тохтагѣанындан сора, анам Фазий айтхан сѣзлени Айгюлге ангылатды.

— Эй, сени ѣлюгюнгю кѣрейим, кесинге жетмеген иш бла нек кюрешесе? — деди Айгюл кѣыргѣыз тилде. — Бу адамны сабийлери кѣоратхан худур сени, колхозну да жарлы этдими? Айып туююлмюдю, сиз, балкѣарлар, киши жеринде, киши элинде бир бирге аманлыкѣ излерге?! Ауузунгу тыймасанг, мен тыйдыра билirme.

Фазий алгѣа жукѣ айтмай турду да, сора сѣзню аман кѣатысын сермеди, бети да тюрленип: «Сиз экигиз да председателни эки кѣатыны... адамла аны билмегенми сунасыз? Махтанмагѣыз, Советский властыны кѣарыуу сизге да жеталлыкѣды. Аллах бирди, аман кѣаты чукук этдириле. Айгюл, сен асыры озгѣан этесе. Колхоз атангдан кѣалмагѣанды. Сора юйюнге кимлени жыйып тургѣанынгы да билген эт».

— Бу адам болгѣанны кѣатышдырды, сѣзюню ѣзегин ангыламадым, — деди Айгюл.

— Мен бек ангылагѣанма, — деди анам. — Фазий, жанынга тиймесин, итден туугѣан итсе! Бу мыстысы, тузу болмагѣан кѣара худур ючюн аллай бир дауур кѣалай этесе? Энди итлигибизни кѣыргѣыз халкѣынадамы кѣргюзтюп башладыкѣ. Айыпды, бек айыпды. Акѣылынгы башынга жый. Эсингде болсун, сен манга не айтсанг да башым бла, намысым бла ойнагѣанынга тѣзерик туююлме. Мен кимни кѣатыны болгѣанымы уста билесе. Сабийлени кѣатларында аллай бедишлик сѣзлени айтыргѣа уялмаймыса? Ол кѣара бетинге айып болсун. Озма, кесинги да, мени да ачытма.

Баям, Фазий терслигин бир кесек ангылагъанмы этди, огъесе, бу эки тиширыу юсюме бирден чапсала, кесими къоруулаялма депми къоркъду, андан арысында сѣз айтмай гетменин къолуна алып, ишин башлады да, алгъа гуптур болгъанлай барып турду.

Айгюл а чамланганын тохтатмады: «Насыбына, бизни айтханыбызгъа сѣз къошмады ансы, табакъ бла бир хурдуру элтип, тюз башына къуярыкъ эдим,— деди. — Къалай зар адамды ол! Сабийни ашагъаны кѣп кѣрюнюп жаншагъан адам — ол мурдарды».

Андан сора биз — эгешчиклерим да, мен да юйге кетдик. Экинчи къон анамы ишлеген жерине бармадыкъ. «Ол фыргъауун къатын кесинден къоркъгъан сунарыкъды, тюшлеге манга келмей къалмагъыз»,— деп окъуна айтхан эди анам, эрттенликде ишге тебирей туруп. Алай, жанына тиеригин да биле тургъанлай, анамы айтханын этмедик. Эгешчиклерим тилеген окъуна этдиле, барайыкъ деп, мен унамадым. Фазийни огъурсуз къарамы, анам бла демлешгени кѣзюме кѣрюнгенлей тура эди. Сора ачдан ѳлген биз болсакъ да, энди аш жорюген жерде Фазийге кѣрюню жокъ.

Къыйынлыкъда не къанлы жаула да бир бирлерине таянчакъ болургъа къорешедиле — бир бирге болушургъа деп эшитгенме абадан адамладан. Бизни Геляка ѳлгенде да болду алай. Фазий окъуна къалай эте эди хар затны — анама бир къыйынлыкъ жетдирмей. Сора кечеден тангнга ол затла нек унутулуп къалдыла? Огъесе, адам гитчеликден юйреннген адетин къоялмайды дегенлери кертимиди? Оллахий, кертиди. Фазийлары Кавказда бизге не къадар къыйынлыкъ берип кетдиле, уллусу, гитчеси да ачы сѣзлери бла. Фазий Айгюлге: «Юйюнге кимлени жыйып тургъанынгы билген эт»,— дегени уа, манга артталлы да тынчылыкъ бермейди. Ол алай не ючюн айтханын ангылагъанма,— атам тутулуп тургъанын ангылатыргъа къореше эди Айгюлге. Ол айтхан бла тохтапмы къаллыкъ болур, огъесе хар затны да жик-жиги бла ангылатырыкъ болурму бизни къонакъбайларыбызгъа? Аллах сакъласын энди мында да Кавказда сынагъан къыйынлыкъны сынагъандан — хар ким бизге Советский властьны душманыны адамларысыз деп юсюбюзге сюелгенден. Къыргъызы сени келе келген жолунгу, атаңг, ананг ким болгъанларын къайдан билликти — айтылгъан сѣзге ийнанып къаллыкъды. Алайсыз да атыбыз бандитлеге чыкъгъанды. Бизни туугъан жерибизден кѣчюргенле, биз Къыргъызгъа жетгинчи окъуна жайгъандыла аман хапарны. Къарачайы, малкъары, чечени, ингушу да сатхычладыла деген сѣзлени ѳтюрюк болгъан-

ларына ийнанган эселе да, бир-бирде уа туйюш-уруш болган жерде эссизле айтырыклары артка салмайдыла: «Бандитле, адам этин ашаучула»,— деп сюеледиле таулунаны юслерине.

Ол затланы кёре, кеси башларындан сынай да турганлай, дагыда бир бири этлерин ашарга хазырла бардыла таулунаны араларында. Биз кыргызга кечгенли да, мен билип, тил этип ючуулени тутдуруп жибердиле. Ол Батырланы Исмаил а бир иги киши эди — адамлагга болушурга суйген, кишиге ачы сёз айтмаган, ёмюрюн маллада ашыра келген адам. Тейри, анга юч жыйырма жылдан иги да атлаган болур эди. Ма алайда Шамшият да, ол бизни элде Гирхожан суу черекге кошулган жерде жашаучу Мажит да, Исмаилни юсюне сюелип, даулашып, бир сёз айтырга коймаганлай тутдурдула да жибердиле ол тынч адамны. «Оллахий, билляхий, Исмаил бир хатасы болган адам туйюлду. Саулай тукьумунда да чыкмаганды кыралга уллу келлюлюк этген адам»,— деп шагьатха сюелгенле болгандыла. Болсада аллайланы сёлери чотха алынмаганды, Шамшиятны бла Мажитни айтханлары уа протоколга жазылып, кечюнчюлюк сынаганлары да ичлерин кюйдюре турганлай тюрге ашыргандыла.

— Батырланы Исмаил 1943 жылны ахырында немислиле бизни элни коьлга этгенлеринде, фашистлени бек алларында келгенди,— деп сюелгенди Шамшият. — Манга ышанмай эсегиз, ма алайда Атбашланы Мажитге соругьуз. Ол бирда бурдурмай, тамамын айтырыкды... Исмаил болганды немисли фашистлени бизни элге келтирген, артка коммунистлени, активистлени да тутдурган.

— Эй, Шамшият, кьаллайла селешесе? Мен ол юйлери кьурурукь немислилени элге киргенлерин окуна кермегенме,— дерге кюрешеди Исмаил соруу этген жерлеринде. — Ой юйюнге, фашистле колхозну чач-тюк этгинчи, мен сюрююню кьатындан бир жары да таймаганма. Ол урушда эки жашны хатерин этсенг а, таланган! Айып туйюлюю, ётюрюкдени алай кьурашдырып айтырга? Ой юйюнге, алай жараймыды?!

— Мен санга сабий туйюлме, битеу этген аманлыкьларынгы ма бу эки кезюм бла керюп турганма,— деп, Шамшият онг коьлуну бармаклары бла кесини кезлерин кергюзтдю. — Аманлыкьны этгенингча, аны кьыйынлыкьлары да кетюре бил.

Баям, эрттеден хазырланган болур эдиле ансы, Атбаш улу Мажит да Шамшият айтханланы кьатлаганды шагьатха чактырганларында.

Тамата жашыны — душман бла къазауатда эрча сермешген, капитан чыны, орденлери да болгъан Бахатны ууакъ сабийли юйюрюн да, кесини кичи жашчыгъын, эки кызын, урушдагъы жашларына термиле саулугъун къуртхан Кермаханны да къуру журтда къоюп кетди Исмаил. Ол эки жашындан бирин да кёрмеди, — ала урушдан къайтмадыла. Исмаилны уа он жылдан сора тюремден ауанасы къайтды. Кермахан да, эртте окъуна бу дуниясын ташлап, бар кыйынлыкълардан къутулуп тынчайгъан эди.

Шамшият бла Мажит а халкъны ичинде итге берилген намыс берилмей ашыргъандыла ёмюрлерин. Насып-сызла!

* * *

«Къоркъгъанынга жолукъгъун» дегенлей болду бизни ишибиз. Бир ингирликде Къапашов юйге башха кюнледен эсе эрттеракъ къайтды. Юйге барыбызгъа да ариу айта кириучю кишини къаны бузулуду: бир адамгъа да кёз-къаш бермейди, бизни таба уа бурулуп окъуна къарамалды. Ол бизни отоу таба бурулуп: «Эй, мыймандар — къонакълар, къалайсыз?» — демей къоймагъанды бир заманда да. Бюгюн а аркъангы къалтыратхан сууукълукъну биргесине келтирген къара тумандан башха туююлдо. Бек къайгъылыды. Алгъа биз Къапашов къуллукъдан къысталгъанды да, андан къайгъылыды деп ойладыкъ. Алай районда аты иги бла айтылгъан, эл суйген адам нек къысталыргъа керекди къуллукъдан деп да айтдыкъ бир бирибизге. Къапашов, олтуруп тургъан жеринден ёрге кётюрюлдо да, барып юйлерини эшигин этди, баям, ол Айгюлге айтыр хапарын биз эшитирибизни суймеди. Ингирлик азыкъларындан бизге юлюш иймей къоймаучу Къапашов бла Айгюл, ол кече юйлерини эшигин окъуна ачмадыла.

— Къарайма да, башыбызны отха сукъгъан болурбуз дейме, — Къапашовну ол сёзлерин Айгюл жарты-къурту эшитди. «Не айтханынгы ангыламадым», — деп а сормады. Эри сёзюн къатларыгъын ангылагъалча сагъайып а турду.

— Эй, бийче, къарайма да, кеси башыбызны кесибиз отха сугъуп тура болурбуз дейме. — Къапашов, ол сёзлени олтургъан жеринден ёрге кётюрюлюп, терезени къатына жууукъ барып айтды. — Биз юйюбюзге фашистлени жыйып турабыз. Ангыладынгмы?! Бу бизни юйде жашагъан къатын да, сабийлери да совет къыралны къанлы душманыны адамларыдыла, — барып тохтагъан фашистни адамларыдыла была. Бизни бу ишибизни райкомну секретары Эргешов билсе, юйюбюзню арты бла къурутурукъду.

— Ой-пай, къуллугъундан кетерип, эшигибизни жабар да,— деди Айгюл.

— Аны бла къойсала уа...

— Ой-пай, не хапарды ол а?

— Ол а иги хапар туююлдо.

— Энди уа не мадар?

— Былагъа элли баш жанында иеси болмай атылып тургъан бир гытычыкъны жарашдыртханма. Кёп турмай былайгъа арба бла келликдиле. Кече бла элтип, быланы ары кёчюрюрге керекбиз.

— Юй-пай, алай этерге айыпды.

— Алай этмесек, мени ишимден да чыгъарып, элтип тюрге жыярыкъдыла... Билмегенме. Бу итден туугъан тиширыу мени эрим урушдады деп алдагъанды дерме ансы, башха къарыу жокъду. «Сен, Къапашов, атынг айтылгъан коммунист, Гитлерни лохбайлары кырыргъа кесниг тилеп барып, къан тегюп къайтхан адам, бир кечгюнчю тиширыугъа кесинги къалай алдатдынг?!» — деп сюелликлерин да билеме. Алай, тюз айтырыкъдыла. Тюзге терсди деп сюелирге къарыу жокъ... Емюрюмде мен да адамлагъа игилик эте келеме, ала да манга уру къазгъанлай. Сейир туююлмюдо ол? «Ма сен юйюнде терге ётдюрюп жашатхан адамланы хаталарындан кечгенбиз бери», — деп сюелдиле малкъары, къарачайы да ююме. Ачыкъ айтдыла, бу бизде жашагъан тиширыуну эри бир-эки деп жыйырма бла терт коммунистни кеси кьолу бла ёлтюрсенини юсюнден. Ой итден туугъан ит, кёремисе аны сен...

Бизде не жукъу, не жүрек тынчыкъ жокъ эди. Къапашовну юйюнде айтылгъан сёзле бизге белгисиз эселе да, бола тургъан ишлени уа сезип турабыз — кьонакъбайларыбызны халлерин ингирикден окъуна жаратмагъан эдик. Эшигибиз хыны ачылды да, Айгюл юйге суху кирди. Ол заманда амалсыз жылтырагъа кюрешген чырагыбыз ёчюлюп къалыргъа жетишди — ингирикде анам тартма-сын да тазаларгъа кюрешип, кючден жандыргъан эди кесин да.

— Хапчукларыгъызыны жыйышдырыгъыз, башха юйге кечериксиз,— деди Айгюл, бети тюрленип, ауазы къалтырап жүрексиннгенин тыялмай. — Бусагъат былайгъа арба келликди. Турмагъыз.

Анам бир сёз да айталмады анга. Юйню ортасында ёре сюелип, сын болгъанлай турду. Айгюлню кёзюне соруулу къарап бир кере аз ышаргъанын эследим. «Айгюл, бу не этгенлигинди?» — деп сорлукъ болур эди, баям, олсагъатда. Алай Айгюл, кесини сёзю, хали бла да бизге кёз ачдырмады. Ол артха хыны бурулуп тышына чыкъды,

дагъыда мычымай артха къайтды да, къабыргъада артыкъ уллу болмагъан къызыл къолан кюйюзню тартып, чюйлери къатыш бери алды да, юй тюбуне атды. Дагъыда, биягъын-дача, терк-терк атлап чыкъды тышына.

Мен бек амалсыз болдум: кёзлерим алас-булас кёрдюле, борбайларым къыйылып, алайда — сюелген жеримде, энишге чёгюп къалыргъа жетишдим, санларымы уа сууукъ тинтери басды. Анам а бу къыйынлыкъны да кётюрдю, сабыр, таукел халы бла бизге кёл этдирди. Юйде болгъан хаччугубузну бирге тийишдирди, мени да болушдуруп:

— Қъайгъы этмегиз, хар зат да тап болур, Аллах айтса, — деди анам мугурчукъла болуп тургъан къызчыкъларына, манга да. — Быланы быллай бир къыйнап турмай эртте окъуна башыбызны мадарын кёрюрге керек эдик. Анса да сау болсунла, не менме деген ахлубуз да бу адамла этген игиликни эталлыкъ туюл эди бусагъатлыкъ дунияда.

Айгюл бизни юсюбюзге сюелип, ёмюрде акылыбызгъа келмезлик къылыкъсызлыгъын этгенликге, аны айтханлары анамы жанына тиймегени сейир эди. Жюреги къыйналгъан эсе да, ол къыйынлыгъын бизге билдиреди. Айгюл Майрусхан деген атны айталмагъаны себепли, анама: «Мария» — деп къоючу эди; асламысында «Сулуу Мария» — «Ариу Мария» дер эди. Бизни — эгешчиклерими бла мени, кезиу-кезиу къучакълап эркетип тебиресе, бар къыйынлыкъларыбызны да унутуп, алай къууанч сагъатлы болуучу эдик — къанатларыбыз болса кёкге учуп кетерча чекге жетишип жашагъанбыз, Қъапашовланы юйлери не келип тюшген кюнубюзден берисинде. Айгюл ол къадар ариу сёзлеринден бири да айтмады. Биз тургъан отоучукъгъа кирип келгенинде, ол ариу адам ингирни кесича къарангы кёрюндю манга, бетине ууу жайылгъанча кёрюндю бирде уа. Айгюл кюндюз келип айтса эди ол ачы сёзлени, анамы жанына тиерик болсам да, юйден чыгып кетип, башымы къайда болса анда кечиндирип айланырыкъ эдим. Атам тутулгъан заманда анамы бла мени тюрге атып, аямай соруу этгенлеринде да сынамагъан эдим быллай къыйынлыкъны. Анда ёлсек, къалсакъ да кеси жерибизде эдик, ёлсек — ёллюклерибизни жууукъларыбызгъа берир эдиле, сора аппам болгъан къабырлагъа элтип асырар эдиле. Кёчгюнчюлюкде уа не уллу къыйынлыкъгъа тюшсенг да, кем сурап айланырыкъды? Биз Қъыргъызгъа келгенли не къадар таулу ёлдю. Алай ёлгенлени жилиуларын хазна этмедиле — ёлгенге Кавказдача сарнап жилигъанын кёрмедим. Ёлдю — борчундан къутулду, Аллахны къолуна ийман бла барсын. Дуниялыкъда бу учузлукъну сынап жаша-

гъандан эсе, ёмюрлюк юйюне барсын да тынчайсын; гюняхлары бар эсе — жаханым отунда кюер, гюняхсыз эсе — жаннет чыпчыгы болур. Жаханым да кёчгюнчюле сынагъан кыйынлыкдан ауур жюк болмаз, тейри. Бюгече Айгюл бизге сынатхан ишни ауурлугъунданмы ауур болур ол? Жаханымни кяаллай болгъанын киши да кёрмегенди, кёчгюнчюлюкню азабын а барыбыз да сынадыкъ — уллу да, гитче да, сабий да, къарт да, саусуз да, сакъат да...

Айгюл биз тургъан отоугъа ючюнчю кере да атып кирди. Бу жол кёлюм бла бек аман адамгъа санадым аны. Кавказда анама соруу этген уллубурун, уллукъулакъ, кызылжагъа кишиден да эриши кёрюндю Айгюл манга.

— Хазыр болдугъузму?! — деди Айгюл.

— Хау, аурунг, хазырбыз, — деди анам шор таууш эте. — Кечегиде бу не ашыгышлы ишди, Айгюл? Жаныгъызгъамы тийдик?.. Бек жүрегибиз кыйналып турады.

Баям, анам акъылында болгъанын толу ангълаталмады Айгюлге. Анам кыргъыз тилде жаркъмалап сёлешгенликге, Айгюл бла ол ушакъ этип тебиреселе, кече белине дери да бир бирлеринден эрикмеучю эдиле.

— Болгъаны уа олду — биз сизни тюз адамла сунуп, кеси юйюбюзде жашатып, халал ашыбызны ашатып, эркетип тургъанбыз. Сиз а, ёлюп кетерикле, бизни кыралны фашистлери болгъаныгъызны жашырып тургъансыз. Сизни хатагъыздан эрими кюуллугъундан кыстарыкъдыла. Ол урушдан къан тегюп кяйтхан адамды.

— Айгюл, кечеринги тилейме. Сизге зараныбыз жетмесин ансы, бусагъатда ёлюп окъуна кяалайым.

— Сюйсенг ёл, сюйсенг кюй, бизге этеригигизни этгенсиз.

— Къоркъмагъыз, Айгюл. Ким эсе да хапарыбызны оздуруп айтханды. Биз фашистле болсакъ, эртте окъуна тюрге сугъар эдиле. Кяалай ангыламайса аны? Хы, энди сабийлени аталары тутулупду. Аныча кыйынлыкъгъа тюшгенле уа дагъыда кепдюле. Аллайланы барысын да фашистлеге санап барыргъа жарарыкъ болмаз, баям. Фашистле болуп а, биз кыралгъа ушкок алыпмы сюелгенбиз? Адаммы ёлтюргенбиз?! Кыйынлыкъ жетген эсе, бизге жетгенди, ыспассызлыкъны да биз сынагъанбыз. Кыраллыкъ бла ойнамагъаныбызгъа уа ант этейим. Бир эссиз адам эссиз сёз айтханды деп, кыпты къазауатха кирирге жарамайды. Бизни ючюн дегенни айтып, сеи эринге сёз жетсе, Аллахха ийнана эсенг, манга да ийнан, къая болуп сюелирме, кесими жойдурурма.

Тейри, анамы ол сёзлеринден сора Айгюл бир кесек

сагъыш этди дейме,— къарамын жерге тирегенлей, ауузундан сёз чыгъармай сюеледи. Анам а кызадан-кыза ба-рады:

— Бир башсыз къатынны сёзюн этип айланьргъа кимни да атасыны башымы барды?! — Баям, анам кесине «башсыз къатын» дегенине ырыслагъан этди дейме,— мени эрими сёзюн этген ким эсе да, ёмюрюн эр жылыууна термиле ашырсын,— деп къошду. — Бизге фашист деген кесиди фашист...

Анам сёзюн бир кесекге тыйды да, теренден солуп, жүрексиннгенин иги да сабыр этди. Сора эгешчиклерими да, мени да сол къолу бла кезиу-кезиу кёргюзтюп: «Бумуду фашист, огъесе бумуду фашист, неда бумуду фашист? Менмеми фашист?!» — деди. Ызы бла уа кычырыкъ этип жиляды. Мен да жилядым. Эгешчиклерим а бурунчукълары тартып тургъан болмаса кёз жашларын чыгъармадыла. Айгюл анамы къаты къучакълады да, аямай сытылды. «Кеч, терс болгъанма»,— деп а айтмады. Алай бир кесекден жаулукъ къанаты бла кесини да, анамы да кёзлерин сыйпады да, бизге бир сёз да айтмай, юйден чыгып кетди. Анам тёшек-жастыкъ чёргелген добар чёргемни юсюне олтурду да, тынгылагъандай турду. Бу жол да бек жаным ауруду анама. Бусагъатда атам къатыбызда болса эди, уялмай-буюкъмай: «Атам, сени хатангдан анам бек уллу кыйынлыкъла сынап барады,— дерик эдим. — Эр киши сабийлерини анасыны намысын тюз да тёппесинде жүрютюрге керекди. Ма ол сёзлени мен бир къарт киши айтып эшитгенме. Сен а сабийлеринге, аланы аналарына да ёмюрде сау болмазлыкъ жара салгъанса. Фазий мени анамдан иги къатын къачан болгъанды? Алай ол бюгюн мени анамы къара капекге да санамайды. Нек? Фазийни эри игиди,— коммунистди, анамы эри уа — фашистди. Ма аны ючюл баш кётюреди Фазий. Бюгече да сени хатангдан кыстала турабыз ариу, тынч жашап тургъан юйюбюзден. Бу не хыликъка ишди, атам?»

Тюз ма алай айтырыкъ эдим атамы юсюне сюелип. Алай мен мындан арысында аны бир заманда да кёрлюк болмам. Анам да тюнгилюпдю андан. Ачыуланган заманында бир чамланады ансы, атын окъуна сагъынмайды. Билмейме, ичинден термилип турмай эсе, атама тансыкъ болгъан илишанла эсленмейдиле аны юсюнде.

...Энди Айгюллары бизге юйден кетигиз деп айтырыкъ болмазла деген акъылгъа келгенме да, былай кесиме бир кесек хошлукъ алгъанма. Бизни кыыстарыкъ болса, Айгюл анама къошулуп жилярыкъ туююл эди. Алай сёз бу халда ачыкъгъа кетгенден арысында былайдан кетсек да угъай-

ым жокъду. Ол биз барлыкъ юйню кѣргенме мен. Жашла бла ары эки-юч кере да барып бугъумуч ойнагъанма. Аны эшиги, терезелери да ачылгъанлай турадыла — киши жашамайды; бахчасы да сюрюлмегенди — ханс басып. Эки шаптал терек барды да ол юйню бахчасында, гагула этгенлей окъуна жыйып, ашап къойгъан эдик. Тюнене экеулен ол юйню эшигин, терезелерин жарашдыра тургъанлары кѣргенме. Баям, колхозну председатели бизни ары кѣчюрюрге деген акъылгъа келгенден сора ийген болур эди ол адамланы ары: эшик, терезени жарашдырыгъыз, ичин сыйпап, тизгинин жыйыгъыз — деп.

Хапаргъа кѣре ол юйню иеси — къарт киши ългенли эки жыл да болады. Жангыз жашы уа урушдан къайтмагъанды. Къаршы жууукълары да болмаз эди, ол юйге ие болурча.

Ох анасыны, бир къоркъгъаным: биз ойнай тургъанлай ол юйню бужугъунда уллу залим жилин кѣргенбиз да, алгъа къоркъуп, къачхан этгенбиз. Сора дагъыда артах къайтып баргъанбыз да, таякъ бла башына уруп, ълтюрген этгенбиз. Энди анда ол жилинны балалары бар эселе бизге дерт жетдирмезлеми дейсе! Оллахий-билляхий ашап къоярла. Ма санга палах! Кет, ары кѣчерге жарарыкъ туйюлдю. Барлыкъ туйюлме. Анама да айтайым ишни болушун, ангылатайым, кѣчюре эселе — адам жашагъан юйге кѣчюрсюнле. Алай туйюл эсе уа — мындан чыгъарыкъ туйюлбюз. Хау, жаланда алай болургъа керекди.

— Эй, акъсакъл, мен келдим, — деген ауаз эшитилди арбазда. — Эй, Айгюл, мени келгеними башкъармагъа билдир...

Ол эр киши ауаз эки-юч кере да эшитилди.

Къычыргъан бизни кѣчюрюрге келген адам болгъанына ишексизбиз. Аны себепли мен эшикни къатына жууукъ барып, къулагъымы жеписине салып, битеу акъылымы буруп тынгыладым.

— Эй, юйде адам бармыды? Эй, Айгюл, — деп, ауазын иги да кѣчюрюп сѣлешди ол адам бу жол.

Айгюл тышына чыкълды да, арбачыны келип тургъанын кѣрюп, терк окъуна артах айланды.

— Да, арбачы келгенди, — деди Айгюл эрине. — Акъылынгы башынга жый, адамсызлыкъ этмейик.

— Бир да, эки да айтма... Андан эсе бар да хупчуклары ташыргъа болуш.

— Ой, сен халкъ ауузунга къарагъан адам, оюмсуз оноу этесе. Къагъанакъ сабийлени кече белинде элтип, ол баштакъ юйге къалай къуярыкъбыз?

— Ары сен барып этерик жокълду, хапчуклары жюк-

лерге болуш да, арбачы кеси аланы ары бек тапчыкъ эл-тип тышюрюр.

Эри бла къатыны алай даулаша тургунчу, анам бла мен хапчукларыбызны экиден бирин арбагъа жюклеген эдик. Бир заманда Къапашов да, Айгюл да келип бизге болушдула. Акъдан-къарадан бир сёз а айтмадыла. Хапчукларыбызны да жюклеп бошаш, биз да арбагъа минип арбаздан тышына чыкъгъаныбызлай, Айгюл фанар чыракъны да жандырып, аны къолуна алып ызыбыздан жетди. Арбачы арбаны тохтатып Айгюл мингинчи жеринден тепмеди. Анам а ол кезиучюкде арбазда жюзюм терекни тюбюнде, арталлы да къымылдамай сюелген Къапашовха былай айтды:

— Ашатхан ашынг, ичирген сууунг, айтхан ариу сёзле-ринг ючюн да, бек сау бол. Бизден къайтмаса да уллу Аллахдан къайтсын... Жаныбызгъа тийген суума. Биле-биз, сенде терслик жокъду. Терсликлери болгъанла терс-ликлерине жолугъурла.

XVII

Битеу халкъ жашауну къыйынлыгъына юйренип къал-гъанды: къыйын саусуз аурууна юйренингенча. Колхозда кече, кюн да ишлеп тургъанлыкъгъа хакъ излеген жокъ-ду, юйюнде ушхуурлугъу болмагъан окъуна орамгъа чы-гъып, аны жарсыуун айтып айланмайды — болургъа керек-лиси алайды дегенни айтып, хар ким да анга бой салып, белни къаты къысып, жаны саулай сюркеле барыуну ангы-лап тохтагъанды. Алай уруш бошалып, къанлы къазауат-да сау къалгъанла юйлерине къайтханлы — колхоз да, эл да бир кесек бел тюзете уа башлагъандыла. Юйлерине хор-лам бла келгенлени да ючден бири сакъат: кими къолсуз, кими бутсуз, кими кёзсюз. Болсада алада, башхалада да жюрек отну кючю барын да хорлай эди — ачлыкъны, жа-ланнигачлыкъны, ёлюмню кюйсюзлюгюн окъуна. Биз Къа-пашовладан кечгенли кеси башыбызны мадарын алгъын-дан эсе бегирек кёрюп, ол эски юйню ичин, тышын да тытыр бла угъай, сары топуракъ бла сюртюп, тизгинни жыйып, бахча да этип, алайы ёмюрлюк журтубуз бол-лугъуна ийнанып, кёл басып тохтагъанбыз. Бизни бла къоншуда жашагъан устаз кишини — Жолчуну зорлугъу бла мен да, эгешчиклерим да школгъа жюрюйбюз. Анам Жолчу агъайны ол ишине ыразы туюл эди: «Окъуу угъай — жашау къайгъылыбыз, — деген эди анам, — манга аланы болушлукълары керекди».

Бармагъан эди анамы сёзю. Кертиди, анга юй жумуш-

ну ауурлугъун жетдирмейбиз,— колхоз иште туйюлгени да тамам эди — мамукъ бахчалада ишлемекликни ийне бла кёр къазгъаннга тенг этгендиле таулула. Эки эчкибиз барды юйде. Къырал кёчгюнчюлеге берген къойладан бизге да бешиси жетген эди да, анам аланы экисин эки эчкиге алышындыргъанды да, юч жыл болады биз аланы тёлюлерин сатып, ахча этип, кеслерин а саууп, сютлерин айран этип тургъанлы. Узун аркъанла къурагъанбыз да, ала бла эчкилени бир кюн суу жагъада, экинчи кюн колхозну бла эллилени бахчаларыны чегинде тагъып кетеме школга, тюшден сора уа тешге элтип, анда кечиндирип къайтама. Кечелерине уа бахчаладан ханс жыртып келип салама... Ма алай эте жашайбыз.

* * *

Жангылмай, тюзюн айтайым, къыркъ сегизинчи жылны жаз башы бир бек жауунлу болду. Кавказдача, тауладан, тешледен ырхы келген къоркъуу жокъду,— жауун суу жерге сингип барады. Аны ючюн а мамукъ бахчаланы суугъарыуларын а тохтатмайдыла. Анга бюгюн да сейир этеме.

Сакъ жауунла жаугъанлай турадыла. Кече белинде бизни юйюбюзню башы алай агъып башлады — сууну челек бла алып къуйгъандан башха туйюл эди. Анам бир жерге челек, башха жерге чоюнчукъну, ючюнчю жерге багъыр тазны салып кюрешеди, башындан акъгъан юйню ичин кёл этмесин деген къоркъууда. Алай аладан да болушлукъ азды — юйню башыны акъмагъан жери жокъ. Барыбыз да тангнга аякъ юсюбюзде чыкъдыкъ. Эрттенликде уа анам Жолчу агъайгъа барды да, хапарыбызны айтды.

Жолчу ахшы адам эди, уллугъа, гитчеге да намыс этген, къартха, къарыусузгъа жарагъан. Мен эшитгенден, урушда да кишилигин танытханды. Орденлери, майдаллары да кепдю дейдиле, алай аланы тагъып кёрмегенме. Узун бойлу, арыкъсуу, жюрюшю да женгил. Жолчу селешип башласа уа аны сабырлыгъына сейир этерсе. Аны айтханларына тынгылагъан хар сёзюнде къыйматлылыкъны бек терк ангыларыкъды... Ол бизни юйюбюзню босагъасындан ашыгъышлы кирди, иги да энишге ийилип — башым эшик башына тиер деп къоркъгъан болур эди. Юйню ичинде халгъа сакъ къарады. Сора, жукъ айтмай тышына чыгъып кетди да, бир кесекден къатыны Марианы, тогъузжыллыкъ жашы Исмаилны да биргесине алып, артха къайтып бизни хапчукларыбызны юйлерине ташып

башладыла. Алгъа ишни болумун иги ангыламай, биз ар-
мау болгъаппай сюелебиз. Бир кесекден а анам да, мен да
алагъа болушуп башладыкъ... Терк ташыдыкъ хапчугу-
бузну Жолчу агъайлагъа.

— Ой къудай, ол юйде жашаргъа жарарыкъ туююл-
дю,— деди Жолчу агъай. — Къоркъуулуду, бек къор-
къуулу.

Биз а юйге кирген жерде арсарлы сюелебиз: кийими-
биз бир кесек жибигенди, аякъ кийимлерибиз а иги да
балчыкъдыла.

— Аякъ кийимлеригизни тешигиз да бери, отха жууукъ
келигиз,— деди Мария,— чай ичигиз, эрттенли ауузлан-
нган болмазсыз.

— Угъай, аллахчю, къыйналмагъыз, ач туююлбюз,—
деди анам. Алай биз а — эгешчиклерим бла мен, олсагъат
окъуна дастарханны къатына олтурдукъ да, Мария къолу
бла ууакъ туурагъан къыргъыз гыржындан бирер туурам
алып, ашап башладыкъ. Бал тузу болмагъанлыкъгъа кёк
чайны бал татлыкъсындырып ичербиз. Анам, бир кесек
заманнга дери ёрге сюелип турду эсе да, Жолчуну бла
Марияны тилеклерин толтурду — энишге, эски къыргъыз
кийизни юсюе олтуруп, дастарханнга узалды. Исмаил да
мени къатыма чёкгенди. Барыбыз да бир юйюрню адам-
ларыча олтурабыз. Алай бир заманда тышындан ачы кы-
чырыкъ эшитилди. Ол тиширыу аууаз эди...

* * *

Эсимдеди: немисли фашистле Кавказны алгъан заман-
ларында элдеде ахшы адамланы тутуп, Нальчикге элтип,
анда кёп кюнлени уллу азап чекдирип, сора къачып кетип
тебирегенлеринде уа — барын да къыргъанларыны хапары
халкъгъа жайылады. Ол заманда бизни элибиз да суу
къуйгъанча болады. Кёп адам тутулгъан эди Бахсан ауу-
зундан — артыкъ да Кёндеден. Къыймылыкъ ууатхан-
дан эсе да, ол огъурсуз хапар хапарлай къалырын кюсе-
генден эсе да, алыкъа жилау — сыйыт этген адам хазна
кёрюнмей эди. Алай Нальчик таба уа кёп халкъ къуюла-
ды — адамларын фашистле тутханла да, башхала да. Ой
анам, мен жарлы, ёллюклени арбалагъа сал этип, юсле-
рине да къара жамычыла жабып элге киргенлеринде, ти-
ширыуланы кычырыкълары тауланы, ташланы титирете
болур эди. Бар къыйынлыкъланы унутдургъан эдиле ол
кычырыкъла, урушда эки-юч адамлары ёлгенле окъуна
жаланда ол кюнню зарауатлыкъны жилауун эте эдиле.
Тиширыула чачларын жыртханларын, бетлерин сойгъан-

ларын ол кюн биринчи кере кѳргенме. Аланы сабийлеге дуния жылыуун ангылатхан ѳшюнлери кызыл кѳаннга боялгъан эди...

Бюгюн биз, Марияны гыржынын ашай, чайын иче тургъаныбызлай, ол заманда таулу аналаны ачы кычырыкларына ушагъан кычырыкъ эшитилди. Мени аркъа жиклерим кѳалтырадыла, кѳулакъларым бирде жукъ эшитмей кѳалдыла, бирде кѳзлерим кѳарангы этдиле. Менден кѳалгъанла да, баям, тюз ол халда болур эдиле, олтургъан жерлеринден тепмегенлей турадыла, менгиреу болгъанча.

— Ой-пай! Бу жарлыланы юйлери кѳуруду! — деп дагъыда эшитилди ол тиширыу ауаз. — Ой, адамла! Бери чабыгъыз. Эшик жабылгъанды!

Юйде адамланы барысы да аякъ юслерине болгъандыла. Мен аланы ѳрге тургъанларын эслемейме. 1943 жылда, февраль айда немисли фашистле кыыргъан адамланы ѳллюклерин алып келген арбала жангыдан кѳз аллыма келдиле да, барып Кавказгъа тюшюп кѳалгъанча болдум. Аллахбердиланы Айшатны ол кюнню сыфаты уа арталлы да дуниялыгъымы унутурду да кѳойду. Айшат узун тиширыу болуучу эди — сѳзге уста, чамгъа от. Жангыз кѳарындашы Махмутну урушха ашыра туруп, районну оноучулары болгъан юню арбазында халкъны аллына чыгъып сѳлешгени да кѳулагъыма эшитилгенча болду. Ол комсомолчу кыыз Айшат, сѳз алып, ауузу от чагъа, былай айтхан эди:

— Сыйлы жамауат! Фронтлада совет халкъны сыйлы кѳаны тѳгюледи. Тылда да тѳгюледи совет халкъны сыйлы кѳаны. Алай, ит фашистле, бизни — буржуазияны тамыры бла тюп этген совет халкъны, кесине бойсундуралмаз. Сталин вождубуз бизни жаланда кѳатылыкъгъа, жаланда хорламгъа юйретгенди! Аны унутмайыкъ. Бюгюн мен да жангыз кѳарындашымы урушха ашырама. Ол анда бир тенгинден артха кѳалмай сермеширигине толу ийнанам. Ма былайда жолгъа атланып тургъан жашланы барысы да хорлам бла кѳайтырыкъларына ишексизме. Ахшы жолгъа барыгъыз, кѳарындашларым! Биз а мында колхозну, элни, кѳартланы, сабийлени жарсытмаз ючюн жаныбызны, кѳаныбызны да аярыкъ тѳйюлбюз. Комсомол бизни алай юйретгенди...

Айшатны ол сѳзлери кѳплеге таукеллик берди эселе да, жилягъанла уа болдула. Айшат а иги сѳлешгенине кѳууанып, бир жанына кетгенден сора да, бирде кѳуллукъчула таба, бирде урушха атланган жашла таба, бирде алайгъа жыйылгъан эллилери таба кѳарап, ѳхтемленеди.

Аны оюмуна кёре, алайда андан онглу адам жокъ эди олсагъатда. Ол къайдан биллик эди узакъ да бармай жангыз къарындашы ауур жаралы болуп юйюне къайтыргъын, андан партизанлагъа къошулуп, инсан борчун толтура фашистлени къолларындан жоюллугъун.

* * *

Аллахбердиланы Махмутну партизанлагъа къошул деп киши кысмагъан эди,— сол кёлу бууунундан кетип эди аны. Алай халкъ къанлы душман бла къан къазауат этген заманда юйде олтуруп турмакълыкъ — бетсизлик эди. Андан келген эди партизанланы къайда болгъанларын билгенден сора алагъа къошулургъа, колхозну къой сюрююн да нёгерлерине къоюп.

— Мычымай ызынга къайт,— деди партизан къауумну командири Къудайланы Оюс Махмутха. — Сен мында этерик жокъду. Бизге жюк болма да, элде бир затха жара...

Олсагъатда Махмут, кёолундан келсе, Оюсха игилик этерик туююл эди,— Оюс Махмутну намысы бла ойнагъанды, сакъат болгъанын кёзюне тутханды. Махмут ол айтмаса да биле эди тенглерин фронтда къоюп, юйюне нек кетгенин. Алай адамгъа саналмагъанын а жаланда ол кюн ангылады. Оюс анга ол ачы сёзлени нек айтыргъа керек эди?! Баям, Оюс акъылсыз сёз айтханын ангылагъан болур эди, къарамын жерге тиреп бир кесек сюелгенден сора, былай айтды:

— Биз не къадар кёп болсакъ, фашистлени хорларгъа ол къадар тынч боллукъду. Алай, жанынга тиймесин, сени отрядха къошаллыкъ туююлбюз. Мени тюз ангыла, къарт атангы бла анангы Айшатны юсюне атып айлансанг санга, бизге да айып жетер. Айшат къартлагъамы къарасын, малынгы, мюлкюнгюмю жюрютсюн, огъесе колхоз ишеги жюрюсюн? Айшат аллай бир ауур жюкню кётюраллыкъ туююлдю. Аны сагъышын эт.

— Оюс, мени сабий туююлме, не этгеними, къалгъанымы билмезча,— деди Махмут. — Партизан отрядда биреу этгенни эталлыкъма.

— Анга бир ишегим жокъду. Алай, не бек аякъ тиреп кюрешсек да, кёпге бармай душман элибизни къолгъа этерикди. Ол заманда элде болгъан хални бизге билдирип турурча адам керекди. Ол борчну сен толтур.

— Ол борчну тиширыула да толтурлукъдула. Мен а кёолума сауут алып, фашистлеге дертими жетдирирге керекме... Бош къарайса кёзюме. Ма бусагъатда илишан

атышайыкъ, хорласанг — сен айтхан, хорлаялмасанг а — мен айтхан.

— Болсун,— деди Оюс бир тюрлю арсарсыз. — Келишлик. Жашла, Махмутну айтханына барыгъыз да шагъатсыз.

Оюс да аскер хазырлыкъгъа юйренмеген адам туююл эди. Алай базынуулу селешгени да аны ючюндю.

— Тейри, Оюс, урушда къан тегюп келген адам бла бош эрише болурмуса? — деди жашладан къайсы эсе да.

— Къой-къой, къан тегюп а, ары баргъаны бла артха къайтханы тенг болгъанды,— деди экинчи жаш.

Аны алай айтханы Махмутха болмагъанча бек ачыу тийди. Махмут ол жашны кезюне къараялмай иги кесек турду. Алай эс жыйып, башын ерге кетюргенинде — боюн тамырлары тартылдыла, кезлеринде от жанды, мангылайы жыйырылды. Ол алайда кесипи жүрек тебиуюн эшитте эди.

— Емюрюнг къанбузлай барады,— деди Махмут ол жашха. — Осал ниетинг барды сени. Аллай бир жигит эсенг, нек тураса, барып Гитлерни башын кесип, бери алып келмей?!

Оюс жашланы бир бирге келкъалдылары теренге кетмесин деген акъылда, сезню башхагъа бурургъа кюрешди:

— Хайдагъыз, жашла, илишан салыгъыз.

— Махмутну бёркюн салыгъыз илишаннга,— деди биягъында да оспар селешген жаш,— ортасы бек тап тешикчик боллукъду.

— Сени башынгы салыргъа керекди илишаннга,— деди Махмут. — Ким болгъанынгы билип, артынгы къысып, тыншчыкъ тур. Эшитдингми?!

— Къююгъуз хапарны,— деди Оюс. — Партизан отряд сизге къойчу къош туююлдю. Бу Красный Армияны менме деген къауумларында бириди! Аны билип къююгъуз! Оллахий-билляхий, тюз маймуллача секиртирме барыгъызны да. Армейский низам болургъа керекди бизде.

Оюс кеп жылланы ичинде ДОСААФ-да къуллукъ этгени себепли, аскер низамдан ангылауу бар эди. Алай Махмут бла илишан атышыргъа башлагъанда уа сагъыш этмей болмады. Биринчиден, ол сакъатха хорлатса, негерлерини арасында намысы тюшмей амалы жокъду. Экинчиден, хорлатса — Махмутну отрядда къаллыгъы да тынгысыз этдиреди. Аны себепли илишан атышыуну къояргъа деген акъылгъа келди. Алай былайда Махмутну жанына тиймезча сёзле табаргъа керекди. Ол командир къадарында сезню къаты салып тохтаргъа да боллукъду. Алай Махмутну юсюнде алай этерге суюмейди.

— Илишан хазырды,— деди ол Махмут бла демлешген жаш.

— Исхакъ, къой илишан хапарны,— деди Оюс анга, былай сыфаты да сансыз хал алып, кесини айтхан сёзюне артыкъ уллу магъана бермей. — Махмут илишан атаргъа менден эсе уста болгъанын билеме,— урушха барып келген адамды ол. Бизни бла бирге болургъа сюе эсе, къалсын мында. Къысхасы, жаны суйгенлей этсин.

— Угъай, алай жарарыкъ тюйюлдю,— деди Исхакъ. Баям, ол Махмутну хорланырын сие болур эди. Исхакъны ангылауунда къолсуз Махмут аны бла бирге партизан отрядда нек айланыргъа керекди? Барсын юйюне, кълтыпыс.

Угъай, Махмут кълтыпыс болса сыртдан-сыртха аууп, партизанланы излеп айланырыкъ тюйюл эди. Ол бир заманда да болмагъанды не эринчек, не къоркъакъ. Жаланда Исхакъ оспар сёлешип Махмутну сындырыргъа кюрешгени ачыкъды. Ала бир бирлери бла демлешген адамла болмагъандыла бир заманда да. Алай Исхакъ Махмут аланы жыйыннга къошулурун суймегени уа ангылашыныусузду. Исхакъны кесине да ангылашыныусузду бу иш. Болсада ол тутханындан таймай кюрешеди.

— Илишан атып Оюсну хорласанг да, хорлатсанг да жолунг юйюнг таба боллукъду,— деди Исхакъ ачыкъ, сёзюн хар кимге да эшитдирип.

— Исхакъ, мен ненча кере айтханма санга — кесинге жетмеген ишле бла кюрешме,— деди Оюс. — Акъылынгы башынга жыймасанг, аны угъай, сени боллукъду жолунг элге.

Бир даулашсыз, Исхакъ, ауузу озгъанлыкъгъа, партизан къауумда къолундан келген жашладан бирлериди — жигитлиги агъаз кибик, билек кючю кёллени сейирсиндирген, жукъдан къоркъа билмеген, кесине бюсюреген жашды. Ма бу жол да Оюсну тырманын къулагъына алмады. От жагъагъа жууукъда баштёбен тюшюп тургъан консерва банканы алып, иги да арлакъда орнатылгъан илкични башына тап салды да, сора артха къайтып келип:

— Хайдагъыз, кесине базынган алгъа башласын,— деди,— базынмагъан а оюндан чыкъсын.

Оюс бла Махмут бир бирге къарашдыла, алайда сюелген жашла да къарадыла ала таба. Олсагъатда Махмут Исхакъны къолундан ушкогун сермеп алды да, бууунсуз къолуну къолтугъун да болушдуруп, ушкокну мычымай жерлеп, марай да турмай, атып, консерва банканы мындан ары бардырды.

Жашла Махмутну усталыгъына сейир этдиле. Исхакъ а

сүймеди ол ишни: не ары, бери десек да Махмутну хорларын сүймей эди. Болсада ол, халин билдирмезге кюреше, ушкокну Махмутдан алып, Оюсха берди да, барып, консерва банканы жерине салды. Оюс, ушкокну жерлемей, баш энишге къарагъанлай иги кесекге дерн турду. Ол, партизан къауумну командири, кълсуз Махмутха хорлатса бедишлик боллугъун ангылайды. Тейри, Исхакъ окъуна сау элге жаяр ол ишни, бетине уялыпмы кълаллыкъды. Къалай-амай болсада, илишан атмай кълоргъа уа жарарыкъ туйюлдо. «Сен хорладынг»,— деп кълоргъа да боллукъ эди, махтауну Махмутха берип. Алай этсе, биринчиден, Махмутну намысы бла ойнарыкъды — сакъат болгъанын кълорне тутарыкъды, экинчиден а кълоркългъанын билдирип кълорыкъды жашлагъа. Оюс ушкокну жерледи да, илишанны иги да марап атды. Алай тийдиралмады консерва банкагъа. Дагъыда атды. Бу жол да болалмады. Жашла кюлдюле: ючюнчю кере атханында уа банка жерге учуп тюшдю...

* * *

Немисли фашистле тау эллени кълорсюн кълоргъа этгендиле,— Бахсан ауузунда да емюрде иелик этерикча орнашхандыла. Энди ала бу жерлени кълорюп кетерикдиле дерге кълорын эди. Битеу Россейни малтап, келе-келип Кавказда аякъ тиреген душманны хорларгъа базынуулукъ хар кимде да бир кибики туйюл эди. Болсада кълорал, партия кълорлукъчула, халкълны эсли адамлары жамауатны кълорендире эдиле. Дунияда Совет Союзну хорлар кълор болмагъланын белгилеген ёткюр съл жерин заманында тапса уа, алыкъл алгълынгы мамыр жашау ызына кълорайтырына ийнаныулукълну ышыра эди.

Оюс да аны билмеген башчы туйюлдо. Кълорсюзлюк этген, болмачы ушакълны-сълню жюрютген илишаннга салынырыгълын ангылатханды; жууукъл-тенг деп кълорау боллукъл туйюлдо. Бек биринчиден, колхозну малын, мюлкюн кълоранчовыз сакъларгъла керек боллукълду. Андан сора Кавказны халкъл фашистле бу жерден гунч болгълунчу не кече, не кюн тынчаймай сермеширегин ангылатыргъла борчлуду хар партизан.

Алмай кюлени биринде партизанладан элге адам барыргъла керек болады. Немисли фашистле колхозну малын, мюлкюн чач-тук этгендиле — халкългъла юлешгендиле аланы кеслеринден кълоралгълан-кълорлгъланларын. Энди элде айланып кълор турмай бизни аскерлерибиз артха кълорайтырыкъларын, колхозну малларын тюз да ата мюлклерин сакъл

лагъанча сакъларгъа керек болгъанларын, хар юйюрге ангылатыргъа керек эди. Сл борчну ким тамамларгъа керекди? Жаланда Махмут,— аны партизанла бла къош болгъанын киши да билмейди, кеси да урушну сакъаты, ёз башын аманны кебинден кечиндире айланган биреу. Тигелесин элге Махмут, толтурсун ол борчну. Анга алыкъа аны юсюнден киши жукъ сагъынмагъанды. Жаланда Оюс кеси акъылында этгенди ол сагъышны. Угъай, иш кёзюне жетгенде, Исхакъны башына да келгенди аллай оюм. Болсада, былайды деп айтыргъа уа базынмайды. Тейри, айтырыкъ да болмаз.

— Халкъыбызгъа уллу къыйынлыкъ тюшгенди,— деди Оюс, партизанланы тизгин сюеп, кеси аланы алларында тохтап. — Былайда сиз билмеген сёзюм жокъду мени. Алай бир зат мени бек тынгысыз этгенлей турады: колхозну малларын чачхандыла, халкъ аланы башсыз этип къояргъа боллукъду. Аны себепли, узакъгъа созмай, хар кимге тынгылы ангылатыргъа керекбиз — бир жангыз мал башсыз болуп жарамазлыкъын. Аны этерик а бизбиз — партияны, къыралны да ышангылы адамлары. Мен ол, бу барсын деп кишини окъ, топ аузуна тюрталлыкъ туююлме. Кесине базынган ыразы болуп тебиресе уа, угъай дерик туююлме. Борч, ауур борчду,— къоркъуулуду. Сагъыш этигиз...

Партизанланы барысы да тынгылайдыла. Сын къатханлай турадыла, аз да къымылдасала бир уллу палахха къаллыкъча. Солууларын окъуна эркин алмайдыла.

— Мен хаппа-хазырма ол борчну толтурургъа,— деди Исхакъ, алгъа бир-эки атлам этип.

— Манга ышана эсегиз, элге мен тигелейим,— деди Махмут. — Исхакъ, сени партизан къауумда болгъанынгы битеу эл биледи. Мени уа мындагъымы киши да билмейди,— къошха барама деп кетгенме жуужукъгъа-тенгнге да... Сора мени уллу чотха алып кюрешмезле — бир саны болмагъанны башларынамы урлукъдула?.. — Алайда Махмут мудах болду.

— Махмутну айтханына къалай къарайсыз? — деп сорду Оюс.

Хар ким тынгылайды.

— Оллахий, билляхий, Махмутну урушда кёрген къыйынлыкъы да тамамды, андан эсе мени барма къоюгъуз,— деди Исхакъ.

— Бирда, эки да айтма,— деди Махмут.

— Быллай ишни юсюнде сёз къошхан къыйынды, алай, мени акъылыма кёре, Махмут айтхан тюз болур дейме,— деди ал тизгинде сюелген къара шинли, алаша бойлу, бакъыбоюн жаш.

Оюсха да ол керек эди — жашладан аллай сёз эшитирге излеп тура эди.

— Мени да угъайым жокъду ол оюмгъа,— деди Оюс. — Махмут тюз айтады...

* * *

Кесини терс атламын къадаргъа жюклеучюледен туюл эди Махмут — сакъ ишлеялмады душманны ара чырына тюшгенде. «Кеси жеримде баш эркинлигим болмай, сёлеширге базыммай айланмакълыкъ — къоркъакълыкъды»,— дей эди Махмут. Эллилерине кеси муратын эркин ангылатханы да аны ючюн эди. Борчун жарты-къурту толтурду эсе да, кеси башын а отха сукъду,— аны элде къоншу юйлени биринден чыгып келе тургъанлай тутдула да, эки-юч адам кими къолтугъундан, кими белинден сермеп, къышхыр машокну быргъагъанча быргъадыла машинаны юсюне. Фашистле машинада да Махмутну желкесине ушкокну тирегенлей бара эдиле...

Ол тегерегине къарап туугъан элин ахыр кере тансыкъларгъа онг тапмады,— фашистле башын ёрге кётюрюрге къоймадыла. Махмутну алып баргъан машинагъа халкъ терезеледен, эшик жепиледен жашыртын къарай эди, тизгинсиз сабийчикле уа орамда — быллай ишлеге юйренген эселе да, фашистлени Махмутха этип баргъанлары сейиртамаша кёрюне эди. «Махмут, къыйынлыкъдан кери бол!» — деп къычырды бир тиширыу а. Ол ауазны Махмут жарты-къурту эшитди. Тиширыу айтханларын дагъыда къайтарырын а суйдю. Алай ол ауаз анга экинчи кере эшитилмедди. Дуния сангырау болуп къалгъанчады Махмутха — аны элтип баргъан машинаны «хыр-хыр» тауушундан сора жукъ эшитилмейди. Махмут башын асыры энишге тутуп баргъандан кёзлери чыгъаргъа жетишгендиле. Ала иги кёрмей окъуна башлагъандыла. Элден чыгып уллу кёпюрден ётуп тебирегенлеринде, Бахсан сууну тауушу къулагъына эшитилди, андан бетине да бир хычууну сериуюн урду. Махмут ол хычуунлукъну ахыр кере сезгенине ишексизди; жашауундан умут юзгенди.

Махмутну аркъасына ушкок къалагъы бла къатылдыла да, башын ёрге кётюрюрюн изледиле. Ол заманда жаш дуниягъа жангыдан туугъанча болду. Алгъа башы-кёзю бир кесек тегерск айланганын сезди эсе да, кюз артыны сейирлик табийгъатына алай жут къарады,— кеси ёмюрюнде бу жерледе биринчи кере болгъан кибики. Махмут жесирлигин окъуна унутду. Ол башлары агъара башлагъан таулану, мор бет алгъан къалын агъачны, алайдан къа-

рагъанда кезге керюннген кышыкъланы, жайлыкъланы да, жиян ызгъа ушагъан тау жолчукъланы да тансыкълады. Угъай, ол аланы тансыкълагъан угъай, ахыр кере кергенин ангылап саламлашып айырыла эди, кеси акылында осуятын тенгге, жууукъгъа эте. Бек алгъа туугъан журтлары ючюн ёлюп кетгенлени унутмазларын тилерик эди сауладан. Айшат Махмутну ёллюгюн арба бла элге алып келгенлеринде: «Айтыр сёзю тамагъында кългъан, жарлы къларындашым!» — деп, тауну, ташны тынгылатып жиягъланы да аны ючюн эди, къларындашы ёле туруп осуятын этерге онг да, къларыу да тапмай кългъланын ангылап...

* * *

...Ол эрттенликде кълргъызлы тиширыуну кълчырыкълахай таушун Айшатны жияууна ушатдым. Юдегиле барысы да тышына чыкълганларын да, аны ючюн турама олтургълан жеримден тебалмай, борбайларым кълйылып.

— Ой-пай! — деп, бу жол бютюнда кълаты кълчырды тиширыу. Мен кесиме къларыу тапдым арбазгъа чыгъларгъа. Къларадым да кердюм — ол биз жашагълан юйню ичине оюлуп тургъланын. Анам да, эгечлерим да, кълонакълбайларыбыз да узакълдан къларайдыла ол ишге. Кълргъызлы тиширыу а жияуун, кълчырыгълын да тохтатмайды:

— Ой-пай, балкъларларды (малкъларлыланы) юй басханды! — деп жияйды тиширыу. — Ой жамауат, бу насыпсыз адамланы юслерине юй оюлгъланды. Болушугълуз, бир мадар бар эсе кълухарыгълыз быланы!

Ол асыры жунчугъландан бизни кермей эди. Анам алайда энишге чёгюп кълалды. Ол заманда аны кълолан басма жыйрыгълыны этеклери жерге жетдиле да, кир болдула — орам балчыкъл эди, кир суула кёлчукле болуп тура эдиле. Анамы бети кетип баргъланын эслеп, кёлтугълуна жабышдым. Ёрге тургълузургъла умут этдим, алай ол болмады; эки кълолу бла да мени кълаты тутханлай турады. Кёлларыны кълалтырагъланларын ачыкъл сеземе. Баям, ол бюгече бу хужулукъл юйню ичинде кълалсакъл, барыбызны да эшигибиз жабыллыгълын кёз аллына келтирипми къларыусуз болду, огъесе, ол кълргъызлы кълатынны кълчырыгълын кёлюралмагъланлыкълмы этди, манга белгисиз эди анамы ол чекге жетгени.

Кълргъызлы тиширыу бир кесек эс жыйып бизни кергенинде, кёзлерин жыйрыгълыны узун женглери бла экиюч кере да сюртюп, дагълыда эслеп къларады бизни таба: сау-эсен болгъланыбызны толду ангылагъландан сора, бютюн-

да кычырыкъ этип жияды. Ол хар атлагъаны сайын орамны балчыкъ сууун тегерекге чачдыра келди да, эниште ийилип, анамы къаты кычакълады. Ол заманда анамы ауурлугъун кетюралмай, жерге олтуруп къалды. Алайда эки-юч адам болуп, аны ёрге кетюрюп аякъ юсюне этдик. Къызла да, мен да анамы этеклерине чёргелип, кёлюн алыргъа кюрешдик. Ол а, сёзюн кючден ангылата, шош айтды:

— Насыбыгъызны Аллах алмасын, балаларым. Барыбызда бирден гунч болургъа аздан къалдыкъ да. Солман, эчкилерибиз... Уллу кёллю болгъанбыз. Энди къалай баш кечиндирликбиз?

Жалан ол заманда билдим эки эчкибиз да оюлгъан юйню ичинде къалгъанларын. Аланы биреуню юйюне суйреп айланыргъа болмай, тагъылгъан жерлеринде — кесибиз жашагъан юйню ичинде энчи бёлюмчюкде къойгъан эдик.

— Аллах бизни ол ишибизни кечмез,— деди анам. — Кеси башыбызны кыутхарып, ол асыл хайыуанланы уа...

Алайда анамы кёлюн алырча сёз тапмай кыйналдым.

Биз барыбыз да билебиз ол эки эчки юй жашауубузда къаллай магъананы тута келгенлерин; ала юйюрюбюзню ач кыйынлыкъдан кыутхара келгендиле. Баям, бюгюн анам аланы хайырларын эсгерип сытылмайды. Мен ангылагъандан, эчкиле бизни хатабыздан жоюлгъанларына кюеди,— ол зат ючюн Аллах чамланырыккъды деп да кыоркъады; намаз, ораза бла кюрешмегенликге ислам диннге табыныуун бир кюнде да къоймагъан адамды анам.

— Ким биледи, сау эселе уа малла, бир мадар этигиз аланы кыутхарыргъа,— деди анам жыйырылып, гуппурчукъ да болуп, бети да кетип Жолчу агъайгъа жалыныулу кыарай. — Этигиз бир мадар...

— Алагъа болушлукъ кереклиси жокъду,— деди Жолчу. — Аллахны буйругъу алай болур эди де да, кесинге бир кесек сабырлыкъ ал. Кесинг да, сабийлеринг да сау къалгъаныгъызгъа кыууан, эгечим...

Мен ангылагъандан, анам Жолчу агъайны айтханларын хазна эшитмеди; ол тохтамай кеси-кеси бла сёлешгенлей турду. «Аллахыгъыз ючюн бир мадар этигиз. Гюняхдан кыоркъмаймысыз?» Ма анам айтхан сёзле аладыла.

Алайгъа — оюлгъан юйню къатына сау тийре жыйылды. Уллу, гитче да тамашагъа кыалып кыарайдыла оюлгъан юйге — ёмюрлеринде аллай ишни кёрген, эшитген да этмегенча. Юйню арт жанына барып кыайтханла да бардыла, инчиклерине дери балчыкыгъа батып. Жолчу: — келигиз,

барыбыз да к̄армашайык̄ да, эчкиле сау, шау эселе да бир к̄арайык̄ — десе, алайда аны айтханын этмезлик жок̄ эди, — устазны намысы уллуду элде. Аны анам да, к̄алг̄анла да иги ангылайбыз. Болсада устаз жук̄ айтмайды. Урушда к̄ан т̄гюп келген адам, юле адамланы юслерине оюлг̄анларын окуна аз к̄ермегенди, ол ёлюмню к̄езуне к̄арап к̄ычырык̄дан к̄ырг̄анланы да, жау чырак̄лай жанган юлени ичлеринде к̄алг̄анланы да, фашист танкла малтап кетген сабийлени, тиширууланы да к̄ергенди. Сора аллай адамг̄а бу иш не затды?! Эки эчки ёлгенди деп жиялг̄анмы этерикди?.. Анам а халк̄ны алай к̄еп жыйылг̄анна бютюнда амалсыз болду. Ол к̄адар адамдан бир жангызы аны жанлы болуп сюелмегенине уа, жаны бир бек к̄ыйналг̄анын ангылатды.

— Бу к̄ыйынлык̄ бизни башыбызг̄а Бахсан ауузунда тюшсе эди, адамла, мындача, туурабыздан к̄арап турмаз эдиле — к̄ёл кенгдиргенча. Киши жери, тыш адамла!

Насыпха, анамы ол с̄злерин к̄ырг̄ызылыла ангыламадыла. Аны алайлыг̄ына мен да к̄ууандым, — ангыласала уялырг̄а тюшерик̄ эди. Бизни юйюрюбюзню ёлюмден к̄утхарг̄ан Жолчуг̄а тыш адамы деп айтырг̄а эркин туйюл эдик. Алай анам ачыуундан айтырын, к̄айтырын билмей тург̄анын ангылаг̄анма.

— Жамауат! Хар ким юйюгюзге барып, жугар, кетмен тапханыг̄ызыны алып келигиз. Бу оюлг̄анна к̄азайык̄ да, эчкилени ёллюклерин бери чыг̄арайык̄, — деди Жолчу. Баям, ол анамы тынгысызлыг̄ын андан к̄еп к̄етюралмады. — Турмаг̄ыз! Сора, жашы Исмаилг̄а айтып, юйден кетмен келтирди да, иште биринчи болуп сюелди.

* * *

Эчкилеге болур болг̄ан эди, — жашла аланы ёллюклерин чыг̄арып, терилерин алып, этлерин а ол тийреде к̄айры болса ары тюртюле айланган хауле итлеге атдыла. Баям, анам алайг̄а жыйылг̄ан халк̄дан уялмаса, тап олтуруп, эчкилени жияуларын этерик болур эди. Тейри, алай этсе да анга киши айып саллык̄ болмаз эди — бизни башыбызны кечиндирген ол эчкиле болг̄анларын билмеген жок̄ эди. Жиямады анам, мен ангылаг̄андан, бу ауур ишни к̄ере келген к̄ыйынлык̄ларындан бирине санады да, к̄ёлсюзлюгюн кесини юсюнден атды, белин ёргек тюзетип т̄герегиндегилеге кезиу-кезиу к̄араг̄анында, аз ышарг̄ан окуна этди. Ол заманда чыммак̄-ак̄ тишлери бир кесек ачылдыла. Мен кесими таныг̄анлы ол ариу тишлеге биринчи кере эс бурдум.

— Аллахха минг кере шукур болсун, сабийлерим бла кьалгъаныма! — деди анам, иги кесек заманны тынгылап тургъандан сора. — Жолчу, Мария, жаным сизге кьурман болсун. Жамауат! Барыгъызгъа да жаным кьурман болсун. Менден кьайтмаса да, Аллахдан кьайтсын.

* * *

Энди Кавказ кьайгъылы киши да туююлдо. Таматаланы акъылларында не болгъанын айтып ангылаталлыкь туююлме, алай биз, жаш тёлю, кьыргъызны тилин билип, адетине тюзелип, былайы ёмюрлюк жерибиз болгъанына толу ийнанып тохтагъанбыз. Айтханым Аллахха туурады, иште, сезде да кишини аллыбызгъа ётдюрмейбиз. Окъуугъа, комсомол ишге кёл салгъан жашла, кьызла да бар. Алай аякълана келгенлерибизни кёбюсю уа арбачы, тракторчу болургъа итинеди. Мен да алгъа трактор курсу бошап ишлей турдум. Тракторгъа минип, бирде, элни бир жанындан экинчи жанына тебиресем, битеу халкъ кесиме сукъланнган сунуп. Алай, тейри, анам атам: кьайда да сабийлени окъууларын бёлюрсе — деген тилегин эсине тюшюрген болур эди, элли экинчи жылда биринчи сентябрде, кьоймай школгъа тебиретди.

— Кьайсы тилде да окъуу — ол окъууду, — деди анам. — Бек иги боллукь эди, онг болуп орус тилде окъуу санг. Алай Кьыргъызны кьыралында жашагъан кьадарда кьыргъыз тилни да хатасы жокьду. Ачдан ёлмек, окъугъан эт.

Анамы айтханын этсем, терс атламазлыгъымы сабий заманында окъуна ангылагъанма, аны себепли бу жол да анга угъай деялмадым, — окъугъандан эсе ишлерге суююп тургъанлай — ойнагъанмы этесе, тракторчу жашма мен.

Сёзсюз, анам бу жол да айтханын жауапсыз этип кьойгъаныма бек кьууанды. Жарыгъан, жашнагъан окъуна этди жашаууну бек иги заманындача — атам кьуллукьчу болуп кьан кьайнатхан заманындача кирпилдеди. Кеси кесине сукъланнган адамны ол кюн анамы юсюнде кёргенме. Анам «жашарыгъым келмейди» деп, не уллу кьыйынлыкь кёрген кюнюнде да айтмагъанды, — бек алгъа ол дунияда аналыкь борчун ангылай болур эди, тейри. Ол эсли тиширыу кёлсюзлюк не тюрлю ишни да оярыгъын, ахшы умутланы юзеригин ангылагъанды. Ол да адамды, кесини кёлсюзлюгюне бой салгъан заманлары да болгъанды — кьыйынлыкъларын кётюралмай сарнап жиягъан, тауушун кишиге эшитдирмей сытылгъан. Алай бюгюлген а этме-

генди. Аны ол кьатылыгыды юйюрюн ачдан, жалангачдан ёлтюрмеген. Башхалагъа зарланмагъаны, къара сабан сюрмегени да болушханды анга, адамлагъа игиликни излегеннге Аллах да игилик береди дейдиле...

XVIII

Бир сёзюмю ары, бери бурмагъанлай, кёлюмде болгъаны ачыкъ айтайым: атам тутулгъан заманда терслиги болгъанына къалай ийнанган эсем да, тутмакъдан ариуланып чыкьгъанында тюзлюгюне да тюз алай ийнандым. Атам Хажии элли тёртюнчю жылны ахырында тутмакълыкьдан кьутулуп, юйге келгенинде, менден насыплы жокь эди. Ол кезиуде мен тенглеримдеи кёп да бийикде эдим — дуня азабын чекген жолоучу атха угъай, самолётха мингенча кьууанама. Атамы партиягъа кьайтаргъандыла, ахча, ырысхы кьоллу да этгенди кьырал. Аны Жданов атлы колхозну партия организациясыны секретарына айыргъанларындан сора уа, битеу тенглерим манга сукьланып тохтадыла. Атам бла тенг кишиле, анам бла тенг кьатынла окьуна намыс бередила манга; ариу айтып, эркелетип — не да этип, мени кёлюме жетерге кюрешедиле. Ол бизни юсюбюзге кьусуп жашагъан Фазий кибикле, тёбелери не уллу эсе да, бизни кьатыбызда кёрюнген окьуна этмейдиле, — энди ала бизни ауаналарыбыздыла, — кьайры барсакь ары барып турлукьдула ызыбыздан.

Ауаналадыла ала, ичлеринде жанлары болмагъан ауанала! Кёрейим энди Фазий: «Сиз Совет властыны душманларысыз», — деп сюелсе. Аны кибиклени сёзлерине ийнана келген Къапашов да, энди атамы ызындан чапханлай айланады. Хажии билими, сынауу, акьылы бла ол тюрлю кьууллукьчуладан онглу эди. Алай атамы юсюнде мен бир ишге энчи эс бурдум: ол кьууллукьчу болгъанлай бек алгъа жерлешлерин — таулуланы артха тюртюр, кеси уа алда барлыгъын ангылатды. Ол дерт жетдиргенлигимиди огъесе зарлыгъымыды, — ангыламадым. Жашлыкьдан тюрлю эсе, ыразы болуп кьалдым, — хар ким да билсин кимни ким болгъанын деп. Былай нек этесе деп сюелген а жокьду, — жанынданмы тойгъанды ким да, бусагъатда Хажии бла демлешген партия бла демлеширигин ангыламагъанмы сунаса? Ол заманда Кьыргъызлылада сен бизни миллетден тюрлюсе дегенни айтып, башхалагъа кёл ашагъан адет жюрюмегени себепли, атам кесин бютунда эркин адютютеди. Алай аны бир кьыйналгъан иши — алыкьа кьыргъыз тилни билмейди — тауча кьыздырып кьояды ким бла сёлешсе да; кьыргъызлыла да, ол да бир бирле-

рин а ангылайдыла. Жыйылыулада кыргызча селешмей а жарарык туюл эди да, мени да болушдуруп, кече жатмай кюрешди тилге юренип. Аны тил билирге уллу фахмусу болганын ангылаган эдим ол заманда — терк юренди кыргыз тилге. Ол иши да намысын кетюрдю халкны ичинде. «Ой-пай, Хажи-ака, анык кыргыз экен», — деп айта башладыла элни уллусу, кичиси да.

Чакырганымы этдиле, огъесе кесими келди, билмейме, бир кюн атам школда комсомолчуланы жыйылыулары бардырыллык отода олтуруп турганын эселедим. Аны алай кергенимде — ехтемлендим, — битеу комсомолчула манга бла атама сукъланып кыраган сундум. Школну директору — ехтемлиги жер жарган Исаков Кубот, атам онг жанына салып олтурады столну башында. Комсомол организацияны секретары Соттар да аланы кыатларында ере сюелгенлей турады. Комсомолчуланы барысы да келип бошаганыларындан сора, Соттар жыйылыуну ачды да, кыаллай ишге кыараллыгын ангылатды.

— Алгыаракыда партияны Сузак райкомуну пленуму болганды, — деди Саттар. — Анда быйыл мамукну тирлигин жыйууну кезиуонде тамамлауну борчу сююлгенди. Бююн бизге аны юсюнден хапарны «Жданов» атлы колхозну партия организациясыны секретары, барыбыз да багъалы керген Хажи-ага айтырыкыды. Иги кыулак салып тынгылагыз.

Отоуда шошлукыга сейир-тамаша этер эдинг — жетел этген адам окыуна эсленмейди. Атам ерге кетюрюлгенде школну директору, битеу комсомолчула да гур деп ерге турдула. Атам «олтуругыз» деп, эки кыолу бла да белги берди.

Кыалай сейирди жашау — тюнене тутмакылыкыда селеширге, атларга эркинлиги болмай турган адамны, бююн халк аллында намысы таулагга тенг болуп тохтаганды. Былай, атам кесин жюрютюу халине кыарап турама да, тюнене керген кыйынлыклары унутханына ишексиз болама. Сора: «Да алай жараймыды да?» — деп, кеси кесиме шыбырдайма. Кесини кыйын кюнюн унутхан адам, башхаланы кыйынлыклары ангыларга амалы жокыду. Алай кыулукчудан халк кыоркыган этеди ансы, анга намыс берирге амалы жокыду. Халк, акылында болганы ачык гытыргга базынмай эсе да, аягын мараганлай, аманлык керююн излегенлей а турады. Мени ангылаумда, атам ол затны ангыламаган киши туюлду, алай кеси акылына бюсюреу кылыгын кыоймаганы уа толу ангылашынады. Аны алайлыгын жаланда кесим сезген сунама, башхала уа — угъай. Бирде таукел да бо-

лама: «Тамамды буюгъуп тургъаныбыз, энтда да баш кетюрюрге кезиу келгенди, тамамды табаныбызгъа жетмегенлени аякъ тюплерине атылып тургъаныбыз»,— деп.

— Жолдаш ленинчиле,— деп башлады атам сёзюн,— партия хар заманда да комсомолгъа жарыкъ жол кёргюзгенлей, билим, акъыл бергенлей келеди. Сиз, бюгюн былайда олтургъанла, тамбла бизнича тюз ниетли коммунистле болуп, партияны ишин алгъа элтирик адамласыз. Аны себепли, кыйынлыкъланы кетюрюрге, Советский властыны душманларын гунч этерге, Ленинни, Хрущёвну идеяларын жашауда бардырыгъа юйренирге керексиз. Къырал ючюн, партия ючюн жана тургъан отха кирмеген комсомолчу — ол комсомолчу туйюлдю. Партиягъа аман ниет тутхан — ол ким болсада,— атагъыз, анагъыз, эгечигиз, къарындашыгъыз,— башха туйюлдю, аны дуниядан думп этиуню жолун излегиз. Аллайланы тюрмеде чирирча этсегиз, ол заманда партия сизге махтау саллыкъды.

Къаллай жарыкъ класслада окъуйсуз сиз! Къаллай терен билимли устазла окъутадыла сизни! Ма былайда партия уллу намысын кёрген директоругъуз олтурады. Ол Гитлерни башкеслерини ауузларындан къара къанларын келтирген кишиди. Биз быллай адамла сыртыбызгъа минип айлансала да, тюш деп айтыргъа эркин туйюлбюз...

Жашауда кеп тюрлю ишле бола келедиле. Жалгъан дау бла мени киби к честный коммунистлени намысларын сындырып, тюрмелеге сукъгъан мурдарла болгъандыла. Хрущёв атабызгъа, Коммунистический партиягъа жаныбыз къурман болсун, аллайланы бедешлик ишлери битеу дуниягъа туура болгъанды. Кеслери этген аманлыкъларына жолугъа барадыла.

— Сени айтханларынга ийнанмайма,— деп, кычырды менден артхаракъда олтуруп тургъан Адрахман. — Мени атам Зауурбекни сен тутдургъанса. Не хатасы болуп тутдургъан эдинг, айтчы былайда?!

Адрахман бла мен эгеч бла къарындашдан туугъанбыз. Алай къолумдан келсе, бирда арсарсыз аны къарышына бичакъ урлукъ эдим.

— Сен Бахсан ауузунда мени атамдан сора да кеплени жойгъанса. Ол мурдарлыкъла санга нек кечилип къалдыла?! Тюрмеден нек къайтып келдинг?

Жыйылыугъа келгенлени барысы да суу къуйгъанча болдула. Комсомолчуланы барысы да мени таба къаргъанларын сезип, башымы энишге этип, тобукъларыма дери жетдирдим. Къулакъларым жукъ эшитмей къалдыла.

Исаков олтургъан жеринден секирип ёрге турду да, кычырып айтды:

— Урушну заманында быллай пробакаторланы ормай-сормай илишаннга салып тургъанбыз! Жолдаш комсомолчула, бюгюн муну партиягъа къол кѣтюргенин кѣре тургъанлай, кечип къойсакъ, тамбла бизге ариу айтмазла. Мен сѣзню былай салама: бу бузукъчу комсомолчуну, Зауурбекни жашы Адрахманны, комсомолдан да, школдан да къыстаргъа. Мени жанлы болгъанла къол кѣтюрюгюз. Менден къалгъанла къол кѣтюрдюле да, олсагъат окъуна Адрахманны тышына къыстадыла. Школну директору мени ёрге тургъузду да:

— Солман, сен мени оноума къажаму сюелесе? — деп сорду. — Мен санга сорама? Сен, быллай акъыллы, быллай честный коммунистни жашы, Ленинчи комсомолну намысы бла ойнагъан адамгъа жакъ басаргъа уялмаймыса?

— Мени да къыстагъыз комсомолдан да, школдан да, — дедим. — Ол тюз айтханды...

— Мен ол сѣзлени аузумдан къалай чыгъаргъанымы бюгюн да ангыламайма.

Атам жумдуругъу бла столну ургъан заманында отоуну терезелери къалтырадыла. Комсомолчула уа башларын эниште ийип сюеледиле, турахха тохтагъан кибик.

— Бусагъатдан мындан чыгып кет! — деди атам манга.

Кетип тебиредим. Алай Исаков:

— Артха къайт. Айтырынгъ, къайтырынгы билген эт, энди сабий туюлсе, — деди. — Хажи-ака, айып этмегиз, сѣзюгюзню бѣлдум.

Баям, Исаков мени артха къайтаргъанына атам ыразы болуп къалды; ол андан сора манга сѣз айтмады.

— Айып этмегиз, бир къанбузну хатасындан сѣзюбюзден бѣлюндюк, — деди атам. — Бусагъатда райком сизге бек ышаныпды. Кесигиз билесиз, элдеде, шахарлада ишлерге адам табылмайды, кѣпле урушдан къайтмай къалдыла, бирле аланы ачууларындан ёлдюле да кетдиле. Энди мен айтмасам да ангылайсыз, колхозда, элде болгъан хални. Сиз, комсомолчула, ишлерге къолундан келлик школчуланы барысын да ызыгъыздан тизип, жыйырманчы сентябрьден башлап, жылны ахырына дери кюн сайын мамукъ бахчалада болургъа керексиз. Тирликни не къадар терк жыйып бошасагъыз, окъууугъузну ол къадар терк башларыкъсыз... Эсигизде болсун, сизге бу борчну мен угъай, партия салады.

Адрахман мени экиге айланган къарындашым болгъанлыкъгъа, сабий заманыбыздан бери да къазанлашхан адамым туйюл эди. Аны кёзю-башы ачылып бир да кёрмегенме, — къаш туйгенлей, башхалагъа кёл ашагъанлай жашайды бек гитче заманчыгъындан бери да. Мени хапарым бар эди, Зауурбекни тутаргъа баргъанларында атам милиционерни биргесине болгъанындан. Алай, ким не айтса да, Хажиди Зауурбекни кыйынлыкъгъа тюшерин сюйгенди деп ийнанырыкъ туйюлме. Ишни юсюнде атам Зауурбекге кызып сёлешгенин кёре турганма. Алай Зауурбекни тутдурган а этерик туйюл эди. Къалай-алай болду эсе да: Хажиди Зауурбекни жойгъан — деп, халкъда эрттеден бери жүрюген сёз а, бизни башыбызны кётюрюрге кыймайды. Жыйылыуда Адрахман атам юсюне сюелгенинде, алгъа кесими аны юсюне атып, боюнун буууп къоярыгъым келди. Ол алайда жаланда Хажини башы бла угъай, кыргъызлыланы къатларында битеу таулу халкъны башы бла ойнагъанды. Алайсыз да аз адамданмы эшитгенбиз — Кавказдан кёчюрюлгенлени барысы да бандитледиле деп. Энди мен тенглери алаарында алгъынча кирпилдеяллыкъ туйюлме. «Сен неге махтанаса, мурдарны жашы?» деселе не айтырыкъма? Тейри, Адрахманни айтханы халкъгъа жайылса, атама да ариу бетден къарамазла. Сора аны да къуллугъундан кыстасала, сау кёрейим, башынгы ал да, бир башха элге къач да кет. Жалан бир зат барды мени ол бедишден къутхарлыкъ — Адрахман жанлы къая болуп сюелирге; аны школгъа, комсомолгъа да къайтарыуну жолун излерге. Башха мадар жокъду. Алай бу ишни юсюнде атам жумушамаса, мен айтхан чапыракъдан окъуна ётмей къалыргъа боллукъду, — партия организация хо дегинчи Зауурбек улун комсомолгъа къайтарыргъа мадар боллукъ туйюлдю. Школну директорундан къоркъмагъанлай, мени жанлы болуп алай кёп жаш сюелмез, тейри. Бирда бир жерде кёл этдирир ышан эслемейме. Болсада бек алгъа атам бла сёлеширге таукел болдум, ингирикде ол юйге келгенлей, кёп сагъыш эте да турмай, сёзню ачыкъ салдым:

— Сен Адрахманни комсомолгъа да, школгъа да къайтырча этмесенг, мен школгъа барлыкъ туйюлме...

Атам башын эниште этип, тынгылагъанлай турду. Ол хар неси да чегине жетдирилген тиккичден ариу эшилген базыкъ кыргъыз къамичисин чурукъ башындан чыгъарды да, къолуна алып, аны бла жубанганлай турду. Бир кесекден а акъсыл прашкасын башындан тешди да, унду-

рукъ юсюне атды. Ол заманда биринчи кере эследим аны кыалын къашларында акъ тюклени.

— Мен айтханны эшитмеймисе? — дедим, олтургъан жеримден ёрге туруп, аны къатындан эшик таба тепчий. — Адрахманны комсомолгъа, школгъа къайтармасагъыз мен школгъа жюрюрюк туююлме.

Атам, биягъыча, къамичиси бла жубанганлай турду, тынгылауну басып.

— Сени ючюн тенглеримден эндиге дери уялып жашагъаным тамамды...

Алай айтханымда атамы уллу талгъыр кёзлери чыгъып кетерге жетишдиле. Бир такъыйкъаны ичине мангылайына, бурун сыртына тер къакъды. Аны къаны къызгъанын, амалсыз болгъанын да сезип турама. Алай, жаным а аурумайды. Анга кёлюмде болгъанны айтып, айтып турлугъум келди.

— Мен, Таулуланы Хажи, Совет власть ючюн къан тёкген адамма. Мен большевик партиягъа Ленин бла тенг кирген кишиме. Мен Бахсан ауузунда колхозну биринчи болуп къурагъан Хажиме! Мен Адрахманны атасы Зауурбек киби к бетсизлени хаталарындан, кесим къурагъан властыны тюремелеринде он жылдан артыкъ заманны туруп келген кишиме! Аны ючюн дегенни айтып, партиягъа, Совет властыха аманлыкъ излерик туююлме бир заманда да. Манга аманлыкъ этгенле аманлыкъларына жолукъдула, мени уа бюгюн да къууллугъум, халкыны аллында намысым. Солман, тюзлюк эртте-кеч болса да кесине жол табады. Ангыладынгмы?! Мени ючюн уялыр жеринг жокъду, — къууаныргъа керексе Хажини жашы болгъанынга.

— Адрахманнга этгенигиз артыкълыкъды.

— Аны юсюнде мени не терслигим барды? Атам ол сёзлени арсарсыз айтды. — Алай ол Адрахман аны отуна кюйгенин ангыламагъанмы сунаса?

— Жаланда сен болушаллыкъса анга, ол сени хатангдан кысталгъанды школдан.

— Айтырын-къайтырын билмей, сант этгенди ол. Аны школдан, комсомолдан да кыстагъан жыйылыуду. Адрахманны юсюнде манга бир киши дау эталлыкъ туююлду. Сен да тутхучсуз оюмланы башынгдан кетерип къой.

Къалай сейирди, мен атам бла демлеширме деп ёмюрде акъылыма келмегенди. Аны сёзю, хар атламы да багъалы эдиле манга. Бюгюн да аны башы бла ойнар акъылдан кенгдеме. Кеси айтханлай, сау Бахсан ауузунда Совет властыха андан уллу кыйыны кимни барды? Бюгюн кыргъыз элде аны намысыча къайсы таулуну намысы жюрюйдю? Бюгюн тенглерими араларында манга аякъ

бюкдюрген да аны намысыды. Алай ол, кыралны керти адамы, кесине Адрахман кибик суубурунлагъа аман айтдырырча чекге нек жетишгенди?...

— Адрахманнга болушмай жарарыкъ туююлдо, — дедим.

— Ол окъумай къалгъанлыкъгъа мени къарыным аурурукъду дей эсенг, жангылгъан этесе. Бёрюден бёрю тууады. Аллайланы окъугъанларындан эсе къарангылай къалгъанлары игиди бизге... Акъылынгы башынга жый. Тамблангы сагъышын эт. Жашауда сени жолунг ачыкъды — сен Таулуланы Хажини жашыса. Халкъгъа башчы болур ючюн окъуу-билим керекди. Аны унутма!

Атамы ол сёзлери мени сагъышлы этдиле. Алай Адрахман акъылымдан кетмейди. Жыйылыуда директорну сёзюне къарап, Адрахманнга къажар кьол кётюргенлеринде, ол отоуну ичин бир сейир шошлукъ бийлеген эди; хар ким бир-бир кёзлерине къарап тургъан болмаса, сёз айталмадыла. Терслигин ангылагъанданмы, огъесе этилген оноу сёгюлмей къаллыкъ болурму деп, аны сагъышы башларын алгъанданмы, — байрым аланы кёмсюн, кызы, жашы да тауушсуздула. «Быллай ишле этсегиз, партияны оноуларын жашауда бек тап бардырлыкъсыз», — деп, атамы бла школну директоруну юслерине киши сюелмеди. Аланы — эллиунчю жылланы комсомолчуларын, бюгюн ол Айтматов айтычу манкуртлагъа ушатсакъ, тюз боллукъду. Башындагъыла адамы тут деселе — тутхандыла. жой деселе — жойгъандыла: башсызла, башкесле!

Адрахманны юсюнден атам бла даулашхандан магъана чыкъмазлыгъын ангыладым. Сёзсюз, бюгюн Зауурбек сау болса эди, жашыны башы бла ойнатмаз эди. «Жууукъ адамла киши жеринде да бир бирлери бла нек кюеше болурла» — деген оюм, манга артталлы да тынчлыкъ бермей эди. Алай атамы айтханлары кеп ишни юсюнде арсар этдиле: «Бёрюден бёрю тууады. Аллайланы окъугъанларындан эсе къарангылай къалгъанлары игиди бизге». Бир къауум тенгими негерге тутуп, школну директоруна барып, Адрахманны школгъа, комсомолгъа да къайтар деп тилерге кёлленеме да, дагъыда сокъуранама. Тамбла, биз жетген кишиле болгъандан сора, Адрахман бюгюн атамы юсюне сюелгенча, мени юсюме да сюелсе: «Мени атамы сени атанг тутдургъанды», — деп, къалай боллукъду? Окъуулу да, билимли да болуп — акъылсыз а туююлдо, аман жерде жоюлдукъ, къуулдукъгъа тохтап, ёмюрден ахыргъа мени аман сагъатлы этип турса уа иш къалай боллукъду? Палахды жашау.

Баям, Ахмат Солман хапарын созадан-соза баргъанын ахыры да жаратмай тохтады. Бирде, олтургъан жеринден ёрге къобуп, ары-бери айланганлай турады, бирде, эки къолун да башына тиреп, башха сагъышлагъа кетеди. Алай Солманны айтханларын пленкагъа жаздыргъанын а тохтатмагъанды.

— Алан, мени сорууларыма жауап берип къачан башларыкъса? — деди Ахмат Солманга, башын ёрге тутуп, кесин юйню башында бир затлагъа эс буруп къарагъан сундуруп. — Бююн тёрт кюн болду, мен санга таймай тынгылагъанлы. Ишибиз а жеринден тепмейди.

— Ахмат, айтма алай юйюнге, — деди Солман, жашаууну иги заманында бир суйген тенги бла ушакъ этгенча. — Биз бир бирибизни жашауундан хапарыбыз болургъа керекли адамлабыз. Сёз ючюннге, сен кесинги юсюнгден хапар айтсанг, бек суйюп тынгыларыкъма. Хайда, башла. Антсызма, бир сёзюнгю бёлсем... Нек тынгылайса? Алай туююл эсе уа, манга тынгыла. Энди алай узакъгъа созарыкъ туююлме, — бошай турама.

— Солман, райпода этген ишлеригиз юсюнден не кёп айтсанг да, тынгыларыкъма. Манга ол керекди. Ансы сен, къачан эсе да, къалыубаланы заманында болгъан ишлени санап тургъандан не магъана?

— Ол да керекди Ахмат.

Солман алай айтды да бир кесек заманны тынгылады. Олсагъатчыкъда аны бетинде бир ышарыу хал эсленди. Бу арт эки-юч кюнде аны кёз тюплерини кёпчюгенлери, уллу мангылайыны жыйырылгъанлары да хазна эсленмейдиле. Кесин да бек эркин жюрютеди; суйсе — суу ичеди, суйсе — тютюн ичеди. Ахмат да анга бир затны юсюнде тыйгъыч салмайды. Бусагъатда да аны бла даулаша турмай, хапарын айтмагъа къойду. Бир-бирде женгиллик эте эсе да — хунери, билими хар соргъан сорууунда окъуна ачыкъ танылады. Ол башы сюдлюк болгъан адамны кесине жууушдура, аны ич сёзюн айтдыра да биледи. Ахматны ол илишанлары бу ит жыйынны уясын чачууну къолгъа алгъанлы да, ачыкъ кёрюнюп турады.

— Сахай, айт хапарынгы андан арысын, — деди Ахмат, олтургъан жеринден ёрге кётюрюле. — Хар адам да этген ишине кеси тюз багъа биче билсе эди, аманлыкълагъа бир заманда да жол берилмез эди. Сен, атанг Хажи Адрахманны юсюнде этген адамсызлыкъгъа бирде чамланаса, бирде ол ёксюзню ачыгъанына кёл кенгдиресе...

— Адрахманны кесинде да терслик уллуду, — деди Сол-

ман, Ахмат оюмун айтып бәшагъынчы да тәзмей. — Школну битеу комсомолчулары жыйылып тургъанлай, жыл саны бла атасындан да тамата кишини юсюне сюелип, «сен мени атамы тутдургъанса» дерге керекмиди? Адрахманни ол терлигин да биле, кәре тургъанымлай, дагъыда мен аны жанлы болуп сюелгенме, — ёмюрде этмегеними этил, атам бла демлешгенме. Айтчы, Ахмат, менде къалдай терсликни кәрдюнг?

— Ол кюн атанг бла даулашханлыкъгъа, андан сора Адрахманни къадарына къайгъырмагъанса, ол хунерли жашны окъумай къалгъанына жарсымагъанса. Алай, эсингде болсун, Адрахман бюгюн колхозда шофер болуп ишлегенликге, намысы Хажини намысындан да, сени намысындан да бийикдеди; кеси кыйыны бла жашайды, адамлагъа игилик болмаса, аманлыкъ этмейди, Ленинни ордени бла саугъаланганды, баргъан жеринде: «Бу Зауурбекни жашыды», — дегенини айтып, адамла анга ёрге туруп тюбейдиле...

Солман, Ахматны айтханларына башын ёрге кәтюрмей тынгылады. Аны бурун сырты терледи, бирде жаякълары къалтырадыла, бирде тобукъларын бирге къаты тиреп, аякъ бурунларын кымылдатханлай турду. Алайда Солманни акъылына кәп зат келди: кеси жашауунда кәрген кыйынлыкъларын башындан башлап, ахырына дери санагъанлыкъгъа, Ахмат анга жәи аурутмагъанын, — игилик этмезлигин тәрт саны да тохтап, тәшекде таралгъан Хажини намысын сындырып сәлешгенлей окъуна ангылагъанды. Олсагъатда Солманни кәзлери ма аны ючюн къарангы этдиле. Башы тәгерек айланганында — артха — шинтикге таянып, кәзлерин а къаты кысып, кесине бир кесек эс тапдырыгъа кюрешди.

— Сиз этген аманлыкълагъа тәзгенибиз тамамды! — деп кычырды Ахмат.

Ол заманда Солман желкесине жаханым къамичиси тийгенча элгенди.

— Сизни халкъгъа, кыралгъа да учузлукъ сынатыргъа кюрешип тургъандан башха ишигиз болмагъанды, — деди Ахмат, олтургъан жеринден ёрге жеңгил кәтюрюлюп. Ол заманда Солман да турду ёрге. Алай башы-кәзю тәгерек айланды да, шинтикге онг къолу бла жабыша, дагъыда энишге чәкдю. — Атангы этген аманлыкълары кеси башындан озуп, санга да жетгендиле, Солман!

Эшик алай хыны ачылмаса, баям, Ахмат Хажини улуна кәл кенгдириу сәзюм андан ары бардырлыкъ болур эди. Алай эшикден кирген тәгерекбет, кыйма къаш, кыркъмачач, узун ёсюмлю кызы Ахматха:

— Сени прокурор чакъырады,— деди да, артха терк бурулду. Баям, ол районну прокуроруну кыагытчысы болур эди кесин жюрютгенине кёре. Къызда Ахматха: сен — ким, мен — ким? деген хал таныла эди. Тейри, Ахмат да алай хар ким да бюгюп къойгъан жашладан а туююлду. Къыз чакъырып кетгенликге, Солманга соруу этиуюн тохтатмады. Олсагъатда Ахмат Солман таба секирип, аны боюнундан бууаргъа хазырланганча, огъурсуз бет алып къарады.

— Сиз, атагъыз, балагъыз да дунягъа жаратылгъанлы бери адамгъа аманлыкъ излегенлей жашайсыз. Эртте-кеч болса да халкъны къаргъышы жетеди.

Былайда Ахматны айтханы кёл кенгдириуден озуп, чамлануу ышанларын кёргюзтдю. Нек эсе да, Солман бу жол: «Мени атам Совет власть ючюн къан тёкгенди, Сталинни тюремелеринде ит азабын сынап келгенди»,— деп къанкъылдамады. Ол чыбыкгъа юйреннген ёгюзча тынгылай эди.

«Адам къанындан тоймагъанла...» — Ахмат ол сёзлени кеси кеси бла ушакъ этген халда айтды. Алай Солман а бек ачыкъ эшитди. Болсада, тынгылап къойду.

— Сени прокурор чакъырады, деген эдим да,— деп, биягъы къыз эшикден башын бери къаратып, хыны сёлешди. Ол заманда да Ахмат къызны айтханына эс бурмады. Алай бир кесекден милиционерни чакъырып, Солманны тутулуп тургъан жерине ашырды.

* * *

— Тейри, бек сейирди сени ишинг,— деди Юсюп — районну прокурору кабинетге сабыр атлай кирген Ахматха. — Мен сабийми болгъанма санга, нек сакълатаса?

Ахмат жукъ айтмады. Юсюпден эркинлик да сурамай, барып, прокурорну столуна жууукъ салынып тургъан шинтикни берлакгъа тартып олтурду.

— Къуллугъунгу жаратмаймыса? — деди Юсюп.

— Кёзюнг къарай эсе, алышындырайыкъ къуллукъланы,— деди Ахмат, прокурорну сёзюм лакъырдагъа бура, бир огъурлу ышарып, къолунда къызыл папкасын стол юсюне сала.

Юсюп асыры къаны бузулгъандан, иги кесекге дери сёлешалмай турду. Ол, жаш адам, жангы къуллукъчу, Ахматны лакъырдасын ангыламады. Ангылагъанны къой, олсагъатда Ахмат аны столуна олтуруп тохтарыкъ сунуп, Ахматха бла столгъа кезиу-кезиу кёзлери арыгъынчы къарады. Юсюпню ышаргъан заманында бир кёзю ёрге, бир

кёзю эниште къараучуду. Ышармаса уа аллай шарайыбы эсленмеучюдю. Бу жол а эсленди кёзлерини кыйыкълыкълары. Ахмат къолларын дууа этерге тутханча алгъа узатды, бармакъларын кымылдатып, арып тургъан санларына эс тапдырыгъа кюрешди. Аны алай этгени да ачыу тийди Юсюпге.

— Сен кертиси бла да къанбуз кёреме, мен адамла айтханларында ийнанмай тургъанма,— деди Юсюп.

— Адамлагъа ийнанган эте тур.

— Озма, Ахмат!

— Артыкъ сёлешдим эсе, айып этмезинги тилейме,— деди Ахмат. — Ойнагъан этеме.

— Ахмат, оюндан от чыгъаргъа боллугъун унутма.

— Ангылагъанма, бу жолдан сора ойнамам,— деп, Ахмат олтургъан жеринден ёрге турду. — Айып этме, Юсюп Мухтарович.

Ол сёзледен сора Юсюпге да бир кесек жан кирди. Алай Ахматха айтыр сёзюн а олсагъат окъуна башлап къоймады. Сагъыш этди, сора акъыртын айтды:

— Сен, Ахмат, тюз ишлегенинге бир заманда да ишекли болмагъанма. Алай дуняда жангылмазлыкъ жокъду...

— Ол айтханынг? — деди Ахмат, ёмюрюнде этмеген женгиллигин этип, папкасын стол юсюнден къолуна ала. — Не жангылычымы кёргенсе? Аны эшитген не айтыр?

— Сабыр бол, таланган, ауузума чапма. Не этгенлигинди бу?

— Не жангылыч хапарладыла ала! Мени башым бла ойнамагъыз!

— Ой таланган, айтырымы айтхынчы окъуна не къаманга узаласа?

— Айып этме. Керти окъуна, не айтырыгъынгы да билмегенлей ауузунга чапдым.

— Мен айтхан олду: кеси ишибизни юсю бла не къадар затха тубейбиз; биреу кесини эссизлигинден кыйылыкълыкълыгъа тюшеди, биреу а уллу кёллюлюгюнден, тейри, Ахмат, жалгъан дауну тузагъына тюшгенле да бардыла. Тутмакъланы нёгерини хатасындан сынагъанлагъа да тубей келебиз... Кыйынды жашау. Философияны тили бла айтсакъ, жашау — ол кюрешди. Тейри, марксчы-ленинчи философияны ахырына чыкълыгъан кишилебиз сен да, мен да.

Юсюп, алай айтып, сора къалай эсе да бир бек ёхтем болду. Алайда билимини теренлигин кёргюзтюр ючюн Марксны, Ленинни жазгъанларындан бирер, экишер айттымны юлгюге келтирди. Пушкинни, Кязимни кёп назмуларын кёлюнден билгенин айтып: «Бир эс бурчу, Кязим

акъылман къалай жазганды»,— деп, ол бу тизгинлени кёлүнден окъуду:

Халкъга кыйынлыкъ жетген күнде,
Бек алда тизгинде баргъан,
Къыралга душман кылыч бургъанда,
Саутну бек алга алгъан,
Къууан къадарынга, сен ёлюню
Тюкюр къургъакъ, къарт бетине.
Къууан, поэт, сен ал тизгиндесе...

Ахмат ол назму тизгинлеге эс буруп тынгылады. Юсюп назмуну алай уста окъуй билгенине къууанды. Алай, биягъы оғурлу ышарыуун этмей а тёмеди. Юсюп махтанчакълыгъын ачыкъ билдирмесе, тынгылап да къоярыкъ болур эди, алай айтхан сёзюне уа сокъуранмады:

— Ол Қазимни угъай, Қайсынны назмусуду,— деди Ахмат. — Къулийланы Қайсын бу назмусунда уруш жыллада кесини адамлыкъ, поэт, солдат къадарына багъа бичгенди...

Юсюп ол сёзлени эшитгенлей, жауун жибитген тауукъча жыйырылды, гуппушчукъ болду. «Ол билмегени Ахмат билдирге нек керек эди» деген оюм акъылын бийледи да, сылхыр болургъа жетишди. Алай аякъ тюпге тюшюп къалыргъа уа сыймеди:

— Тюз айтаса, мен Пушкинни бла Қайсынны урушну юсюнден назмуларын тенглешидирик акъылда эдим. Жангылып, Қазимни атын айтып жибергенме.

— Да болады алай да. Сюдге жангылычлыкъ бла асла тюшмейдиле. Пушкин да Ата журт урушну юсюнден кеп назму жазгъан хапары барды.

— Хо, энди илинип турма, Пушкинни заманында уа болмагъанмыдыла урушла? Бек кеп болгъандыла, тейри. Жангылыч ишле ол заманда да болгъандыла, бусагъатда да боладыла.

— Айып этме, сёзюнюгю бёлдюм.

— Поэзияны, философияны да къояйыкъ. Аланы юсюнден даулашыбызны ишден бош заманыбызда бардырыбыз...

Ахмат ышарды. Кеси да билмеди бу жол нек ышаргъанын. Болсада аны алай этгени Юсюпге ачыу тийди. «Ахырысы-къысхасы, бу мени башым бла нек ойнайды?» — деп келди аны акъылына. Олсагъатда Юсюп кычырып, Ахматны атасын-анасын тойдуругъа аздан къалды. Алай кесин тыймай болмады,— сыйсе-сыймесе да Ахматха тилекчиди. Бусагъатда ол — Ахмат, Юсюпню айтханын этмей аякъ тиреп тохтаса, Юсюпню ишине, жашаууна да

уллу тасха тюшерикди. Аны сагышы прокурорну имбашларындан эниште басханча кёрюндю.

— Не болгъанды бюгон санга? — деп сормай а кьоймады Юсюп. — Ёмюрде бюрюген атынг — Къаштйю, бюгюн а кюллюкчюгюнгю тыялмайса. Огъесе, мени башым бла ойнарыгъынг келипми турады? — Юсюпню сакъал тюбю, къол аяздан уллу болмагъан, мухур къайнап тургъан мангылайы терледиле. Ол шош-шош атлап, терезени къагына барып, аны башында кёзлеринден бирин ачды да, кабинетге таза хауа кирирча этди. Юсюп алайда бир кесек мычыды. Ахмат а жунчуду — кёлю бла сокъуранды ышаргъанына, айтхан сёзлерине. Кесини хатасындан «Къаштйюге» да чыкъды аты.

— Иш былайды, иги жаш,— деди Юсюп, артха хыны бурулуп,— эртгенли республиканы прокурору сёлешгенди. Бу сен бардыргъан ишни узакъгъа созулгъанына жарсыйды. Тохтамай тышындан тарыгъыу келип тургъанын айтады... Дагъыда кёп затны юсюнден айтханды. Ахмат кибик билимли, хунерли адам, бу ишни быллай бир нек созгъанын ангыламайма деп, жарсыгъанын ангылатханды. Сора Чолпан Бийбертовични обкомгъа уллу кюллукугъа сала айланадыла, аны аты бир жерде да сагынылмасын деп, бек тилегенди. Эшитемисе,— тилеген этгенди.

— Юсюп Мухтарович, мен ол жырланы эртте эшитгенме,— деди Ахмат. — Биз тюзлюкню жолун тута эсек,— ахырына жетдирирге керекбиз. Мен алыкъа ол оюмуу кишиге айтмагъанма, алай сени — Нальчикни уллу районуну прокуроруну уа эсингде болсун,— райпода битеу осал ишлени Чолпан бла Бияка билмегенлей бир жангызы этилмегенди. Ашагъан да ала, ичген да ала, ултха алгъан да ала, жашланы терс жолгъа тюртген да ала...

— Тохта-тохта! Хапарны аз эт,— деди Юсюп. — Аны эшитген не айтыр? Къарайма да битеу республиканы оноучуларын юсюбюзге айландырыгъа ушап тураса. Акъылынгы башынга жый! — Юсюпню къоллары къалтырадыла.

— Меши акъылым жериндеди. Эсигизде болсун, бу ишни менден сыйырагъыз да, ахырына жетдиргинчи тынчайырыкъ туюлме. Къыралны башы бла ойнагъанланы беднишликлерин халкыгъа туура этерге кюлумдан келликди.

— Къарайма да, экибиз бир акъылгъа келаллыкъ болмакъ,— деди Юсюп, олтургъан жеринден ёрге туруп, онг кюлу бла узалып стол юсюнде кызыл папканы Ахмат таба жууугъуракъ тюрте. — Сенде кертиси бла биз этген умутла жокъ кёреме. Башынгы отха сугъаргъа айланаса.

Бир кесек заманга ала шош болдула. Баям, Ахмат

бир ачы сёз айтыргъа умут этген болур эди ансы, эринлерин иги да кызартхынчы чайнады да, сора Юсюню кёзюне жютю къарады. Тейри, ол кезиуде Ахматны кёзлери от окъуна чакъгъан болур эдиле. Ол эки къолу бла кезиу-кезиу узалып кёзлерин ууду да, дагъыда башын ёрге кётюрюп, бир аз заманга тынгылап турду да, сёзю бла Юсюню керегин берирге хазырланды. Алай, нек эсе да, тынгылап къойду: базырмагъанлыкъмы этди, огъесе багушну къозгъамайымы деди — олсагъатха аны акъылында болганны ангыларгъа кыйын эди,— къаны къартыкъгъа сыйынмагъаны уа ачыкъ кёрюнюп турады. Терслик ишледен эсе аланы болдургъанлагъа жакъ басханла бек кюйдюре эдиле Ахматны жюрегин. «Быллай кзуллукучулары болгъан къырал эндиге дери да тюп болмай иги турады,— деди Ахмат кеси акъылында. — Партиябыз, Совет властыбыз да жоюла турадыла. Коммунистледе коммунистлик къалмагъанды; оноучуланы кёбюсю аман къарыпларыны бла кёзбаулукъну кзулу болуп къалгъандыла. Жаланда иш ахлусу адамладыла тюзлюкню жолу бла баргъанла. Хар къайда да адам эси хорлар чекге жетишейик».

— Былай, сагъыш этип турама да,— деди Юсюп, креслогъа сыртындап туюшуп, Ахмат таба угъай, юй башына къарап,— институтда сизге партияны политикасын окъутхан болмазла деригим келеди. Окъутхан эселе да, ала айтхандан сен башынга жукъ алмагъанса... Энди боладыла аллай адамла,— айтылгъан сёз башларына кирменгле...

Олсагъатда Ахмат кероху таба окъуна узалды. Алай, насыпха, эсли оюм хорлады да, ол терс ишинден терк окъуна кери болду. Ахмат олтургъан жеринден ёрге уа секирип турду. «Итден туугъан, санга не керекди?» — дегенча, Юсюпге тюрслеп къарады. Аны ол халин ангылагъан Юсюп да, ёрге женгил жётюрюлюп, эшик таба атлады. Баям, Ахмат сермеген иш этсе, тышына чартлап чыгъаргъа хазырланганлыкъы болур эди. Юсюню кёзлери бир кесек къарангы окъуна этдиле. Ахмат да андан онглу туююл эди: аны кеслеринден эниш этерге кюрешгенлери кече, кюн да тынчлыкъ бермейди. Кертиди, районну, республиканы прокурору да Ахматда болгъан иш усталыкъны, билимни теренлигин ангыламазча жскбашла туююлдюле. Жаланда Ахматны олсагъат окъуна бой салып къоймагъаны аман сагъатлы этеди аланы. Ахмат кибикле кёп болсала аланы ишлери алгъа барлыкъ туююлдю, — партияны айтханын алжаусуз толтурургъа керекдиле: аланы ангылауларында уа, партия — ол райкомну, обкомну оноун къолларында жюрютген адамладыла. Аланы баш-

лары бла ойнагъан а ёмюрден ахыргъа аякъ юсюне болмазча абынырыкъды. Андан сора уа жашауунгу жокъгъа сана да къой. Ахмат аны алайлыгъын ангыламагъаны бек ачыу тиеди Юсюпланы къауумгъа. Юсюп сол къолу бла эшикни сабындан тутуп тургъанлай сёлешди Ахмат бла:

— Терсбоюнлукъ бир заманда бир кишиге игилик этмегенди. Хаякъ аллай адамны келепеннге санагъанды. Партия уа — кесини душманына.

— Юсюп, тамам сиз сунганча туююлме мен, — деди Ахмат. — Тюзлюкню жолун излегенни терсбоюннга санай эсегиз, хар оноуугъузну да акъылыгъызыны жетежагъына кёре этигиз. Айтып къояйым, — башым бла уа ойнатырыкъ туююлме. Биригизге да угъай, тейри. Айтханы бла этгени бир бирин тутмай жашамакълыкъ — жазыкълыкъды. Хо, мен институтда партияны политикасына иги тюшюналмагъанма, аны боюнума окъуна алайым, алай партияны Уставыны, Программасыны къалайында жазылыпды халкъны, къыралны алдап, аланы ырысхыларн аякъ тюплерине салып, къой аягъынлай ашап тургъанланы къайда да ачытырсыз, аллайла седиреселе — партияны иши да седирерикди деп. Хайда, ишни ол жерин ангылат манга!

Ахмат къызадан-къыза баргъанын сизди Юсюп. Алай Ахматха тынгылап тургъанына кеси да сейир этди. «Тейри, ачыргъа ушап тураса», — деп, ичинден бир чамланды ансы, тышындан жукъ айтыр акъылда туююлдю. Бирле сюеп къойгъанча, эшикни сабындан да тутханлай, сагъышлы сюеледи.

— Бу ишни болушун бир ангылатыгъыз манга, — деди Ахмат, алгъаракъда айтхан оюмун экинчи кере да къатлап. — Къолубузну, аягъыбызны да жуууп, кесибизни ол дуниягъа хазырлайыкъ ансы, башха къарыу къалмагъанды.

— Акъылынгы башынга жый, — деди Юсюп, къолун эшик сапдан айыра. — Сени омакъ сёзлеринг адамланы акъылларын терсине бурургъа боллукъдула.

— Хау, терслени акъылларын тюзюне бурургъа кюрешеме, — деди Ахмат. — Бир жерде жангыз бир сёзюмден артха турлукъ туююлме.

— Да онгуна айланып тураса да, — деп, Юсюп сабыр сёлеширге кюрешди, къаныны къызгъанын, къолу, башы къалтырагъанын билдирмезге кюреше. Сора харх этип кюлдю. Ол заманда Ахмат элгенинген окъуна этди. Бир жесекден а Ахматха къолу бла эшикни кёргюзтдю. Юсюпню ол иши Ахматха отдан кёлек кийдирди.

— Эссизлик этесе, Юсюп, — деди Ахмат. — Бу сени да, мени да ата юйюбюз туююлдю.

Ахмат: «Сени да, мени да», — деп къошханлыкъгъа,

айтыргъа суйгени уа бир эди: «Итден туугъан, бу сени ата юйюнг туйюл ушайды да, мени нек кыстайса?» Ол сёюн не бек жумушатыргъа кюрешди эсе да, Юсюп аны оюмун бек дурус аныглагъанды.

— Бу мени ата юйюмдю,— деди Юсюп. — Терк чыгып кет мындан!

Ахмат, шош атлай барды да, столну къатында бююнлю олтургъан шинтигине чёкдю. Қымылдагъан, не сёлешген а этмейди. «Қиши эсенг, айтчы энтда бир сёз»,— деген акъыл а аны бютюнда жигит, бютюнда къарыулу этди. Ол бусагъатда бола тургъан ишлени тюшю сунуп турады. Юсюпню сёзлери да къулагъына бир къужурла эшитиледиле,— тунукъ, къайдан эсе да бирден — узакъдан эшитилген амалсыз ауазгъа ушайдыла.

— Мычымай къуру былайдан! — деди Юсюп,— кёюме кёрюнме, мен сенден жийиргенниген этеме. Сен иги адам туйюлсе. Игиликни билген туйюлсе.

Ахмат а турады тынгылагъанлай, алышынмагъанлай сылхыр болгъан адамгъа ушайды. Алай Юсюп айтхан сёзлени уа: «Сен иги адам туйюлсе... Игиликни билген туйюлсе» — дегенин, кеси акъылында эки-юч кере да къайтарды. Бир кесекден а олтургъан жеринден ёрге ауур кётюрюлдю да, эки аягъын кючден бла бутдан суйрей чыкъды тышына. Алай дагъыда артха къайтды, кёп мычымай.

«Ахмат, кесинги къолгъа ал,— деди ол ёмюрюнде эшитмеген ауаз. — Сен алай кёлсюзлюк этсенг, ишинг барлыкъ туйюлдю,— аякъ тюпге тюшюп къаллыкъса. Қиши бол! Жукъудан уян...»

Болсада, терен сагъышлары башын тели этерге жетишдирген Ахмат, олсагъат окъуна тирилип кёзлерин ачып тохтаялмады, башындан бир ауур жюк басханды да, кымылдаргъа къоймайды. Болсада артха нек къайтханы эсине тюшдю,— Юсюпню столуну юсюнден папкасын алды да, бу жол тири-тири атлап кетди тышына.

XIX

Эрттенликде кюн мутхуз эди; тюнене кюз артыны сууук жауну жерни иги да жибитгени себепли, тышына жукъа кийинип чыкъгъанла сокъураннган окъуна этгендиле. Мындан да жунчуулу кюнле башлансала,— сабанчыгъа, малчыгъа бютюнда къыйналыргъа тюшерикди. Бу солуу кюнледе Ахмат да элге ол затланы къайгъысы бла баргъан эди; туугъанлы да къара ишден баш тартмагъан жаш, жылы къолдан биченлерин юйге жыйып, атасын-

анасын кѳууандырып кѳайтханды. Ишлегени татыгѳан болур ансы, бек эринип атлайды. Нек эсе да, кеси да мудахды. Бир кѳп тюрлю сагѳышла бийлегендиле башын. Ишине жетип, хуржунундан ачхычларын чыгѳарып, кабинетни киритин ачып тебирегенинде уа, бир ангылашыныусуз сезим санларын кѳыркѳды да кѳойду. Аны акѳылында ол кесини угѳай, бир башха адамны кабинетине кире эди: иеси алайгѳа мычымай жетип, Ахматны аркѳасындан тюртѳп, тышына чыгѳарлыкѳча кѳрюндѳ кѳзюне. Ол себепден киритни да кѳыйналып ачды, кабинетге киргенден сора шинтигине да олтуралмай турду. Эшик табагѳа сагѳайыпды; олсагѳатда ким эсе да кабинетге кирип, аны юсюне сюелип: «Ахмат, бюгюнден арысында бу шинтикге башха адам олтурлукѳду»,— деп айтырыгѳына ишексизди. Бек алгѳа аны кѳулагѳына Юсюню ауазы эшитиледи. Андан сора уа Илиясны хыликкя этип кѳлген тауушу. Ахмат бу кѳуллукѳгѳа алай бек жан атмайды — жаланда терсликни хорлагѳанына кюеди. Жуликле, ултхачыла, партияны башы бла ойнагѳан бетсизле Ахматны башындан нек кѳаргаргѳа керекдиле?! Ма олду следователь жашны — Ахматны тынчлыгѳын алып, жашаусуз этип тургѳан. Алайлай, ашаргѳа бир туурам гыржын тапмай кѳаллыкѳ болса да, башындагѳыла айтханнга уа бир заманда да бой саллыкѳ тѳююдѳ. Сыйырсынла кабинетлерин, шинтиклерин, телефонларын да... Ахматны жанын а алаллыкѳ тѳююдѳле.

Ол тынгысызлыкѳны хатасындан Ахмат жерине олтуруп, ишин башларгѳа кѳолундан келмей турады. Терезеден кѳарап, Юсюню баш этажгѳа кѳтюрюлюп баргѳанын эслеп, башын бир жанына этди,— анга кѳрюнюрге сюймеди. Алай Юсюп аны эследи да, кѳолун ѳрге кѳтюрюп саламлашды, жюрюшюн а тохтатмады. Ахмат башын аз кѳымылдатды да, Юсюню саламын алды, бир тюрлю башха белги уа бермеди.

Андан сора Ахматны кѳлюне бир кесек хошлукѳ келди; жерине олтуруп, папкасын ачып, аны ичинден кѳагѳытларын чыгѳарды да, кѳаламыны кѳыйырын хар айтымгѳа кезиу-кезиу тирей, бир затланы окѳуп башлады. Ол райпода болгѳан ишлени юсюнден бюгюн Солманнга толу хапар айтдырлыкѳды да,— ауазын жаздырып, протоколгѳа кѳол салдырып, арtdан чийи чыкѳмазча болгѳандан сора, бу жыйынны бир дерге бирин кѳоймай жыярыкѳды. Сѳзсюз, Чолпан Бийбертовичге бла Биякагѳа ол эталлыкѳ болмаз, алай кѳалгѳанларына уа — Илиясдан башлап, аналары бергенни тѳкдюрлюкѳду.

Кѳызыл телефонну зынгырдагѳаны Ахматны элгендирген окѳуна этди. Ахмат телефонну чолпусун олсагѳат

окъуна алып къоймай, эшик, терезе таба да эки-юч кере къарагъаны ол себепден эди.

— Тынгылайма,— деди Ахмат, къызыл телефонну чолпусун сол къулагъына жууукъ элтип, онг къолу бла уа жазуулары болгъан къагъытлагъа бир белгиле салып кюреше.

— Ассалам алейкум, шуѳхум! — деди Юсюп.

— Алейкум ассалам! — деди Ахмат. Ичинден а: «Обур болсун сени шуѳхунг»,— деди.

— Къалайды къошкъолайынг? Баям, солуу кюнледе элге барып, къонакъ къангаланы ууатып къайтдынг дейме. Алан, Илияс бла Бияка кюн сайын сѳлешелле тилифон бла Ахматны да кесинге нѳгер эт да, бизни таба бир ѳрлегиз деп. Алагъа уа тюбеялмадынгмы?

— Угъай, тейри. «Ол кюн манга айтхан былхымсыз сѳзлерине да уялмай, бюгюн не кокаланады бу»,— деди Ахмат ичинден.

— Ой юйюнге, Бияканы бир жырлатмай а къалай къайтдынг?

— Баям, Юсюп, аланы барысыны да жырлары жырланып бошалгъан болур.

Тейри, Юсюп, жукъ айтмай тынгылагъан болур эди, бѳлек заманны ичинде Ахмат да тынгылагъанлай турду. Ол телефонну чолпусун жерине салыргъа кезлегенлей а, биягъы ауаз эшитилди:

— Ой таланган, аллай бир келепен болгъанлай къалай жашарыкъса халкъны ичинде? — деди Юсюп. — Айыпды, ызынгдан келгенлени сагъышларын эт. Не бек аякъ тиресенг да биз айтхан боллукъду. Аны эсингден кетерме...

Ахмат Юсюп чолпуну жерине салгъанында тюз да биягъында телефон зынгырдагъанында къалай элгенген эсе да, тюз алай элгенди. Ол сабыр акъыллы адам ачыуланганын тыялмай, эки жумдуругъу бла да бирча урду столну. Алгъа керилди, ызы бла жыйырылды да, башын столну юсюне салып, кѳп сагъыш этди. Жашауунда биринчи кере не этерин билмей къалды ол. Бу жолгъу телефон ушакъча бир зат да сагъышландырмагъанды Ахматны. Юсюпден къоркъгъандан тѳйюлдю тынгысызлыгъы,— ол уллу къуллукълары болгъан адамланы бетсизликлериди аны суугъа секирип чекге жетдирген.

«Мухтар улучукъ, сенден сыкъгъан жанымы Уллу Аллах алсын,— деди Ахмат кеси акъылында. — Энди тамамды башым бла ойнагъанынг,— къандан кѳпген губучукъ. Тохтасанг да тохтарса, тохтамасанг да къарынчыгъынг харбызча чачылгъанын кѳрюрле сабийлеринг...»

Ахмат тишлерин кыжырыкълатды, жаякълары, эрин-

лерин чайнады. Ёрге турду да, терезени жабыуларын эки жанына тартды, сора терезени гитче кёзчюгюн да ачды. Дагъыда къайтып шинтигине олтурду да, телефонну чолпусун къолуна алып тюрге сёлешип, былай айтды:

— Таулуланы Хажини жашы Сахайны соруугъа хазыр этигиз. Тамам сагъат онда мен анда боллукъма.

* * *

Солманны эшикден алып киргенлеринде Ахмат башын ёрге окъуна кётюрмеді,— тынгылауу басханлай турду. Ахматны бет къаны кетипди, таулула айтычулай: бичакъ бла урсанг къан чыгъарыкъ туююлду. Къолларын столдан бери айыргъанында аланы квалтырагъанларын эслеп, бютюнда тынгысыз болду. Ёмюрюнде биринчи кере квалтырадыла Ахматны къоллары. Сёзсюз, соруу этген адамларыны къоллары квалтырагъанларын кеп кере кёргенди, алай кесини юсюнде ол затны сынарыкъма деп а акъылына да келмегенди. Къолларын алай кёргенинде алгъа кърккъгъан окъуна этди. Алай, терк окъуна эс жыйды да, кеси кесине таукеллик алды. Ахмат биле эди ол чекге не хыйсапдан жетгенин. Аны себепли; суйген-суймегенни арасында кёлсюзлюк этерге жарамазлыгъын ангылады да, «хомух болма» деди кеси акъылында. Солман а турады ёрге сюелип, аны сюрюп келген милиционер да сюеледи. Ахмат айтхынчы Солман шинтикге олтурургъа, милиционер тышына чыгъаргъа эркин туююлдуле. Тутмакълыкны низамына юйренген Солман ауузундан сёз чыгъармай сюеледи, тейри, энди уа солууун эркин окъуна алалмайды. Ахмат олтургъан жеринден ёрге кётюрюлду, ары бла бери бир-эки атлам этди. Сора шош айтды: «Солман, олтур. Къалайса кесинг да?»

— Къалай боллукъса, турама камераны төрт мюйюшюне къарап, тамбламдан, бюрсюкюнюмден да умутуму юзюп. Мени бу кюннге къойгъанлагъа аман кюн келсин... Алай айтханлыгъыма, кесимме терс.

Солман ол сёзлени ёре сюелгенлей айтды. Хажини улу арыкъ да, тизгинсиз да болуп, адамны жаны аууруча чекге жетишгенди,— бек жунчупду. Кеси айтханлай — дунялыкъдан умут юзген адамгъа ушайды. Къолларыны тырнакълары ёсюпдюле, башы сыйдам жюлюнюпдю. Ол ишни кеси ыразылыгъы бла этгенди ансы, чачынгы жюлют деп аны киши кысмагъанды. Солманны тырнакълары ёсюп тургъанларын Ахмат да эследи. Ол кезиуде аны Солманнга жаны ауурду. Солманны тырнакъларын алай эслегенинде анга айып этди ичинден. «Къыйынлыкъны кётю-

ралмазлыкъ болуп, аманлыкъны жолун атангы башынамы сайлагъанса?! Сени бет сыфатынг, юсюнг-башынг неге ушайдыла?» — деп кычырып айтыргъа эки-юч кере да кезледи. Алай, дагъыда кесин тыйды; шинтигинден шош кётюрюлгенича, олтургъан да шош этди. Солман ёре сюелгенлей тура эди да, бу жол Ахмат аны кёзюне къарап, жумушакъ ауаз бла айтды: «Солман, олтур, не сюелесе? Огъесе, манга намысмы этесе?» — Ахмат бир кесек ышарды. Солман да ышарды. Ызы бла шинтикни эки кёлу бла тутуп, артхаракъ тартып олтурду. Андан сора шинтикни алгъаракъ тепчитип, Ахмат соргъунчу окъуна хапар айтыргъа хазырлыгъын ангылатды.

Ахмат да аны алайлыгъын ангыламагъан жаш туююлдо. Ол себепден терк окъуна диктофоннга касета салды да, аны тынгылы жерледи. Стол юсюне къагъыт-къалам салды; бу ишни юсюнде ары дери этген жазууларын да сейфден чыгъарды.

— Солман, хапарыбызны андан ары бардырайыкъ,— деди Ахмат, эки кёлун стол юсюнде бир бири юсюне салып. — Къалайда тохтагъанынг эсингдемиди?

Аны ол соруууна жауап бермеди Солман. Баям, ангыламагъанлыкъ этди Ахматны сорууун. Следовательни кёзюне ышанлап къарагъаны да ол себепден эди.

— Ишибизни башлайыкъ,— деди Ахмат, Солманны нек сагъышлы тынгылагъанын ангылагъандан сора анга эс тапдырып, сорууун ангылатхан магъанада. — Райпода этген ишлеригизни юсюнден айт, барыгъыз да быллай бе-дишликге нек къалдыгъыз? Аны толугъа ачыкъла. Солман, бир кишиге бет этиу жокъду,— ол къуллукъчуду, бу уа къуллукъчуну жууугъуду деген оюмну акъылынгдан кетерип кёй. Хар ким кесини аманлыкъ иши ючюн сёз тутаргъа керекди. Халкъым, кыралым деген, сени тюз сёзюню ангыларыкъды,— тюз сёз эртте-кеч болса да, кесине жол тапмай а къаллыкъ туююлдо. Ол намысны чигинжисиди, ётюрюкню ахыры бир тутум болгъаны уа белгиледи. Бюгюн ётюрюк айтып къутулгъан адам, тамбла тутулса, ёмюрюнде аякъ юсюне болаллыкъ туююлдо,— халкъны аякъ тубюнде атыла ашырлыкъды жашауун.

— Ахмат... Солман ол сёзюню айтып, теренден ахтынды да, иги кесекге дери жукъ айтмай тынгылады. Ол хар заманда этиучюсюча, кёолларын бир бирге уугъанлай турду. Бирде башын ёрге кётюрюп Ахматха къарайды, бирде къарамын столгъа тирейди. Ахмат да тынгылайды. Ол Солман хапарын айтыргъа хазырланганын ангылап тынгылайды. Бусагъатда жукъ айтса, Солманны сагъышла-

рын чач-тюк этип, аны айтыр затын акъылындан тайышдырып къояргъа боллукъду.

— Сатыу-алыуда ишлерикме деп акъылымда да жокъ эди,— деди Солман мудах ауаз бла, кёлю толуп,— алай Аллахны буйругъундан киши да къутулмайды: туугъан кюнюнде окъуна мангылайына жазылып къалады дейдиле жашаунда сынарыкъ затлары. Агроном болуп, ох деп ишлеп турлукъ жеримде атам къоймай сукъду бу ишге. Илияс да жангылтды Аллах ююн къурутурукъ. «Бирге болайыкъ, бир затдан керекли боллукъ туююлсе,— деп, эки аягъымы бир уюкъгъа сукъду да тохтады. — Нарзанлада шишлик этерге тюзелсенг, сукъланган жаланда сана сукъланырыкъды; ахчанг-бохчанг, намысынг-сийынг. Этни учуз багъасы бла складдан алырса, айны аягъында отчёт этген заманында уа этни базардан алгъанча кёргюзтурсе. Хайт десенг, хар килограмм этден төрт-беш сом ахча тюшюрюп турлукъса хуржунунга... Аны уа жартысы — сени, жартысы уа — мени. Лёкайгъа да бир затла жалата турурбуз,— баш бухгалтерди, аны бырناق этсек ишибиз барлыкъ туююлдю. Чолпан Бийбертович да сыртыбызгъа миннгенлей турады, ол барындан да бек керекли адамды».

— Да, Илияс, къарайма да, мен жаланда сизге ишлерге керекме,— дедим ойнагъан кибик этип.

— Ой, хайыуан эт ашагъан, алагъа бергенингден къалгъаны да къарынынгы аурутурукъ туююлдю,— деди Илияс. — Ол ишге бир кюнню ичине жюз адам табайым, болсада аллай жерледе кеси адамларым ишлеселе сюеме. Жашауда аз зат болмайды — тасхамы тышына чыгъарын суймейме. Ангыладынгмы?!

— Тейри, Илияс, сен айтханнга кёре ол ишге урларгъа, тырнаргъа, ултха берирге да юйреннген адам керекди. Мен а ол затладан бек кенгдеме.

— Ой, хажи болгъун, аллай иште сенича эсли, этимли, ёткюр, баргъан жеринде айтхан сёзюн ангылатхан, ала, бере да билген, ахчаны, ырысхыны да къыйматын ангылагъан адам керекди,— деди Илияс, алгъа эки къолу бла да имбашларыма къатылып, ызы бла къаты къучакълап. — Мен айтхан — ол ултха туююлдю, этген хайырыбызны ортагъа салып, тенг юлешиу деген магъананы тутады. Эй, таулу, сен акъны къарадан айыра бил. Бизде халге тюзелсенг, ишинги адамыча бардырсанг къуллугъунг да кётюрюле барыр. Энди аты дунягъа айтылгъан Хажини жангыз жашына ёмюрден ахыргъа шишлик этдирип да турмакъ. Алайчыгъын да ангыла. Шырт деп мени орунума тюшюп къалыргъа да болурса...

Илияс алай айтхандан сора сёзюн тыркъ тохтатды. Баям, жангылыч сёз айтханын ангылагъан болур эди: «Мени орунума тюшюп къалыргъа да болурса»,— дегенлей, жүреги чартлап чыгып кетерге жетишди. Тили тутулуп къалгъаны да аны ючюн болду. Аны ол болумун ангылагъанымдан сора, кесиме ойнагъан-кюлген хал ала, былай дедим:

— Хоу бирда, сени орунунга кирирча адам бизни элде угъай, саулай Бахсан ауузунда окъуна жокъду. Угъай, айтчы, сенден сора сатыу-алыу институтну ким бошагъанды? Министр окъуна чакъырып, ишни юсюнден сени бла кенгешген хапар эшитгенме...

Ол сёзледен сора Илиясха жан кирди; башын ёрге кётюрюп, алгъа солуун теренден алып, ызы бла тюркюрюгюн жутханында, богъурдагъы бир сейирлик кымылдады. Олсагъатда мени башыма да дунияны сагъышы келди. «Бу мени кесине нёгерге тартыргъа нек кюрешеди?»— деген соруу а тынчлыкъ бермейди. Тюзюн айтсам, не заманда да Ильяс артыкъ къазанлашхан адамым болмагъанды. Сабийлигинде окъуна кесин бирсиледен ёргерек тутаргъа суйген, жыйында «акъыллы» сёз айтып, нёгерлерини эслерин кесине бурургъа кюрешген жаш болуучу эди. Юйюрлеринде жашаулары бирсиледен кёп да онгсуз, кёчгюнчюлюкде — Къыргъызда жангыз анасы бла ол жашаучу эдиле, бир гитче гытычыкъда. Атасын а тутуп кечеден тангга думп этип кёйгъанлары мени эсимдеди. Илиясны атасыны тутулгъанына алай кёп адам жарсыгъан болмаз эди: «анга кереги ол эди»,— деп, эллиле тынгылап кёйгъан эдиле. Чопай тутмакылыкъдан къайтмады. Аны тере тутулгъаныны юсюнден къагъыт а Илиясны кёлуна эрте тюшгенди. Тейри, Ильяс гитче заманында да мени къатыма ышыкъ болургъа кюрешуучюсю — экибизни да аталарыбыз тутмакылыкъ сынагъанлары бла байламлы болса керек. Энди ангылайма ол затны. Алай артда жарагъан ишимден чыгъарып, сатыу-алыугъа тартыргъа кюрешгенин а ангылаялмай турдум.

Бир кюн Илияс манга машина жибереди да, Бахсан ауузунда гара суула чыкыгъан жерге чакъыртды. Аллахха туурады, ишим кёп эди да, артыкъ ыразы болмай атландым жолгъа. Манга иш тежеуюн тохтатмагъан эди да, ол хыйсапдан чакъыртхан болур — къайсы жерде шишлик этеригими кёргюзтюрге деп келди акъылыма. «Къой, манга керек туююлдю, бюгюнден арысында бу сёзню унут дейим»,— деп айтырыкъма, тюз да Илиясны кёргенлей. Кертиси бла да, ёмюрде акъылымда-эсимде болмагъан ишни кёолгъа алып, не ючюн бешишлик болургъа керек-

ме?! Сёзню ачыкъ салып тохтаргъады акъыл — керек тюй-юлдю Илиясны иши.

Биз гара суулагъа жетерге сагъат онекиге жууукълашхан эди. Тёртеулен — Ильяс, Амирхан, Борис, Лёкай ариу кырдыкны юсюне къара жамычы жайып олтура эдиле, эки жаш адам да къойну олсагъатда союп бошаш, жилик-жилик этип, къазаннга сала. Тейри, ол жашла быллай жумушну биринчи кере эте болмаз эдиле ансы, от жагъаны жарашдыргъанларына сукъланып къарарыкъды ким да: башы айыры агъачладан эки жарагъан къазыкъ ишлегендиле да, аланы от этиллик жерде бири биринден узагъыракъда орнатхандыла. Сора, бир бёкем къазыкъны отну юсю бла бардырып, эки къыйырын ол эки къазыкъны айырыларына салгъандыла. Ол къазыкъ а не ауур къазанны да кётюрлюкдю. Жашла от жагъада шишлик этер жерни да жарашдыргъандыла. Илиясланы къауумгъа эт бишгинчи жубана туругъа деп, акъ къагъытланы юслерине кёп тюрлю аш-азыкъ салгъандыла: сууда биширилген, сары жауда къууурулгъан тауукъ этле, помидор, наша, жемишле, конфетле, бек багъалы къыймала, ичкилени уа несин айтаса, суусап суула да топша-толу. Ол угъай эсенг, «Нальчик» гара суула да кёп. Ол ишни баямын артда билдим — Илияс жерден чыкъгъан гара сууланы ичмейди; алада, биз сезмегенликге, къум, зыгъыр кёпдю. Ала уа эр кишини тюзюнлей къууугъуна барадыла. Бу къууугъу аругъан деген зат аны хатасындан чыгъады. Ол себепден, Илияс заводда жарашдырылгъан гара сууладан ичеди.

Мен машинадан тюшер-тюшмез Илияс аллыма келди да, жарыкъ саламлашды. Борис да, Лёкай да аны ызындан келип, къолуму тутдула да, азыкъ болгъан жерге барып олтурурумуну тиледиле. Амирхан олтургъан жеринден ёрге кётюрюлдю, алай аллыма уа келмеди.

— Эй, киеу, бери кел, къолуму тут,— деди ол манга къол булгъап. Аны ёсюю орталыкъ адамны ёсююне жете кетеди, алай къоллары бла боюну уа ёсююне артталлы да келишмейдиле — къысхадыла. Аны кёлегини баш туюмеси этилип кёрмегенме. Къоллары уа ёресине эт тугулла. Бир жумушакъла кеслери да. Уууртлары да къолларына ушап бек тыкъдыла. Кеслери да къып-къызылла: Амирхан бир алышынмай жайлыкъдан олсагъатда тигелеген къойчугъа ушайды. Ол мени къайын атамы къарындашыннан туугъанды, районда милицияланы таматарыды, майорду. Лёкай райпону баш бухгалтери, Борис а анда бек уллу складны таматасы. Амирхан мени къучакълады. Саулукъ-эсенлик сурады да:

— Былай мени къатыма олтур, файгъамбар да киеуюн

сыйлагъанды,— деди. — Жыл сапынг бла менден тамата болсанг, оллахий, онг жаныма окъуна олтуртурукъ эдим...

Ол мени алай эркелетгенинде бирсиле да кокаландыла. «Оллахий деген Аллахны атыды,— деди Илияс,— оллахий деп айтама, мен туугъанлы да Солманны бир туугъан къарындашымдан башха кѳрмегенме. Бу да, мен да къыйынлыкъ сынар ючюн къалмагъанбыз; къагъанакъ заманыбызда аталарыбызны тутдула да тутмакъгъа салдыла, ызы бла кесибизге кѳчгюнчюлюк сынатдыла.

— Охо-охо, сизден къалгъанла да сынагъандыла кѳчгюнчюлюк,— деди Лѳкай.

— Лѳкай, тюз айтаса, сиз да кѳчгенсиз,— деди Илияс,— алай, кесинг уста билесе, кѳчгюнчюлюкде да сизни аталарыгъыз Совет властыны душманлары болгъандыла деп, бизге артталлы да кѳз ачдырмай тургъандыла. Аны хыйсабын а нек этмейсе?!

— Къоюгъуз, ачыгъызгъа-сабыгъызгъа жараматгъан халпарны,— деди Амирхан. — Борис, ол стаканнга коньякдан адамыча къуй да, Солманны къолуна тутдур. Тур ёрге, хомух! Бир граммын къоймай тартырыкъса.

— Да алгъыш этген болурсуз, къабыл болсун,— деп, башладым сѳзюмю стаканны онг къолума алып.

— Бусагъатда, ариу тынгылагъанлай, тартып къой,— деди Амирхан.— Алгъышынгы артда этерсе.

Мен бир кесек тынгыладым; Амирханнга сѳз къайтарыгъа эркин туююл эдим да, жукъ айтмай, къолумдагъын ахырына жетдирдим. Амирхан аш-азыкъ болгъан жерге узалды да, тауукъ бутну алып, манга узатды.

— Киеуюнгу таза да суйгенинги билдирдинг,— деди Илияс, башы ачылгъан шешадан стаканыма татлы суу къуя. — Аллах бир биригизден айырмасын. Амирхан, сени кибик бир жууугъу болмакълыкъ да, мен ангылагъандан, бек уллу ырысхыды. Мени сѳзюм не заманда да ачыкъ болуучуду, халкъыбызны сени кибик жашлары республикада алай кѳп туююлдуле. Бу барыудан барсанг, Аллах айтсе, министр да болурса. Сен а Баба улунданмы аман кишисе! Тейри, бусагъатда сенде болгъан билим алай кѳп адамда болмаз. Былай партактивледе, пленумлада сѳлешгенинге тынгылап турама да, уллу Аллахдан санга узакъ ёмюр тилейме. Сени мени жарлы халкъыма Аллах къызгъанмасын...

Илиясны айтханлары Амирханнга хычыуун тийгенлерин ангылап турама. Алай болмаса ол аны бек терк тыярыкъ эди. Илияс сѳзюм да бѳлмей Борисге къолу бла кѳргюзтдю да, стаканлагъа ичги къуйдурду.

— Мен бу алгъыш аякъны,— деди Илияс,— ма былай-

да барыбызны да сыйлы кьонагъыбыз, халкъыбызны бек акъыллы жашларындан бири Амирханны саулугъу ючюн кетюрюрге сюеме. Оллахий-билляхий, бююн былайда бу от да аны намысына тиргизилгенди. Амирхан, жашауда отунг бир заманда да ёчюлмесин, сукъланган сени саулугъунга сукълансын, сукъланган сени адамлыгъынга сукълансын, сукъланган сени ырысхыннга сукълансын, сукъланган сени сабийлеринги билимлерине, фахмуларына, адамлыкъларына сукълансын. Былайда сени бла бир столда олтуруп туз-гыржын ашагъаныма кьор болсун бир бирлени битеу жашаулары. Сени саулугъунгду, тамата!

Амирханны кесинден кьалгъанла барыбыз да ёрге турдукъ.

— Бир жангызыгъыз стаканны тюбюнде жангыз уртам кьойсагъыз, ыразы боллукъ туююлме,— деп, Илияс иги абадан стаканны белине дери жетген коньякны кезюн кьакъмай агъызды. Биз да андан юлгю алдыкъ. Тюзюн айтсам, Амирхандан кьоркьгъан эдим ансы, Илиясны айтханын артыкъ эсге аллыкъ туююл эдим — кьарачайлы айтханлай, ичги бла чотум онглу туююлдо.

— Сау болугъуз! — деди Илияс,— Амирханны таза да келюгюз бла суйгеннигизни билдирдигиз. Да быллай адамы суймегенни Аллах да суймез.

Ильяс сезюн андан ары да бардырлыкъ болур эди, алай Амирхан ёрге кетюрюлдо да (ол заманда барыбыз да ёрге кьопдукъ), тютюн кьабындыра айтды:

— Манга асыры кеп эс бурасыз. Уялтхан этесиз. Алай бир намыс этгенигиз ючюн а, сау болугъуз. Сёзсюз, бир бирге намыс берирге керекбиз. Алайсыз ишибиз барлыкъ туююлдо. Бу кьауум бир бирни не кьадар иги журтсек, бир бирге не кьадар иги болушсакъ — билек, акъыл кючюбюз да ол кьадар бек боллукъду, халкъны ичинде намысыбыз ол кьадар бийикде журюрюкдо. Аны дагъыда бир игилиги: бизни юсюбюзден базынып киши аман сёз айтырыкъ туююлдо. Мен былайда тургъанлай биреу сизге кьол кетюрсюнчю, жигит эсе. Оллахий, тырнакъ кыйыры бла да тияллыкъ туююлдо.

— Санга жаныбыз кьурман болсун,— деди Илияс. — Сени бу кьууллукъгъа тюшгенинг бизге бек уллу насыпды...

Мен Илиясча ёхтем, кесин да аныча суйген адамгъа кеп тюбемегенме. Алай Амирханны аллында алай бир ууалгъанына уа акъылым жетмейди. Баям, биз билмегенликге, бир кьоркьгъан заты болур. Алай, аман кьарыны ючюн биреуню аякъ тюбюне алай тюшерикди деп а, бир заманда акъылыма келмегенди.

— Тейри, жашла, Солманны да кесигизни кьатыгъыз-

гъа тартыргъа кюрешгенигизни эшитгенме да, бек къууанганма,— деди Амирхан, сигаретин иги адамыча тартып, аны тютюнюн бурун тешиклеринден, ауузундан да бирча чыгъара. — Бир даулашсыз мен да киеуюм игилик кёрсе, эгечим жарсыусуз жашаса сюеме.

— Аллах ыразы болсун, Амирхан,— деди Илияс,— акъыллы сёз айтаса.

— Ауузума чапма, Илияс.

— Амирхан, айып этме Аллахынг ючюн.

— Не зат айта тура эдим? Хы, ким да бек алгъа кешсе, жууугъуна, тенгине игиликни излейди. Ол Аллахха, адамгъа да туура ишди. Аны себепли Солман не къадар иги, къайгъысыз, жетишимли жашаса жүрегим ол къадар ырахат боллукъду. Мени жаууму да жууугъу, тенги къолайсыз жашасын. Жарлыны киши да суймейди, тейри. эгечи, къарындашы окъуна.

— Ол бек бетсизликди,— деди, бюгюнлю ауузундан сёз чыгъармай олтургъан Лёкай. — Къарыусузун артха тюртген таулу — ол бетсиз адамды.

Аны айтханына Амирхан да, бирсиле да ыразы болмадыла: Амирханга Лёкай аны айтханын терсге санагъаны, бирсилеге уа милицияны начальнигини ауузуна чапханы ачыу тийди. Алай Лёкай айтханына сокъуранмады, къызадан-къыза башлады. Ол заманда сары шинли бетинде къызыл ызлыкъла кёпден-кёп кёрюне башладыла.

— Мен сен айтханга ыразы туйюлме,— деди Лёкай Амирханны кёзюне къарап. — Жарлы жууугъун бырнак этген адамны Аллах, фыйгъамбар да суймез, тейри. Мен ол оюм бла бир заманда да келишаллыкъ туйюлме.

— Энди, Лёкай, аны да сёз айтама депми айтаса? — деди Илияс, Лёкайны таматалыкъ бетин да этмей. — Амирхан санга жарлы жууукъларынгы бир жанына тюрт депми къысады? Халкъда алай айтылычуду да, Амирхан аны къатлайды. Айып этме, ол зат ючюн шытыларынгы халкъгъа бош чачаса.

— Да сизни алай тереннге кирлигизни билсем, ауузундан сёз да чыгъарлыкъ туйюл эдим,— деди Лёкай. — «Туугъанынга туура айт» дейдиле халкъда. Мен тюзюн айтханлыкъгъа бош чибиллейсиз.

— Къойдукъ ол хапарны,— деди Амирхан,— Кертиси бла да Лёкай аллай бир бармакъгъа чёргерча сёз айтмагъанды. Ашагъан-ичген жерде х р кимни да эси, акъылы бек терк ачыкъланады. Аны себепли Лёкайны айтханы жаныма тиймейди.

Лёкай секирип ёрге турду. Ачыуланнганын билдирмезге кюрешгенликге, кёзню жумуп ачхынчы чортмакъ буру-

нуну кыйыры, кзулак арлары да кызардыла. Сакбал тюбюню квалтырагъаны да ачык эсленди. Амирхан аны намысы тюшюрюп селешгени болмагъанча бек етдю. Аны акылында ол — Сафарланы Лёкай, чот жюрютююне халкъ сукъланган адам, бир стакан аракъы ичгенлей Амирхандан эниш болурча чекге нек жетерге керекди. Дагъыда ичинден былай айтып чамлады: «Ахырысы-кысхасы, бюгюн биз Амирханны столунда угъай, ол бизни столубузда олтурады,— бизни кыйыныбызны ашайды. Аны билсин да кесин кысып олтурсун. Мени андан кюркюр жерим жокъду... Бусагъатдан уруп кетип кыалама да, быланы угъай, кесими беишлик этерикме. Амирхан мени керти да жекбашха санарыкъды — ичгенин кетюралмай эте айланады дерикди. Андан эсе жериме олтурайым да, ашагъан да, ичген да, селешген да этейим».

— Эй, Лёкай, кюзларыгъы келген тауукъ кибик, не кып-кызыл болуп сюелесе? — деди Амирхан.

Ол бютюнда бек етдю Лёкайгъа.

— Алан, Амирхан, айта билеме деп, асыры эркин селеше болурмуса? — деди Лёкай, тюз сюелген жеринден тепмей, Амирхан таба огъурсуз къарап. — Акылынгы башынга жый.

— Пай-пай, мында уа бар кереме да,— деди Амирхан. — Илияс, бу жолдан сора мен болгъан жерге бу сылхырны чакъырсанг, эшитмегенме деме. Олахий деп айттайым, арабыз аманга кетер...

Илиясны жаны чыгъып кетерге жетишди. Бир сыкъгъан жери болур эди ансы, Лёкайны юсюне сюелип къаты да селешалмады. Айып этерге уа кюрешди, Амирханны конакълык бетин этмегенин ангылатып.

Аны сёзюне да бюсюремеди Лёкай. Алай Илиясха бир заманда да жауап этмегени себепли, бу жол да тезюп кыйду.

— Былай къарап турама да, бир биригизге лакъырда, чам этгенигизге сукъланып турама,— дедим. — Амирхан, мен билип Лёкай ойнай да билген, оюнну да кетюрген адамды. Къайсы бирибиз да аны намысына бек сакъбыз. Илиясны бла Борисни да жанларына тиймесин ансы, райпогъа ишлерге кечсем да жаланда Лёкайгъа уллу хурмет этгеними хатеринден кечерикме. Жыйырма жылгъа жуукъ заман болады бу огъурлу, тюз ниетли адам бухгалтер болуп ишлегенли. Алай бир адам ачымагъанды кюлундан.

— Аланла, не жомакъ айтады бу? — деди Амирхан. — Муну кюлундан адам нек ачыргъа керекди? Лёкай прокурор неда милицияны начальниги болупму ишлейди?

— Тейри, Амирхан, бухгалтер ишлеген жеринде чотну

тюз жюрютмесе, чалдиш артындан кёплени башлары кьарар... Жаньнга тиймесин, санга акъыл юйретип айтмайма.

— Къой-къой, Солман, чалдиш артына кимленн къалай тюшгенлерин мен игирек биле болурма сизден эсе. Аны къой да, жаьгы ишинги кьурманлыгъын къачан этебиз?

— Туумагъан айгъа салам бергенлей а къалай этейик?

— Къыркъдырма,— деди Амирхан. — Бюгюнден окъуна сылтаучукъла излерге хазырлап тебиреме кесинги.

— Амирхан, энди аны оноун манга кьоюгъуз,— деди Илияс. Ол, жумушну бу жол Борисге да жетдирмей, кимни стаканна коньяк, кимни стаканна аракъы къуя, бирде бурун сыртыны терлегенине да къол сырты бла узала. Хайырсыз, бурунун а асыры терк-терк тартхандан, тёзюмсюз адамны уа арсарсыз кьозутурукъду. — Солман тюз да ишге тохтагъан кюнюнде, ма былайда, бу столну къатларгъа сёз береме.

— Илиясны айтханы эсигизде болсун,— деди Амирхан.

— Тейри, Илияс а айтханына табылучуду,— деди Борис. Лёкай а тынгылатъанлай турады. Аны алай этгени, баям, Амирханга ачыу тие болур эди ансы, Лёкай таба бирда сюйсюнмей къарай эди бек терк-терк,— кёзюнде огъу болса урлукъ эди аны.

Аллахха туура ишди, Лёкай иште къаты болгъанлыкъгъа, гурмукъ адам а туйюлдю. Чамы — чам,лакъырда — лакъырда. Саулай Бахсан ауузунда окъуна эсли адамладан бирлерине саналгъан, айтырын, къайтырын билген. Чотну жюрютююне уа не кёчгюнчюлюкню заманында Къазахстанда ол жашагъан жерде, не бери — Кавказгъа къайтып келгенли бир адам да чурум тапмагъанды. Илияс аны да, башхаланы да башларын отха сугъарыгъын а билмей эди Лёкай. Илияс баш бухгалтерни арталлы да эсинде болмагъан ишлени этип айланганды анга билдирмегенлей.

Лёкайны бюгюнню къылыгъы уа барыбызгъа да ангылашыныусузду. Алай Амирханны ёхтемлигине бюсюремегени уа ачыкъ сезиле эди. Кертиси бла да ол барыгъызы да къадарыгъыз мени кьолумдады деген оюмда болгъаны даулашсыз эди. Туугъанлы да ат башындан сёлеширге сюйген адам болуучуду Амирхан, алай устазлыкъдан кетип, бу органлада ишлеп башлагъанлы уа, дуниялыгъын, ахыратын да унутуп къойгъанды. Гюняхы кесини болсун, манга бек игиди. Университетде окъугъан заманыбызда окъуна алай эди; ол Къабарты-Малкъар къырал университетни малкъар тил бла литература бёлюмюнде билим алгъанды. Мен алагъа киеу болгъанлы уа къол аязында

жюрютгенча жюрютеди. Атасы Мухтар уста хуначы болганды. Малкбардан Бахсан аузуна жюрюп, хар кимге хуна къалай кетгенди да, башына мында тап кёрюп, Ташбурунда жашау журтла ишлеп, анда орналып къалганды. Урушдан жаралы болуп къайтханында да ары къайтханды, жаннетли болсун, кёчгюнчюлюкден да Ташбурунда журтуна къайтхан эди. Аны къарындашы, сизни да сыйгызыз тёппемде болсун, биздегини атасы Азрет а Биринчи Чегемде жашайды. Амирханны анасы бахсанчыды, къатыны уа къарачайлы — Ростовда медицина институту бошап келип, Нальчикде ишге тохтагъан Гочияланы ариу Люазаны сайлагъанды кесине ёмюрлюк нёгерге. Аллах къурагъан юйюр болгандыла.

— Ачыкъ айтып къояйым, Илияс, барыгызызгъа да къарап айтама, — деди Амирхан, олтургъан жеринде ары-бери тепчий, стаканны да бир кёолундан экинчисине ала, хар кымылдагъаны сайын теренден солуй. — Солман былай бош жерчикледе жубана айланырча жаш туюлюдю: жарагъан иш керекди анга. Кишилик этерге сие эсегиз, ма бу гара сууланы къатындагъы столовагызыны шишлик этген, ички сатхан жерлеригизни оноуларын саулай да Солманны кёолуна беригиз... Бош баштёбен боласыз, бюгюнлюкде ол ишни этген адамны оноуун манга кёюгъуз — ол аракыны, чагъырны тюкенледен сатып алып, былайда уа эки багъасы бла сатханын билдиргендиле мени адамларым. Аны аягъын былайдан бек терк учурурма...

Алайда Илияс секирип ёрге туруп къалды. Жунчугъанын, тынгысызлыгъын да билдирип кёюду, хайырсыз. Ол Амирхан айтхан иш Илияс билмей этилмегени ачыкъ эди, аны бетини кетгенине кёре. Адам ич, квал дегинчи окъуна стаканны кёолуна алып анга иги кесек коньяк къуйду да, бу жол, алгъын этиучюсоча, кёзлерин окъуна кысмады — терк къаплады стаканны. Ушакъгъа, шапалыкъ этген жашла олсагъатда алайгъа келтирген шишликлени да ашаргъа кыызгъанла, Илиясны ол этгенин эслемедиле. Баям, суу ичген сунуп кёюдула. Амирхан а, ашагъанын, сёлешгенин да тохтатмай, муштухулгъа квалып кюрешеди, терлегенлери кёпчюкге ушагъан жаякъ жанлары бла бара.

— Тейри, Лёкай, чотну жюрютюрге не уста эсенг да, башхаланы билмейме, бу гара суула чыкъгъан тийреледе сатыу этгенлени уа бирда тизгиннге салалмайса, — деди Амирхан. Мен ангылагъандан ол, не да этип, Лёкайны баш кётюрююун чёкдюрюрге керекди. — Ол ишлени кесинг а къурай болурмуса? Кёзлеринги бош жандыраса, Лёкай. Аллаи терсликле жалаанда сизни иги ишлемегенигизден боладыла — ол даулашсызды. Былай бош айлан-

нган сунмагъыз, кѣп затла билебиз биз сизге айтып айланмагъанлыкъгъа. Алай, дагъыда жууукълукъну, тенгликни бетин этмей болмайса. Кѣп хылы-мылы ишигизни жапханма сизге айтып айланмагъанлыкъгъа.

Ол алай айтханда да Лѣкай кесини халин хазна тюрлендирмеди, Илияс а, жойкѣуланнган да эте, тап да, акъыллы да сѣлеширге кюрешди:

— Ой, Амирхан, къарындашым, «ийнек аягъы бузоу ѳлтюрмейди» дейдиле халкъда. Энди сен, ѳмюрюнг узакъ болсун, бу аузда болгъан къадар бирде, Аллах айтса, бизге киши къл кѣтюрюрге базынмаз... Даулашмайма, бизде да болур терслик,— ишчилерибизге иги къаты тойюлбюз. Ишлеген адамны жангылычы болмай амалы жокъду. Амирхан, бек тилейме, ол ишни юсюнден андан тереннге кирмегиз, кесим мычымай кългъа алайым ол жумушну. Хайт десек, бизни — ма былайда Лѣкайны, ма алайда Борисни, энди ма Солманны да оноубуздан чыгъарыкъ адам жокъду. Амирхан, сен тюз оноу этгенсе, Солман иш бла шагъырей болсун да, бу тийреде не зат бар эсе да — оноуну кългъа алсын. Бусагъатда былайда ишлеген жашны да жарсытмакъ. Бюгюн былайда бу берекет стол тюз аны юсю бла къралгъанча къралгъанды. Аллай намыслы адамны да бир жанына тюртюп кълсакъ Аллах кечмез. Сора, эсингде болсун, сен бизни адамларыбызны жунчутуп тебиресенг — сѣзню бек уллусу ма былайда олтургъанлагъа жетеригин унутмайыкъ. Бизни аман бетли болурубузну уа сюе болмазса да юйюнге?

Бу жол Амирхан Илиясны сорууун жауапсыз кълду.

— Былайда Амирхан айтхан сѣз мени тынгысыз этип турады,— деди Лѣкай, сабыр ауазын кѣтюрмей, аз жѣтел этип тамагъын ариулай, башын ѳрге хазна кѣтюрмей. Къысха кълркългъан чачын сол къллу бла артха сыларгъа кюрешди Лѣкай. Алай саргълдым чачы, кирпичюгюча, ѳрге сюелип тургъан болмаса, энишге жатмады. — Балыйда сатыу этген жашла аллай айыплы ишле бла кюреше эселе, бизни уялтырыкъдыла. Эндиге дери аланы ол ишлерин бизден адам кълалай эслемегенди?

— Оллахий, билмейме,— деди Илияс.

— Ол ичкилеге штамп а салына болурму? — деди Лѣкай, баштѣбен кълрап сѣлешгенликге бу сорууну Амирханнга бергенни ким да ангыларча.

— Да сен, Лѣкай, сейирлик адамса, штамплары болса аланы хапарларын этипми айланырыкъ эдик?

...Бу адамланы хапарларына тынгылай келдим да: «Ишигиз башыгъызгъа хайыр болсун»,— деп айтыргъа хазырладым кесими. Кертиси бла да башымы отха сугъаргъа

айланганымы ол кюн окъуна ангыладым. Быланы райполлары неге керекди манга? Тынч ашым, тынч башым. Алай бу хапарла чыкъгъанлы атамы гызгызы уа тохтамайды — сатыу-алыу ишге ётерими бек сюеди.

— Къой-къой, аракъыгъыз, шишлигигиз, столовагъыз, рестораныгъыз да керек туююлдою,— дедим. — Бек къайгъылы ишигиз барды.

— Ой, хажи болгъун, Солман, сатыу-алыуда аллай бир зат да болмай а! Бирда къоркъма, биз саулукъда сени юсюнгден бир жерде бир жангыз адам жангыз бир терс сёз айтмаз, аллах айтса.

— Мен да законсуз ишле этип тебиресем а къалай боллукъду?

— Таплыгъы бла — чийинг чыкъмазча этсенг — сени юсюнге киши сюеляллыкъ туююлдою,— милицияны начальниги окъуна,— деди Илияс, Амирхан таба атлап аны имбашына къатылды. — Алаймыды, Амирхан?

— Хау, къайда да, не ишде да адамны акъылына, билимине кёре барлыкъды дебери,— деди Амирхан. — Мен толу ийнаныпма Солман сизде да бет жарыкълы боллукъуна. Айып этмегиз, Солманнга къошхан кёп адамым жокъду. Солман, сен а болмачы хапарланы къой да, бюгюнден, тамбладан озмай жашланы айтханларын эт да, была бла бирге ишлеп башла. Борис, стаканлагъа бир зат тамызчы, Солманны саулукъуна алгъыш аякъ алыргъа сюеме... Солман, мен сенден билимлиме, акъыллыма деп айтмайма, алай эсинге салайым, адам бу затны этмей амалым жокъду деп ниет этсе,— кесини ахшы муратларына жетишмей къаллыкъ туююлдою. Ма мени кёресе да, тюнене школда малкъар тилден бла литературадан устаз эдим, бюгюн а сау районну милициясыны таматасы. Айтдырмай къоймай эсенг, тюнене ким эдим, бюгюн а кимме? Солман, сен аны таныйса, ол огъары элли Магометни, ой юйюнге, университетде бизни бла окъуучу эди да?

— Таныйма, таный,— дедим,— артыкъ бийик болмагъан арыкъсуу жаш. Бусагъатда МВД-да ишлейди.

— Саппа-сау бол да къал! Бир жол МВД-гъа жумуш бла барама да, шырты деп, коллиторда аллыма тюбеп къалады. «Салам алейкум» — деп, къолун тутаргъа кезлегенимлей башын къымылдатып, саламлашмай кетип къалса боламыды. Алайда армау болдум да къалдым. Ол кюн ант этдим не ёлюрге неда органлада ишге тохтаргъа деп. Кёп заман озмай салып бардым министрге. Сылтау этер деп къоркъуп баргъан эдим, алай, кесигиз билгенликден, жетмишинчи жылланы аллында милицияда менича билими, билек кючу да болгъан алай кёп адам жокъ эди да,

тамбладан оздурмай комиссиядан ёт да, ишге тохта деп кёюду министр кёюме къарап. Бек кёолайлы адам болгъанын билдим аны да. Оллахий, Магометде болгъан гынттыны жюзден бири да жокъ эди министрде. Аны хайырындан ма бюгюнню даражагъа жетдим. Магомет а, харип, кырккыылгъан эчки кибик бюгюн-бюгече да жыйырылгъанлай айланады, кюнню узунуна кабинетден чыкмай, хар кимни жумушчусу, къагъытчысы болуп.

— Амирхан, милициялары Ростовда бийик школларын бошагъанынгу уа нек айтмайса? — дедим, тюзюн айтсам, кёлуне жетер акъылда.

— Хау, аны да заочна таууханма.

— Сора эки бийик билиминг барды? — деди Илияс... Тейри, сеничала бек аз болурла бизни халккыбызда.

— Да ким билсин, — деди Амирхан. — Иш этип аны ким санап айланганды. Тохтагъыз, алгъышымы бошама кёюгъуз. Аны айта келгеним, Солман, сен хайт десенг алгъа барлыкъ жашларыбызданса; акъылынг, билиминг жеринде, адамлыгъынг, тенглеринг бар. Атанг да битеу халкъ таныгъан, Уллу Октябрь революцияны байрагъын бийикге кётюрюп, Совет властыны орнатхан киши. Бир жерде башынгы энишге тутар жеринг жокъ. Кесинг билгенликден, къайын атанг да Ата Журт урушда къан тёкген, кёкюреги орденледен бла майдалладан толу бир огъурлу адам. Хайт де, бюгюн бу гара суула чыккыган жерде сатыу этген жерлени кёлгъа эте эсенг, тамбла Илиясны биринчи заместители боласа. Кесинг хайт десенг, биз да ызындан ышырабыз. Алаймыды Илияс, Лёкай?

— Хау, тюз айтаса, — деди Илияс. — Бек тюз айтаса. Сени бизге Аллах кыызгъанмасын...

Лёкай а жукъ айтмады, тынгылап кёюду.

— Алайда да, Солман, бет жарыккылы бол. Сени саулугъунг ючюн, — деди Амирхан, ёрге кючден кётюрюле, — тейри, киеую ючюн ёрге туруп кюрешеди деп, былайда олтургъан адамла айып этерге окъуна болурла. Алай мен киеуюю сыйламасам, ол да мени сыйларыкъ тюйюлдю. Мен ёрге тургъанлыккыгъа бутларым кырккыыллыккы тюйюлдюле, Солманны жанына бир кере тийсем а артда аны кёлуне жетер ючюн кёп кюреширге тюшерикди, бир, эки... беш жыл окъуна. Саулугъунгду, Солман. Кёп жаша, атынг халккыгъа атангы атыча айтылсын. Партиягъа, кыралгъа тюз кёуллукъ этиучюледен бол...

Амирхан стаканны тили бла жалагъанча этди. Ол да кёлуне ётмеди, баям, стаканны баштёбен этип, кёл аязына къакъды.

— Солманны таза да кёлюнг бла суйгенинги билдир-

динг,— деди Илияс. — Алай, биз да сенден артха уа къалмакъ.

Ол да стаканны тюбюне къарады. Сау болсунла, Лёкай бла Борис да сёз айтдырмадыла,— тартдыла стаканыларына къюулгъанны...

* * *

Тамам юч кюнден сора мен да ишге чыкъдым. Айтханларыча, гара сууланы къатында битеу мюлкню менни къолума ётдюрдюле, ары дери ол жерде ишлегенни уа бир тюкеннге тамата этип жибердиле.

XX

Сатыу-алыу иш кимни да алдарыгъын — ызындан чаңдырып айланырыгъын ангыладым биринчи кюнледе окъуна. Биринчиден — хуржунунг къуру болмайды, экинчиден — жууукъ, тенг да сенден умутчу болгъанлай, намысынгы кёргенлей айланады. Тейри, бу дуняда не ырысхынг не да къуллугъунг болургъа керекди. Милицияны, прокурорну да намыслары уллуду,— баргъан, айланган жерлеринде кеслерине къуллукъ этдиредиле. Алай, арыбери бурмагъанлай, тююн айтып къояйым, ол гарала тийресинден кетмесем халкъ тели этип къоярыкъ эди. Чолпан Бийбертовичден башлап, алайгъа ыйыкъдан эки-юч кере тюртюлмеген жокъ эди. Бияка уа кюн сайын жангыдан-жангы къонакъла бла келип, бир таша отоучукъ барды да, ары кирип, ашны бек игисин, ичкини бек сыйлысын излегенлей турады. Аллай бетсизге уа кёз ачмагъанма. Бу ишлеген да къачан этеди, Аллах юйюн къурутурукъ?! Елизавета уа кече, кюн да биргесине, Аллах кечмезлик, юйюрюндендамы къоркъа болмаз.

— Былайда бир чириген котлет ашатханма деп, кесинги не кёпдюресе манга? — деп, Бияка бир кюн юсюме ачыкъ сюелди. — Сени бу жерге да ким сукъгъанды! Мен сизни мында къаллай ишле этгенигизни билмегенми сунасыз?! Таулучурукъ этебиз да, артда уа ол башыбызгъа хата болуп тюшеди...

— Не зат ючюн кёл ашайса? — дедим Биякагъа. — Мен аллай сёзлеге тынгыларгъа юйренмегенме.

— Тап ишлей билмесенг, андан къатыракъ сёзлеге да юйренирсе,— деди Бияка. — Биз, совет законнга бузукъ-лукъ этилмесин деп айланабыз ансы, хар кимни кеси аллына бошлап къойсакъ, къаллай кюннге жетеригибизни билемисе?

— Буфетде ишлеген жашладан бирлери мени бир жанына чактырды да, кыулагыма шыбырдап айтды: «Сен бу гылжа бла алай демлешме. Аманлыкдан артха турган адам туюлдо. Республикада адамлары бек кепдюле. Мындан Чолпан Бийбертович окуна сыгдады. Хуржунуна бир зат сукъгунчу тынчаймаучуду...»

— Ол мен эталлык иш туюлдо, — дедим.

— Оллахий, Солман, суймей этерсе. Ишлерге, жашарга суйсенг алай этмей амал боллук туюлдо. Бююн мен он тюмен берейим, тюз сен да кырап турганлай. башха заманда уа аны оноун кесинг этерсе.

— Тейри, этмем.

— Тейри, Солман, суймей этериксе, — деп, биягында айтхан сёзлерин кыатлады буфетчи жаш. Алай айтды да буфетине кирип, ахча келтирип Бияканы хуржунуна сукду. Ол а биз да кырап турганлай, жыйырма бла беш сомлукъланы санап, баям, ыразы болган болур эди, жукъ айтмай артха салды. Сора стаканны белине жете кетген аракыны улуу эриши аузуни кенг ачды да, ары кыуйду. Аны бла столда олтура турганма, алай бу жолга дери алай былхымсыз ичип кермегенме. Аракыны ызындан бир стакан сютбаш ичди да, базык эринлерин кыол аязы бла сюртюп, ёрге туруп, биягында мени бла ушак этген буфетчи жашны кесини кыатына чактырып, былай айтды:

— Теке улу, тамбла мен да, Елизавета да Исси сууга барлыкыбыз, анда Москвадан келип солуп турган улуу кыонакылагы туберикбиз. Сизни министр игиз да, Чолпан Бийбертович да анда боллукдула, — деди. Сора бир кесек тынгылады да, ызы бла сёзюн андан ары бардырды: — Мен айтханны ангыладынгмы?

— Хау, ангылаганма, — деди Теке улу.

Ийнаныгыз анга, буфетчи жашны тюз атын айтхан жангыз бир адамга тубемегенме, кыалганладан юренип, мен да Теке улу деп кыояма. Ол Бияканы машинасына иги кесек ички, сау коробка бла бир чех пиво, кыймала, иги кесек балык, чабак жыйы, дагыда башха затла салды. Аллах ююн кыурутурук, Бияка кеси Теке улуну юсюне сюелип, хар затны кыагытха жазып угыай, — ол хикки кёзлери бла тергеуюн этип тура эди. Баям, ыразы болса керек, андан сора кеп да мычымай ол Елизавета кыанчыкыны да кыатына олтуртуп, машинаны кеси сюрюп кетди.

— Былай а жарарык туюлдо, — дедим, Теке улуну эсин кесиме буруп. — Бу не хыликка ишди, ата ююнде оноу этген кибик? Бу кыралны столовасыды, буфет да

кыралныккыды — бары да кыралныккыдыла. Угъай, мындан арысында алай боллукъ туююдю.

— Солман, аланы айтханларын суймей этериксе,— деди Теке улу. — Тамырлары бек терендеди, бульдозер бла къазсанг да жеталлыкъ туююлсе. Андан эсе башынгы ушатып, тапчыкъ ишлеп тур. Алагъа бергенибизден квалгъаны да жетерикди бизге...

* * *

Ильяс мени кесини заместителине салгъандан сора бир кесек бел тюзетдим: гарала тийресиндеча кьонакъла юсюмю басып, жашаусуз этип турмайдыла бу кьаууллукъда. Болсада иш а топпа-толу. Тюзюн айтайым, Илияс кеси этерик жумушну башхаланы юслерине жюклеп туруучуладан туююдю, ишге бек кьатыды. Этер затын тынгылы этгинчи кече тешегине кирип жатмаз. Алай асыры жутдан ырысыгъа, ахчагъа жетсе — намыс, сый дегенни чотха да алмайды. Гюняхы кесини болсун, этген хайырыны кёбюсюн тышына ашырады,— кьууллукъчулагъа, керек заманда кьатында кьая болуп сюеллик адамлагъа. Кёресиз да, бюгюн да чолпу бла ашагъан кьутулуп, чолпу жалагъан Солман а тутулуп тургъанын. Амирхан кьууллугъундан кьысталгъанлы манга да артыкъ онг кёзден кьарамайды Илияс. Оллахий, кьарыны кьан тырнайды, болсада былай деп, юсюме ачыкъ а сюелялмайды. Амирхан кеси да базыкъ кёллю адам эди, алай бу жол а башхаланы ууларына кьуйгенди.

Милицияда ишлеген ючеулен бир ингирде ичип, эсирип, жетген жеринде хар кимге сёз, кьол да жетдире айланган жашны тутуп, алып келедиле. Была ариу бла, эриши бла да тынчайтыргъа кюрешедиле жашны — болмайды — аны ауузундан чыкьгъан эриши сёзлени кётюрюрге бек кьыйын эди. Бу жаханым отунда кюерик, жагъалаша келгенде милиционер жашладан бирлерини жухуна уруп, тишлерин аузуна кьуюп кьояды. Бурунундан сийген кьан юй тюпню кьып-кьызыл этеди. Ай андан сора уа аны кешин аяздыргъандан да оздурадыла милиционерле,— табанлары бла туююп, ичин бузадыла. Бирда сау жери жокъ эди дейдиле. Ёлгенинден сора да туююп тургъандыла.

Шагъатла да тутуп, башларын жулургъа кюрешгендиле милиционерле. Алай кеслеринден кючлюлени кьолларына тюшгенлеринден сора, аякъ тюпге тюшюп, терсликлерине женгдирип, бой салып тохтагъандыла. Алагъа сюд этдиле, Амирханны уа букъусун бардырып кьыстадыла кьууллугъундан.

Энди Илияс бетсиз адам болгъанын ол ишни юсюнде окъуна кѳргюзтгенди. Бирге кѳп туз-гыржын ашагъанбыз Илияс бла мен. Алай бюгюн тохтамай аны сѳгюп тургъаным ючюн айып этмегиз. Керти да бетсиз адамды,— кесине тап тюшюрюр ючюн, бир аманлыкъдан артха турлукъ туюлдою. Юйюрюню, кесини да ѳмюрлерине жетерик ырысхы жыйгъанды, оллахий, сабийлерини сабийлерин окъуна къайгъысыз этгенди. Бек устады сатыу-алыугъа, къайдан хайыр чыгъарыгъын кимден да иги биледи. Лѳкай бек хунерли адамды, алай аны да жолдан чыгъарады. Ол складлада, шишлик этген жерледе ишлеген жашланы уа тѳгерегине чапдыргъанлай айланады. Ала да ашагъанчыкъларына, ичгенчиклерине алданып, Илияс башларындан туюе турса да «ой» деп айтмайдыла. Ачыкъ гиняз болуп тохтагъанды Илияс; бир затдан къоркъа, уяла, буюгъа билмеген адам. Аны базыкъ кѳллуюгю жунчутду бу жол бизни барыбызны да. Ол ашатхан адамла кесин одан, суудан да сакъларыкъ сунуп тургъанды. Бюгюн а кѳресе, болуп тургъан ишни.

Ахмат, кыйынды тойгъанын кѳтюрмеклик. Ары-бери бурмай айтайым, райпода ишлеп ырысхы кѳоллу болгъунчу окъуна кесиме кишини тенг этмегенме — мен Хажини жашы болгъанымы бир заманда да унутмагъанма,— партия, кырал Хажини намысын бийикде жюрютгенлерини хайырындан окъуна, иште да айтханымы жерге салгъан болмагъанды. Ол тѳшекге алай тюшюп къалмаса эди, Чолпан да, Илияс да аталарыны башы ойнар эдиле мени башым бла... Энди этген хатабызны жюгюн кѳтюрмей амалыбыз жокъду — сизни кѳолугъузгъа тюшгенли кѳп затны ангылагъанма — кесими кѳкде учуп айланган сунганма... Аман адамланы хаталарындан атам да сынагъанды тутмакълыкны кыйынлыгъын, мен да башхаланы хаталарындан жунчудум... Алай Аллах буюргъан кыйынлыкъдан къачып къутулургъа мадар жокъду. Не этериксе, жаны сау адам дуниялыкъда аз затха тюбемейди.

* * *

Ол кюнню кюз арты кюн жауунлу, желли эсе да, мени жюрегимде уа учуруулукъ уллу эди; Амирхан кѳуллукъдан кетгенли, атам тѳшек болгъанлы да манга артыкъ онг кѳзден къарамагъан Илияс, танг атмай юйюме келип, машинасына миндирип элтип кабинетине кийирип, холодильникден коньякны эм сыйлыларындан бир шешаны чыгъарды да, эки рюмканы толтуруп къуйду. Алыкъа ауузундан а адамыча сѳз чыгъармайды. Озгъан ыйых кюн Беш-

тауда бек уллу базада тогуз-он тюрлю костюмдан сайлап ючюсюн — бирин Чолпан Бийбертовичге, экинчисин Бякагъа, ючюнчюсюн а кесине алгъан эди да, аны да кийип чыккъгъанды да, сары киштикни тизгинлилизине къарап турурса. Гюняхы кесини болсун: «Костюмладан жаратханынгы сайла, санга да бирин алайым»,— деп кюрешген эди Илияс, алай унамагъан эдим — багъа эдиле асыры — хар бири эки жюз алтмыш сегиз сом. Аллахха шукур, бохчам мени да къалынды,— къолумдан келликди не сайлама костюмну да алыргъа, алай хозяйканы туугъан кюнюне тыйын тон алыргъа сёз бергенме да, ыйыккыны ичинде анга жетер чакълы ахча тийишдирмей амалым жокъду. Бек азындан минг бла эки жюз сом ахча керек эди, кесимде болгъандан тышында да.

— Аллах ахшы муратларыбызны ажымсыз толтурсун,— деди Илияс, коньякдан толу рюмканы кеси бийиклигинден иги да ёрге кётюре,— хар ишибиз къуралгъанлай барады, андан уллу къууанч къайда бизге! Менден юлгю алып ахырына дери тартып къой.

— Алан, сени бу не ишингди сараш ашагъан кибик? — дедим коньягымы ичип бошاپ.

Ол хыкки кёзлерин кенг ачды да, алгъа терезеден тышына къарап иги кесекге дери турду; тышында уа аямай жауун жауады. Энди кюз арты кюнле иги да салкъыннга айлангандыла. Башларына сакъ колхозла, совхозла тирлик жыйып бошагъандыла, ташыуулдан да къутулгъандыла. Кертиди, алыкъа бардыла бахчалада картофлары балчыкъ жугъу жыя айланганла, алма тереклерини тирликлери да тургъанларыча тургъанла окъуна. Илиясда мен эслеген къолайлы ишанла кёпдюле,— жыл сайын да складланы жемишден, картофдан да кезиуюнде толтурмай къоймайды. Хапчукну уа бизни райподан сыйлысын республикада бир киши да ала болмаз,— Илияс тыш къыралада чыккъгъан чурукъланы, юс кийимлени, башха затланы да тюзюнлей Москвадан келтирип къояды. Не ары-бери десек да, ашатханы уа жарайды. Болсада былайда менден керти сёз излейсиз да, тюппе-тюзюн айтып къоайым, ол къадар хапчукдан алай кёп зат чыкъмайды тюкенлеге. Багъаларына эки-юч кере къошулуп, складладан тышына кетгенлей турадыла. 1977 жылда, он тогузунчу августда бек ариу мебельле келтиргенбиз — тынгылы экишер унчукълары,— битеу кереклери тогуз бола эдиле. Багъалары тогуз жюз токъсан жети сом, сатхан а хар бирин минг жети жюз отуз алтышар сомгъа этгенбиз. Мен билип, аны хайырына райпону оноучулары да, министр да, аны заместительлери да боялгъандыла. Сёзсюз, Илияс мени да,

Лёкайны бла складда ишлеген жашланы да кзуру кзой-магъан эди. Аллай ишле билинмей къалмайдыла, алай Илияс аланы бек терк тунчукъдурады — уста ишлейди, кыфыр.

...Кабинетде Илияс сёзюн башламай кёп турду. Бир кесекден дагъыда ичдик коньякдан. Сора ауузунуна къапхан конфетин жутхунчу окъуна ол былай айтды:

— Экибиз бек уллу иш этерге керекбиз, къарындашым. — Андан биринчи кере эшитдим «къарындашым» деген сёзю. — Нелляй бир алма хазырлагъаныбыздан хапарынг бармыды?

— Барды хапарым — жюз эллиу тоннадан бир кесек артыгъыракъ алмабыз барды.

— Биз экибиз да ма ол тонналаны оноуларын этерге керекбиз, — деди Илияс, къара кёзлюклерин къолуна алып, бир бек ариу къол жаулукъну хуржунундан чыгъарып, аны бла аланы сабыр сыйпай...

Алайда ичине от кирди да, кзууанчым къайгъылы сагъышлагъа айланды. Къалай эсе да, санларымы бир сууукъ тинтери басды. Алыкъа ол не айтыргъын ангылагъынчы окъуна болдум алай амалсыз. Алай Илияс кесини сёзюн андан арысында бютюнда таукел бардырады:

— Алмаланы Сибирге ашырыргъа керекбиз; темир жол станцияда ышангылы адамым барды, аны бла оноулашханма, бизге эки вагон берликди. Ол ишни бир жаны; экинчи жаны — барлыкъ жеригизде сизге мени шуёхларым туберикдиле, къыйынлыкъ жетдирлик туююлдюле, — алмаланы вагонладан къотартып, жарагъан юйде къонакбайлыкъ этип, тюз да патчахны кёргенча кёрюп, алай ашырлыкъдыла артха.

Илиясны «барлыкъ жеригизде» деген сёзлери мени бютюнда бек элгендирдиле. «Къарайма да, бу мени жолгъа атландыра турады» деген акъыл башымы алды да, кёзлерим экили кёрдюле. Бу ишге тохтагъанлы аллай борч буюрулмагъанды манга. «Аллах юйюн кзурутурукъну эсине не тюшгенди?» — деп турама.

— Сагъыш эте кетгенме да, жолгъа Борисни да нёгерге тутуп сен атланмасанг жарарыкъ туююлдю, — деди Илияс. Албурун а бек ауур да, керекли да ишни буюра тургъанын ангылатады кесини хали бла. Ол бирде хыкки кёзлерин мени таба буруп, аз ышарады, бирде саргъылдымгъа тартхан къашларын бирге жокку этип, терен сагъышлы, оюмлу да, акъыллы да болгъанын ангылата, акъыртын сёлешди. — Солман, бу жолгъу ишибиз бизни ёмюрюбюзге жетер чакълы ахча жаудурлукъду юсюбюзге. Сен бош сагъышлы боласа, былайда не къыралны, не бир

башха адамны ырысхысына сугъанакълыкъ этилмейди. Сиз Сибирьге барып къайтханыгъызлай, алмаланы алгъынны багъаларына бир кесек къошуп, кассагъа ётдюребиз да къоябыз... Былайда эт да, ишиш да кюймейди. Аллахха туурады, сени къыйнаргъа суймей эдим, алай сагъыш эте кетгенме да, бармай болмайса,— кесинге хайыр да тюшер, тюшгенде да — ёмюрюнде жети жукълап тюшюнде кёрмеген чакълы бир хайыр. Андан сора да, тасхабыз тышына чыкъмазгъа керекди. Аمانыбыз, ахшыбыз да ичибизде чиримей жарамаз,— аман адамла кёпдюле,— кеслеринден башхала игилик кёрюрюн суймеген таржюрекле. Аллайла столда биргеннге олтуруп, ашай-иче тургъанлай санга уру къаза турадыла. Экибизни уа бир бирден жашырып затыбыз жокъду, мындан арысында аمانыбыз, ахшыбыз да бирге болургъа керекди.

...Бир тюрлю даулашсыз, Илиясны айтханлары алгъа элгендирген этдиле эселе да, арtdан-артха жюрегиме уллу таукеллик келди. Да былайда не зат ючюн къоркъургъа керек эдим. Документлерибиз тынгылы жарашдырылып, хуржунубуз ахчадан толу, барлыкъ жерибизде тынгылы адамла аллыбызны сакълапдыла. Борис да къолундан келген адамды, ишни ауурлугъун манга жетдирлик туююлдюле. Болсада, ары барып ишибизни тынгылы этип къайтханыбыздан сора да, жюрегим а кёп заманга деритынчлыкъ тапмагъанды...

— Сахай, Сибирде алмаларыгъызны килограммынненча сомдан берген эдигиз? — деп сорду Ахмат, къаламын къолунда ойната, Солманны ачыкъ сёлешгенине ыразы болуп.

— Хар килограмм алмагъа бешишер сом алгъан эдик...

— Аха,— деди Ахмат,— алмаланы хар килограммын къыркъ капекге алып, сатхан а бешишер сомгъа этгенсиз. Алаймыды?

— Хау, алайды...

— Былайда совет законнга бузукълукъ этгенигизни уа ангылаяламыса?

— Бек айтсагъыз, спекуляция бла кюрешгенсиз дериксиз. Андан сора мен былайда терслик, бузукълукъ да эсле-мейме.

— Сиз кюз артында къыралны ахчасын берип аллай бир алманы не хыйсапдан алгъаныгъызны уа ангылаяламыса?

— Ангыламай а, къыш айлада халкыгъа сатарбыз деген акъыл бла алгъан эдик.

— Сора алай нек этдигиз да?

— Ахмат, бир кесек терс болгъаныбызны ангылайма.

Алай биз ол алмаланы тыш кыралгъа ашырмагъан ушай-быз да, совет адамлагъа сатханбыз.

— Багъасын он кереден да бийикге кетюрюп а нек сатхансыз? Жаланда кесигизге игиликни, таплыкъны изле-генигизни ангылай тургъанлай аманлыкъны ишин этгенлей баргъансыз,— не уялмагъансыз, не партиядан, не халкъдан кыоркъмагъансыз... Ахмат кызадан-кыза барады. Бир кезиучюкде секирип ёрге окъуна турду. Ары бла бери терк-терк атлады.

— Сен совет законнга бузукълукъ этгенинги ангыла-гъанмы эдинг?!

— Бу закон бла кырдынг да кетдинг. Кыралны, властыны да мени атам кибикле келтиргендиле, не сыйсек аны этерикбиз,— деди, Ахматны тепгени ачыу тийип.— Бююн оноу сени кыолунгда болгъанын ангылап, юсюме андан секиргенинги билеме. Алай кесингден телиге бош санайса башхаланы. Биз алмаланы кесиби юйсюз, кюнсюз болуп Сибирьге элтип, анда сатып ёмюрлеринде кегет кёр-меген адамланы кыуандыргъанбыз. Сен а игиликге аман-лыкъ излеп кюрешесе... Алай жарамайды, акылынгы ба-шынга жыяргъа заман болгъанды.

Былайда Солман уллу сагъыш этип сёлешмеди эсе да, Ахматны юсюнден айтханы уа тюз эди,— аны керекли-керексиз жерде да бир атылып квалгъан кыылыгъы бар-ды. Солман этген ишлерин жик-жиги бла санай тургъан-лай, сёзюн да бёлюп, аны суугъа секирирча чекге жетди-рирге нек керек эди. Бусагъатда анда бир хал барды да, закондан кыоркъмаса, керохун чыгъарып, бирда арсар болмай Солманны кёкюрегин кыоргъашинден толтурлукъ эди.

— Сизни бетигиз жокъду,— деди Ахмат, Солманны кыатына жууукъ келип, балан бармагъан аны кёз юсюнде ойната. Баям, Ахматны шытылары бетине чачылгъан бол-лур эдиле, Солман мор кыатапа костюмуну женги бла жаякъларын, бурун сыртын да сюртдю. Баштёбен болуп тургъан болмаса, сёз а кыайтармайды.

— Кёремесе аны сёлешгенин,— деп кыычырды Ахмат,— дагъыда акылыгъы башыма менми жыяргъа керекме? Со-ра сизни кибик итлеге жукъ айтмай кесими тыйыпмы ту-рургъа керекме? Тилинг тутулуп кыалырча чекге жетди-рirme мен сени, итден туугъан...

— Эслеп сёлеш, Ахмат,— деди Солман башын ёрге кетюрюп. — Мени атам бла атангы башы жокъду. Не айта эсенг да кесиме айт... Мени атам кезиуюнде сени кибик-лени адамгъа окъуна санамагъанды.

Ахмат шинтигине олтурду да графинден стаканнга суу

къуюп, аны эки кереге тогъуду. Ахмат стаканнга экинчи кере да суу къуйду да, ёрге туруп аны Солманнга узатды. Ол алгъа стаканны къолуна алмазгъа умут этди. Ири кесекге дери Ахмат къатына келгенинде, анга эс бурмай тургъаны да аны ючюн болду. Ахмат Солманны къатына бютюнда жууукъ барды да, башын аны кёкюрегине тиреп, шошчукъ айтды: «Жанынга тиймесен, женгиллик этдим. Телилик этдим...»

Алайда Ахмат ёсюмю бла Солмандан кёп да алаша кёрюндю. Кертиси бла уа Солмандан ол бийикди, жауур-унлары — кенг, боюну да Солманны боюнуча имбашларына жабышып турмайды. Солман ичи суудан толу стаканны къолуна алды да, бир затын да къоймай ичди. Кёкюрегине тамгъан тамычыла уа, къатапа костюмну ызлыкълары бла энишге тёнгередице. Солман аланы эслеп, сол къолу бла кёкюрегин сылады.

— Олтур,— деди Ахмат Солманнга. — Арыгъашмыса, огъесе ишибизни андан ары бардырабызмы? «Сен суубашны юйюнге ёлет кирсин,— деди Солман ичинден. — Санга адам хапар айтырча туююлдо. Хар кимни да тонгузгъа санайса, алай сени кесинген осал адамгъа тюбемегенме. Адамлагъа этген аманлыкъларынг эртте-кеч болса да кеси башынга уа бир жетерле, аллах айтса...»

Солман ауузундан сёз чыгъармай тынгылауну басханлай турады. Ахмат а кёз кёре амалсызгъа къалгъанды. Баям, бусагъатда этген эссиз ишлерине бир бек сокъуранган болур эди ансы, ёрге туруп, Солманны къатына барды да, онг къолун аны имбашына салды. Энишге ийилип кёзюне да бир къарады.

— Терслигимми боюнума алдым ушайды да,— деди Ахмат. — Болду, тамамды тынгылагъанынг... кесинги манга кёпдюрюп не заманнга дери турлукъса? Огъесе бир зат ауузланып, бир кесек солугъан да этип, андан сорами башлайса хапарынгы? Жанынг ыразылай эт. Ой, сен хажи болгун не уа, бу не тынгылауду? Айт бир зат.

— Ахмат, мени башым бла ойнагъанынг аз кёрюнюп, энди атамы намысы бла да ойнап башлагъанса,— деди Солман, мудах ауаз бла кёлкъалдысын ичине сыйындыралмай. — Бюгюн былайма да, тамбла манга бир зат да болдукъ туююлдо деп, киши да махтапмасын. Мен сени аллынгда тобукъланырыгъымы эрттеракъдан ангыласам эдим — жояр эдим. Энди уа къамичиге юйренген атча болуп къалгъанма: дунягъа кесими сен манга соруу этерге, мен а тутмакълыкълны азабын сынаргъа, ыспассызлыкълны азабына тюшюп эркин сёлеширге, эркин атларгъа да термилип жашаргъа туууп къалгъан сунама. Эй-э, къа-

рындашым, «жарыкъ жулдуз терк кюер» дегенлери керти көреме да,— аман адамланы хаталарындап кѳууанч кюнлерими кѳабырлада бек тереннге асыралгъаннга сана да кѳой.

— Аман адамланы хаталарына кюйдюм деп тургъан болмаса, мени эссизлигимден кѳпле ачыдыла деп а айтырыкъ тѳуйюлсе,— деди Ахмат, кючден бла бутдан жумушай келген Солманны жюрегине жангыдан от сала.— Сен сабийми болгъаненг, кесинги Илиясха алдатып, Сибирьлеге барып, законсуз сатууланы кѳыздырып айланыргъа? Жыл санынг бла сен тамата ушайса да Илиясдан, «алай этерге жарарыкъ тѳуйюлдю, кѳарындашым», деп нек айтмагъанса? Сен битеу аманлыкъланы билип, ангылап, нѳгѳрлеринги да жолдан чыгъарып, санга дери этмеген аманлыкъларын зор бла этдиргенсе. Илияс да, Борис да, Мусса да, Лѳкай да, дагъыда башхала да сени отунга кюйгендиле. Барысыны юйлерин кѳурутхан да сенсе. Кеси ѳмюрюгюзде аманлыкъны ызындан сюргенлей айланасыз...

Алайда ол сѳзлени эшитген Солманны бетинде болгъан тюрлениулени кѳрген, эсин ташлар эди. Солманда адам сыфаты артталлы да эсленмейди: иги ийленмеген топуракъдан ишленген табакъгъа ушайды бети, кѳзлерини ичи уа чыммакъла болуп кѳалгъандыла,— кѳаралары артталы да кетип. Буруну, аузу алгъындан уллуракъ, кѳулакълары бир сейирлик салпула,— артталлы да ичинде жаны болгъан адамгъа ушамайды Солман. Ахмат ол кѳадар сѳзню айтханында да сын кѳатханлай турады: эки кѳолун да тобукъларына салып. Ахмат кѳычырып милиционерни чакъырып, Солманны камерагъа ашырыргъа тебирегенинде да, Солман ол олтургъан формасын тюрлендирмедди. Милиционер кѳолу бла аркъасына кѳатылгъанында да, турду армау болгъанлай. Милиционер кѳолтугъундан тутуп ѳрге кѳобаргъанында, Солман тѳгерегине кеф адамча кѳарады...

— Барыгъыз, тюшден сора тюербиз,— деди Ахмат, стол юсюнде кѳагъытларын бири бири юсюне табыракъ сала. Милиционер Солманны тартып чыгъаргъанча чыгъарды тышына.

* * *

Солманны бла Ахматны аралары аманнга кетген эсе да, тюшден сорагъы тюбешулеринде чюйрелик алай бек ангылашынмады. Ахмат шинтигине олтуруп ишин башларгъа хазырланады, Солман да билгенин артха саллыкъ тѳуйюлдю. Илиясы, башхасы да муну башын отха сугъуп

тургъанларына артталлы да ишексиз болуп: «кёрейик, кимники озарыгъын!» деп тохтагъанды. Ахматны айтханларындан Солман ангылагъан буду: барысы да бир болуп, битеу этилген терсликлени Солманны башына салып, кеслери уа туурадан къарап турургъады акъыллары.

«Угъай,— деди Солман кеси акъылында,— тюпге алай тыншчыкъ бла тюшюп къаллыкъ сунмагъыз. Итден туугъанла, мен райпогъа келгинчи этген аманлыкъларыгъызны уа кимни юсюне атарыкъсыз? Тохтагъыз... Алыкъа айтыр затларым кёпдюле. Къыйырдан санап турсам, хапарым он кюннге дери тауусуллукъ туююлдю. Илиясны, Чолпаны, башхаланы аманлыкъларын Ахмат кибикле тунчукдуругъа кюрешселе да, сюдде уа къоярыкъ болурла да билгеними толусунлай айтыргъа. Шагъатла да табарыкъма. Ашыкъмагъыз, анагъыз бергенни къан бла къусдурурма...».

Солман кеси акъылында ол оюмланы эте тургъан заманда, Ахматда бютюнда тынгысызлыкъ эсленди: ол Солман андан арысында артталлы да сёз айтмай тохтарыгъына ишексиз болду. «Да алай туююл эсе нек тынгылайды да бу тонгузжух?»,— деген акъылгъа келди ол.

— Алмаланы къайсы шахаргъа элтген эдигиз? — деп, Ахмат Солманнга сансыз сорду. Ол алай сёзню башлар акъылда окъунамы этди, огъесе сорулургъа керекли соруу болуп унутулупму къалгъан болур эди, аны Ахматдан сора киши билмейди. Да къалай-алай эсе да Солман анга арсарсыз жауап берди:

— Омскийге элтген эдик,— деди Солман.

— Сизден алмаланы алгъан адамланы атлары, тукъумлары, ишлеген, жашагъан жерлери белгилимидиле?

— Аланы уа айталлыкъ туююлме. «Саша, Миша» дегенден башха мени аланы юслеринден билгеним жокъду. Борис да алайды,— ала ол таныгъан адамла туююл эдиле.

— Сахай Хажиевич, Нальчикде, район арада да фатарларынг, элде жарагъан журтунг, бахчанг, малынг, мюлкюнг. Аллай затланы этерге ким эркинлик бергенди санга?!

Тейри, Солман ол соруугъа терк жауап бермеди эсе да, сыфатында уллу тюрлениу а эсленмеди, аллай сорууну берилгенине къууаннган окъунамы этди деп келлик эди тышындан къарагъан адамны кёлюне.

— Сен элде юйюнгю райпода ишлеп башлагъанлы бузуп, жаппа-жангъдан ишлегенсе,— ол битеу халкъгъа туурады, бизге да белгилиди жангы юйюнгю кечеден тангнга ёрге сюегенинг. Къайдан чыкъгъанды санга аллай бир ахча, ырысхы?

Солман шинтикден ёрге кётюрюлдю да, эки кёолун столгъа къаты тиреп, Ахматны кёзюне жютю къарап, былай айтды:

— Мени атамы ким болгъанын билемисе?!

— Бек иги билеме,— деди Ахмат, «жеринге олтур» деп шинтикни кёрюзте. Солман а олтурмады, тюз ол тургъан формасында сюеледи.

— Мени атам революционер болгъанды, санларын, сюеклерин Сталинни тюремелеринде тауусханды,— деди башын, ауазын да ёрге бирча кётюре. — Нальчикде, районда фатарланы да атама Советский власть бергенди, къайда сюйсенг анда жаша дегенни айтып. Ызындан болсакъ Москвада да берликдиле бизге фатар... Элде юй ишлерге, мал тутаргъа уа эркинлигим болур да, таланган?!

— Къурулуш материалларынга документлеринг жокъдула.

— Эски юйюмю кирпичлери, къошунлары бла ишленге. Мен агъачын хазыр этгенли уа он жыл болады.

— Бек ариу жырлайса, Солман. Эски юйюнгю къабыргъалары самандан къаланып эдиле, башы уа, керти айтаса, къошун бла жабылып. Жангы юйюнг а эски юйюнгден эсе юч кереге уллуду, къабыргъалары къызыл кирпичден ишленгендиле, башы акъ къанжал бла жабылгъанды. Эшиклери, терезелери къаллай багъалы агъачдан ишленгенлери да белгилиди. Сени юйюнгде болгъанча мебель бир адамны юйюнде да жокъду...

— Сен айтханнга кёре мен дуняда жашамазгъа, ашамазгъа да керекме. Алаймыды?

— Терсинден тутма, адам дуняда кеси къыйыны бла жашаргъа керекди. Мен излеген олду!

Ахмат да, Солман да бир бирге ауазларын кётюрюп сёлешгенлери тышына ачыкъ эшитилгенлей турду. Бу къыйынлыкъдан бош къутулуп къалмазлыгъын толу англагъан Солман — жаланда керти сёз айтыуну жолун сайлагъанды. Алгъындан окъуна ол жолдан таярыкъ туююл эди, алай сунмай тургъанлай Ахмат намысына-сыйына къатылады да, сора Солман да аякъ тирейди да тохтайды. Бу жол да тюшге дери алай болду; ол хар нени да аягъындан тутуп башына дери айта тургъанлай, болмачы соруулары бла ишни кырты этди да къойду.

Ким биледи, Ахмат жаланда Солман къыллы къалса аллай бир чамланып, къычырып чекден да чыкъмазгъа болур эди, муну шайтанлы этген: бу ит жыйынны терслигин биле, кёре тургъанлай, уллу къуллукъчула дагъыда алагъа жакъ басып кюрешгенлериди.

— Менден сора юйю болгъан, жангы юй ишлеген жокъмуду? Ма алайда... Солман кеси сёзюн чорт кесди.

— Айт-айт, тынгылайма,— деди Ахмат.— Кимледиле сенден сора аллай зялим юйле ишлегенле, фатар къоллу да болгъанла?

Солман олтургъан жеринден ёрге эркинлик алмай кё-
тюрюлдю. Алай Ахмат жукъ айтмады,— тынгылап къойду. Солман башын энишге тутханлай, эки къолун артха салгъанлай, юй тубюнде ары бла бери атлагъанлай турду. Бир-бирде кеси кесине бир затла да мурулдайды. Алай аны айтханларын Ахмат ангыламайды. Солман сёзюн кеси башлагъынчы соруу да бермеди Ахмат.

— Илиясны Нальчикде юч отоулу фатары, къайын атасы жашагъан элде жарагъан жашау журту, Бияканы Кенжеде юйю, район арада фатары болгъанларындан а хапарыгъыз бармыды? Андан тышында да Бияканы туугъан элинде да уллу юйю барды — анда анасыны гым-гым эте тургъан къарт эгечинден сора киши жашамайды.

— Ол хапарланы эшитгенбиз,— деди Ахмат. — Илиясны Нальчикде фатары, къайын атасыны къатында юйю болгъанына, Бияка Кенжеде юй ишлегенине документле неда шагъатла табылмагъандыла.

— Табыллыкъ да туйюлдюле; ала сизденми телидиле: Илияс Нальчикде фатарын киеуюню — эгечини эрини кичи къарындашыны атына жаздыргъанды, къайын атасыны къатында ишлеген юйю уа туугъан къайыныны атына жазылыпды. Бияка да Кенжеде юйю Къабартыгъа эрге баргъан эгечини жашчыгъыны аты бла ишлегенди. Былайда Илияс Нальчикде фатар къалай бла алгъанды деп соруугъа боллукъса. Аны да ангылатайым.

— Битеу республикагъа белгилиди Нальчикде бёлек жылны ичинде фатарла сата кетип, артда сюдлюк болгъан къуллукъчу тиширыуну — Нафисат Башировнаны хапары. Чолпан Бийбертович ол тиширыуу бла бек татах эди. Нафисат кюлени биринде Бахсан ауузуна къонакъгъа келеди да, биз гара сууланы къатында къой да союп бу адамгъа жарыкъ тубейбиз. Аны биргесине Чолпан Бийбертович бла Бияка келедиле. «Хан къошулмай жомакъ болмаз» дегенлей, Елизаветаны бла Сусананы да чакъырадыла. Столну ишин Илияс бардырады, Борис бла мен а шапалыкъны къыздырабыз. Бир кесек ичгенден сора къонакъ тиширыуубуз, тюз да кийик эчкича секирип, тепсеп башлайды. Ахырында Илиясны агъачны теренине тартып башлайды. Сусана Нафисат Башировнаны халин жаратмай ёрге турду да, Илиясны тартды-сокъду этип жерине

олтуртду. Ол кьонакъ тиширыугъа иги да ётдю, баям, Илиясны кьулагъына жабышды да:

— Ёрге тур! — деди.

Алайда болгъанланы барыбызгъа да кюлкую кьабынды. Сусана уа биягъындагъы кьылыгъын кьатларгъа кезлегенлей, Нафисат Башировна сол кьолуну сырты бла кёкюрегине басды да, энишге чёкдюрдю да кьойду.

Ишни аманнга кетеригин ангыладыкъ. Сора Чолпан Бийбертович, бети да кетип, секирип ёрге кётюрюлдю да, кьонакъны белинден кьаты кьучакълады, ызы бла кьол сыртындан, жаякъларындан да уппа этди да, кьор-садагъа бола олтуртду жерине. Тейри, Нафисат этген былхымсылыгъына бир кесек уялгъан болур эди, бу жол кьолуна коньяк кьуюлгъан стаканны угъай, шампандан толу бокалны алып, ойнай-кюле айтды:

— Айып этмегиз, мен жюрегим жаратхан адамларым бла столда олтурсам, безирерге бек суйюучюме. Ол халими Чолпан Бийбертович уста биледи. Бу ариу жер, бу ариу адамла ючюн ичеме ма бу гара сууча шыр-шыр этип кьайнагъан шампанны. Жашауугъуз кьайнагъанлай, юйрюгенлей турсун!

Сусанадан кьалгъанла ёрге кётюрюлдюле. Сусананы алай этгени Нафисат Башировнагъа ачыу тийди, ол бокалында ичилмей кьалгъан шампанны аны бетине тёкдю. Ол заманда Сусана секирип ёрге турду да, башы ачылмагъан шампан шешаны сермеп кьолуна алып, Нафисат Башировнаны юсюне чапды. Алай Бияка да, Илияс да аны тутуп тыйдыла. Суу кьуйгъанча болду кьууанчыбыз.

— Сени кибиклеге эки аягъымы жуудурургъа да бюсюремейме,— деди Нафисат, Сусана таба тюкюре. — Быллай бедишлик тиширыуланы биртегизге кьалай айландырасыз? Илияс, бу кьачан болса да башынгы эшикге чыкъмазча этеригине ийнанып кьал. Мен кёпню кёрген адамма.

— Билебиз, сен кёпню кёрген адам болгъанынгы,— деди Сусана.

— Тюз бусагъатчыкъда бу тиширыуну былайдан кьуртмасагъыз, ёмюрде кёзюгюзге кьарарыкъ туююлме,— деди кьонакъ.

Ол алай айтып бошар-бошамаз Чолпан Бийбертович ишни болушун Биякагъа бла Илиясха кёзю-башы бла ангылатды. Ала уа ёрге турдула да, Сусананы кьулагъына бир затла шыбырдадыла. Сора экиси эки кьолтугъуна кирип, Илиясны машинасы таба элтип тебиредиле. Алай Сусана экисин эки жанына тюртдю да, барып машинагъа олтуруп, кёз турадан терк ташайды. Андан сора Нафисат Башировнагъа да, кьалгъанлагъа да жан кирди. Бир

сейирим: Елизавета да артыкъ жарсыгъанча кѣрюнмеди ол ишге. Къалай къужурду жашау! Аллай татлы тенгле быллай кезиуде бир бирге сансызлыкъ этмезге керек эдиле: Елизаветада адамлыкъ болса, Сусананы биргесине кетип къалыргъа керек эди.

...Ма ол кюн киришгендиле Илияслары Нальчикде фатар алыу къайгъыгъа. Илияс юч отоулу фатарны алырдан алгъа, Чолпан Бийбертовични айтыуу бла 1978 жылда, жаз башында Нальчикге Нафисат Башировнагъа менден эки минг сом ахча; Бельгияда чыкъгъан тиширыу пальто — багъасы юч жюз сексен сом; пух жаулукъ — багъасы жюз алтмыш сом; акъ нейлон кофта — багъасы отуз беш сом; Японияда тигилген тиширыу плащ — багъасы жюз жыйырма беш сом; тыш къыралда чыкъгъан эр киши костюм — багъасы жюз жыйырма сом; эр киши чурукъладан бир къауум — багъасы къыркъ беш сом; Къытайдан келтирилген жастыкъладан тѣртюсюн — барысыны да багъасы жюз сом; башлы тиширыу чурукъла — багъасы сексен беш сом... Унутханма, дагъыда бар эдиле бир затла.

— Аланы барысын да элтип, Нафисат Башировнаны кесинеме берген эдинг?

— Барысын да кесими энчи машинама жюклеп, ингирликде сагъат тогъуз бола, юйюне элтип тюшюрген эдим.

— Юйюнде аны кесинден сора ким бар эди?

— Бир уллубыдыр, жапысыз эр кишиден сора адам кѣрмедим аны юйюнде.

— Нафисат Башировна тутулгъан заманда, ол сатхан фатарла барысы да ачыкъ болгъандыла. Сора бу сен айтхан хапаргъа киши эс бурмай нек къойду?

— Ой, алай хажы болсунла ол ишни бардыргъанла! Мен билип окъуна алтаулан фатар алгъандыла Нальчикде Нафисатны юсю бла. Илиясны хайырындан Сусана окъуна бир отоулу фатар къоллу болгъанды. Бир киши аланы атларын бир жерде да сагъынмагъанды. Баям, бере да, ала да билирге керек болур... Сен бусагъатда манга былай сорургъа да боллукъса: «Башыгъызгъа алай сакъ эсегиз, бу къадар кир ишигиз нек ачыкъ болду да?» Бек тюз сорлукъса алай сорсанг да. Кѣпчюлюк бир болуп кюрешген аманлыкъла эртте-кеч болса да туурагъа чыкъмай амаллары жокъду. Кечиракъ эсе да, Нафисат Башировнаны бла бизни адамларыбызны араларында байламлыкъны ачыкъ болгъанын кѣрдюнг да. Мен ол алмаланы сатып келгенибизлей окъуна ангылагъан эдим, къыйынлыкъ бизни жаный башлагъанын. Алай, не медет, аны суукъ жели, бораны кюн сайын бетибизге уруп тургъанын ахыры да тузакъгъа тюшгюнчю сансыз этип турдукъ. Хар ажымлы

иши ючюн а хар ким кеси жауап тутаргъа керекди. Жюрегим бек къыйналады мен мында дуния азабын чегип тургъанымда Илияс, Бияка, Лёкай, оллахий айтдырмай къоймай эсенг, битеу ишни бокълагъан Чолпан Бийбертович да бююн-бюгече окъуна суйгешлерича ат ойнатып айланганлары. Къайдады Совет властью закону тутхан тюзлюк? Сен, Ахмат, кесинги бек тюз адамгъа санайса, нек этмейсе ол адамланы оноуларын? Билеме нек тынгылагъанынгы. Сен да жашау этерге керексе. Ол адамлагъа къатылсанг а ишингден бек терк тайдырлыкъдыла. Сени кирик къызбайла эртте-кеч болса да къыралны бир бек акъсатмасала керюрсе. Сиз этген кезбаулукъ биз этген ишледен эсе кеп да ауур жюкдю къыралгъа.

Ол алай айта тургъан заманда Ахмат ауузундан жангыз бир сёз чыгармады. Ол угъай эсенг, олтургъан жеринден тепчиген окъуна этмеди — турду къымылдамагъанлай, къаламын къолунда ойнатханлай. Алай бир кесекден тышына чыкъды да, дагъыда мычымай ызына къайтып, жерине олтурду:

— Сахай, хапарынгы тохтатма, бардыр.

Болсада, ол эс этип сёзюн башлагъынчы эки милиционер Илиясны отоугъа кийирдиле. Илияс эки къолун артха тутханлай сюеледи. Солман а Илияс эшикден киргенде алгъа абызырады, тобукълары, эринлери да къалтырадыла. Илияс аны бетине кёзлерин жандырып, огъурсуз бет алып къарагъанында, бююндо амалсызгъа къалды. Алай терк окъуна эс жыйды да, секирип ёрге туруп, сын болуп къалды.

— Экигиз да олтуругъуз,— деди Ахмат. — Сахай, сен а хапарынгы айт.

Солман ёрге турду да:

— Илияс, къалайсыз? — деп, ауазы къалтырай сорду. Сен а бери къайдан чыкъгъанса?

— Сени хайырынгдан чыкъгъанма бери, Хажу улу-чукъ,— деди Илияс, шытыларын тегерекге чача.

— Мен не хата этгенме?

— Этген хатангы боюнунга ала биллик туююл эсенг, атангы башынамы тонагъанса райпону?

Алайда Солманны Илиясха айтыр сёзлери бир теренге кетип, тили тутулду да къалды. Энди ол Ахматха санагъан хапарын Илиясны кёзюне къарап ёмюрде да айталмазлыгъын ангылады,— сылхыр адамгъа ушап къалгъанды. Бирде Солман кеси кеси бла даулашады; бир кишиден да къоркъмай болмагъан ишни тюзюн айтыргъа керекди ол, барыбыз да сени отунга куюгенбиз деп, Илиясны юсюне ачыкъ сюелирге керекди. Алай этген иш-

лерин оюмлап кюрешди да, эсине жукъну тюшюралмады. Мамыр жашауун бек алгъа окъуна Илияс бузгъанын айталмады. Бусагъатда уа Илиясны кычырып селешгенин окъуна эшитмейди. Ол а, сабырлыкъ не зат болгъанын билмеген Илияс, аузуна келген аман сёзлени артха салмайды:

— Тонгуздан туугъан тонгуз, сен келгинчи ишибизге бир киши тасха тапмагъанды. Ма былайда олтургъан баштёбен Ахматдан башлап, бизге чалдиу этерге кёпле кюрешгендиле. Алай кёолларындан бир зат да келмегенди. Нек? Тюзлюк бизни жаныбызгъа эди да андан, кыралны ырысхысына сугъанакълыкъ этмей эдик да андан. Бир заманда да, бир жерде да совет закондан чыкъмай эдик да, андан тутхучлу эдиле бизни аякъларыбыз. Сен а, ёмюрде къарынынг ашдан тоймагъан факъырачы, кырал ырысхыны ичине батылгъанынглай дуниялыгъынгы унутуп кёйгъанса. Сени асмакъгъа асаргъа керекдиле. Мен билмегенлей ол къадар харамлыкъны да къалай эталгъанса, аллах юйюнгю къурутурукъ. Мени кёпле кюйдюргендиле, алай сенича уа бири да эталмагъанды. Башымы отха сукъгъанма, бир мадар этигиз дерге башынгмы кёбе эди? Къысхасы, ол ишлени кимле бла эте тургъан эсенг да — суйсегиз закон бла, суйсегиз жумдурукъ оюн бла аргъызын айырыгъыз. Мени уа бу жаханымден тышына чыкъмагъа кёюгъуз!

Аны сёзлерин жарты-къурту эшитген Солман, башын ёрге ауур жюкню кётюргенча кётюрдю да, сабыр айтды:

— Битеу барыбызны да башыбызны отха сукъгъан сенсе.

Алай андан сора Солман жукъ айтмай тохтады. Ахматны сорууларына окъуна жауап бермеди. Ол заманда Ахмат магнитофонну касетасын толусунлай артха бурду да, ызы бла уа Солманны айтханларын толусунлай эшитдирип башлады. Илияс алгъа тынгылагъанлай турду, кёолларын кезиу-кезиу ууа, бир такъыйкъаны ичине бети жюз тюрлю бола. Алай Нафисат Башировна бла болгъан ишлерини юсюнден хапарны эшитгенинде уа, секирип ёрге турду да, Ахматны столуна жууукъ барып, магнитофонну уруп ууатыргъа керилди. Алай Ахмат аны кёолларын артха буруп, жерине олтуртду. Ызы бла тышындан милиционерни чакъырды да, Илиясны къатында сюелип туругъа буюрду. Андан сора Илияс дып демеди. Алай кеси аллына жан-жанын ашагъанлай турду — анда болгъан амалсызлыкъгъа кимни да жаны ауур эди.

Иш огъары аягына минип тохтагъанда, Солман жанлы болуп сюелгенле кѣп болдула: «Хажини бетин этмей, жангыз жашына тутмакълыкъ сынатсакъ, халкъ бизге ариу бетден къарамаз» — деп, башындан сѣлешгенле да бар эдиле. Аллаила былай этигиз, алай этигиз дегенни айтып, сѣзню къаты салыргъа кеси къуллаукъларына къоркъадыла ансы, бу ишни юсюнде кеси муратларына жетерге уа къолларындан келликди. Былайда Солманны башына эркин этселе, къалгъанлагъа да жол бош болургъа керекди: хатаны уллусу Илиясда эсе да, законсуз документлени кѣбюсюне уа Солман къол салгъанды. Ол себепден, революционерни жашын палахдан къутхармакълыкъ — жалан аякълай Минги таугъа ёрлеп къайтхандан башха туююлдо. Аны акъыллы башыны хайырындан жаланда бир жылны ичинде бу ит жыйыннга тюшген файда сексен алты мингден иги да атлагъанды. Ол Ахматха да, башхалагъа да эрттеден белгилиди. Ахмат а, боюнун кесип къойсанг да, кеси тутханны хазна жиберсин. Болсада, аны ючюн къарынлары бургъанла алыкъа кеси муратларындан артха турмайдыла. Солман этген аманлыкъларын букъдурмайды, алай аны жолдан чыгъаргъан Илияс бла Бияка, Чолпан Бийбертович болгъанларын да жашырмайды. Бир жол Солман Чолпанны кабинетинде олтуруп, сѣлеше келгенинде, былай соргъан эди:

— Чолпан Бийбертович, сизни акъылыгъызгъа кѣре бу биз этген ишлени ахыры не бла бошаллыкъ болур?

Жашны сѣзлени башларын жабып айтхан оюмун олсатгъат окъуна дурус ангылагъан Чолпан Солманны кѣзюне къарамай, таукел айтды:

— Битеу дуня ма алай жашайды. Бал тутхан бармагъын жалайды, къарындашым. Башына мадар эте билмегенлей ач, жаланнгач болгъан айыпды ансы, туугъанлы да башын тутханны намысы жюрюй келгенди... Иги сатгыш этчи, бу иште кѣчгюнчю сен ким эдинг да, бусагъатда уа кимсе?! Ол заманынги бла бусагъат заманынги аралары кѣк бла жер кибикдиле. Бусагъатда сен Сахай Хажиевичсе, алгъын а Солмандан башха атынгы киши билмегенди... Къоркъма, биз саулукъда санга бир хата да болмаз.

«Да Аллах юйюнгю къурутурукъ, хата болмагъаны ол эсе, мындан уллу хатаны уа Аллах манга угъай, санга берсин Чолпан Бийбертович», — деп, Солман аз айтмагъанды тутмакълыкъ сынагъанлы.

Чолпан кеси бу палах ишледен бир жанында къаллы-

гъын ангылай эсе да, жюрек тынчлыгы уа жокъду. Башлары сюдге тюшген жашла кюн сайын не айтханларын билирге кюрешгенлей турады. Солман кишиге бет этмей айтады ишни болушун, алай Илияс Чолпанны бла Бияканы атларын сагъынган окъуна этмейди, ол — кёпню билген адам, бюгюн аланы башларын отха сугъаргъа кюрешгенликге, аны ючюн анга хата болмаса, хайыр тюшмезлигин толу ангылайды. Ала экиси да ишлегенлерича ишлеп турсала уа, кыйынлыкъгъа тюшген тенглерине бир жерден бир болушлукъ этерле. Андан сора да была тутмакълыкъ сынагъанлай жашау бошалып кълмайды — Илияс бу палахдан каутулгъанлай тынгылы иш керекди. Чолпан Бийбертович кибик тенгле, шуёхла имбашындан кълма-сала хатлама къуллукъ табар.

...Тутулгъанланы бирине да табылмады кълару — революционерни жаны Солманнга уа бютюнда. Соруу этилгенде да, сюдде да бек алгъа аны атын айта эдиле; ол да хар айтхан сёзю башына таякъ болуп тие эсе да, кёлюне келгенни артха салмады. Сегиз жылны тюрмеде турургъа, ырысхысын кълралгъа ётдюрюрге деп сюдде аллай оноу этилгенинде да, кёзюн кългъып окъуна кълмады. Турду прокурорну бла судьяны кёзлерине кезиу къларагъанлай. Илиясха да тюз Солманнга этилгенча оноу этилди. Аны эшитгенлеринде жууукълары кълчырыкълдан кълрып жилядыла. Илиясны да кёлю толду, къл жаулугъун чыгъларып, хыкки кёзлерини жилямукъларын сюртген окъуна этди.

Борисге — алты, Муссагъа уа тёрт жылны жабышдырдыла, Лёкайны уа къуллугъундан букъусун бардырып кълстадыла.

Чолпан Бийбертовични бла Бияканы уа Нальчикде «акъ юйде» уллу къуллукъларгъа салдыла. Аланы андан ары кълдарларыны юсюнден а башха «киитап» жазылыр.

1993—1994 ж.ж.

Нальчик

ТУЗАКЪ

ПОВЕСТЬЛЕ

САУ АДАМНЫ
СЫН ТАШЫ

ТУЗАКЪ

*Ана жылыуларындан сабийлей
айырылган эгечлериме —
Фатиматха бла Халиматха айтама.*

I

Танг аласында жер бир аман титиреди да, төгерекини къара туман басып, дуня жарыгы арталлы да ёчюлюп къалгъанча, хар зат да — жаны болгъан, болмагъан да жерни жети къатысына батып кетгенча кёрюндю. Кавказ тауланы алай тынгысыз къалтырагъанларын жангыз бир адам таурухда айтып да эшитмегенди. «Я, уллу Аллах, мындан аманынгдан да сен сакъла!» — деп, кёл этдирген жокъ. Таулача кючлю, тёзюмлю халкъны бюгюнча абызырап а ким кёргенди — хар ким кеси башы къайгъылыды. Баям, ол себепден болур эди Фаризатны киши жокъламагъаны да. Тёшегинден танг къарангысы бла туруп малына къарай, дагыда арбазыны тизгинин жыяргъа, огун жарып от тиргизирге кюреше айланыучу Фаризат, элден Нальчикге тигелегенли эки кюн бола эди. Къыйын кюнуне асырап тургъан жаучугъун бла бишлакъчыгъын мирзеуге алышып келейим деп кетгенди. Эки къызчыкъны — онекижыллыкъ Зубайны бла жетижыллыкъ Лизаны анасыны жанындан къысха жууугъу Хауагъа аманат этип кетгенди.

Фаризатны бла Хауаны бет сьфатлары, ол угъай эсенг — ёсюмлери, атламлары да бирге алаамат ушайдыла. Ала бир жерге сюелселе — эгизледиле деп къоярыкъса. Энди, туугъанлы да ол тийреде ёсгенле, къайсы Фаризат, къайсы Хауа болгъанын билебиз. Биринчи кере кёрген адам а аланы бир бирден хазна айырсын. Фаризатны сол къулагъында сыргъачыгъы барды — анасындан алай туугъанды. Аны ючюн туююл эсе, аны сыргъала жюрютюп киши кёрмегенди. Алтын, кюмюш тапмазча жерден а чыкъмагъанды, — атасы Токаш туугъанлы да мал, мюлк жюрютген адам болгъанды.

Хауада да барды бир «эн» — ким да эс бурурча. Аны баш эринини тюз орта кезинде къара тамгъачыкъ аз эсленеди. Ол жаягъында болмагъанына жарсыйды ансы, тенглерини чамларын эсине да алмайды. «Э къыз, — деучюдюле бир бирле, — бетинге къарасам, ол къара тамгъачыгъынгы

тырнап кетерлигим келеди». Хауа уа, кишиге сѣз кѣйт-
тармай, аз ышарып кѣюучуду.

Бюгюн а Хауа жаланда кеси башы кѣйгѣылыды. Чам,
лакѣырда да унутулгѣанды элде. Бу алабалыкѣ иш анга
Фаризатны сабийлерин да унутдургѣанды. Ол чечек ал-
лыкѣ кѣызчыкѣла да, кюн иги кѣтюрюлгенден сора да,
тѣшеклеринден кѣопмагѣандыла. Эки уубет киши Фари-
затны юйюню кѣадауун бузуп, ичинс кирип, эки кѣызчыкѣ-
дан сора анда киши болмагѣанын кѣргенден сора, нек эсе
да эшиклени жангыдан кѣаты этип кѣойгѣандыла. Башха
арбазлагѣа уа кезиу-кезиу кирип, дауурларын тохтатмай-
дыла. Хауа эрини суратын чыгѣарып кѣргюзтдю. Алай
офицер жаш — алаша бойлу, кѣара шинли, токѣ адам —
Хауа аны нек эсе да эбизеге ушатды,— суратны кѣолуна
алып, хурттак-хурттак этип жерге быргѣады да, бурун-
лары баппуш жухуча аз ѳрге кѣанкѣайып тургѣан балчыкѣ
жугѣу чурукѣлары бла малтады. Андан сора хыны-хыны
атлап алайдан кетди. Хауа уа энишге тобукѣланды да,
жылы жилимукѣлары сууукѣ жерге тама, суратны бир
затчыгѣын кѣоймай ал ботасыны этегине жыйды...

Хауаны эри Жабрайыл бу тау элде кѣзге кѣрюннген
жаш эди. Билими терен тѣююл эсе да, тюкенни ишин а
айыпсыз жюрютгенди. Былай, бир-бирде кѣабынып кѣал-
гѣап кѣылыкѣчыгѣы бар эди ансы, намыссыз адам болма-
гѣанды. Киеу нѣгерге барса да хуржунуна кишиден артха
кѣалып узалмагѣанды; чалгѣыда, отунда да этимсизге
саналмагѣанды. Уллубурун, жукѣажаякѣ, ѳсюмлю жаш
эди Жабрайыл. Жырларгѣа, тепсерге да сѣйген. Баям,
Хауа анга ол ырысхыны кѣбюрек жюрютгени ючюн алдан-
нган болур эди. Гюнахы кесини болсун, тюкеннге келген
хапчукну мажалын тышына чыгѣармайды деп, кѣпледен
эшитгенде. Алай юсюне сюелип былай нек этесе демеген-
ди киши да. «Анасыны кѣарындашы тѣбен уллу кѣуллукѣ-
чуду»,— деучю эдиле. Андан да кѣоркѣа болур эдиле, тей-
ри. Алай кѣпле аны тюз адам болгѣанына ишексиз эдиле.

Да кѣалай-алай болгѣан эсе да Хауа да, Жабрайыл
да этген ишлерине сокѣуранмагѣандыла. Бир бирлерине
бетип кѣара болсун демегенлей жашай келгендиле, сабий
жангызлай кѣалып кѣалмагѣа эди деп, жаланда анга жар-
сыгѣандан башха кѣайгѣылары жокѣ. Жамалчыкѣгѣа уа
алты жылдан атлагѣанды, анга эгеч, кѣарындаш кѣошул-
магѣаны атаны, ананы тынгысыз этгенлей турады. Хар зат
да уллу Аллахны кѣолунда болгѣанына уа ишексиздиле.
Жабрайылны Аллах юйюне сау жыйсын. «Ахматчыкѣ»,—
деп, эркелетип, манга да кѣп кере конфет ашатханды.

Жангы элни халкѣы Фаризатны эри Рамазанны да,

Жабрайылни да урушха бир кюн ашыргъандыла. Нек эсе да Жабрайыл ол кюн окъуна артха къайтып келди. Алай тапг аласы бла биягъы энишге тигелеп кетди да, андан сора сау ай туруп Ростовдан хапар билдирди. Письмосунда душманны дуниядан гунч этгинчи тынчаймазлыгъын айта эди. Болсада Хауа аны махтанчакъ болуучусун эрттеден билгени себепли, аз ышарып къойду письмода ол тизгинлени окъугъандан сора. Ичинден а: «Сенден къалгъы эди ол мынафыкъланы башлары»,— деди.

Рамазан а — сабыр, сёзюн сатмай бермеген. Алай тепсесе, жырласа да тойгъа жан салгъан адам. Бир ке-зиуде Хауагъа лакъырда этип тургъанды. Аны Фаризат да биледи. Рамазан Хауагъа тюбегенлей аны кёзюне аралып тохтаса, Фаризатны сууукъ тин-тери басханы да ол себепден эди, алай нек этесе деп сёз айтыргъа уа базынмагъанды. Рамазан жүрек сезимине алай байтамал хорлатып къойгъанын артдан сезсе уа, уялгъандан мангылайы терлемей къалмаучу эди. Тойда тепсесе да тюз алай терлеучю эди. Жырласа да алай. Эжиу иги этилмесе уа бютюнда. Кеси жашаууна, саулугъуна тасха тюшсе да, сёз айтыр амалы жокъду. Кёргенбиз — эжиу иги этилмесе, жырларгъа унамай тирелип тохтагъан жырчыланы. Рамазанны алай тынгылауукъ болгъанын а Фаризат жаратмайды. Кеси тири, ауузлу тиширыуду. Угъай, чекден чыгып а бир да кёрмезсе. Сёлешсе — сёзю, ишлесе — иши, адет, къылыкъ изленген жерде — адеп-къылыгъы болгъан адамды Фаризат. Намыс жүрюген жерден чык-гъан, кийимлерини дарий ийислерине тенглери сукълана келген. Атасы Мусосну тутдула да думп этдиле — ишлеп ырысхы къоллу болгъанса деп,— башха даулары уа жокъ эди. Фаризатны анасы Мариям да аны ачыуундан ичи кюйюп, топуракъ юлюшюн замансыз тапды.

Акылы эр кишилеге тенг болгъан Фаризат, аланы ызларындан къараргъа да кюч-къарыу тапды. Алай бюгюн ол эки сабийин кёкюрегине къысар заманда онг табылмай къалды. Анга не артха, не алгъа жол болмагъанын киши билмейди. Фаризатны кычырыгъы тауланы, ташланы титиретгенине киши да эс бурмайды. Бусагъатда аны эки кёзю жукъ кёрмейдиле, акъылдан шашханча, ары бла бери барып турады; бирде кёзлери, бирде жүреги жилай. Чачы да тозурап, ол кинода кёрюнющю тели къатынлагъа ушап къалгъанды. Базарда сатыу эте тургъан жеринде тутуп элтип, бир юйню ичине атып, эшикге чыгъаргъа къоймай тохтагъандыла. Ол анда жангыз туюлдю. Эр кишиле, тиширыула да кёпдюле. Барысы да таулула. Киши билмейди быланы базардан нек къыстагъанларын.

— Мен кьагъанакъ сабийлерими тау элде кьоюп келгенме, кьатларында жан жокъду. Ары мычымай жетерге керекме,— деди Фаризат, бирде чачына-башына узала, бирде солдатны кёзюне жалынуулу кьарай. — Ма, нар-тюхню, жауну, бишлакъны да ал... Тилейме, жаланда башыма эркин эт... Солдат сёз айтмай башын ары бла бери булгъап кьойду. Алай Фаризатны орус тилде алай ариу сёлешгенине уа эс бурду. «Къайда ишлейсе?» — деп соргъаны да аны ючюн эди.

— Колхозчума мен. Эрим да колхозчу эди.

— Бусагъатда уа къайдады эринг?

— Урушда! — деди Фаризат, кёзлерини жилимукълары сюрте, энди солдат анга болушуругъуна ишексиз бола. Ол кезиуде сыппабоюн солдат кёк кёзлерин ёрге буруп, иги кесекге тынгылагъанлай турду. Ай таланган, Фаризат къан-къазауат этгенликге, мында ол къадар адамдан бир жангызы аузундан сёз чыгъармады.

— Сени эринг бандитди,— деди солдат, тюз ол сюелген формасында. — Сиз барыгъыз да бандитлесиз.

— Оу, кюнюм, бу не айтады? — деди, алайда бюгюнлю мюйюшге кысылып тургъан, жашауу келген тиширыу.

— Жангылып айта турады,— деди Фаризат,— бизни элден агъачха чыккъган юч адам бар эди да, аланы да жыйгъандыла.

— Сиз барыгъыз да бандитлесиз,— деди биягъы солдат. Ол чырдыгъа аралгъанлай, сюелген жеринде сын кьатханлай турады.

— Тейри, кьарайма да, бизни бери тюз боюнлу жыймагъандыла,— деди эр кишиледен бирлери.

— Бу сабий заш не айтханын-къайтханын билмей заншай турады,— деди аны кьатында олтургъан акъсакъал, чортмакъбурун киши, малкъарча чалдырып.

Фаризат а бирде солдатха, бирде ол адамлагъа кьарай, тамашагъа кьалып сюеледи — аузу да кенгнге ачылып.

— Сен къаллайла сёлешесе? — деди Фаризат, солдатны кьатына жууукъ барып. Ол жукъ айтса ёрелешген окъуна этерик болур эди. Алай солдат сюелген жеринден тепмей, ёрге аралгъанлай турады. — Мен эрим... Баям, Фаризат алай айтханына адамладан уялды, сёзюн андан ары бардырмай, бир кесекни баштёбен болгъанлай турду. Дагъыда белин тюзетип, таукел айтды: — Сабийлени атасы бусагъатда ата журтун кьоруулай, урушда къан тегеди, сен а мында кьаукъалакъ этип айланаса, ол неге ушайды?!

— Сизни ата журтугъуз жокъду. Эринги юсюнден айтханынг да ёгюрюкдю.

— Аллах арадады, бу энди озгъан этеди,— деди, ол малкъарча чалындыргъан киши тиширыу сёзлени айта. — Бери не хыйсапдан келтиргенлерин да ангылатмагъанлай, бу сары киштик да юсюбюзге ёре сюелип, жүрегибизни жаргъанлай не заманнга дери турлукъду, бу баштакъ юйню жипи ийисине тынгылатханлай? Угъай тейри, алай а жарамаз. Къарт тышына чыгъып тебиреди. Алай эшикни ачханлай бир офицер бла бетден бетге тюбешип къалды. Офицер, нек эсе да, анга жол къойду. Баям, кеси кереги не баргъан сунса керек. Тейри, акъсакъал не батырчыкъ болургъа кюрешди эсе да, солдатчыкъ ызындан жетип имбашына къатылгъанлай, артха сёз айтмай къайтды.

Ол офицер жесирле болгъан жерге киргенден сора, кёп да мычымай ары дагъыда алтауланни келтирдиле. Ариу кийинген субай тиширыу а бир жашчыкъны къолундан тутуп. Баям, жашчыкъгъа беш-алты жыл бола болур эди. Ол анасына асыры къысылгъандан, андан тартып да айыраллыкъ туююлсе. Тиширыу кеси омакъ кийингенликке жашчыкъ тизгинсизди. Алай айтханлыгъыбызгъа ол аны жашчыгъы туююл эсе да киши билмейди. Тиширыу ёхтемди, жесирде тургъан адамлагъа да, офицерге, солдатха да бийикден къарагъанын уллу, гитче да сезеди: «Сиз — ким, мен — ким!» — деген магъанада сюеледи, бирде ёрге, бирде терезеден тышына къарай. Жашчыкъны уа бети кетипди, жукъа эринчиклерини къалтырагъанлары эсленип турады. Юсюнде эски мор тончугъу, жагъасыны желкесине жетген жери да жылтырып, башында чырпа бёркю, сол къулагъы да энишге салынып, аякъларында гён чарыкъчыкълары. Кёксюл ышымларына бла кюмюш тилчиклери энишге салынып тургъан ышым бауларына уа киши шарайып табарыкъ туююлду.

Была элде жашагъанлары даулашсызды. Алай узун бойлу, сыйдамбет, алтын къулакъ сыргъалары бла жүзюгю да сыфатына тамам келишген тиширыу, тизгинин Нальчик шахарда жашагъанладан кем къалып жыймагъанды. Баям, эл аллында айланган адамны къатыны болур. Кеси билимли, къуллугъу да болгъан адам эсе уа?!

— Бизни бери не хыйсапдан келтиргенсиз? — деди, ол тиширыу офицерни эсин кесине буруп, сабыр ауаз бла. — Мен быллай былхымсызлыкълагъа юйренмегенме.

Тиширыу алай айтханда Фаризатха да жан кирди. Ол да анга къошулур муратда ауузун эки-юч кере ачды. Алай офицер:

— Быллай ишни биз да биринчи кере этебиз,— деди да, Фаризатны сёзю тамагъында къалды.

— Мени сени не этгенинг бла ишим жокъду,— деди омакъ тиширыу. — Мында сени кибикле бла даулаша турургъа заманым жокъду, юйюме кетме къой. Мен депутатма...

Офицер аз ышарды, сора айтды:

— Энди сен элинги бир заманда да кёрлюк туююлсе... Жолдаш солдат, бу уубет тиширыуну ким болгъанын кесине терк ангылат:

— Сен депутат угъай — бандитсе! — деди солдат таукел ауаз бла, алгъынча, сюелген жеринден аз да тепчимей.

Болсада, омакъ тиширыу ол алай айтханлай алгъа эки-юч атлам этди да, сол къол аязы бла солдатны жаягъына урду. Ол сары киштикни жаягъы шибля таууш этди.

Алайда халкъ абызырады. Фаризат окъуна адамланы къалынына кирирге кюрешди. Солдат эс жыйды да, автоматын имбашындан къолуна алып, быргъысын омакъ тиширыугъа бурду. Ол офицер керохун къабындан чыгъарып, жерлеп, тегерегине сакъ къарап сюеледи. Сёз айтханы, жеринден тепгенни мычымай урлугъун ангылатды офицер.

— Амма! — деп, жашчыкъ къолундан келгени чакълы кычыргъанында уа, офицер керохун къолундан ычхындырып иерге аздан къалды.

Тиширыу жашчыкъны башын кесине къысды. Солдат а автоматын анга бургъанлай турады.

— Жолдаш майор, бу тиширыуну эшикке чыгъарып илишаннга салыргъа эркин эт,— деди солдат. — Быланы боюнларын кесип къойсакъ да къамарыкъ туююлдюле!

— Сабыр бол. Аны оноуун этерге заман табарбыз. Атын, тукъумун бил,— деди майор солдатха.

— Мен Мухамматланы Мухамматны къызы Забидама! — деди омакъ тиширыу, солдат анга жукъ соргъунчу окъуна. — Сиз кесигизни бу къансызлагъа басынчакълатып турургъа бетигизге уялмаймысыз?! — деди дагъыда ол, юйде болгъан таулу эр кишилени кёзлерине кезиу-кезиу къарай.

Аны ёз тилинде сёлешгени майорну бек къозутду да эринлерин чайнай келип:

— Ауузунгу къыс, къахме! — деп кычыргъанында, шытылары Забиданы бетине окъуна чачылдыла.

Ол заманда биягъы жашчыкъ жюрексинип жилиады. Алайда адамла сабийни алай таралгъанын, майор Забиданы намысына ушамагъан сёзлени айтханын кётюралмадыла, баям — бары да бирден ёрге турдула. Аланы алай

этгенлерин кѳргенде солдат да, майор да асыры кѳркѳ-
гъандан, жанлары тамакъларына тыгъылгъанча болдула.

Забида солдатны автоматыны быргъысындан тутду да,
бир жанына бурду. Ол заманда солдат аягъы бла Забиданы
тобугъуна урду. Тиширыу бир аман сынсыды алайда.
Кѳлунда саууту болса солдатны арсарсыз урлукъ эди.
Солдат аягъы бла Забиданы дагъыда сермеди. Алай бу
жол ол анасын угъай, баласын урду... Олсагъат окъуна
кѳара кесеу болду да кѳалды жарлы бала.

Аны алай кѳргенде, ол малкѳарча чалып сѳлешген ки-
ши, узакъдан керилип, уллу кѳара кѳолу бла солдатны
жухуна урду да, болгъанын кѳанга бояды да кѳойду.

Майор аны аякъларын тутдуруп урду кероху бла.
Алайда адамланы кѳычырыкълары керох тауушну тун-
чукъдурдула. Малкѳарлы киши энишге чѳкдю, алай чабыр-
ларыны ичи кѳызыл кѳандан толгъанда да, ынчхагъан а
этмеди.

Солдат не аманлыкъдан да артха турлукъ болмаз эди,
баям, майор аны аллы таба секирип тыймаса.

Бир кесекден жашчыкъ да жилигъанын тохтатды, За-
бида да, аман сагъатлы бола, ёрге кючден бла бутдан кѳ-
тюрюлдю. Хар ким бири-бири кѳзлерине кѳарайдыла. Сѳ-
лешген а жокъду. Ол юйню ичинде адамла болгъанлары
сезилген окъуна этмейди асыры шошдан.

Майор башына бир кесек акъыл жыйса керек, андагъы-
ланы барысы да кѳрюр жерге атлап, айтды:

— Айып этмегиз, женгиллик этдик. Бюгюн бизге кѳол
кѳтюргенни ормай-сормай ёлтюрюп кѳояргъа эркинлиги-
биз барды. Бусагъатда барыгъызыны да кѳырып кѳойгъан-
лыкъгъа, бизге киши жукъ айтырыкъ туюлдю. Дагъыда
Кѳызыл Аскерни солдатлары аллай бетсизлик этерге юй-
ренмегендиле. Бюгюнден башлап, сизни халкыгъыз уллу
кѳыйынлыкъгъа тюшеди...

Адамла сагъайдыла. Барысы да майорну кѳзюне ара-
лып тохтадыла. Ол жаралы болгъан малкѳарлыны уа бети
чыммакъ болуп, эси ауаргъа жетишип тургъанын ким да
ангыларыкъ эди. Аны алайлыгъын майор да сизди. Ол,
бетини кѳанларын сюртюрге кюреше тургъан солдатха:

— Тышына чыкъ да, бизге врач кереклисин билдир,—
деди.

Ол сѳз айтмай кѳууулуп кетди да, юч адамны алып
келди. Ала малкѳарлыны чабырларын тешдиле, ышымла-
рын бичакъ бла туурап бир жанына быргъадыла, сора
жараларын байладыла да алдыла да кетдиле...

— Малкѳар миллетден болгъан инсанланы барысын
да Орта Азиягъа бла Кѳазахстаннга кѳчюрюрге деп оноу

этилгенди,— деп, майор сёзюн андан ары бардырады.— Буйрукъну толтурмазгъа эркин туююлбюз.

— Оу анам, мен жарлы, мени сабийлерим! — деп, Фаризат жияп башлады.— Мени къызчыкъларым элде кеслери жангыз кългъандыла. Алагъа бармай амалым жокъду.

Алайда башхаланы уа тиллери тутулуп кълды. Жаны болмагъан адамгъа ушайдыла. Забида окъуна тилсиз болуп кългъанды.

— Бир жары да барлыкъ туююлсе, эгечим,— деди майор.— Сабийлеринге ингирде вокзалда тубериксе. Бир жангыз тау элде, бир жангыз адам кълаллыкъ туююлдо.

— Сен жомакъ айтаса,— деди Забида.

— Мен айтхан жомакъ угъай — керти хапарды,— деди майор.— Къыйынлыкълагъа тёзерге тюшерикди.

— Къызыл Аскерни бизге не дерти барды? — деди Фаризат.— Тутдугъуз да кечеден тангнга Саутуну, Чететни, Глашланы халкъларын къырдыгъыз. Бююн а сау халкъгъа кёчгюнчюлюк сынатасыз. Нек тынгылайсыз, жамауат!

Ёлген ёлю болуп тургъан адамла Фаризатны кычыргъанын эшитген окъуна этмедиле.

— Ол сен айтхан эллени адамларын Совет властны душманлары къыргъандыла,— деди майор.— Болмагъан кирни Къызыл Аскерге жагъаргъа эркин туююлсе!

— Аланы сизникиле къыргъанлары кибики боюнугъуз бууулгъу эди,— деди, юйню бир мюйюшюнде мугурчук болуп тургъан, жашауу келген тишишыу сёз не затны юсюнден баргъанын ангылагъандан сора.— Эки эгечим да, аланы сегиз сабийлери да, къайын аталары, къайын аналары да Саутуда ёлтюрюлгендиле. Ёллюклерин а отда кюйдюргендиле, гитлерден туугъан гитлерле.

— Бу адам не айтады? — деп сорду майор.

Ол тиширыу айтханны кшошмай-къоратмай ангылатды Фаризат.

— Ма, кёрдюгюз да,— деди майор,— бу къарангы адам окъуна билип турады, сизни халкыгъызны гитлерчиле къыргъанларын.

— Ол алай Къызыл Аскерни бла гитлерчилени башхалыкълары жокъду деген магъанада айтады,— деди Фаризат.

— «Эрим урушдады» — деп махтанган эдинг биягъында,— сора сени эринг да фашистди,— деди майор.— Айтдырмай къоймай эсегиз, сау халкъ сизни кибикилени хатарындан кёчюрюледди. Кёремисиз, Къызыл Аскерни солдатларын гитлерчилеге тенг этгенигизни. Ол сёзлени

менден башха адам эшитсе, былайда барыгъызны да кырып кетерик эди...

Жесирле ол сёзлени эшитгенден сора жукъ айтмай, тынгылагъанлай турдула. Бир кесекден Забида сёлешди:

— Жолдаш майор, халкъны барын да бир кепге къуяргъа жараймыды?

— Ангыламадым?

— Терсни, тюзню нек айырмайсыз? Мен бир уллу элли комиссарыма. Къабарты-Малкъарны Верховный Советине депутатма. Эрим, эки къарындашым урушда, атам Мухаммат акъланы къолларындан жоулгъанды. Сора бизни бандитлеге тенг этип туугъан жеримден нек кёчюресе?!

— Сорчу былайдагылагъа бандитме деп жангыз бири айтса,— деди майор.

— Мени сабийлерими аталары да урушдады,— деди Фаризат.

— Мени къарындашларым да урушдадыла.

— Мени уа атам да, къарындашларым да, баш ием да урушдадыла.

— Да аурунг, бусагъатда урушда адамы болмагъан юйюр бармыды?

Ол сёзлени эшитгенден сора Забида жукъ айтмады. Майор а, кёзлери чиракъ барып, иги кесекге дери сагъыш этгенлей турду.

— Ой анам, мен жарлы, сабийлерим къарар адамлары болмай къуругъан элде атылып къалгъандыла! — деп, биягъы Фаризат къайгъыдан кырып башлады.

— Къой харип, быллай бир таралма, мени сабийлерим, къарт анам да элдедиле,— деп, Забида бу жол Фаризатха жапсарыу сёз айтды. — Энди элде аланы кеслери жангыз атып кетмезликлерине ийнан.

— Юйюмде ырысхым а! Башхасын къой — алтыным-кюмюшюм а! Кимле ие боллукъдула алагъа?! Рамазанны кийимлери уа? Башха малым, мюлкюм а! Угъай, жүрегим кюйюп барады. Мен итле ашарыкъ, нек чыкыгъан эдим бу жол юйюмден. Аман жерде жоулгъан мен болгъу эдим — бу къыйынлыкъланы кёргенден эсе.

— Къыйынды бусагъатда санга кёл этдирир сёз тапхан,— деди, ол жашауу келген тиширыу, сауутучу. — Алай жүрегинге бир кесек салкъынлыкъ алырынгы тилейме, жаным. Уллу Аллахны буйругъундан киши да къутуллукъ туйюлдю.

— Халкъгъа бирден аллай къыйынлыкъ сынатыргъа амаллары жокъду,— деди акъсакъл таулу. — Сау халкъны кёчюрген деген не сёздю? Бу къантулукъну бизден излегени башхады.

— Угъай, бюгюн сабийлеге тюбемесем кесими ёлтюрмей къоярыкъ туйюлме...

Алайда болгъан адамланы барысы да юйлеринде къартларын, къарыусузларын къююп чыкъгъанларын ангылатыргъа къорешдиле. Алай жарлы Фаризат жюрегине бир тюрю таукеллик аламайды. Ююю къуругъанын ангылайды, баям.

II

Жангы эл бийик тауланы къююнларында орналгъанды. Анга Жангы эл деп не хыйсапдан айтханлары белгисизди. Аны айтханыбыз, бу тау ауузда мындан алгъа хазна эл ишленмегенди. Кесини бек эрттеден жюрюй келген адети, тёреси. Бери иги затха юйренирге кёпле жюрюп болгъандыла. Былай, юлгюге тутуп айтханда, къууанча, бушуугъа да сау эл жыйылгъан мында болмаса кёргенмисиз? Айтыргъа башласакъ; бу элден чыкъгъан жырчыла, тойчула сау халкъны атын — Арисейге, Гюржюге, Эрменнге, Дагъыстанга окъуна айтдыргъандыла.

Тейри, жашауну келе келиую ол затла бла байламлы болур ансы, бушууу болгъан биреуню къууанчын мутхуз этерге амалы жокъду: «Къууанч бла бушуу туугъан къарындашладыла. Экиси да уллу Аллахны буйругъу бла келген ишледиле. Бизге къарамагъыз, тоюгъузну этигиз» — деп, ыразылыкъ берип къойгъан тёреди туугъанлы да.

Бушууу болгъан ёлген адамыны жик дууасында боза биширип а бу элде болмаса киши кёрмегенди. «Сиз бусурман диннге кечирек къайтхансыз да, алгъыннгы къылыкъларыгъызны бюгюн да къоялмайсыз», — деп, чам да этиучюдюле жангы элчилеге. Алай акъсакъалла, тап сюзюлген тары бозадан тартып, токъ ууртлары къызарып тынгылаучудула ёфендилени къуран окъугъанларына, зикир айтханларына.

Тарых ызы жюз жылла бла келе келген элде адам адамы уруп ёлтюрмегенди. Къарыусузгъа болушмакълыкъ а бек намыслы ишге саналгъанды. Къызыллагъа, акълагъа да кокаланмагъандыла бу элни адамлары. Душманнга, досха да: «Сен — сен эсенг, мен — менме!» — деп сюелгендиле. Ол ёхтемлик бир бирлени эшиклерин жапхан эсе да, элни халкъныны кишилигини юсюнден хапар а бюгюн-бюгече да айтылгъанлай турады. Тойлада ол элден келген адамланы тёрге ётдюредиле.

Алай бир жыл мында эр кишилени жерге къаратхан бир иш болгъанды: къой къыркъыуда эр кишилени тишируула хорлагъандыла. «Ой, Советский власть тишируу-

лагъа баш эркинлик бергенли, ала хар жерде да алда барадыла» — деп, ол фатыуаны жаяр ючюн этилген ишди ол ансы, тиширыула хатлама хорлар эдиле эр кишилени», — деп кёл ашагъанла да бардыла. Болсада халкъгъа туура затны кертилигине сылтау излемеклик — бетлик туююлдю...

Энди уа адети, төреси да, тарых ызы да къара топуракъ бла къатыш болдула, — адамы, жери да тюп болдула ариу таулу элни. Кечеден тангнга чыпчыкъла окъуна учуп кетгендиле бу тийреден. Жаланда къара къаргъаладыла төгерекни сакълагъан. Аланы ачы къычырыкълары аркъа жиклени къалтыратадыла. Бирде чалы, хуна башлагъа къонуп төгерекни марайдыла, — мыллык ийис къайсы жанындан чыгъады деп. Бирде кеслерини къанат тауушларындан элгенип, кёкге учадыла. Дагъыда бир кесекден арха къайтып, чалы, хуна башлагъа къонадыла. Аман ёлет къырлыкъла, колхоз ыстауатлада да топпа-толудула.

Бу хапарланы манга таулула кёчюрюлгенден сора, къыралны оноуу бла бир ауукъ заманига дери Кавказда къалгъан адамла хапар айтхандыла.

...Алгъын ыстауатлагъа чабыучу бёрюле окъуна кёрюмейдиле ол тийреде. Қъара къаргъала кёргюзтедиле алыкъа мында жашау илишанла болгъанларын. Угъай, итле да, юрюп къыйналмай эселе да, кеслерини юйлерини босагъаларына жатып, башларын да жерге салып, тохтамай сынсыгъанлай турадыла. Халжарлада къойланы макъыргъанлары, тууарланы ёкюргенлери ташланы, тауланы жиятадыла. Қъая къызы алагъа къошулуп асыры къычыргъандан, ауазын анга соргъаны, оргъаны болмай, киндик къанлары төгюлген жерлерин, ырысхыларын къоюп кетген адамлагъа эшитдирирге кюрешгенге ушайды. Бирде ол таууш алагъа чамланган этгенча да кёрюнеди.

Не сейир, тауукъладыла бир тюрлю къайгъыны сезмеген. Қими бурунларын жерден айырмай энди баш къарата келген кырдыкка аман кюн келтиредиле, бирлери арбазда ары-бери атлай жырлайдыла. Жер да, тау да сарын этген сагъатда аланы жарсымагъанларына сары парий чамланды, баям. Ол жатхан жеринден ёрге кётюрюлдю да, тауукъланы ызларындан къуууп, букъуларын бардырды, бир-экисини тюклери кёкге-кёкге окъуна учдула — таулу ана жастыкъ тышланы къагъыучу замандача...

* * *

Жангы элни адамларын элтген машинала алыкъа Нальчикге жетмегендиле, — жолдадыла. Жюреклерине тау-

келлик алыргъа кюрешгенле да бардыла. Алай жиялгъан, сытылгъан тауушла Черек сууну тауушундан эсе узакъгъа эшитиледиле. Сабийлени хазна къалмай барысы да, машинагъа мингенлерине асыры къууангандан, аналарыны жиялгъанларын хазна эслерине окъуна алмайдыла. Машинада Хауаны жашчыгъы Жамалды анасы бла тенг сытылгъан. Қъол сыртлары бла асыры уугъандан кёзлерин къып-къызыл этгенди.

— Амма, биз къайры барабыз? — деп сорду Жамал анасына, жиялгъанын тохтатып, солууун теренден алып.

Хауа аны башын сылады. Жыйрыкъ этеги бла уа бетчигини жиялмуку жугъуларын сюртдю.

— Атанг болгъан жерге барабыз, баям, — деди Хауа, къургъакъсыгъан эринлерин кючден къымылдата.

— Амма, алдатхан этесе?

— Балам, башынгы мени къоюнума къыс да, жукълагъан эт.

— Жукъларгъа суймейме... Амма, Зубайлары уа бизни бла нек келмейдиле? Ы-ы-ы?

Хауа тегерекге алай къайгъылы хал алып къарады — ариу, уллу талгъыр кёзлери чыгып кетерге жетдиле. Ол не къычыралмайды, не селешалмайды — тили тутулуп къалгъанды. Қъатында олтуруп келген тиширыуну боюнана, башына узалады. Ол а Хауаны шашхан этген сунуп, асыры къоркъгъандан къычырыкъдан къырды. Алайда эр кишиле, тиширыула да Хауаны къолундан, аягъындан тутуп тыяргъа кюрешдиле. Ол къайгъыны ангылагъан шофёр, машинаны тохтатды да, боюнун созуп башында адамлагъа огъурсуз бет алып къарады. Олсагъатчыкъда Хауа машинадан секирип тюшдю. Сора артха айланып аямай чабып башлады.

— Жашчыкъ, ол адамладан айырылма, мен бусагъат Фаризатны къызчыкъларын алып жетеме! — деп къычырып айтды Хауа. — Қъайда да адамладан айырылырса!

Эки-юч жаш адам машинадан секирип тюшюле да, Хауаны ызындан къууулдула. Алай ала аны жеталмайдыла. Тиширыу жаулугъун да къолуна алып, алай къаты барады, тейри, аякълары жерге жете окъуна болмаз эдиле. Аланы алай кёргенде Хауаланы машинаны ызындан келген машиналадан бирлери тохтады да, аны шоферу да, бир солдат да Хауаны ызындан жетип тохтатдыла.

— Қъайры къачып барасыз?! — деп, Хауагъа да, аны къуугъанлагъа да ушкок тиредиле. Олсагъатда алагъа бир башха машинада келген офицер да жетди чапханын тохтатмай.

— Не болгъанды? — деп хыны сорду ол.

— Жолдаш лейтенант, бандитле къачып бара тургъанлай тутханбыз. Нек эсе да шофёр ол сёзню айтханына сокъуранды. Солууун кючден бла бутдан ала сюелген лейтенант тютюн саргъалтхан тишлери бла кесини аз къызкылым добар эринлерин чайнагъанлай турду. Ол тохтап тургъан машиналадагъы адамла уа аякъ юслерине болгъандыла. Уллу да, гитче да Хауалары таба кёз-кюулакъ къарайдыла.

— Бизден къутулургъа умут этген бек залим адамса, гажай! — деп, лейтенант жумдуругъун Хауаны сакъал тюрбюне тиреп, башын ёрге кётюрюп, кёзюне огъурсуз къарады.

— Бизде тиширыула бла алай былхымсыз сёлешген адет жокъду, — деди, Хауаны ызындан къуууп келген жашладан бирлери, лейтенантны къатына жууугъуракъ атлап. Ол орус тилде ангылашыныулу сёлешеди. — Не керекди санга?!

— Не кереклисин кёргюзтейим. Лейтенант алайда сюелген солдатны къолунда ушкокга узалды. Солдат ушкогун берирге унамады. Ол заманда лейтенант керохуна узалды. Алай шофёр жаш аны керохха узалгъан къолуну бууунундан къаты тутду да:

— Акъылынгы башынга жый! — деп хыны сёлешди.

— Алгъа адам ишни болумундан хапар алыргъа керекди, — деп, солдатчыкъ да шофёр жанлы болуп сюелди.

— Бу тиширыу эгечини сабийчиклерин элде кююп кетгенди, — деди, биягъында лейтенантны юсюне сюелген таулу жаш Хауаны кёргюзте. — Сен былайда хар кимге тауукъ дёрденчигинги тургъузма да, сабийлеге не оноу — аны айт.

— Хар ким да машиналарыгъызгъа минигиз! Энди артха жол жокъду.

— Ол деген не сёздю?! Биреуню сабийлерин къалай кююп кетерикме къуругъан журтда? — деди Хауа. — Бир да, эки да айтмагъыз. Хауа биягъы ёрге айланып тебреди.

— Бу адамны тыйыгъыз, — деди лейтенант таулу жашлагъа. Алгъынча, кеси Хауагъа кюлу бла тиерге уа башырмады.

— Хауа, сабыр бол, — деди лейтенант бла ёрелешген жаш. — Алыкъа элде адамла кёпдюле. Таудан сюрюучюле да тигелеменгендиле. Барысын да бирге жыйып ашырлыкъдыла бизни ызыбыздан. Къайгъы этме. Кёрюрсе, сабийлени бизни ызыбыздан мычымай жетдирмеселе... Биз айтханны да бир эт. Кёремисе, ол къадар халкъ бизге къарап турады. Солдатланы да кесибибизге чамландырмайыкъ.

— Эт алай,— деп, ол бирси жаш да сёзге кёшүлдү.

Шофёр да, солдат жаш да тиледиле. Солдатчыккыны кёзлеринден жилиямуқклары келди. Аны эринлери квалтырадыла. Алайда лейтенант солдатха чамланьргга да бир кезледи, болсада жукъ айтмай, кетип квалды.

Хауа башын энишге ийгенлей турду, сюелгенлей, жеринден тепмей. Жюрексиннгенин а тыялмайды.

Жашла жаппа-жангыдан тиледиле. Хауа, баям, бой салды дейме, акъыртын атлай машина таба тебиреди. Эки кёзюн а жерден алмайды.

III

Зубай уянганында эшиклери кенгиге ачылып тургъанын кёрдю. Ёрге кётюрюлдю да, ич келекчигини этеклерин эки кёлу бла энишге тартды. Сора кёзлерин кёлчукклары бла кезиу-кезиу уууп, жангыдан эшик таба къарады. Эшик кенгиге ачылыпды, къадау да тюр тамыры бла кёбарылып.

— Лиза! Лиза!

Эгешчиги уянмады. Зубай чабып арбазгга чыккды. Парий жатхан жеринден секирип турду да, кесин кызычккыны юсюне атды. Олсагъат къара къарггала да учдула болгганны къайггыгга алдыра. Таууккыла уа Зубайны тегерегине жыйылдыла. Баям, аш излей болур эдиле. Элге жангыдан жашау келгенча болду. Алай алыккыа Зубайны уа бир затдан да хапары жоккду. Къызчыкк аш юйге кирди да, кёурум жугкы къанжал табаккчыкк бла нартых чыгъарып, тауукклагга чачды. Анасы итге деп этип кетген худурну келтирип, тегенеге къуйду. Алай ит аны ичерге унамады. Эки ал аяггын Зубайны кёкюрегине салды. Ол заманда парийни кёзлеринден жилиямуқкыла келдиле.

— Санга не болгганды? Ауругганынгмы барды? — деп, Зубай итни башын кёкюрегине кысыды. Ит а сынсыды. Жилияды.

Зубай эшиклерини къадауу да бузулуп, ол кенгиге ачылып тургганы жангыдан эсине тюрдю да, юйге къайггылы бет алып кирди.

— Лиза! Тур дейме да,— Зубай Лизаны юсюнден жууургганын алды да, кёлу бла узалып башын ары-бери кымылдата кетип, уятды.

— Не болгганды?

— Кесим да билмейме.

— Ашарыггым келеди.

Зубай, барып, табада бишген нартых гыржындан бир туурам сындырды да, алып келип Лизагга берди.

— Айран да бер.

— Бетинги жуу да, алай аша. Быйыл школгъа барлыкъса, алай алыкъа бетинги жууаргъа юйренмегенсе,— деп, Зубай Лизагъа акъыл юйретди.

— Тюнене жуугъанма да.

— Хар кюнден да жууаргъа керексе. Билдинг да?

— Ашарыгъым келеди.

Зубай эгешчигине айран да берди. Ол а тешекде олтургъанлай ашап башлады...

Зубай кийимчиклерин кийди да, чабып Хауалагъа барды. Аланы эшиклери да кенгнге ачылып, юйде уа киши жокъ — болгъан чач-тюк болуп.

— Жамал! — деп кычырды Зубай, Хауаланы юйню къатында уллу ташны юсюне минип. — Жамал, къайдаса?

Тегерекде болгъан шошлукъ Зубайны шайтанлы этерге жетдирди.

— Хауа! Хау-а! — Зубай ауазы къалтырай, жилярыгъы келип кычырды. — Жамал! Адамла, къайдасыз?!

Киши да жокъ. Жаланда аны кычыргъанын эшитген тауукъла алайгъа бек терк жыйылдыла. Ит а, биягъыча, бауурун жерге салып, жилягъанлай турады.

Зубай тёрт-беш арбазгъа кирди. Хар юйде да болгъан къатыш-къутуш. Адам а жокъ.

— Ой, амма! — деп кычырыкъдан кырды Зубай. — Ам-ма!

Лиза кийинген да этмей чыкъды арбазгъа.

— Къайда амма? Келеми турады? — деди Лиза, хыкки кезчюклери бла тегерекде эгечин излей. — Къайда амма? Зубай, къайдаса?

Зубай школну къатына барды. Анда да адам жокъ.

Лиза эшикге жаланаякъ чыкъгъан эди да, баям, сууукъ болгъан болур эди, артха къайтып, эшикден кирген жерде мюйюшде уллу галошланы кийди. Ала анасыны галошлары эдиле. Лиза аякъларын жерден кюнден айыра чыкъды тышына. Туугъанлы да ауруп анасын кыйынамагъанды Лиза. Жётел окъуна этмегенди. Ашдан ёпкелеген кезиуюне да киши тюбемегенди. Алай къарыусузчукъду — бутчукълары да сыппала кибики. Алай бетчиги уа токчукъду, кезлери къара, кирпичкери узун, бурунчугъу бир кесек узун, чачы къалын. Ол уллу къыз болса чачы табанына жетеригине аз да ишекли туююл эди Фаризат. Ата жууукъларын бегирик сюесе деп, Фаризат бир-бирде Лизагъа, ойнагъан кибики этип, тырманчыкъны да къыздырыучуду. Алай къызчыкъ ата жууукъларына тартдыргъанын биркюнде да къоймагъанды. Кеси да бирден бирге тил этерге амалы жокъду. Не гитче саугъагъа да къууана билген,

ѣпкелеген затны эсине да келтирмеген сабий. Аш айырып да кюрешмез. Ол кылыкълары ючюн тийреде да бек сюгендиле — уллу, титче да.

— Зубай, амма къайда? — деп кычырды Лиза, галошларыны бурунлары бла босагъа юсюнде жатып тургъан парийни къарынына акъырын-акъырын тие. — Зу-бай! Къайдаса?

Лизачыкъ да эследи тегерекде шошлукъну. Билмей тургъанлай жүрекчиги къалтырады да, жилип жиберди.

— Къайдаса, Зубай, нек келмейсе юйге?

Зубай келмеди. Лиза уа, арбазда тюз да сюелген жеринде энишге чѣкдю. Дагъыда ёрге кѣтюрюлдю. Алай не — ары, не — бери атлаялмайды. Тузакъгъа тюшген къанатлыча адыргы болады. Тауукъла да, арлакъда башларын бирге тиреп сюелген эки ийнек да, арбазда жатып тынгылауну басып тургъан ит да, сын къатып къалгъанча кѣрюнедиле Лизаны кѣзюне...

Хар зат да — жаны болгъан, болмагъан да тузакъгъа тюшюп, жашаудан умут юзюп, ахыр сагъатларын сакълагъанчадыла. Къызчыкъ, аны алайлыгъын ангыламай эсе да, бирде кѣзчюклерин къаты кысады да, къарангы кечени теренине кетеди, бирде уа кѣзлерин ачып, аланы кюн таякъларындан къоруулай, къолчугъун кѣзлерине ауана эте, кѣзчюклерин кырау этип къарайды тегерекге. Бягъы Зубай а кѣрюнмейди. Кѣкгеми учуп кетди огъесе тузакъгъа тюшдю? Хауа да къайда къалды келип Лизаны бир эркелетмей. Бу не ишди? Орамда адамла нек кѣрюнмейдиле?

Лиза эки галошун сюйрей орамгъа чыкъды. Бир кишини да кѣрмеди. Сора эгчини атын айтып аямай кычырды. Зубай а бир арбаздан чыгып, экинчисине кире, элни огъары жанына жете барады. Ол жилигъанын тохтатмайды, бирде чабады, бирде сабыр атлайды. Санлары асыры къалтырагъандан — къанаты сынган къанатлыгъа ушайды. Ол Лизаны юйде къоюп кетгенин окъуна унутханды. Элде адам табылмаса кесин жоярыкъды кыызчыкъ. Бусагъатда аны башында башха акъыл жокъду. Ким биледи, Лизаны эсине тюшюрсе, ол огъурсуз ишден кери болур эсе уа. Зубай хар атлагъаны сайын анасын эсине тюшюреди. «Аммам, аммам!» — дегенлей барады ол.

Бу халда бир зат да ангыламайды кыызчыкъ. Зубай бир уллу арбазгъа кирди да, алайда юнню эшиклерин арсар бола, асыры къоркъгъандан тегерегини ышанлап къарай, кезиу-кезиу ачады. «Юйде ким барды?» — деп да бир сѣлешеди. Дагъыда ызына къайтды да, арбазда тѣмекни юсюне олтуруп терен сагъышха кетди. «Ким биле-

ди, мен тюш кёре тура эсем а,— деди ол кеси акъылында. — Алай боллукъду ансы, элни халкъы кечеден тангнга къайры къуруп къаллыкъды? Аллах, бусагъатда мени уятырынгы тилейме. Кёrese да къалай къоркъгъанымы! Мени уят да Хауалагъа барма къой. Танг атып, кюндюз болгъанлай анам да келликди базардан — Лизагъа да, манга да саугъала алып. Тилейме, уят мени...»

Ол кезиучюкде ийнек ёкюрген таууш эшитилди да, Зубай элгенди. Терк окъуна ёрге турду да, тегерегине къарады. Ийнек дагъыда ёкюрдю. Қызычкъ анга къууанды. Ийнек кесин бар палахладан къутхарлыгъына ийнанды. Бир кесекден барып, халжарны эшигин ачды да, анда малланы тышына чыкъмагъа къойду. Андан эки ийнек бла бир тана чыкъдыла. Бирси орунда бузоучукъла да, ниичке тартып ёкюрюп тебирегенлеринде, барып аланы да эшиклерин ачып, тышына чыкъмагъа къойду. Зубай, ана бла бала бир бирге тюбегенлеринде сынагъан къууанчларын биринчи кере кёргенча: — бузоуланы аналарын эмгенлерине, ийнекле уа бузоуларын тиллери бла жалагъанларына, тамаша этип къарагъанлай турду. Бар къайгъыларын унутуп ышаргъан да бир этди, жарлы бала. Дагъыда тегерегине къарады да, терезелери, эшиклери ачылып тургъан юйлени кёрдю. Биягъыча, адамла уа жокъ. Зубай эки кёзчюгюн жангыдан къаты къысды. Кеси кесине бир затла шыбырдады да, сора кёзлерин ачды. Бу жол да кёрмеди адам. Ышанлап къарайды да, ол таныгъан юйле, орамла, школ да аланыкъыдыла. Таула да кеси жерлеринде.

— Угъай — неда Зубай шашхан этгенди, неда тюш кёре турады. Кеси да ол акъылдады — тюш кёре тургъанын ачыкъ ангылайды. Жаппа-жангыдан эки кёзюн къысханы да аны ючюн болду.

«Тюш кёре тургъанымы кесим нек ангылай болурма? — деди Зубай, сол къолуну бармакъчыкъларып да мангылайына тиреп, сагъыш этерге кюрешип. — Аллай иш боламыды да — тюш кёре тургъанын ангылагъан? Лиза уа къайры кетди олсагъатха? Бусагъатда менден гыржын тилеген эди да. Жатып тургъан тешегимден нек туруп кетгеними уа бирда ангыламайма. Аякъ юсюнде айланган адам тюш кёремиди? Ма мен ийнеклени, бузоуланы тауушларын эшите турама. Ма мен къалакъ ташны юсюнде олтурама... Элни ичи бла саркъыучу тау суучукъдан сериюн аязчыгъын окъуна сеземе. Быйыл жанкъозланы эртте чыкъгъанларына къалай бек къууанган эдик! Бизни классны къызлары, жашлары да ол кюн не къадар жанкъоз жыйып келген эдик! «Ай, хайырсызла,— тюз да бурунлары жерден къарагъанлай жыртыргъа Аллахдан

кьоркьмаймысыз?» — деп, пыгышда олтургъан къартла да бизге тырман этип. Тенглерим а къайдадыла, тюшюмде нек кёрюнмейди бирлери окъуна. Тюшюм! Мени тау башларына чыгъарчы, андан бир къарайым дуниягъа. Анамы жолда келе тургъанын кёрюп къалсам а. Тилейме, эт алай...»

Зубай не бек тилей эсе да, аны киши жеринден теппирмейди. Кёзчюкккерин кысып тургъанлай, къолчуклары бла жерни къармайды. Биягъы ташлагъа барып тиедиле къоллары...

Кёзлерин ачып къарады да бирда тюрленген зат эслемеди.

Энди уа шайтанлы болургъа жетишди. Эки къолчугъун да бетчигине салып: «Ама-ма!» — деп, жаякчыкълары ачыгъынчы кычырды. Анга къошулуп таулада Къая кызы да кычырды. Лиза эгечини кычыргъан тауушун эшитди да, жиягъанын бир кесек сел этип, кёз жиямукълары кир суу тамгъа этген къол сыртчыкълары бла кёзлерин сюрте: «Зубай!» — деп кычырыргъа кюрешди. Алай Лизаны ауазы арбаздан узакъгъа бармай эди. Андан сора Зубайны тауушу да чыкъмады.

Тауукъла да, ит да Лизаны тегерегине жыйылгъандыла. Ол эгечини атын айтып терк-терк кычырды. Ол заманда да юркмедиле тауукъла. Алай бурунларын а жерден алмайдыла. Ташлы арбазда анда-мында чыгъа келген кырдыкга бир да аякъ урдурмайдыла. Лиза юйге кирди да, тешекге бауурундан тюшюп, сытылгъанлай турду. Эшикден аны жапсарыр адам а кирмейди. Зубай табылса анасын да жокъламазлыкъ сунады Лиза. Алгъын алай туююл эсе да энди ол акъылдады. «Кёкгеми учуп кетди Зубай?» Къызчыкъ ол сагъышны башына кючден бла бутдан келтирди.

Лизаны Зубайдан башхалыгъы: ол хар зат да тюшюнде бола тургъанына ишекли туююлдю. Алай элни адамларыны барысы да дуниядан думп болуп нек къалгъанларын а ангыламайды.

«Барысы да базаргъа кетип къалгъан болурла? — деп да бир келди Лизаны кёлюне. — Да алай къалай болады да? Юйлерин да, ийнеклерин да къоюп базаргъа нек кетип къалгъандыла сора?!»

Алай айта келип Лиза таулары, ташлары титиретип жияды. Жиямукълары токь уууртчукларындан энишге — басмадан тигилген кёлекчигине тамадыла. «Жия. Аямай жия. Жиялукуъду ишигиз, — деп, бир тиширыу ауаз Лизаны къулагъына шыбырдагъанча болду. — Жия. балачыгъым, халкыбызгъа къан жаугъанды. Бюгюнден

башлап сиз сабийликден чыккыдыгъыз. Бусагъат Зубай да келликди, акъылыгъызны башыгъызгъа жыйыгъыз, белигни къаты кысыгъыз, мындан ары жашауугъузну юсюнден жетген кызлача сагъыш этигиз. Эсигизде болсун,— сиз сабийликден чыккыдыгъыз...»

Лиза ёрге кётюрюлдо да, къатында киши кёрмеді. Ол аны кзулагына шыбырдагъан тишируу алайдан думп болуп тура эди. Бек кюрккду, алай жилягъан а этмеді. Уллу Аллах аны жюрегине бир сабырлыкъ берди. Зубай а турады, биягы жеринден тепмегенлей. Тюз да ёрге кётюрюлгенлей аууп кетерик сунады кесин. Ол себепден, эки къолчугъун да тобукъларыны юсюне салып, башчыгъын да энишге ийгенлей тынгылайды. Гитче заманчыгъындан бери да, бал бетлиге тартхан эшмечиклерин тозуратып, тарап, жангыдан эшдирмей эшикге чыкмагъанды. Школгъа жюрюп башлагъанлы уа ол жумушну анасына жетдирмегенди. Бююн а чачы тозурапды, бетин да жуумагъанды. Къалын кёксюл къумачдан тигилген жыйрыкчыгы да угу-жугу болуп къалгъанды, нек эсе да. Баям, анасы базаргъа кетгенли юйню, малны ауараларындан къутулмагъаны ючюн жунчугъанды ол алай. Аз да аяз ургъанлай ожакъларыны кзуруму да отха асылып тургъан къазанны юсюне агъып тебирегенди. Къазанны башын ачып онг жоккду. Фаризат ожакъны ариулагъанлы кёп болмайды. Алай отун амандан тюйюл эсе, ожакъны ичин терк окъуна кзурум басып тохтайды. Бу эки кюнде Зубай аны бла кюрешгенден, кысха топал къолчукълары беш жылны малчыда туруп, къошдан тюнене тигелеген кюйчуну къолларына ушайдыла — сууукъ суу бла жууп тургъанлыкъгъа, кзурум жугулары ахыры да кетип къалмайдыла.

Кызчыкъланы бирле аталарына, бирле аналарына ушатадыла. Аланы ариулукълары артыкъ бек хорламай эсе да: «аман кёзден къалсынла»,— деп а кёпле айтадыла. Кирсинле, тизгинлиле, ариу кылыкълыла. Тенглери тохтамай жокълагъан сабийле. Бетлери токчукъла, къоллары добарла. Аллай сабийле ёсюмсюз болуучудула. Была уа иги ёсюмлю кызчыкъладыла. Кёзчюклери талгъырла, кирпичлери узун. Лиза тюз да тешекден кётюрюлгенлей бет жууарыкъ къайгыгъа хазна кирмеучюдо. Болсада бирде анасы, бирде Зубай Лизаны бетин жуудурмай а кюймагъандыла.

Да къалай-алай болду эсе да, Рамазан урушха кетгенли юйюр иги да жунчугъанлыкъгъа, халкъ арасында баш кечиндире, от тиргизе келдиле Фаризат бла кызлары. Алай бу къара палах не болуп чыккыды дунягъа ансы?! Ол соруугъа алыкъа уллу, гитче да жауап тапмайды.

Жаз башыны ол кюннго ингири бир аман къарангы эди. Баям, бир бирлерин жокълап кычырыкъдан кырып ары бла бери чапхан адамланы дауурлары мутхуз этген болур эди къудуретни жарыгъын. Кюн да, ай да, кёк да къара кийген эселе уа бююн?! Алай болургъа боллукъду да? Адам улуну кыйынлыкъын ала да сезмей амаллары жокъду. Емюрюнде намазын, оразасын кем этмеген, жаланда кеси кыйыны бла жашауну жолун сайлагъанлай келген халкъгъа быллай бир зарауатлыкъ сынатсанг — Ай да, Кёк да жилимай не этсинле?! Фаризатны бла аны сабийлерини кыйынлыкълары да тамам эди бир кыйынлыкъгъа. Аллай кыйынлыкъда таулу бири бирин кююн къачарыкъ туююдю ёлюп къалса да. Болсада аланы итле, ушококла бла сакълайдыла тегереклерин. Солдатла — кимине ушкок къалагъын жетдире, кимине табаны бла узала. Угъай, жалгъан селешсек Аллах кечмез, барысы да аллайла туююдюле. Жашыртын, тууратын да таулулагъа къошулуп жилигъан солдатла да бардыла. Ол жазыкъланы да жаныдыла таматалары.

Фаризатны кычырыгъы банха ауазланы арталлы да тунчукъдуруп къойгъаннга ушайды. Ол бирде абына да жыгъыла, бирде къара-къатышылыкъда кесин адамлагъа кезиу-кезиу ура, станцияда ёрге бла энишге чабады. «Зубай! Лиза!» Фаризат кызларыны атларын асыры терктерк айтып кычыргъандан, тамагъы жылтылыргъа жетгенди. Къулакъ артлары, жаякъ сюеклери да ачыйдыла энди уа. «Оха-хай! Бу тийреде Жангы элден адам бармыды?» Фаризатны ол тилегин да киши толтурмады...

Жангы элни адамларын бек ал жанындагъы вагонлагъа келтирип жыйгъандыла. Кёз байланнгынчы окъуна аланы жерлерин тапдыргъандыла. Аны себепли вагонладан тышына чыгып, ол къара-къатышылыкъны ортасына тюшерге киши базынмайды. Кими вагонну эшигинден, кими терезелени жеписинден тышында тамашагъа къарагъанлай турадыла. Сарнап жилигъанла, зикир айтханла да бар. Фаризат тюз да ол вагонланы къатларына келип кычырса да, къалабалыкъ дауурда аны киши эшитирик туююдю. Алай ким эсе да жангы элчиле ахыр вагондадыла дегенди да, Фаризат эшалонну ал жанына хазна келмейди. Келсе да Хауа анга кесин тапдырлыкъ туююдю. Таралгъаны уа сел болмайды. Жилигъанлай, сытылгъанлай туралды.

— Уллу Аллах бла тилейме, тышына къарагъыз да Фаризатны сабийлеринден бир хапар алыгъыз,— деп,

анда эр кишилеге кезиу-кезиу жалынады Хауа. Аны айтханын этгенле кѣпдюле. Алай сабийледен хапар айтхан жокъду.

Бир заманда Хауалары болгъан вагонну къаты бла бир къауум сабийни оздурдула. Аланы эслегенлей, эр кишиледен бирлери башын эшикден тышына къаратып:

— Зубай! Лиза! — деп, аямай кычырды.

Ол ауазны Фаризат да эшитди. Алай ол эр киши ауазны къайсы жанындан чыккыгъанын ангыламай, тюз сюелген жеринде, урчукъча, тѣгерек айланганлай турду. Сора кѣзлери къарангы этдиле да, къатында тургъан эр кишини билегинден тутду. Алгъа ол эр киши абызырады. Тиширууну халин ангылагъанлай а, анга болушууну къайгъысына кирди.

— Биз къайдабыз? — деди Фаризат, айтхан сѣзлерин кючден ангылата. — Биз къай-да-быз?

— Эгечим, не этесе? — деди эр киши. — Сурама бизни къайдагъыбызны.

— Муслийман эсенг, манга бир суу уртлат...

— Тохта. Жамауат! Суусабы болгъан. Ы, маржа, былайда адам ъле турады.

Эр кишини айтханын киши эшитмеди. Ол а дагъыда, дагъыда кычырды. Аны киши эшитмейди...

— Ол адам не болду? — деп сорду Фаризат, терлегенлери жаякъ жанлары бла бара, башын эр кишини кѣкюрегинден бери акъыртын айыра. — Ол адам не болду?

— Не адам, эгечим?

— Мени сабийлерими алып къачып баргъан киши.

— Бир кесек сабыр бол, акъылынгы башынга жый, эгечим.

— Угъай, ол кишини ызындан жетмей амалыбыз жокъду. Зубайны да, Лизаны да къолларындан тутуп, думп болуп кетди къайры эсе да.

— Къайсы вагондасыз? Кел ары барайкъ. Сора сабийлени да табарбыз. «Мухамматгерий! Къайдаса?» — деген ауаз эшитилгенде, Фаризатны къолтугъуна жабышып тургъан эр киши:

— Былайдама, не болгъанды? — деди.

— Нексе анда, турма, бери жеринге жыйыш.

— Бусагъат. Къайгъы этмегиз, бусагъат барама.

Алайда Фаризат бир кесек эс жыйды да, ол эр кишиден кечгинлик да тилемегенлей, андан айырылып кезиу-кезиу ѳрге, энишге къууулуп башлады. «Лиза! Зубай!» Энди уа бир жерден бир умут этдирир таууш чыкъмайды. Ол эр киши ауаз а бош, алай, къулагъына эшитилген сунуп къойду.

Дагъыда бир кесекден а биягъы эр киши: «Лиза! Зубай!» деп кычырды. Бу жол а Фаризат арталлы да ишек-ли болмады кызыларыны атларын эшитгенине.

— Мен былайдама! — деп кычырды Фаризат. Ызы бла тегерекге кзулакъ салып тынгылады. Ол ауазны кыайдан чыккыганын ангылаялмаганды. Энди алайда кыатышкытушлукъ да сел болганды — адамла вагонлагъа жыйышхандыла. Болсада алайгъа олсагъатда келип тохтагъан автомашинала да бардыла. Солдатла адамланы юслерине сюелип, кычырыккылары эл буза, адамланы, хапчукланы да вагонлагъа мычымай жыйдыртадыла. Ол солдатланы кеслерин жюрютюу халларына къарасанг, таулула ёмюрден ахыргъа аланы аталарыны кыыйнларын ашап жашагъан сунарса.

Фаризат кызыларындан да, дуниядан да умут юзгенча, тегерекге-башха сансыз къарай сюеледи. Алайда ол кесин поезд, машина тубюне атаргъа да угъай дерик туююлдю. Алай кесини эллилерин тапса, бар кыыйнлыккыларын унутуп кыоярыккы суна эди. Тюзю уа: кызылары Жангы элни халккы бла бирге болгъанларына арталлы да ишекли туююлдю. Фаризат, алайгъа олсагъатда келип тохтагъан машиналаны кыатларына кезну-кезну барып, кимле болгъанларын сурады. Ала: «шыккычылабыз», — дегенлеринде, бир кесек артха тепчип, сагъышлы сюеледи.

«Я, ахшы Аллах, бизге бу кыыйнлыккыны, бу учулуккыну нек сынатдынг?» — деп кеси кесине шыбырдады. Болсада алайда хыны ауаз аны элгендирген окъуна этди.

— Бодуркыу кибик былайда нек сюелесе?! — деди, ары бла бери ашыгъышлы чабып айланган офицер. — Бусагъатдан вагонунгу тап!

— Вагонум жоккыду мени.

— Кимсе сен?

— Бодуркыума. Ауана. Ичинде жаны болмагъан ауана.

— Сен мени эриклеме. Бусагъатдан кёзлеринги чыгъарып, кыолунга берирме. Бу бодуркыуну тутугъуз да, вагонладан бирине атыгъыз, — деп, ол солдатлагъа буйруккы берди.

Аны айтханын солдатла мычымай толтурдула.

V

Лиза жангыдан тешекке бауурундан тюшдю да, сытыла-сытыла кетип жуккылады да кыалды. Олсагъатда Лиза Зубайдан минг кере насыплы эди: дунияда бир затдан да хапары болмай, татлы жуккыгъа кирди ол. Алай жуккы арасында да жюрексиннгени уа тохтамайды. Терк-терк

элгенген да этеди. Жарлы бала, юйлери ни эшиги да кенге ачылыпды. Эки-юч тауукъ юйге кирдиле да, дагыда жортханларын тохтатмай тышына чыкъдыла. Лизаны уа бир затдан да хапары жокъду. Жатады бауурундан тюшгенлей.

Зубай, харип, таралган ит юрген, мал ёкюрген таууш къулагына чалынса, къууанган да бир этеди — элде жашау арталлы да жерге батып кетмегенине ийпанып, жүрегине таукеллик алады. Бусагъатда уа, биягыча, кёзлерин да къаты къысып, олтурган жеринден тепчий, тынгылауну басханлай турады. Бир кесекден а, биягыча, сангырау да, сокъур да болду. Ай да, Кюн да, Жулдузла да жокъ. Эл да, адам да жокъ. Ийнек, бузоу да ёкюрмейди энди; бир зат да сезмейди къызчыкъ. Кёзлерин ачаргъа кюрешди. Ачды, алай бу жол да бир зат кёрмеди — жаланда бир къара ауананы эслегенча болду. Бусагъатда аны уллу Аллахдан тилегени бирди: «Бу мен сынай турган зат тюшюм эсе — аны мен ангыларча кюч бер жаныма. Алай туйюл эсе уа — элде ол къадар адам бююн къайры кетгенлерини хапарын айт».

Алай аны тилегине киши да эс бурмайды. Зубайны дуняда барын-жогъун бир адам да жокъламайды. Олтурганлай турады сууукъ ташны ююне. Билмей турганлай бу къыйынлыкъгъа нек тюшдю.

Зубайны бир къанат тауушла элгендирдиле. Къара къаргъала жыйын болуп келдиле да, ол тийреде къондула. Къычырыкълары уа Зубайны мыйысын ачитхан окъуна этдиле. Аланы тауушларындан жалкъыган къызчыкъ ёрге кётюрюлдю да, орам бла энишге тебиреди. Тюзюнлей барса — Хауаланы юйню къаты бла озуп, школну арбазына тигелерикди. Сол жанына бурулуп, жаяу жолчукъ бла бир кесек барса уа, — кеслерини орамларына чыгъарыкъды. Зубай тюзюнлей барганлай турду. Аны башы дуня жашаудан бир зат да ангыламайды, кёзлери жукъ кёрмейдиле. Эки аягъы къайры элтселе, ары барганлай турады. Бирде абынады, бирде жолдан бир жанына чыгып кетип, хуна ырбынлары бла барады. Алай эте, школну арбазына жетип, алайда чыпынга таяндырылып турган темир таякны алды да, кенделен салынган агъачха къонгуроу орунуна тагъылып турган къалакъ темирни кеп кере уруп, тегерекни къонгуроу тауушха алдырды. Мудах да, тынгысыз да кёзлерин а школну эшигинден алмайды. Ох анасыны, аны тенглери бусагъатда ол эшикден чабып-чабып тышына чыкъсала эди! Къайда аллай насып. Кюн сайын ол къадар сабий жыйылыучу школда бир жан да жокъду. «Ой, анам, мен жарлы, не ишди бу? Къартла айтып ту-

руучу кыяма айланып, халкы кырылып, мен кесимми кыалдым саулай?! Угъай, манга быллай жашау керек туююлду. Бу туюшом угъай, туюном эсе, арсарсыз кесимми кытурган суугъа атарыкыма... Тохтагъыз, Лиза уа кыайдады? Мен анга тубегенли кеп болмайды. Аныдамы тас этип кыойдум? Ой, кыарыусуз бала. Бу чынгыл кыаяланы ичинде ажашдырыпмы кыойдум сени? Кыарачы, кыалай бийкидиле бу кыаяла! Аланы башларында кийикле жашайдыла. Ол сууукыда. Адамла уа былайда окыуна жашайлмай кетип кыалгандыла. Мени да мында кыоюп. Лизаны уа келип алып кетген болурла ансы, бюгюн а бир кергенме аны. Тюпенеме, бюгюнмю? Атам сау келсин, бюгюн кергенме. Гыржын да ашатхан эдим да. Тохта, мында —школ кыатында... Бюгюн мында дерс нек болмайды? Энди эсиме туюшду,— Лиза юйдеди. Мычымай анга барайым ансы, асыры кыоркыгъандан шайтанлы бола болур. Бу сагыат жетейим, балачыкы. Кыоркымай тур. Да кыоркыуп а неден кыоркыурукыса, кесибизни юйюбюзде, арбазыбызда».

Зубай чапханын тохтатмай барады, епке солуу этип. Энди ол Лизаны юйде кыоюп кетгенин эсине туюшургенди. Алай аны башын бир огыурсуз сагыышла алгандыла да, аягы басханны кезю кермейди. «Мени излейме деп юйден чыгып кетип, башына бир палах этген эсе уа?» — деп, Зубай асыры кыайгыдан журеги чыгып кетерге жетишеди.

Алай эте, Зубай юйге чапханлай кирди. Лизаны татлы жукылап турганын кергенде, солууун теренден алды да, ол жатхан ундурукыга олтуруп, бир кесек эс тапхынчы алайдан турмады.

«Ахырысы-кыысхасы, бу ишни юсюнден толу хапар айтырча биреу табыллыкы болур да. Битеу халкы элден кетип Лиза бла мен нек кыалдыкы? Эл сынагъан зарауатлыкы — туюш туююлду. Малкыар ауузунда ол бизни жууукыларыбызга келген кюн келген болур бу элни халкына да. Лизаны бла мени уа тапмай кыойгандыла. Эшиклени кыадауун бузгандыла, юйге киргендиле, жууургъан тубюнде басдырылып турганыбызны уа кермегендиле кыарангыда. Андан башха бир зат да угъай».

Малкыар ауузунда болгъан мурдарлыкы ишледен Зубайны хапары бар эди. Бир кечеге сау эллени адамларын кыырып, отда кыюйдюрюп, кыл этип кыойгъанларын эшитгенди кыызчыкы: Глашлада, Саутуда, Чегетде кеп адамла кыырылгандыла. Ол кыыйынлыкы Жангы элге да жетгенди кыызчыкы: Глашлада, Саутуда, Чегетде кеп адамла сюзлюк иш бу журтну да сарнатханды. Сора ол кыадар

адамны ёллюкleri къайдады? Башха жары элтип кыргъан болурла». Зубай бусагъатда аллай оюмдады. Ол хар затны юсюнден жетген кыызча оюм да, сагъыш да этеди. Анасыны сау болгъанына уа ишексизди. Нальчикде базаргъа барып, анда Жангы элден кимле болгъанларын сюрюшдюрюп айланмазлыкъларына да ийнаныпды Зубай. Алай эсе уа, эртте-кеч болсада Фаризат элге келип, кыызларына жолугурукъду...

Зубай ол сагъышладан сора кфоншуларында жашагъан адамланы, школчу теиглерини да сыфатларын кёз аллына келтирди. Аланы ауазлары кыулагъына эшитилгенча болду. Ызы бла кёз жашлары чыкъды да, олтуруп, тауушун бек чыгъармай аланы жиляуларын этди.

«Бир уллу элни адамларыны жиляуларын этерге жаланда Лиза бла мен квалгъанбыз,— деди Зубай, женг аллы бла кёзлерин, бетин сюрте. — Андан эсе, биз да сизни биргегизге жоулсакъ эди уа? Угъай, биз бу кыйынлыкъларны кётюраллыкълар болмакълар, баям. Башыбызны алып, бу кыуругъан элден чыгъып кетейик да, ёзенледе бирлеге тюбербиз».

Кёз кёре Зубайда эслилик, тёзюмлюлюк да бекден-бек сезиле бара эдиле. Алайда элден кетерге деген акылыгъа келгенин терсге санады да, ёрге туруп, ал ботасын кысып, от жагъада от тиргизди, ызы бла табакъларыны жууду. Бир кесекден а барып ийнекни сауууп келди. Зубай, атасы урушха кетгенли да эрттенликде жукъугъа хорлатып квала эсе да, ингирикде уа ол жумушну анасына латын жетдирмеучюду.

«Сен саусанг ийнек сютюн жашыргъан этеди,— деп, бир-бирде анасы ат башындан тырманчыкълар этгенликге, Зубай ийнекни сауууп, челек бла сютню алып юйге кирсе, асыры кыууангандан башы кёкге жетгенча болуучуду. «Аллах быланы менден кыызгъанмасын»,— деп, кыызларына эшитдирмей айтычуду. Рамазан да хар письмосунда Фаризатха кыызларын аманат этгенлей тургъанды. «Бу аман заманда кесинге сакълар бол. Сакъларыкълар бир Аллахды. Андан сора айтырым — кыызланы окъутхан эт, ишлерге юйрет. Жаным-тиним ариу кылылыкълар, иш, окъуу кёллю сабий...» — деп башлаучуду Рамазан хар письмосун.

Ол алай жазса, Фаризат а кеси акылында: «Сейирликди бу адам,— дер. — Сабийи ариу кылылыкълар, иш, окъуу кёллю болурун суймеген адам бармыды дуняда?»

Фаризат аллай заманлада эрини атын лакъырда этип эсгериучю эсе да, кыызлары аталарыны атына тийишли адамла болур ючюн а, кёлундан келгенни артха салгъан

кезию болмагъанды. Ол Рамазанны ыразы этер ючюн не ауур жюкню да кетюрюрге хазырлыгъын кёрюзте жашагъанын, тийре уста биледи. Бир-бирде керексизине чартлагъан кылыкъчыкълары да болуучуду. Алай аны халал жюрекли адам болгъанын эртте ангылагъан кьоншула, Фаризатны «дауурчукъларын» чотха алмаучудула. Чыртдан да биреуге аман ниет тутхан тиширыу туююлду ол. Тирман бла, тюрт бла кюрешгени да жокъ. Кийиз, жамычы ургъан жерге да бек алгъа табылгъанлай келгенди Фаризат. Элде кьууанч болгъан жерге барса — жууукъ-тенг болмаса да, аллына ал бота салып тохтайды ансы, башхалача, столгъа олтуруп, туурадан къарап туруучуладан туююлду. Кьолу да хар затха да бир ариу ушайды. Азла сукъланмагъандыла анга: «Игисагъан, аллай бир кызы, не келини болур эди»,— деп.

Бюгюн а Фаризат кызыларындан, элинден да узакъда, тегерегинден сууукъ жел юфкюргенлей тургъан эски вагонда башы кълтырай барады: сабийлерине, бу зарауатлыкъгъа асыры кюйгенден, жюрек тамырлары юзюлюп кетерге жетишип.

* * *

Зубай сютно къайнатды да, бир жанына салып сууумагъа кьойду. Ала сютно экикюнлюгюн бишлакъ, биркюнлюгюн а айран этедиле: бюгюн айран уютур кюнлериди. Зубай акъыл этгенден анасы да жолоучулукъдан ач, суусап да болуп жетер. Айран а бошала турады. Кьоншуда жашагъан бир къарт къатын тюнене ингирде келип, Зубайланы айранларыны бир кесегинден кългъанын алып кетгенди. Лиза уа не азыкъ да ашасын, столунда гоппан бла бир айран салынганлай турмаса, унамайды.

«Чалгъычы киши кибик, бу айран бла кьыргъан этесе»,— деп да айтычуду анасы. Алай, ким не айтса да, бу затны юсюнде кишиге бет этмеучюду.

Бир заманда Лиза жукъудан уянды да, юйде шапалыкъ эте айланиган Зубайны кёрюп асыры кьууаннгандан, кезчюклери дунияны бир заманда да болмагъанча жарыкъ кёрдюле. Ол ёрге акъыртын кетюрюлду да, секирип, энишге ийилип тургъан Зубайны аркъасына минип, эки кьолу бла боюнундан къаты къучакълады. Ол заманда Зубайны кезлери мылы болдула. Алай жиялмсырагъанын эгешчигине сездирмеди. Артха узалып кьол аязлары бла жаякъларына кезиу-кезиу къатылып, эркелетди. Энди ол юйлери кьуругъанын Лизагъа ангылатыргъа керекди. Къалай бла, не айтып? Палахны бек уллусу андады.

— Тюш энишге, сенгирчке кибик не ишингди бу? — деди Зубай. — Сен ариу къызса. Бетинги уа жуугъанмыса?

— Угъай, жуумагъанма, ма бусагъат жууарыкъма.

— Иги къыз деп сеничалагъа айтадыла: хар кюн сайын эрттенликде бетин да жуугъан, юйде жумуш да этген къызлагъа, — деди Зубай, Лизаны башын сылай, ызы бла мангылайындан уппа эте. Зубай эгешчигин бюгюнча бир заманда да эркетмегенди. Алай этгенине кёлю толуп, жиляргъа аздан къалды. Лиза уа алай къууанады Зубайны эркетгенине, не жумуш айтса да чапханлай этерикди.

— Билемисе — деди Лиза, — сен кетип къалгъанса да, мен а жияп тургъанма... сен а нек келмей эдинг да? Энтда кетсенг жиялгъан этерикме.

Алайда Зубай эгешчигини кёлюне жетерча сёз тапмай, сагъышха къалды. Жаланда Лизаны кёзюне къарап, ышаргъанлай турады ансы, бир зат да айтмайды.

Лиза сорууларын тохтатхандан сора Зубай юй жумушла бла жубатыргъа кюрешди кесин: тешеклени жыйды, анасы ишлеген чырпы сибирткини кёлуна алып, юй тюпню сыйпаргъа тебирегенинде уа, Лиза ол жумушну кеси тындырыргъа суйгенин билдиргенлиги болур эди, сибирткини кёлуна алды. Ол кезиуде Зубай эшикке чыкъда да, халжаргъа барып ийнекни тышына чыгъарып, жатма тюбюнде къуудуш таба кыстады. Тюнене ингирде Хауа хастандан бичен келтирип, къуудушха салып кетген эди. Бузоуну къуудушуна да биченчик элтип салды. Ол кезиуде тийрени ийнеклери, бузоулары асыры ёкюргенден Зубайны башын тели этерге жетишдирдиле. Халжардан тышына бошланмагъан ууакъ аякълыла да кеслерин жокълатханлай турадыла. Зубайны уа бусагъатда алагъа этер мадары жокъду. Эрттенли башы сылхыр болуп не этгенин, къалгъанын билмей айланганлыкъгъа, шёндю уа — кюндюзгю кюнде, арбаздан орамгъа чыгъаргъа окъуна къоркъады. Лизаны да, аны да бир аманлыкъчыла марлап айланганча кёрюнюп кёзюне, юйлени чардакъларына, хуна жанларына узакъдан окъуна къараргъа къоркъгъан этеди. Аз шыбырт эшитсе окъуна, шайтанлы болургъа жетишеди. Насыпха, ийнекни жаякъ тауушу башха тауушланы хазна эшитдирмейди.

Ит босагъаны къатындан кетип, зехле болгъан жерде бауурланып жатады. Зубай аны къатына барды да, дунияны ариуун айтды.

— Бу халкъ къайдады? — деп сорду Зубай. — Сен кёрмей амалынг жокъду адамланы къайры кетгенлерин... нек айтмайса бир зат?!

Парий а сынсыгъанлай турады, кёзлеринден да жия-мукълары келе. Аш-суу къайгъылы туююлдю ол. Эрттенли тегенени къатына да бармагъанды. Зубай ары аш эрттенликде окъуна къуйгъанды. Тауукъла бир-эки кере ёшюн ургъандыла ансы, тегенеде худур тюз къуюлгъан формасы бла турады.

Къызчыкъ энишге ийилди да, парийни башын, аркъа-сын сылады.

— Бар да, ашагъан эт,— деди Зубай. — Былай сынсыгъанлай не заманга дери турлукъса? Ашамасанг ачдан ёлюрсе да, биз да нёгерсиз къалырбыз. — Зубай эки кёлу бла тегенени эки жанындан тутуп суйреп келди да, итни аллына салды. Парий ол заманда да жатхан жеринден тепмеди. Баям, кесине ёлюм излегенин билдиргенлиги болур эди Зубайгъа.

Болмазын билгенден сора Зубай юйге кирди. Жюреги шор тарайды. Ашха кёлю уа бармайды. Челекден мияла аякъ бла бир суу алды да, энишге чёгюп (ёретинлей суу ичерге, аш ашаргъа жарамагъанын анасы юйретгенди), аны кёп къоймай ичип бошап, ичнини кюйгенин аны бла сел этерге кюрешди. Лиза да юй тюпню сыйпап бошап, от жагъада гитче шинтикчикге олтуруп, кесеулени да ышыра, бирде кьолчукъларын алгъа тутуп, алааны да жылыта олтурады.

— Битеу адамла къайдадыла? — деп сорду Лиза, бетчигин Зубай таба бура... — Нек тынгылайса? Битеу адамла къайдадыла?

— Колхоз ишге кетгендиле.

— Къалай?.. Сабийчикледамы? Ол къарт кишиле уа? Ол къарт ынналадамы?

— Барысы да колхоз ишге кетгендиле

— Биз а нек бармагъанбыз?

— Жукълап къалгъанбыз. Бизни киши уятмагъанды.

— Сора бизни ючюн аммагъа урушурукъдула да?

— Билмейме.

— Сен уллу къызса, къалай билмейсе?

— Билмейме.

Зубай эгечине: «Ауузунгу тый»,— дерге аздан къалды. Алай ол бусагъатда не да этип, Лизаны жанына тиймезге кюрешеди.

— Сен школгъа да бармагъанса бюгюн. Ма учителинг урушурукъду санга уа: Мен а хар кюнден да барып турлукъма школгъа.

— Бюгюн солуу кюндю Лизачыкъ.

— Сора хар ким да колхоз ишге нек кетгендиле да?

— Школгъа жюригенле солуйдула. Колхозда уа солуу жокъду.

Андан сора Лиза иги кесекге дери жукъ сормай турду. Зубай а жыйгъыч тюплерин къозгъай кетди да, бир кынгырсап чөгючню табып, аны бла эшикни ичинден салыныучу къадауун жерине салыргъа кюрешди. Аны бир чюйю терк окъуна жерин тапханды, алай экинчисин а уралмай кеп кюрешди Зубай. Чөгючню къолуна жетдирип да бир сынсыгъанды жарлы бала. Болсада ол жумушну да тынгылы этип, ундурукъгъа олтурду да, башын ундурукъну къулагъына тирегенлей, терен сагъышха кетгенлей турду. Аны алай эслегенде Лиза да, соруу берирге да базынмай, Зубай таба аралгъанлай турады. Бирде ол кесин от бла булжугады. Алай эгечини халин а арталлы да жаратмайды.

— Зубай, ауругъанмы этесе? — деди Лиза, айтхан сёзюне бир тюрлю магъана да бермей. — Сен ауругъанмы этесе?

— Угъай,— деди Зубай, башын ундурукъ къулакъгъа салып тургъан халинде.

— Сора нек селешмейсе?

— Бош алай.

Бир заманда ат аякъ тауушла эшитилдиле. Олсагъатчыкъда кызычыкъла бири-бири кезлерине къатып къалдыла. Солугъан окъуна этмейдиле, таланган... Энди уа адам тауушла окъуна эшитиле башладыла. Болсада, кызыла аланы не тилде селешгенлерин иги ангылаялмадыла: таучамы, орусчамы, огъесе башха тилдеми. Лиза секирип ёрге турду да, эшикге чыгъаргъа башлады. Алай Зубай аны билегинден тутуп артха тартды да, эшикни этип къадауун салды.

Атлыла тёртеулен боладыла. Зубай терезе кезден жашыртын къарап кёргенди аланы. Атлыла, тегерекге-башха ышанлап къарап, орам бла ёрге ётуп кетдиле да, бир кесекден артха къайтдыла. Бир-бир арбазлагъа къайтып, юйлеге кирип да къарайдыла. Кенге ачылып тургъан эшикдени этип, тышындан къадауларын да саладыла.

Экеулен Зубайланы арбазгъа да къайтдыла. Ит алагъа юрмеди. Кишилени бирлери ийнек табагъа эс бурду. «Ким эсе да бу малгъа кеп болмай аш салгъанды»,— деп келди бирлерини келюне. Негерине уа жукъ айтмады. Юйге кирип акъылда эшик таба атлады. Аны ушкогуну быргъысын кёрдюле кызыла. Алай ол тышындагъы негерлеринден бирлери кычырды да, Зубайланы арбаздагъыла мычымай негерлерини ызларындан кетдиле. Олсагъатда Зубай со-

луун теренден алды да, бир уллу кыйынлыкдан кутулганча болду. Бу затладан Лиза ангылаган а жокду. Эгечини амалсыз болганына тамаша этип кыраиды. «Элде адам болмаганына жарсып турганбыз. Сора ол атлыланы келгенлерине нек кыуанмадык? Зубай аладан нек кыркыады?» Ол сагышла Лизаны тынчлыксыз этдиле.

Бир кесекден Лиза эки жумдукукчугун да кыаты кысыды да, башчыгын ёрге кётюрюп, эгечини кёзюне соруулу кырады. «Бир зат нек айтмайса?» — деди кеси акылында. Ол кезиуде Зубайны кёзлеринде жиямукуллары эслендиле. Аны алай кёргенде Лизаны жаны чыгып кетерге жетишти. Ол Зубайны кыатына барып сюелди да, башын кёкюрегине тиреди. Жюрексинип жияды Зубай. Лиза да анга кышулуп жияйды. Бир кесекден Зубай, тюкюрюгюн кючден жута, айтды:

— Бизге аман кюн келгенди. Халкыны элден думп этгендиле. Экибиз а тузакгыа тюшгенбиз. Андан кутулсак да — ёлтюрлюкдюле, кутулмасак да — ёллюкбюз. Алай, жаныбыз ичибизде кыадар, кыйынлыкылагыа бой салмазгыа керекбиз...

Лиза жиягыанын да тохтатып, эгечини ыначыкчыа сёлешгенине сейир-тамаша болуп тынгылады.

— Зубай, жияма, — деди Лиза, кыолчугу бла аны аркыасын сылай. — Ма кёрюрсе, бусагыат адамла юйлерине келип башламасала. Биз ол атлылагыа нек сормадык? Хауалары кыайдадыла деп? Нек тынгылайса? Мен а сорлугем, сен кыоймадын г ансы...

Сабий кёл этдирирге кюрешгенине Зубай уялды да, жюрексиннгенин да кыоюп, ал ботачыгыны этеклери бла кёзлерин да сюртюп, Лизаны эки уууртчугундан эки кыолу бла тутуп, сора энишгерек ийилип, кёзчюклеринден кезиу-кезиу уппа этди.

— Сен энди уллу кыыз болганса. Хар затны да ангыларыкыса. Ол заманда Малкыарда халкыны кыыргыан хапарларын эшитгенсе да?

Лиза кёзчюклерин кыыраууракы этип, Зубайны кёзюне кырады.

— Кыалай унутханса? Хар ким да анда ёлтюрюлгенлени хапарларын айтып турдула да.

— Мен унутмагыанма. Сора уа? — деди Лиза.

— Ма, мен андан кыоркыуп турама. Бизни элни адамларын да бюгече алып кетип, аямай кыыргыан болурламы?

— Алдауукы. Кыолхоз ишге кетгендиле деген эдинг да?

— Керти окъуна, сени алдагъан этгенме. Сени къркютмайым деп, ётюрюк айтханма. Бир жангыз кечеге ол къадар адамны жер жутуп къркюмады эсе, билмейме.

— Ол кишилеге нек сормадыкъ?

— Ала бизни ёлтюрюп къроярла деп къркюдум. Ушкокларын кёрген эдинг да?

— Ха-ау.

— Энди билдинг да, нек сормагъанымы?

— Билдим.

Кърызла сёрлерин тохтатдыла да, иги кесекге дери тынгылагъанлай турдула. Лизаны уа башын къркъркюу бий-легенди. «Адамла энди бери келлик тюрюл эселе, биз кесибиж жангызлай къралай жашарыкъбыз? Алайлай, бёрюле келип, ашап кетселе...»

— Зубай, амма уа кърачан келликди? Сора аны ушкоклу кишиле излеп тапмагъандыла да?

— Амма кёрп турмай келир. Жолда бирле кёрюрле деп аямай къркъркюп турама.

— Ол а, алагъа кёрюнемей, бугъуп келсе уа.

— Гыржын да, айран да ал да, ашагъан эт,— деди Зубай, сёрню башха жанына буруп акърылда.

— Гыржын бюгюнюбюзге жетерикмиди?

— Тамблагъа да жетерикди. Ма, уллу таба гыржын барды.

— Сен а нек ашамайса?

— Бусагъат ашарыкъма.

Зубай акъръртынчыкъ эшикге чыкъды да, зехлени къратында хунаны ауанасына тохтап, жолну ёрге, энишге да кърарады. Алай малланы ачы, жалыныулу ёкюргенлери жангыдан аны башын тели этерге жетишдирдиле. «Ол атлыла нек кърарамадыла маллагъа? Ач болгъандыла, жазыкъла».

Ач да, суусап да болгъандыла. Ийнеклени уа сауулур заманлары да озгъанды. Аны ангылайды Зубай. Заман тюрше жууукърлашханды, кеслерини ийнеклери да терктерк ёкюре башлагъанды,— суугъа сюрюрге керекди. Зубай аны кесин бошлап къркюмаса, суугъа сюрюп барыргъа базынмайды,— ол атлыла элде эселе уа? Мынга бир мадар табар эди, къроншуланы ийнеклерине не этсин ансы. Зубай, Аллах буюргъандан озмакъ деген акърылда, зехлени ачды да, ийнекни тышына кърыстады. Барып, къроншуланы мал орунларына кезиу-кезиу кирди да, кързауат этип ийнеклерин, бузоуларын, къркюларын да эшикге кърыстады. Асыры ашыкъргъандан бла къркъркъргъандан къркючукърлары,

тобукъчукълары да къалтырай эдиле. Тёгерегине уа асыры сакъ къарагъандан, шайтанлы болургъа жетишеди. Артха, кеслерини арбазгъа къайтхандан сора, зехлени эталмай да бир бек къыйналды. Юйге киргенлей а эшикни къадауун салды. «Нек этесе?» — деп Лиза да сормады.

VI

Эл тюп болгъанлы бюгюн алтынчы кюн. Санауну Зубай бардырады. Қъолуна къаламын алып, хар озгъан кюн ючюн юйню къабыргъасына бир таякъчыкъ ызлап турады. Ол да къайдан эсине тюшгенди жарлы баланы? Ол заманы ичине атлыла элге дагъыда бир кере келип кетгендиле. Қъызчыкъла аздан къалгъандыла алагъа тюберге. Атлыланы келе тургъанларын бек алгъа Лиза эслеп, орамда бирге жокку болуп тургъан малланы ауаналарына букъгъанды да, акъыртынчыкъ сёлешип, Зубайны да алайгъа чакъыргъанды. Артда экиси да, энишге чёкгенлей, зехле тюбю бла арбазгъа ташайгъандыла да, мычымай юйге кирип, эшикни къаты этгендиле. Отха да суу къуюп ожакъдан тютюн чыкъмазча этгендиле, ма алай къутулгъандыла «душманларындан».

Халим былайды деп Лизагъа хапар айтмагъанлыкъгъа, Зубай асыры ауругъандан, эшикге чыкъса эки аягъын жерден кючден айырады. Қъоллары, бутлары жалгъан затладан ишленнгениге ушап къалгъандыла. Эрттенли ийлекни да сауалмагъанды: бузоуун бошлап, эмме къойгъанды ансы. Тюз да ёрге сюелгенлей башы тёгерек айланып, аууп кетерге жетишеди. Алай болса энишге чёгюп, бир кесек эс жыйып, ундурукъ къулакъгъа неда шинтикге таяна ёрге кётюрюледи да, юй жумушха жубаныргъа кюрешеди. Кече жукъламагъаны уа асыры азап чекдиргенден, — дунияда жашагъанын окъуна унутдургъанды. Жукъласа къоркъгъанын унутурукъ эди ол. Алайсыз а, хар зат да кёзюне кёрюнюп, тели болургъа жетишгенди. Уллу Аллах бир онг бермей эсе, бу барыудан барса — Зубай төшекге тюшерикди. Ол заманда кесине да, Лизагъа да не кюн келир?

Қъызла аналарындан умут юзе башлагъандыла. Ол базаргъа барып эки-юч кечеден кёп къалмагъанды. Бу жол а не къадардан бери турады юйге келмей! Кёз кёре Лиза да тозурагъанды. Арыкъчыкъ, кирличик да болгъанды. Зубайны кёзлерини мудахлыкъларына уа мени жауум къарасын. Ала сау адамын кёзлерине ушамайдыла. От жагъада олтуруп, терен сагъышха кетсе уа — жетген къызгъа ушайды. Бусагъатда ол кёбюсюнде кёзлерин къысханлай турады. Кёзлерин ачханынлай башы-кёзю тёгерек ай-

ланып башлайды. Зубай аллай кыйынлыккыны бу жолгъа дери бир кере да сынамагъанды. Аны ол халин энди уа Лиза да ангылай башлагъанды. Лиза Зубайны кезюне кепге дери къарап турду. Тамата эгечи кезлерин ачмагъанына алгъа жукълап тургъан сунду. Алай аны ариу акъ мангылайчыгъын, аз узунуракъ, кыйырчыгъы уа билинбир-билинмез къалакчыкъ болгъан бурунчугъуну сыртын тер басханын а жаратмады. Юйню ичи алай жылы туююлду — Зубай терлерча. Бусагъатда Зубай дунияда барынжогъун да сезмей олтурады—бир-бирде ынчагъан тауушу теренден чыгъа. Лиза уа аны уятыргъа, «не болгъанды?» деп сорургъа да базынмай, тюзю — жукъудан уятыргъа кезю кыймай, армау болуп турады. Ол бирде эгечини къатына олтурады, бирде ёрге шошчукъ турады. Жюрекчиги уа тузакъгъа тюшген къанатлыны жюрегича тыпырдайды. Эшикге чыгъып, кычырыкъдан кырыргъа да бир башлады. Ол бусагъатда кишиден да къоркъмайды. Элге келип айланган атлыладан окъуна къоркъмайды. Зубайгъа болушлукъ кереклисин а ишексиз ангылайды. Лиза, биягъыча, эгечини къатында тобукъланды да, кесини къалтырай тургъан къолчугъу бла аны къол сыртын сылады. Зубай Лизаны алай этгенин сезмедиди. Баям, кертиси бла да къалкыгъан этген болур эди. Терлегенлери уа жаякъ жанлары бла барады. Зубай, бир-бирде, чибин къапханча элгенеди, алай уянган а этмейди. Ол алай сескенсе Лиза бютюнда бек къоркъады.

Лиза, акъыртын барып, эшикни жепилеринден тышына къарады. Алай жукъ эслемеди. Малла суу ичип къайтхан болур эдиле, барысы да Фаризатланы юйню къатында бирге жокку болуп сюеле эдиле. Тейри, элде бу юйден башха жерде адам жашамагъанын ала да сезген болур эдиле. Малла да кызычыкъладан болушлукъ излейдиле. Алай бусагъатда Зубай да, Лиза да кеси башлары кыйгылыдыла. Зубайны ауруу кызыуу жалкытхан эсе да дуния кыйынлыгъындан бир зат да ангыламай, «дуния зауугъун» сынай жукълайды. Алай анга артдан келликни Лиза да, ол кеси да билмейдиле. Зубайны жукъа бетчиги жинкча къызаргъанды, чюйреликлери бек азчыкъ билинген эринчиклери уа асыры къургъакъсыгъандан, жукъу арасында аланы кымылдатса, бир бирге жабышып тургъанлары кёрюнюп турады.

— Зубай, эшитемисе?.. Уянчы. Мен къоркъгъан этеме,— деди Лиза. — Билемисе, мен къоркъгъан этеме.

Болсада Зубай къалкыгъан формасында тургъанлай турады. Бусагъатда дуниялыкъдан бир зат да ангыламайды. Аны ол халин кёрген Лиза уа асыры къоркъгъандан,

шайтанлы болуп кьалыргъа жетишип, кьалтырай тургъан кьарыусуз кьолчукълары бла кёзчюклерин ууа сюеледи.

...Кюн тюшден аз аугъанды. Зубай жукълагъанлы, тейри, эки сагъатдан атлагъан болур. Алай уяныр кьайгъысы уа жокъду. Бирде ийнекле кезиу-кезиу ёкюредице, ынгырдайдыла — баям, аш излей болурла. Ала алай этселе, Лизаны жюреги бир кесек хошлукъ тапханча болады, — кьоркыгъаны аз-маз кетеди. Алай бусагъатда аны сабырлыкъ берлик кюч табыллыкъды дерге уа кыйынды.

Айхай да, Зубай уянып, аны бла сёлешип, от да, аш да этсе — бар кьайгъыларын унутурукъ эди. Не медет, Лиза сёлешип кюрешгенликге ол уяныргъа унамайды.

— Зу-ба-й,... нек уянмайса?

Ол а тынгылайды.

— Охо, харип, бусагъатдан уянмасанг кычырыкъдан кырып жилягъан этерикме... Кёрюрсе бир, харип. Сора, ма амма келсе айтхан этерикме. «Мен кьоркьуп, ол а жукълап тургъанды», — дерикме.

Бир заманда Зубай кёзлерин кыйналып ачды да, ала-ны ичлери чыммакъча кёрюндю Лизагъа. Бети да бир кьужурла болду Зубайны. Тили бла кьургъакъсыгъан эринлерин жалады.

— Уяндынг да? Не кёп жукъладынг? Мен а хайда кьоркьуп.

Зубай эгешчигини сорууларына жауап кьайтармады. Ол сёлеше туруп, биягъы кёзлерин бир кьужурла этди да, ызы бла биягъы кьалкыды да кьалды.

— Уян! — деп, Лиза аны билегинден тутуп, ары бла бери тартды. Зубай а тургъан халин тюрлендирмеди. Аны терлегенлери бир кесек сел болду, алай нек эсе да бурун жанчыкълары агъардыла. Сыйдам мангылайчыгъы бир кесек жыйырылгъан окъуна этгенди. Боюн тамырчыкълары да, асыры терк-терк ургъандан, атылыпмы кетедиле дерсе.

— Зубай! — деп, Лиза бир аман ачы кычырды.

Ол заманда Зубай кёзлерин ачды. Биягъындача, чыммакъ-акъ эди ала-ны ичлери. Алай, баям, бир кесек эс жыйгъан болур эди, кьатында энишге чёгюп тургъан Лизаны башын сылады.

— Кьайгъы этме... Кьоркьма, мени бир сейирлик жукъу басханды да, ариу сылхыр болургъа жетишдим, — деди Зубай. — Кьоркьма. Манга болушчу, ундурукъгъа жатып, бир кесекчик солуюм.

Лиза Зубайны кьолтугъуна жабышып, лаппунну юсюнден ёрге тургъузургъа кюрешди. Болсада, Зубай аркъа-сын кьабыргъадан бери айыргъанынлай, бир жанына аууп

кетерге аздан кьалды. Алай, кьалай эсе да улуу Аллах бир кюч-кьарыу берди анга, кьабыргьагьа таяна ёрге кьопду да, ундурукьгьа дери кеси барды. Аны алай кёргенде Лизагьа да жан кирди. Зубай ундурукьгьа жатханлай, Лиза аякь бла айран келтирди да, эгечине ич деп тиледи. Зубай бир жанына бурулду да, жатып тургьанлай айрандан иги кесек ичди. Андан сора анга бир кесек жан кирди. Лиза бла ушакь да этди.

— Отну ёчюлтюп кьойма, отунла сал,— деди Зубай. — Эшикде жарылгьан отунла да бардыла. Аладан да келтир.

— Ол биягьы атлыла келип, ожакьдан тютюн чыкьгьанын кёрселе уа?

Зубай иги кесекге дери тынгылап турду. Лизагьа билдирмезге кюрешгенликге, кёзлеринден чыкьгьан жиямукульары сабий бетчигинде ыз кьоя, жастыкьгьа тамдыла.

— Нек жияйса? — деп, Лиза ашыгьышлы сорду сёзлени жарты-кьурту айта.

— Жиямайма,— деди Зубай, сёзю тамагьына тыгьыла, тюрюрюгюн кючден бла бутдан жута. — Жиямайма. — Зубайны кёлю алай толду, олсагьатда сарнап жиямаса, жүреги жарылып кетеригин кеси да анылады.

— Мен а билмегени сунаса сени жиягьанынгы? Ма кёзлериинг жияй турадыла.

Зубай аямай жияды. Кеси саулукьда кеси жияуун этгенча. Анга Лиза да кьошулду. Ол жарлы юйню ичи, кьаргьышда айтылуучусуча, жияудан толду да кьалды. Кьызла бир бирлери бла эришгенча жияйдыла. Ала кьычырыкь тауушубузну бирле эшитирле деп да кьоркьмайдыла: бир зат да кёзлерине кёрюнмейди. Зубай кесине бир кесек сабырлыкь алгьанда да, Лиза жүрексиниюун тохтаталмайды...

— Болду, нек жияйса? — деди Зубай, кесине сабырлыкь ала. — Берчи ол айранны бери, бир уртлайым.

Алайда Лизагьа да жан кирди,— эгечи жумуш айтханына кьууанды.

— Ох-ох-ох! Ичим кюйюп кьалады,— деди Зубай, айрандан кьаннгынчы ичгенден сора. — Лиза, энди кишиден да кьоркьмайыкь биз. Мында бугьуп тургьандан не хайыр. Амма келлик болса, эндиге дери келлик эди. Мында аман бла жоюлгьандан эсе, элтсинле да, бизни да элни адамларына кьошсунла. Тышына чыкь да, аямай кьычыргьан эт. Ол атлыла элде болурла, баям. Биреу болмаса, биреу эшитир, аямай кьычыр. Бизни мында болгьаныбызны билсинле... Кьоркьмай кьычыр. Битеу дуния эшитирча алай кьаты кьычыр.

Тамата эгечини айтханлары Лизаны сагъышха къойдула, — энди ол сабийчик да сагъыш этерге юйренгенди. Лиза бирде эшик таба, бирде Зубайны кёзюне къарайды. Бурунчугъун а терк-терк тартады. Бу жол Зубай анга бар деп кёзю-башы бла билдирди. Лиза ёрге турду да, артхартха къарай эшикге жууукълашды. Къарыусуз кьолчугъу бла аны къадауундан тутханында да артха къарагъанлай турду. Биягъы Зубай бар деп кёзлери бла белги берди.

Къызчыкъ эшикни ачды. Ол къажыгъан таууш этди. Эшик хар ачылгъаны сайын да этип тургъанды аллай таууш. Алай бу жол ол таууш Зубайны элгендирди. Ол тауушну кеси ёмюрюнде биринчи кере эшитгенча болду. Лизаны тышына ийгенине мычымай сокъуранды. Ызындан къычырыргъа неда туруп, барып артха къайтарыргъа къарыуу жокъ. Лиза уа зехле къатына барып, аямай къычырыргъа кюрешеди. Алай аны тауушу, баям, орамны бир жанындан экинчи жанына окъуна эшитиле болмаз эди.

— Амма! — деп, эки-юч кере къычырды ол. Сора жияды. Алай Лизаны жиягъан заманында тауушу угъай, кёз жашлары чыкъдыла. «Амма!» — деп, дагъыда эки-юч кере «къычырды» къызчыкъ ёню къарыла, тамагъы бууулгъанча болуп, тауушун тышына чыгъаралмай. «Амма, Зубай ауруп турады. Ма тёшегинден кьобалмайды. Терк келчи юйге...» — Лиза ол сёзлени кеси-кеси бла ушакъ этгенча айтды.

Тышында кёп туруп къайтды Лиза юйге. Зубайны кьалкъып тургъанын кёрдю да, аны уятырма деп кьоркьгъандан, от жагъагъа жууукъгъа салынып тургъан алаша шинтикчикге шошчукъ олтурду. Отха отунла салды. Ол сакълайды — Зубай а уянмайды. Хайда сакъла — Зубай а жукълагъанлай турады.

Эшикде къарангы болгъанлы Лизаны да башын кьоркьуу алгъанды. Болсада дагъыда турду иги кесек заман. Жукъусу хорлай башлагъандан сора уа, эс этип, барып Зубайны аягъындан кирди. Башы жастыкьгъа тийгени бла жукълагъаны тенг болду. Алай Зубай Лиза тёшекге киргенинде да уянмады. Тюз да сыртындан тюшгенлей турду, кёзлерин къаты кысып. Лиза тёшекге киргинчи от жагъаны отунладан толтургъанды да, от асыры уллу жаннгандан, юйню ичи алай жарыкьды — хауа чыракъла жаннган сунарса. Къызла уа ол жарыкьны, не отдан ургъан кызылукукьну сезмейдиле. Ала насыплыдыла бусагъатда. Не ач болгъанларын, не кьоркьгъанларын ангыламайдыла. Алай, Зубай аллай бир заманы ичинде арталлы да кымылдамай къалай тёзе болур? Лиза тёшекге киргенли онг, сол жанына юч-тёрт кере бурулгъан болур, бир-бирде

к'ургъакъ ж'етелчик да этеди. Алай жук'лагъанлай а турады. Зубай а, биягъыча, ингирде Лиза к'рген формасын тюрлендирмегенди — сыртындан тюшгенлей турады, арталлы да кымылдамагъанлай.

VII

Лиза уяниганында кюн иги да ёрге к'тюрюлюп эди. Тейри, бююн залим кыыздырлык'гъа ушайды. Алай жаз башы кюн, не бек кыыздырса да, хазнамыды, бир к'арыш жаны. Алык'а таула ичинде кюн жетмеген жерле бардыла. Алай Жангы эл кюнлюмдеди да, жаз, кыш да кюн бек алг'а алайг'а тиеди. Лиза уянигандан сора кеси-кеси бла ушак' эте, бир ауук' заманны турду. Кюн таяк'ла терезе бла юйге киргенлерине да к'ууанды, эшикде мал ёкюрген, ит юрген тауушла эшитип да к'ууанды.

Болсада, сау элде Зубайдан бла кесинден сора адам болмагъанын эсине тюшюрдю да, жангыдан мудах болду. Башын жастык'дан ёрге к'тюрюп, анасы жатыучу т'ешекге к'арады. Алай ол алг'ынча тапчык' жыйылгъанлай тура эди. Лиза артха — жастык'гъа таянды да, тынгылауну ийгенлей турду. Бирде бармак'лары бла Зубайны аяк'ларына к'атылады. Аны кымылдамагъанын к'ргенде, табанындан дыг'ыл этди. Ол заманда да кымылдамады Зубай.

Аны тохтамай жук'лап тургъаны Лизаны жанына ок'уна тийди. Да сора ол а аш да этмей, ийнек да саумай, жук'лагъанлай нек турады да? Лизаг'а уа игимиди да, бир адам бла да с'лешмегенлей, тынгылап тургъан.

— Зубай, уян! — деди Лиза, башчыгъын азчык' ёрге к'тюрюп, жууургъанны да юсюнден бир жанырак'гъа ата. — Зубай, уянчы! Мен к'орк'гъан этеме.

Ол с'злени айтхандан сора Лизаны жүрегине кертиси бла да бир к'орк'уу кирди. Эшикге чыг'ар ак'ылда эди да, ол жумушну да этмеди. Жатды да, жууургъан бла башын жапды. Бир кесекден Зубайны аяк'ларын дыг'ыл этди...

Жок' эди Зубайда уяныр к'айг'ы. Лиза уа башын жууургъан тюбюнден чыг'армайды. Жилирыг'ы келеди, жиялгъан а этмейди. Бирде эринчиклерин, бирде бармак'ларын чайнайды. Ала ачыгъан а этмейдиле. Ол затха — к'апхан жери ачымагъанына, Лизачык' кеси да сейир этеди. Не бек к'орк'а эсе да бусаг'атда ол туруп, юсюне да, эки аягъына да бир зат к'аплап, эшикге чыг'арг'а керекди. Алай этмесе айыплы боллук'ду. Айыплы болса не айтыр Зубай?

Къызчыкъ ёрге кётюрюлдю да, жууургъан тубюнден чыгып жерге акъыртынчыкъ тюшюп, анасыны быстыр чарыкъларын къаплады, жыйрыкъчыгынын а тешмей жатханды да, юсюне жукъ кийер къайгыгыга да кирмегенлей, эшикни ачды да, башын тышына къаратды. Ол эшикни къылычын салмай жатханын билгенден сора уа, Зубайдан къоркъуп, артха — аны таба да бир къарады. Алай Зубай жукълап эди да, Лизаны ол ишин киши билмеди.

Ох, анасыны! Тёгерекни кюн асыры ариу этгенден, Лиза юйге кирмегенлей, тешге барып, ол уллу ташны юсюне минип тёгерекке къараргъа термилди. Алай ол нёгерсиз ары бир заманда да бармагъанды. Бююн а бююнда къоркъмагъанлай кеси жангыз арбаздан ары да чыгъаллыкъ туюлдю. Несин айтаса, тёгерекке уа алай сукъланып къарайды — бар къайгыларынын да унутханды. Табийгъатны ариулугъуна сабийни алай эс буруп да ким кёргенди. Лизаны юйге кирлиги окъуна келмейди; бирде бауурун сууукъ жерден айырмай жатхан итни башын сылап эркелетеди ансы, эки кёзюн тёгерекден алмайды.

Бир заманда къайдан эсе да «оф-цоф» деген таууш эшитилди. Лиза итни къатындан ёрге турду да, шошчукъ сюелип, тёгерекке къулакъ салды. Дагыда эшитилди бутунукъ ауаз. Сёзсюз, къызчыкъ жукъ ангылай эсе, ол адам ауазы эди. Бир-бирде бир тыхар-тухур тауушла да эшитиледи — суу элтген ташла бир бирге тийген заманда этиучюча тауушла. Алай Лиза андан ангылагъан жокъду. Элге адамла келгенлерин а сезгенди. «Халкъ ызына къайтып келе эсе уа?» Лиза чабып орамгъа чыкъды. Ол тёбентин келген эки арбаны эследи. Аланы аллары таба чапды. Алай бир затдан элгенгенча тыркъ тохтады да, ол къызыуу бла артха къачды. Юйге кирди да, эшикни къадауун салды.

Терк окъуна эс тапды да, аямай Зубайгъа хапар айтып башлады. «Ёгюзле келе турадыла... Ма, арбала келе турадыла». Лизаны Зубайгъа айтхан хапары ол эди. Болсада Зубай аны айтханын эшитмейди. Жукълагъанлай турады.

— Тур, ёгюзле келелле! — деп, Лиза тамата эгечини башын ары-бери тюртдю. Уянамады Зубай.

— Ма, харип, аммагъа айтырыкъма сени. Ол заманда кёрюрсе кюнюню. Уян, ёгюзле келелле.

Къызчыкъ не бек кюреше эсе да Зубайны уяталмайды. Ол келгенле уа Лизаланы юйге жууукълашхандыла. Эки ёгюз арбагъа ёгюзле угъай, — геммешле жегип, бир-бирде «оф-цоф» деген ауазлары эшитиледи ансы, хапарлашхан да этмей, жолну ёрге тартып келеди...

Лиза не бек кюрешди эсе да Зубайны уяталмады. Ар-

таллы да кымылдамайды ол. Аны алай кѳргенде Лиза арбазгъа чыкъды да, кычырыкъдан кырып жиляды. Ол-сагъатда Аллах аллай бир кюч-къарыу берди анга,— кычырыгъы тау башлагъа эшитиле болур эди. Къая кызы да анга къошулгъанча кѳруне эди.

Кызчыкыны кычырыгъын арбачыла да эшитдиле. Алда келген арбадан секирип тюшдю да, артха айланып къачып башлады.

— Кѳлсюзлюк этме,— деди экинчи арбачы,— къачма, сабий тауушду.

— Ийнанмайма! Сабий къайдан чыгъарыкъды бери?

— Ары жууукъ барайыкъ, не зат эсе да бизни ашагъанмы этерикди?

— Бир да, эки да айтма, мен артха къайтама,— деп, биринчи арбачы арбасын артха бурду.

— Сабыр бол, сагъыш этейик,— деди экинчи арбачы. — Кертиси бла да ажашып къалгъан сабий бар эсе уа? Аллахдан къоркъмаймыса ол ачы кычырыкъны эшите тургъанлай, артха бурулуп, кетип къалыргъа?

— Къой болмачы фатыууаланы. Бюгюн жолгъа чыкъгъаныма кесим да сокъуранып турама. Аллах палахдан сакъласын ансы, жюрегимде болгъан къоркъууну айтып ангылаталлыкъ туююлме.

— Хо да, сора бар, жолунг мамукъданды. Мен а ол жиляу-сыйыт этгеннге тюбемей кеталлыкъ туююлме.

Лиза юйге кирди да, биягъы Зубайны уятыргъа аямай кюрешди. Болмагъандан сора орамгъа чыкъды да, алгъадан да бек кычырыкъ этди. Экинчи арбачы, арбасын да къоюп, эски къара къалпагъын да къолуна алып, кызчыкъ таба къууулду. Кѳзню ачып-жумгъунчу жетди ол аны къатына. Экинчи арбачы да чапды аны ызындан.

— Мен да таулу, къоркъма,— деди арбачы, Лизаны къоюнуна къаты кысып. — Къоркъма, мен да таулу.

— Юйде Зубай уяныргъа унамайды.

— Мен да барлыкъма. Сен таулу, мен таулу... Арбачы билген тау тилин ачды кызчыкъгъа. Ол Лизаны къоюнуна кысханлай кирди юйге. Лизаны жерге тюшюрдю да, ундурукъну аллына тобукъланып, тюклю жаягъын Зубайны суууп тургъан жаягъына басды. Зубайгъа аман кюн келип тургъанын арбачы бек терк ангылады. Ол зыбыр къол аязы бла сылады да, Зубайны сабий кѳзлерин жумду. Къолларын, аякъларын тюзетди. Лизаны уа алыкъа Зубайгъа не болгъанындан хапары жокъду. Ол кишилени келгенлерине къууанып, жилягъанын да тохтатханды.

Кишиле кенгешгенден сора кичилери барды да, арба-
ладан бирлерин сюрюп келди. Ала экиси да арбагъа бир
батан бичен салдыла да, къоллары бла тап жайдыла. Ызы
бла уа аны юсюне жамчы жайдыла. Сора экиси да юйге
кирип, Зубайны ёллогюн чыгъарып, арбагъа салдыла.
Юйден жастыкъ, жууургъан да чыгъардыла. Юйю уа ки-
ритин салдыла. Ол кишиледен жыл санды бла таматалары
Зубайны ёлюгю болгъан арбагъа минди, гаммешлеге чы-
быкъ бла къатыла, жол бла энишге айланды. Экинчи
арбачы да, Лизаны да къатына олтуруп, аны ызындан те-
биреди. Ала элден кюн ортасы бола чыгъып кетдиле.

* * *

Эл арталлы да ёксюз болду да къалды. Фаризатны
къызчыкълары от тиргизселе, ожакъдан чыкъгъан тютюн
олсагъат окъуна кёк кенглигине кетип къалмай, элни
башында къалкъыгъанлай иги кесекге дери туруучу эди.
Кече чыракъ да жаныучу эди юйде. Энди ол жумушланы
этерик, ийнеклени сауарыкъ, аш саллыкъ да жокъ. Ит а,
бу жашау манга неге керекди дегенча, бауурун жерден
алмайды, аш къайгъылы да туююдю. Ол арбачы кишиле
арбазгъа кирген заманда юрген окъуна этмеген эди. Алай
арт эки кюнде элни огъары жанында, уллу сыртлыкъны
аллында ышыкъда колхоз ыстауатха барып, анда кёп ту-
руп къайтады да, тегерегине тынгысыз къарап, тохтамай
сынсыгъанлай турады. Баям, ол кимден эсе да болушлукъ
тилейди. Тюз да ол сынсыгъан хали бла орамны энишге-
рге баргъанлай турады.

Итни алай тынгысыз этген, къой орунну эшиги ачылмай
къалгъаныны къайгъысыды. Аны эшиги эски чынды бла
къаты къысылыпды. Ит секирип, анга жеталса, чайнап
юзерик эди. Алай, эки кюнден бери кюрешеди,— болал-
майды.

Бёрю жыйын да элни къатына келип тохтагъанды. Ач
итле юрюрге кюрешгенликге — къулакъларына да алмай-
дыла. Элде адам болмагъанын, баям, ала да сезгендиле.
Ала бир жерге жокку болуп, не затны эсе да марлайдыла.
Бусагъатда уа ала кеслерине кереклини табарыкъ эдиле —
тюнене бир къауум адам келип, элни малын энишге сюрюп
кетген эселе да — агъач къыйырлада, тешледе къауданнга
къадалып кюрешген малла уа эсленедиле. Алай бёрюле
гёзенекле бла тегереги къаты бегитилген ыстауатда ахыр
кюнлери жетип тургъан къойладан кёзлерин алмайдыла.
Ай таланган, ол элге келип малланы сюрюп кетгенле да
эслемегендиле бу къой сюрююню. Ала орунну эшигин ачып,

кѡйлары башларына эркин этип кетселе эди, кюнлюмге жайылып кеси башларын кечиндирлик эдиле. Алай, кѡйдам, алагѡа жангыдан жан кирirmi?! Мени жауум да бусагѡатда алагѡа кѡарасын: не таш жюрекни да кѡзлеринден жаш чыкѡмай кѡаллыкѡ тюйюлдю: кѡйла бири бирлерини жабагѡыларын ашап бошагѡандыла. Кѡппакѡмыжаладыла. Ауаналары сюеледи ансы, ичинде жаны болгѡаннга бири да ушамайды. Макѡыргѡан кѡй жокѡду. Жухларын жерге салып, тынгылауну ийгенлей турадыла. Ала ѡлген кѡйлары жилауларын этгеннге ушайдыла. Уллу кѡйынлыкѡгѡа тюшген адамча мудахдыла. Ёлген кѡйлары тѡгереклерине гюрен тохтайдыла ансы, мыллыклары малтагѡан кѡй жокѡду.

Фаризатлары итлери кѡй орунну эшигин ачаргѡа термилгенин айтып ангылатыргѡа онг жокѡду. Аны сынсыгѡаны адамны жилагѡанына ушай эди. Ары бла бери уа от ашагѡанча тынгысыз атлайды. Алай аны да борбайгѡа таянып тургѡаны ачыкѡ ангылашынады,— кѡуйругѡу да жерге жетип кѡалгѡанды. Парий сыртлыкѡда бѡрю жыйынны кѡрюп турады. Алай ол аладан кѡоркѡмайды. Бусагѡатда ол тийрени иеси парийди. Анга чабаргѡа уа киши да эркин тюйюлдю.

Болсада, бир кесекден бѡрю жыйын акѡыртын атлай, кѡй сюрюу таба тебиреди. Алда келген, баям, таматалары болур эди, бир затдан да буюкѡмай, кѡулакѡларын ѡрге тургѡузуп, таукел, базынуулу атлайды. Ол шарт нѡгерлерини аны оноуундан чыкѡмазлыкѡларын кѡргюзтеди. Алда келген бѡрю ыстауатны кѡатына келип тохтады. Бирси бѡрюле да тыркѡ деп тохтадыла. Фаризатлары ит аладан чыртта кѡоркѡмайды, аладан узакѡда тюйюлдю ол да. Бѡрюлеге кѡз кѡйыры бла кѡарагѡанлай а турады. Бир кесекден сора «таматаны» ызындан келген узунаякѡ бѡрю, кѡызыу чаба келип, гѡзенеклени башы бла кѡй оруннга секирди. Баям, аны «жигитлигине сукѡланган» болур эди, экинчи бѡрю да чынгады гѡзенекни башына. Алай аны арт аягѡы гѡзенекни тешигине кирди да, баш жаны гѡзенекни ары жанына салынды, арт бѡкеми уа бу жанында. Бѡрю амалсыз болду. Аны нѡгерлерини да тынгысызгѡа кѡалдыла. Гѡзенекни башында тагѡылып тургѡан бѡрюню ачы сынсыгѡаны узакѡгѡа эшитилди. Кѡйла ол заманда да юркмедиле. Бусагѡатда ала аны кѡайгѡылы тюйюлдюле. Парий да узакѡдан кѡарайды башы палахха тюшген бѡрюге. Баям, халине кѡре, кѡолундан келсе, ол бѡрюню кѡйынлыкѡдан кѡутхарлыкѡ эди.

Бѡрю кимни да жаны аууруча чекге жетишгенди. Ол жан-жанын ашайды. Бѡрю башын ары-бери ата кетгенде

(тишлери уа от чагъадыла) жуху чындыны кыйырына жетди. Ол аны тишлери бла къапды да, ачыуун андан алды — асыры чайнагъандан чайырныча жумушатды. Бир заманда чындыны тишлери бла къаты кысып ёрге тартды да, аны хурттак-хурттак этди. Башын алай хыны сидеген заманында, аягы гёзенекни тешигинден чыкъды да, бёрю жерге тюз башы бла барып тийди. Къойла алайдан бир жанына сюрюшдюле, бир бирлерине таяна. Алайда къой орунну эшиги да кенгиге ачылды. Гёзенекни башы бла биринчи болуп секирген бёрю эшик бла тышына чыкъды. Сейир-тамаша — къойлагъа хата этмеди. Къойла да ол бёрюню ызындан тебиредиле эшикге, аманны кебинден атлай. Гёзенекни башындан жыгъылгъан бёрю да къойла къатыш чыкъды тышына. Бёрюлени барысы да мыллык ийисден жийиргенген кибик, башларын энишге тутханлай келген жолларына кетдиле.

Къойла къауданнга къадалыргъа кюрешгенликге, жерден чёп юзалмайдыла. Бир бирлери тюз да элия ургъанча жыгъыладыла жерге. Башларына мадар этерге кюрешип, жангыдан аякъ юслерине болгъанла да бар, аугъан жерлеринде жан бергенле да бар. Фаризатланы парий да алайдан кетди да, ыстауатха экинчи кыйтып келмеди, кеслерини арбазгъа барды да, ажалы жетип ёлюп кетгинчи, алайдан тепмеди. Кёп-аз жашагъанын ким билсин: элни хар юйюнде ахыр ырысхыны жыяргъа келген адамла, парий босагъагъа башын тиреп ёлюп тургъанын кёрдюле.

...Баям, ол элге келгенле, алайдан иги да узакъда — агъач кыйырында анда-мында отлай айланган малланы кёрдюле. Ала ары бармай кетип къалмадыла. Алай анда хални кёргенлеринде къркъуп, шайтанлы болургъа жетишдиле: юслеринде жангыз бир тюркери болмагъан къойла, хар атламда ийислери болгъанны кюретген мыллыкла. Тууарланы, бёрюлени, башха агъач жаныуарланы ёллюккери да кёп. Къанатлыланы ёлюп тургъанларын да эследиле ол адамла. «Бу не сейирди?» деген соруу алагъа тынчылык бермейди. Ала бири бирлерини этлерин ашаргъа жетишген къойладан битеу жаныуарлагъа ёлет арууу жайылгъанын а билмей эдиле.

«Уллу Аллах, дунягъа жаратхан адамларынгы кыйынлыкълардан сен сакъла», — деди къалын чал мыйыккылы, орта бойлу, къара шинли киши, талгъыр кёзлерин кёкге буруп. Баям, ол дин ахлусу адам болур эди, бир затла шыбырдай келип, къара-моргъа тартхан къоллары бла бетин кезиу-кезиу сылады. Аны нёгерлери да: «Аллахым амин», — деп, къоллары бла бетлерин сыладыла. Бол-

сада алайда андан кѣп туругъа базынмадыла — бек терк тигеледиле... Ол кюнден сора сау жылны кѣзюне артха къайтып бармадыла. Юйлени бужукъларын отуннга уа артда — кеч ташып башладыла.

VIII

Фаризатны Къыргъызстанны Сузакъ районуна элтип атдыла. Алайы, дин китаплада айтылгъан — жаханимни кеси эди. Ичерге суу жокъ, ашаргъа аш жокъ, жияны, къурту жюреклене элгендирген, ишни ауурлугъу жѣн этинги юзерге жетишдирген жер. Жерден энди бурун къаратхан кырдык, апрель айда окъуна сап-сары болгъанды. Кюнню кызыуундан Кавказны адамлары солууларын алалмайдыла. Къартларыбызны кѣбюсю биринчи кюнде окъуна «жерлерин» тапхандыла.

Фаризат кесине уллу Аллахдан жаланда бир зат тилейди — ёлюм. Сабийлерине аман кюн келгенини дурусун билмей ёлсе, андан сора анга бир зат да керек туююлдо. Не адыргы эте эсе да, кишиден жукъ билалмайды.

«Биз билген жокъду», — деп къоядыла кеси эллилери окъуна. Къоншулары уа башха жерге тюшгендиле. Не кѣп кюреше эсе да, Хауаланы къайры тюшгенлерин билалмайды. Бирле: «Ала келген вагонну эртте окъуна бизден айыргъанларын кѣргенме», — дейдиле. Бирле уа: «Жолгъа чыккыгъанлы да кѣрмегенме Хауаны», — дейдиле. «Хауалары Жалал-Абадны станциясына бизни бла бирге келип тюшгенлерин кѣзюм бла кѣргенме», — дегенле да бар.

Ким не айта эсе да, жарлы Фаризатха болур бола турады. Бригадир эрттенликде мамукъ бахчагъа уруп, иш мардасын айтып кетгенликге, сылхыр болгъанча ары бла бери барып турады. Адам сѣлешгенни уа ангылагъан угъай — эшитген окъуна этмейди. Аны нѣгерлери Фаризатны башып палахдан къутхарайыкъ деген акъылда ханс юлюшюн артадыла. Къыргъызлыла таулуланы алай этгенлерине сейир этип турдула эсе да, артда Фаризатха кеслери да болушуп башладыла.

Кѣп заман турду жарлы тиширыу ол халде. Чачы-башы бла кюрешип тургъан болмаса, адамла бла окъуна сѣлешмейди.

— Бу адамны халин кѣре тургъанлай кюн сайын ишге сюрюп нек келесе? — деп, бригадирни юсюне сюелгенле болдула бир къауум кюнден сора. — Айып болсун бетинге!

— Аныча бошбеллени кѣбюсюн кѣргенме, — деди бригадир. — Дунияда жашаргъа сюе эсегиз, оноума сѣз къошмагъыз. Мен урушда къан тѣгюп келгенме. Тенглерими сау

кьалгъанлары сени, мени ючюн бююн да къан тегедиле. Алагъа билеклик этер ючюн къан къусхунчу ишлерге керекбиз. Ангыладыгъызмы?! Алай этмеген — кыралны, партияны душманыды...

Тиширыула бригадирге айтханларын этдиралмазлыкларын ангылагъандан сора, ауузларын тыйдыла. Фаризат а, бирде акъылын башына жыйып, мамукъ бахчагъа чага этеди. Бирде уа, Хауаны сыфаты тиш ауруудан аман кърюне эсе да, аны суратын кърюнундан чыгъарып, бери башха тау элледен келип тюшген адамлагъа кезиу-кезиу къргюзтюп: «Бу тиширыугъа тюбегенигиз бармыды?» «Жолда келе бу тиширыуну эслегенигиз болгъанмыды?» — деп сорады, мудах кезлери бери чыгъаргъа жетише. Бирде уа аны жалыныу къарамына мурдарны окъуна жаны аурур эди.

— Мен Шыкыданма,— деди, алаша бойлу къара шинли кърюштиш тиширыу, айтырыкъ хапары Фаризатха кычууун тиеригине ийнана. — Биз келген эшалонну бир къауум вагонун Къара-Суу станцияда тыйгъандыла: Мени эгечим да тёрт сабийи бла андады. Былайды деп, адреслерин бусагъатда кълюмден айталлыкъ туйюлме,— Къара-Суу эсимдеди, районун, областын а эсимде туталмайма. Ингирликден озурмай эгечиме письмо жазайым да, былай адамдан хапарын бар эсе, мычымай билдир дейим...

Алаша, добар тиширыу алай айтды да, Фаризатны кезюне къарап аз ышарды. Ол заманда аны кърюш тишлери ачылдыла. Халине кере, Фаризатны кърюуандыргъанына ишексизди.

— Жанынга кърю болайым, эгечим,— деди Фаризат ол тиширыугъа. — Сабийледен толу хапар айтырыкъ адамгъа жанымы берлик эдим. Фаризат жиляды. Алайда тиширыула аны жапсарыргъа кърешдиле. Болсада Фаризат кеси тохтагъынчы, киши жукъ эталмады.

— Айып этмегиз,— деди Фаризат. — Аллах буюруп, сабийлени аталары урушдан сау кърыйтып келсе, мен анга не бетден тюберикме? «Кърюзларым кърыйдадыла?» десе, не айтырыкъма? Мен кесими ёлтюрюрге керекме. Дунияда жашаргъа эркин туйюлме! Мен мурдарма! — Фаризат бу жол а ачыкъ сарнап жиляды.

— Хар ким ишигизге тохтагъыз, ол «кесесакъалчыкъ» (бригадирге «кесесакъал» дейдиле таулула) атып келеди, аман жерде жоуллукъ,— деди шыкычы тиширыу.

Таулу тиширыула тёрт гуппур болуп хаис артып башладыла. Алай бригадир а айтырын артха салмады: «Ит къранчыкъла! Бандитле! Ишни заманында бирге жайылып, жаншап тургъан адетни кърююгъуз деп, менча кере айтыр-

гъа керекме?! Совет ёкюметине Кавказда чапханлыкъгъа, мында чабаллыкъ туююлсюз. Аны эсигизде тутугъуз!» Ол къамичи бла Фаризатны юсюне да бир тебинди. Алай шыккычы тиширыу гетменин да имбашына алып, бригадир таба тебирегенинде, кёсечик алайдан терк-терк атлап кетди...

Колхозну председатели Асан-ака, халкъны аллында айланганлагъа кюн сайын айтады: «Миймандаргъа — къонакълагъа иги бола туругъуз! — деп. — Ала уллу къыйынлыкъгъа тюшген адамладыла. Кёремисиз, мында хауаны къызыулугъун, жашауну къыйынлыгъын кётюралмай некъадар адамлары ёлюп барады. Былтырдан бери бизни элде окъуна, сабийи, къарты да болуп, жыйырма бла тёрт малкъарлы ёлгенди... Кёчгюнчюлеге аман болсакъ — Алах кечмез».

Бу ишни юсюнде председателни оноуна сыйынмагъан Кийизбайды. «Кёсе — Аллахны жаууду» дегенлери керти болур баям, къара-моргъа тартхан тишлерин да ачханлай, наспайны да хар он минутдан тил туюбуне ата, къамичисин къолунда ойната, кюнню узунуна он бармагъын иш ахлусу адамлагъа тирегенлей турады. Кёчгюнчюлени кёрсе уа кёзлери чыгъаргъа жетишедиле. Бирда не аман, ушагъысыз сёзню да артха салып къоймаз. Насыпха, артдан-артха ол да этген аманлыкъларына сокъуранырча болду: Асан-ака бир жол элни жыйып, Кийизбайны халкъны аллында тобукъландырып, кёчгюнчюледен кечгинлик тилетгенден сора шош болду. Таулу жашла урушдан къайта тебирегенлери да иги болушду бизни адамларыбызгъа жашауда аякъ тирерге. Мал кютген, арба, трактор, жюрютген да малкъарлы, къарачайлы жашла. Аланы билек кючлери, намыслары да бар. Сёзлери, тёзюмлююклери да алай.

* * *

Кюнлени биринде, эсинде болмай тургъанлай, Фаризат Хауадан письмо алды. Аны анга ишлей тургъан жерине бригадир келтирип берди. Жарлы тиширыу письмону къолу-башы къалтырай къадалып ачды. Алай окъургъа базынмады. Окъуйма десе да болаллыкъ туююл эди — кёзлери алгъа от чакъгъанча болду да, ызы бла жукъ кёрмей къалдыла: кюндюзгю кюнде тегерек къаппа-къарангы кечеге ушады. Фаризат кёзлерин ууады, кёкге къарап уллу Аллахдан кесине болушлукъ излейди. Алай, не медет...

Баям, ханс арта тургъан тиширыула Фаризатны халин ангылагъан болур эдиле, ишлерин къойдула да, аны къатына терк жетдиле.

— Фаризат, не этесе, харип,— деди шыкычы тиширү (тиоз аты Халауду, алай халкы аны Къызчыкъдан башха атын билмейди),— не болуп къалды санга?

— Акъыртын жерге чёкме къойчугъуз. Бир къужурла бола турама... Тилим тутулуп къалады. Кёзлерим а арталлы да жукъ кёрмейдиле...

— Аллахны къолундабыз... Кесинги алай аманга бошлама. Сабийлеринге, эринге ырыслагъан эт.

— Юйюме къан жаугъанын жүрегим билип турады,— деди Фаризат. — Уллу Аллахха не хата этген болур эдим мен?!

— Тоба де, Аллахны кесинге чамландырма. Бир кечени ичине тёрт сабийн ёлюп чыкыгъан Шахидат кесин жоймай асыры турады сора,— деди Халау Фаризатха кёл этдиреме деп, ачыуланганын билдире.

— Анамы да, къарындашымдан туугъанны да ёллюклерин жолда атып кетип, мен асыры жашайма дуняда. Сагъыш этчи, бу элде окъуна не къадар адамыбыз кебинсиз, дууасыз, жаназысыз жатадыла къулделеде, иллипинледе — юслерине топуракъ къуюлуп. Сен а ойнагъан эте кёреме да!...

Андан сора алайда иги кесекге дери сёз айтхан болмады. Баям Фаризат жүрегине таукеллик алгъан болур эди, теренден ахтынды да, олтургъан жеринден ёрге кючден бла бутдан кётюрюлюп:

— Эй, маржа, бусурман эсегиз, ауузум толу бир суу уртлатыгъыз,— деди.

Ары дери да айтхан эдиле нёгерлери анга суучукъ уртли деп, алай жаны къайгылы болуп аны эшитмегенди, баям. Фаризат бахчалагъа къуюлгъан дарман къатыш жылы сууну Кавказын шаудан сууунча татлыкъсындырып ичди. Андан сора письмону окъумай тёзмедди. Нёгерлерине да алайдан кетмезлерин тиледи.

«Фаризат, салам айтыргъа да, хапар сорургъа да базынмайма. Жолда желе, къайсы эсе да бир станцияда да кёрген эдим сени. Алай тюрберге къоркъуп, къачып вагонга ташайгъан эдим. Бюгюн да бу письмону сиз болгъан жерде жашагъан Халауну эгечини зорлугъу бла жазама. Ийнан Аллахха, къолларым къалтырап, солууум тамагъыма тыгъылып, бу письмону жазаргъа эки кюнден бери кюрешеме. Жилигъан этгенликге кёзлеримден жиямукъларым чыкмайдыла,— жүрегим жияйды.

Бери келгенли бизни элли адамладан кёпле ырахмат болгъандыла. Мен да жангыз жашымдан айырылгъанма. Жарлы Жамал, ауругъаны зат да болмай, кёзюме къарап сёлеше тургъанлай, къатып къалгъанды... Бери келгенли

Жабраилден да арталлы да хапар эшитмегенме, — сау эсе, шау эсе да мен билген жокъду. Таулуланы бирда къалмай аскерден эркин этген хапарлары барды. Да алай эсе, къайдадыла бу бизни адамларыбыз?!

Билеме, бусагъатда эр, жер къайгъылы туююлсе. Къызларынгы къайдалыкъларын сорлукъса манга. Суйсенг — ёлтюр, суйсенг — сой, тюз хапар айталлыкъ туююлме. Кавказда къоюп кетгенме къызларынгы. Ол кюн аллай эссизлик этгенден эсе, ёлюп кетген мен болгъа эдим. Таиг аласы бла элге аскер кирип, кёзню ачып жумгъунчу барыбызны да сюрюп чыгъарадыла. Сизни юйню нек жокъламагъанларындан а хапарым жокъду. Энишге — къабакъгъа тигелегенден сора билгенме, сени кйюнге къан жаудуруп кетип баргъанымы. Кесими машинадан атдым. Алай андан не келсин, къызыл аскерчиле ушкокну быргъысын кёкюрегиме тиреп, артха къайтардыла да, къолумдан, аягъымдан тутуп, машинагъа атдыла — машокну атханча. Мени инжилгениме, тилегиме киши эс бурмады.

Нальчикге келтиргенлеринден сора да умут этдим, къачып артха барыргъа. Онг бермедиле. Терсме. Сен ол мурдарлыкъ ишни манга ёмюрде да кечмезсе. Фаризат, сабийлени сау-саламат суннганлай а турама. Биз Холам Къара-Суудан ётгенлей окъуна, ёрге бир къауум атлы айланган эди. Ала Зубайгъа бла Лизагъа тюбегенлерине ишексизме... Къызларынг саудула. Бирде — сени сабийлеринги анда къалгъанлары иги окъунамы болгъан болур дейме, кеси акъылымда. Бери келселе къаллай къыйынлыкъгъа тюшериклерин киши да билмей эди. Кёрдюнг, мен жангыз баламы элтип, кеси къолум бла жерге сукъгъанымы. Энди манга неден да не? Сен алыкъа сабийлерингден умут юзюп къоймагъанса, — насыплыса. Бюгюнлюкде санга жаным да ауруйду, сукъланган да этеме.

Мен бусагъатда аямай жилий турама. Санларым, безгекден ауругъан адамны санларыча, къалтырайдыла. Жарсыуларым бек кёпдюле. Алай аланы жазып жетишдиралмайма. Ким биледи, Аллахны буйругъу болуп тюбеген этсек, кёрген къыйынлыкъларымы барысын да санарма санга. Амалсыздан жаншай турама ансы, мени сёзюме тынгыламазлыгъынгы да билеме.

Терсме. Мени кибиклеге Аллах да, адам да кечгинлик бермейдиле».

Ол письмону окъугъандан сора Фаризатны жүрегине, къалай эсе да, бир салкъынлыкъ келди. Ёллюк жерге тюшгенден сора ёлгенни жууукълары да бир кесек салкъынлыкъ табадыла дейдиле. «Хауа айтханлай, сабийлерим бир ахшы адамланы къолларына тюшген эселе уа», — деген

оюм башын бийледи да, бютюнда къанатланды. Къатында ёре сюелип тургъан нёгерлерини кёзлерине кезиу-кезиу къарап, аз ышаргъан окъуна этди. Алай ол адамла Фаризатны ол халин жаратмадыла,— шашхан этген сундула. Кёл этдирир сёз да айтмадыла. Алыкъа тургъан жерлеринде битип къалгъанча сюеледиле, арталлы да тепмегенлей, адамыча солууларын да алмагъанлай.

— Жарлы Хауа,— деди бир заманда Фаризат,— жаныгыз баласындан айырылгъанды. Ой анам, мен жарлы, аз бек таралмайды Хауа. Ариу да, акъыллы да Жамалчыкъны кеси кёолу бла къара жерге кёмгенди.

Къалай бетсизликди ол! Къызла, мен жукъ ангылай эсем, ол бетсизлик угъай — мурдарлыкъды. Кеси баласын кеси жерге кёмген тишируудан не игилик излейсиз?

— Аллай къыйынлыкъны къанлы жауум да сынамамын,— деди тишируудан бирлери.

— Жарлы Хауа,— деди биягъы Фаризат. — Жамалчыкъны ол дунягъа ашырып, кесинг мында къалай къалдың? Къалай уллу тёзюмлюк барды адамда! Ол кётюрмезлик къыйынлыкъ жокъду...

* * *

Фаризатны ол сёзлеринден сора, аны нёгерлери письмону юсюнден кеслерини оюмларын айтыргъа базындыла.

— Аллах бирди, сени сабийлеринги табыллыкъларына ийнанып эдим,— деди Халау, Фазика письмону аны хайырындан алгъанына базыныулу сёлеше. — Не къадар заманны кюрешдик биз, бу жилияну кёой деп. Кёрдюнг да, ишни тап болуп къалгъанын?

— Не зат тап болду, эгечим? — деди Фаризат. Алай Халаугъа алай хыны сёлешгенине уялды.

— Сабийлеринги сау болгъанларына энтдадамы ийнанмайса?

— Ауузунга къор болайым,— деди Фаризат. — Сен ахшы адамса... Ариу тилли тиширууса. Сен кёл этдирмесенг, мен эртте ёллюк эдим. Туугъанларынга Аллах онг берсин. Къыйынлыкъладан кери бол, эгечим.

— Сен да сабийлеринги, эринги ачыуларын сынама,— деди Халау. Ол бирси тишируула да кёп игиликле тиледиле Фаризатха.

IX

Жашау къыйынлыгъы бир кесек женгил болгъаннга ушайды. Ал эки-юч жылда адамла кёп ёлдюле эселе да,

къалгъанла, боюнсдан къутулгъанча беллерин, боюна-
рын тюзете, башларын ёрге кётюре башлагъандыла. Бы-
лайны жерине, адамына да юйренгендиле. Энди эл
бригадир да жангы. Ахшы адам. Аты да Чокъмокъ. Кёч-
гюнчюлеге энчи намыс бергенин ким да сезген. Урушну
башындан ахырына дери туруп къайтханды. Баям, душ-
ман бла сермешледе кесин танытхан болур эди ансы, кёкю-
регинде юч майдалы, бир ордени. Урушха къатышханлада
Чокъмокъдан сора саугъаларын биргесине жюрютген адам
жокъду. «Эй, Чокъмокъ, саугъаларынгы кюбюрде асыра
ансы, тас этсенг, ариу айтмазла»,— деп, анга чам этгенле
да болгъандыла. Алай ол: «Орденигиз болса, сиз да бек
суйюп жюрютюрюк эдигиз»,— деп къойгъанды.

Чокъмокъ аллай масхарагъа тийишли туююл эди. Алай
агъач — бёрюсюз, эл — телисиз болмайды. Ким эсе да бир
зат айтханды деп, Чокъмокъ даулашып туруучуладан
туююлдю. Тенгини масхарасына чам бла жауап къайта-
рып, тынчайтып къойгъанды. Алай артда, нек этгенин киши
билмеди, бир байрамлада болмаса ордени, майдаллары бла
халкъ арасында аны киши кёрмегенди.

Кёчгюнчюле Чокъмокъда таза адамлыкъдан сора да,
малкъар тилни, тау тепсеулени билиуге итинмеклигин бек
жаратдыла. Артда ол малкъарча сёлешип, тепсеп да кёп-
леге оздурмай башлады. «Чокъмокъ Фаризатны тилейди»
деген хапар жайылгъанда уа, айтдыла адамла: «Муну уа
къарыны башха зат ючюн ауруй кёреме да. Тейри, тиши-
рыу сайлай а биледи».

«Андан эсе жаным саулай жерге кирейим,— деди Фариз-
зат тенглерине. — Сабийлерими бла Рамазанны унутхан
кюнюмде огъурсуз жел кёкге сууурсун мени»...

Энди элде сен — таулу, мен — кыргъызлы деп миллет
айыргъан хазна жокъду. Акъ-Баш элде окъуна эки кыыз —
Хафисат бла Тамара кыргъызлы жашлагъа эрге чыкъ-
гъандыла. Кёчгюнчюлени ёксюзлерин кеслерине бала этип
алгъап кыргъызлы юйюрле бардыла. Гюняхлары кесле-
рини болсун, ала ёксюзлени инжилтмез ючюн, кеслери не
уллу кыйынлыкъны кётюрюрге да угъай дерик туююл-
дюле.

— Сени кыйынлыгъынг — мени да кыйынлыгъым,—
деди Чокъмокъ бир кюн Фаризатха. — Жаным сау къа-
дар сени жанынгы бир затдан инжилтмем... Билеме нек
аякъ тирегенинги. Мени сёзюм кыйын кёрюнмесин,
согъушдан сау къутулгъанла юйлерине къайтхандыла:
Кёресе, мени тамата къарындашым Акъбар да атсыз-чуу-
сузду. Къайда, къаллайла жоюлгъан болур жарлы бала?!

— Чокъмокъ, сен ахшы адамса. Жокъду чурумум. Алай

Рамазанны сау-эсен к̄айтырыгына ишексизме. Ол насып-сыз, к̄айда эсе да бизни табалмай, ауара болуп айланады. Рамазан сауду... Алай т̄ойюл эсе да, мен аны башы бла ойнаяллык̄ т̄ойюлме. Рамазанны унутхан кюнюмде чык̄сын жаным. Ансыз жашау манга керек т̄ойюлдю.

— Фаризат, жанынгымы к̄ыйнадым? Тилейме, айып этме. Сен к̄кню жарык̄ жулдузуса!

Чок̄мок̄ ол с̄злени жерге к̄араг̄анлай, эки к̄олун ууа айтды. Бир заманда аны к̄ысык̄ к̄зчюклеринден к̄з жаш чык̄ды, кюн к̄юйдюрген кенг мангылайы да терледи. Чок̄мок̄ Фаризатны к̄атына барг̄анлай башт̄ебен болуп, жауурунлары да бирге киришип, алаша адамчык̄ к̄рюнюк̄ к̄алг̄анлык̄г̄а, узун бойлу, кенг жауурунду, жютю к̄злю — тап ишленген адамды. Элни к̄ызларыны жюреклеринде с̄ймекликни отун тиргизген жаш. Юйде — атасы-анасы, эри урушдан к̄айтмай тург̄ан эгечи.

— Сен адепли адамса,— деди Фаризат, гетменин сабын табырак̄ тутуп, кесин ишге хазырлай. — Сен манга берген хурметни ёмюрде да унутмам.

— К̄кню жарык̄ жулдузу, арну с̄зле бла к̄утулуп кетерге умут этме.

— Энди алай айтсанг жаныма тириксе,— деди Фаризат. — Кесинги да, мени да к̄ыйнама. Ол боллук̄ иш т̄ойюлдю.

Алайда Чок̄мок̄ ауузундан с̄з чыг̄аралмады. К̄епге дери тынгылап турду да, Фаризатны к̄олундан гетменин алды да, мамук̄ бахчада тизгин араланы жумушатып башлады. Фаризат а, алайда ишлей тург̄ан адамладан уялып, амалсыз болду. Ол не амалсыз бола эсе да, Чок̄мок̄ну арну с̄злери уа анга жаз башында тау суучук̄ну жырыча хычыуун эшитилгенлери даулашсыз эди.

* * *

Ак̄барны сау хапарын эшитип, элде анга к̄ууанмаг̄ан болмады — к̄ыргызында, таулусунда да. Чок̄мок̄ письмону атасына, анасына ок̄уп к̄ууандырды да, ызы бла, к̄з байлана, мычымай Фаризатлаг̄а кетди. Фаризат бир гитче гытычык̄да кеси жангыз жашайды. К̄оншусуну сабийлери аны отун, суу керекли этмейдиле. Ишден к̄айтырына арбазда к̄аурасы (бу элде к̄аура отун орунуна жорюйдю), челек толу суу. Ак̄-Башда сууну эрттерекден алып, к̄умун т̄юбюне ч̄кмеге к̄оймасаг, ичип онг жок̄ду.

— О ха-хай, Фаризат, Ак̄бардан к̄аг̄ыт келгенди,— деп, Чок̄мок̄ босаг̄адан ормай-сормай т̄юшдю, Бу жол

болмаса аны алай таукел жаш болуп ким кѣргенди. — Къарындашым сауду!

Асыры арыгъандан санын, башын кѣтюралмай юй тюпде къолан кийиз юсюнде таянып тургъан Фаризат, терк окъуна аякъ юсюне болду.

— Билемисе, мени къарындашым сауду!

Къалай болгъанын кеси да ангыламады, Фаризат жашны арсарсыз къучакълады. Баям, Чокъмокъну кѣлюне не бла жетерге билмей эди. Угъай, Фаризат ол хапарны эшитгенлей шашып къалгъанды.

— Билемисе, Фаризат, Акъбар сауду.

Чокъмокъ бу жол ол сѣзлени шыбырдап айтды. Фаризат а алыкъа аны кѣкюрегине къысылгъанлай турады. Алай бир заманда тюз да ток ургъанча элгенди. Сора Чокъмокъдан бир жанлыракъгъа туракълап, рамасы-зат болмагъан къуру мияла терезени къатына барды да, тышына къарагъанлай иги кесек заманны сюелди. Чокъмокъ да турады ауузундан сѣз чыгъармай, Фаризат къучакълагъанына къууангандан дунягъа жапгыдан туугъанча болуп.

— Къарындашынг къолугъузгъа сау-эсен жыйылсын. Аллах экигизни да бири бирингизден айырмасын, — деди Фаризат, къарамын терезеден айырмагъанлай. — Чокъмокъ, сен бек насыплы адамса... Кесинг урушдан сау-саламат къайтдынг. Энди къарындашынг да къолугъузгъа жыйылады, Аллах айтса. Насыбыгъызын Аллах къызгъанмасын.

— Сау бол, Фаризат! Сен а Рамазанны эсен хапарын эшитип, къууан. Чокъмокъ ол сѣзлени айтханлай эринлерин къабып ачитды. Ташны ата билмеген башына ургъанлай болгъанын ангылады ол.

— Насыбынг айтсыц, — деди Фаризат. — Не жазады Акъбар?

— Сау хапарымы билдирирге онгум болмай тургъанма дейди. Баям, была бир къауум адам болуп, пленнге тюпген немислидени сакъласала керек. Кесим туюлме, иѣгерим бла барлыкъма деп жазады. Мен жукъ ангылай эсем, Акъбар юйдегили болгъанига ушайды. Аны атама, анама билдирмегенме ансы, жашлары орус къатын алгъанын эшитсе, жарсымай амаллары жокъду.

— Да жаны суйген адамына тюбеген эсе, миллет айырыр кереклиси болмаз, баям, — деди Фаризат, басымлы, ол сѣзлери бла кѣп затны ангылата.

Чокъмокъ былайда да эссиз сѣз айтханын да ангылады да, Фаризатдан асыры уялгъандан жерге кирлик болу. Ызы бла тиширудан кечгинлик тиледи. Фаризат аны сѣзюне артыкъ уллу магъана бермедн. Тынгылап къойгъаны да

аны ючюн болду. Бир кесекден а ол, кёзлери да жулдуз-
лача жана, Чокъмокъ таба бурулду.

— Къарындашыңг нёгерини юсюнден хапар айтмай-
мыды? — деп, Фаризат Чокъмокъгъа сууукъ сорду.

— Угъай, — деди Чокъмокъ. — Ма письмо мендеди, ке-
синг окъу.

Фаризат онг къолун письмо таба да узатды. Алай аны
алмады. Письмону алып окъумакълыкъны ушагъысыз ишге
санады. Да окъуйма десе да болаллыкъ туйюлдю — ол
къыргъыз тилде жазылыпды.

— Нёгерлери кимле болгъанларындан хапар айтмай-
ды, — деди Чокъмока экинчи кере да.

...Патеген чыракъ, ол гитче гытычыкъны ичин окъуна
хазна жарытмайды. Бусагъатда Фаризат кеси да аныча
мутхузду. Башын асыры кёп тюрлю сагъыш басхандан,
бирде Чокъмокъны алайда болгъанын окъуна унутады.
Анданды ансы: «Экинди бла ашхам арасында мында
чирелип турма да, юйюнге бар», — деп, таукел айтырыкъ
эди. Ол башы хапарлыкъ болурун суймейди. Бирда дау-
лашсыз: бююнлюкде Фаризатха кёпле сукъланадыла.
Ойнагъанмы этесе: — элде менме деген жаш тилейди аны.
Алыкъа эрге бармагъан къыргъыз, таулу къызла топпа-
толу. Чокъмокъ а эки сабийи, эри да болгъан тиширыуу
тилейди. Ала жыл саны бла тенгишдиле. Тейри, Фаризат
бир кесекге жашыракъ окъуна болур. Кёп къыйынлыкъла
сынагъанлыкъгъа, алыкъа къыз сфаты бузулмагъанды.
Алай ол кеси акъылында дуня, жашаудан бир тюрлю бир
игилик сакъламайды. Сабийлерин къапды — эшигин жап-
ды. Жарлы Рамазан да къайда жоюлду — ким билсин.

— Чокъмокъ, Аллах айтса, суйюнчюнго берирме. Энди
уа юйюнге бар, кечди, — деди Фаризат. — Халкъны сёзюн-
ден къоркъама.

— Мен а кишиден да къоркъмайма.

— Сен эр кишисе. Мен а бир башсыз тиширыу. Манга
аманлыкъ этерге суймей эсенг, бар юйюгюзге... Тилеген
этеме.

Чокъмокъ олсагъат окъуна кетип къалмады. Иги кесек-
ге дерн турду сюелгенлей. Сора теренден ахтынды да,
эшикни акъыртып ачып, бир сёз да айтмагъанлай, баштё-
бен болгъанлай чыгып кетди.

Х

Иги кесек бола эли эл быллай къууанчха тюбемегенли.
Урушдан къайтмагъан адамларын сакъламагъанла жокъ-
дула. Алай умут этген а хазна жоқъду. «Келликъ эндиге

дери келлик болур эди», — деп, ичлерииден кюйюп жашай эселе да, кече-кюн да тилеклери уа бирди: «Къудурети уллу Аллах, урушха кетгеними сау-эсен къайтар да, тыпыр ташымы жангыдан бир жылыт, чырагымы алгында жа-рыкъ жанма къой».

Акъбарны хапары чыкъганлы аллайлагъа жангыдан жан киргенди. Ахшы умутларыны жүрек жетиюне тынгылай башлагъандыла. Бюгюн Акъбар Джалал-Абад станциясына келип тюшгенин эшитгенлей а, колхозда иш-ни ауур заманы эсе да, аны аллына кеп адам кетгенди. Чокъмокъ атына минип къууулганды, къалганла уа жаяулай — сегиз километрге жете жол жүрюрюкдюле. Колхоз ат арба да жибергенди Акъбаргъа.

Ары Чокъмокъ бек алгъа жетди. Акъбар биле эди аны аллына келликлерин. Ол себепден негери да, кеси да вокзалдан төмөй сакъладыла. Чокъмокъ къарындашын кергенлей атдан секирип тюшдю. Алай тобукълары къалтырап, башы төгөрек айланып, жеринден тебалмай къалды. Энди уа кезлери да ау кередила. Олсагъатда Чокъмокъ уллу Аллахдан болушлукъ тиледи. Болмады. «Акъбар!» — деп къычырды сора.

Ол ауаз саулай шахаргъа эшитилгенча болду. Бир заманда, алгъа кек кюкюреп, төгөрекни къара булутла басханча керюндю Акъбарны кезюне. Сора, мычымай кюн аязды да, болган жап-жарыкъ болду. Ызы бла жюз тюрлю бояугъа боялганча Тейри къылыч да чыкъды. Алай ала бары да жашны кезюне керюне эдиле. Анча жылны ичинде сезюн эшитирге термилип турган къарындашыны ауазы эди ол къадар тюрлениулени аны кез аллына келтирген.

Былайда Акъбар онглу болду кичи къарындашындан эсе: ол олтурган жеринден секирип турду да, кесин Чокъмокъ таба атды.

— Чокъмокъ! — деди ол.

— Акъбар! — деди Чокъмокъ да.

Ол тюбешиую къууанчын кетюрген тынч туюл эди. Жашла бири-бири кезлерине къарап, тиширыулача сарнап жиядыла. Селешген а эталмайдыла. Элден келликле да жетип, Акъбарны ортагъа алып хапарлаша башлагъанларындан сора, къарындашла бир кесек эс жыйдыла. Чокъмокъ а, төгөрекке ышанлап къарай, Акъбарны юй бийчесин кезлери бла излей башлады. Алай ол къадар адамны ичинде къайдан биллик эди Акъбарны къатыны къайсы болганын. Баям, негерини юсюнден хапар айтыргъа Акъбар кеси да унутханды. Письмода жазгъанлыкъгъа, негери жокъ эсе да алыкъа киши билмейди. Чокъмокъ со-

ругъа бир-эки кере да кезледи, алай нек эсе да сормады.

— Турмагъыз, тебирейик! — деди арба башчы, такъыясын кьолуна алып, аны кеси бла сыйдам жюльоннген башыны терлегенлерий сюрте. — Къартла орамгъа чыгъын сакълап турадыла.

— Тюз айтады, хайдагъыз, турмагъыз! — деди Чокъмокъ да.

— Рома, берлакъгъа жел, — деп, Акъбар арлакъда эки чемоданны къатында сюелип, кьууанчлы тюбешиуге къарап тургъан жашны чакъырды. — Шагъырей болугъуз, бу мени шуэхумду. Урушда, андан сора да бирге болгъанбыз. Къыргъыз тилде селешигиз кеси бла да, бизнича устады. Рома Кавказданды. Муну халкъын кечюрген этгендиле. Адамлары къайда болгъанларын билмейди. Аллах айтса, адамларын излеп тапхынчы бизни бла турлукъду.

Адамла бир бирге ал бермей саламлашдыла Рома бла. Чокъмокъ да саламлашды. Алай, билмей тургъанлай жюреги бир сейирлик къайгъылы болду. Бирде Романы кезюне къарап, эрттеден шагъырей адамын тансыкълагъанча тансыкълады. Дагъыда, кезлери чыракъ бардыла да, терен сагъышха кетди. «Хайдагъыз, турмагъыз!» — деген сёзле аны сагъайтдыла да, Чокъмокъ, атына минип, арбаны ызындап тебиреди. Арбада Акъбар, Рома, дагъыда биреулен барадыла.

Акъбар артха айланып къарындашына элни, журтну хапарын сорады. Атасымы-анасыны сау-эсен жашагъанларына Акъбар неден да бек кьууанады.

— Рома, сен къайсы миллетденсе? — деп сорду Чокъмокъ, къарындашыны сёзюн бёле.

Алгъа Рома аз ышарды. Рома: ол санга неге керекди деген магъананы кезю-башы бла ангылатды.

— Мен оюнсуз сорама, — деди Чокъмокъ.

— Мен малкъарлыма. Нальчикденме, — деди Рома, асыры мудахдан башыны ёрге окъуна кетюрмей. — Дунияда аллай миллет жашайды деп эшитгенмисе?

— Эшитгенме. Бизни элде да бардыла малкъарлыла.

— Не зат дейсе?! Рома арбаны юсюнде ёрге сюелип къалды.

— Керти айтама, — деди Чокъмокъ. — Бюгюн Акъбар бизни къалай кьууандыргъан эсе да, сен да адамларынгы алай кьууандырлыкъса.

Рома арбадан секирип тюшдю.

* * *

Рамазанны кёрюрге келгенле юй тюбюнде кьолан кийизни юсюне къабыргъаларын бири бирлерине тиреп

олтурадыла. Шинтик, ундурукъ жокъду. Рамазан а кыргыз келини юсюне эски-бюскю атханды да, анга олтурупду. Ол кеси бла саламлашханлагъа бир-бирде къол берирге окъуна унутады. Башын ёрге кётюрмейди, жерге къарагъанлай турады. Аскер кийимлери юсюне ариу ушайдыла. Саугъалары, офицер чыны да бар. Акъбар бла Чокъмокъ келгенлеринде да баш кётюрмеди Рамазан.

— Рома, не болгъанды? — деп Акъбар ашыгъышлы сорду. Рамазанны быллай шургулу кюнюне хазна тюбеген тенги. — Нек мудахса?!

— Бизге болгъанны соргъан да этме. Юйюю кзуруп тургъанын билмегенме. — Рамазанны кёз жашлары чыкдыла. Ол заманда тиширыула Рамазаннга бир зат айтып жапсарыргъа да билмей, базыммай, олтургъан жерлеринден шошчукъ туруп, жаулукъ къанатлары бла бетлерин жаба, бирем-бирем тышына чыгып кетдиле. Фаризат алааны ашыргъан да этмеди: юйню эшик артына жууукъ жеринде мюйюшюнде ёрге сюелгенлей турады, бир адамны да кёзюне къараялмай, юйюрге бар къыйынлыкъла аны хатасындан тюшгенлерин ангылап. Ол анча жылны кёзюне къараргъа термилип тургъан адамыны кёзюне окъуна къараялмады. Бусагъатда Фаризатны къабыргъагъа чюй бла урулуп къалгъан сунарса. Рамазандан кюркъады ансы, кычырыкъ этип жилип жюрегин бир къандырлыкъ эди. Алай, не медет, жарлы тиширыу алай да эталмай, ичинден кюйгенлей турады. Мындан оза эсе аууп кетерикме дерча чекге жетишгенди.

Чокъмокъ Фаризатны кёзюне аралгъанлай турады. Акъбар а онг кюлун Романы — Рамазанны имбашына салгъанлай сюеледи — кесин суратха алдырыргъа хазырланган адамча. Отоучукъда ол шошлукъну эшикден кирген юч-тёрт тиширыу бузду. Ала босагъадан ичине иги атлагъынчы окъуна, Рамазаннга бла Фаризатха дунияны алгъышын этдиле:

— Уллу Аллах сизни бири биригизге къалай тюбетди эсе да, сабийлеригизге да алай кзууанч бла тюбетсин, — деди босагъадан бек артда атлагъан тиширыу. — Къыйынлыкъгъа тюбегенле — адамларындан айырылгъанла сизден сора да кепдюле. Кесигизни былай ёлген ёлю этип да турмагъыз. Аллахны буйругъундан киши да кзутулмайды. Бир кюнню ичинде юч-тёрт сабийлеринден айырылгъанла бардыла...

Фаризат ол сёзлени эшитгенлей жюрексинип жилиады. «Биреуню жаны башхагъамы жарайды?» Фаризатны алай айтханын юйдегиле кюден ангыладыла. Къалай инжиледи жарлы тиширыуну жюреги!

Баям, Рамазан къатыныны жиягъанын кетюралмады дейме, ёрге турду да, Акъбарны кьолтугъуна жабыша, тышына чыкъды. Чокъмокъ а юйде кьалды. Кьолундан келсе, олсагъатда Фаризатны жапсарыр мадар тапса, жанын да берлик эди. Алай, ауузун ачып, сёз айтыргъа окъуна базынмады. Кьолларын кезиу-кезиу ууа сюелди. Юйдеги тиширыула да бирде анга, бирде Фаризатха къарай тынгылайдыла.

Юйге эки-юч таулу акъсакъал кирдиле, дауурлары узакъдан окъуна эшитиле. Баям, ала тышында Рамазан бла саламлашып, хапарлашып, сора Фаризатха алгъыш этерге киргендиле юйге. Ала босагъадан атлагъанлай Чокъмокъ тышына чыкъды. Тиширыула уа ёрге туруп, акъсакъаллагъа жер кьойдула.

— Ой, Фаризат, Аллахха минг кере шукур болсун, анча жылны аты-чууу чыкъмай тургъан адамны кьолунга келип кьалгъанын кёрдюнгмю! — деди, юйге биринчи болуп кирген кьарт, Фаризатны кьолун тута. — Аллах кьолундан алмасын, жастыгъыгъыз бек болсун...

— Урушдан адамлары сау-эсен къайтырларын сакълап тургъан инсанланы барысы да тюз да бюгюн сен кьууанганча кьууансышла, — деди экинчи кьарт.

— Амин! — дедиле тиширыула бир аууздан.

— Аллах ёмюрюгюзню узакъ, ажалыгъызны сабыр этсин, — деди Фаризат. Ол атасындан да тамата кишилеге кьарт къатынчыкъча селешгенине уялгъан да этди. — Барыгъызгъа да жаным кьурман болсун, не кыйын кюнюмде да билеклик этгенсиз. Менден къайтмаса да Аллахдан къайтсын...

Фаризат селеширге кюрешгенликге асыры мудахдан, башын ёрге кетюрюп, кьонакъларыны кезлерине адамыча къараялгъан окъуна этмейди. Аллахды билген, Рамазан кёл этдирир жангыз сёз айтса эди, Фаризат олсагъатда аллай бир азап чегерик туююл эди. Алай Рамазанда аллай кишилик эсленмейди — сабийлерини хапарларын эшитгенлей, дунияда бир зат да кезюне кёрюнемей кьалгъанды. Уруш отундан кесин Фаризат ючюн, кызлары ючюн сау кьутулгъан сунуп жашагъан адамны, тюз да босагъадан атлагъанлай кезлерин ауузуна кьапдырып кьойсанг, ойнагъанмы этесе. Аллай кыйынлыкъны, анча жылны ичинде ёлюмню кезюне къарап тургъан адам окъуна кетюралмайды. Да сора Фаризатдан а не излейсе?! Ачыу асыры кюйдюргенден кесеу баш болуп тургъан тиширыуну аллай бир кыйнаркъа жарамайды. «Сен эр кишисе, акъылынгы башынга жый» — деп, Рамазанны юсюне киши сюелмеди.

...Ингирикде юйде жаланда кеслери — Рамазан бла

Фаризат кьалгъанларында да бир бирге жүреклерин ачмадыла, кёп заманга дери тынгылауну ийгенлей турдула — къарамларын жерден алмагъанлай.

— Юйюю нек кьурутханса деп юсюме сюелип, дау этерге эркинсе, Гелляны жашы,— деди бир заманда Фаризат. Дагъыда бир зат айтыргъа кезледи да, сёзю тамакъдан чыкъмады. Къарылгъан ауазын ариуларгъа кюрешди да, ызы бла аямай сытылды. Артдан-артха жүрексинип жилиды. Тейри, Фаризатха Рамазанны жаны ауруса керек, олтургъан жеринден ёрге кётюрюлдю да, барып кьатыныны башын кёкюрегине кьысды, жаягъын аны башына салды, сора башын уппа этди.

Ол кезиучюкде Рамазанны санларын бир сейирлик сезим бийледи. Борбайларыны, кьолларыны кьалтырагъанларын кеси ачыкъ ангылады. Фаризатны кьююнуна алгъанында уа, жыгъылып кетерге аздан окъуна кьалды. Ол Фаризатны ундурукъгъа олтуртду. Олсагъатда Фаризат битеу халкъ кесини юсюне къарап тургъанча амалсыз болду. Терлеген окъуна этди, таланган.

— Ёлгенле, саула бла да тилейме, кьатыма келме,— деди Фаризат Рамазаннга. — Уялтма мени.

— Мен сени жанынгы кьыйнагъанма, тилейме, кеч,— деди Рамазан, Фаризатны кьатына жууукъдап-жууукъ олтура. — Сабийлени сау болгъанларын жүрегим сезип турады. Аллах айтса, юйюбюзню ичине жангыдан кюн тиер.

— Кюнюм да, айым да сенсе! Къадар насыбымы алма сын... Мен сени кьаллай бирден бери сакъладым — жолунга къарап, тарала. Кюнюм, кечем да къарангы болуп турдула сен келгинчи. Аман кьууум этмедим, умутуму юзмедим... Аллах ахшы тилегиме жолукъдурду...

Фаризат ол сёзлени Рамазанны кёзюне къарамай айтады, ундурукъгъа олтуруп, тёрт гуппушчукъ болуп. Кьолул да бир узатды — Рамазанны кьол сыртын сылар акъылда. Алай болалмады да, терк окъуна артха тартып кьойду. Рамазан а ёрге турду да, Фаризатны жангыдан кьююнуна алып, тегерек айландырып, дагъыда ундурукъгъа олтуртду. Бетин-башын сылады. Алты-жети жылны ичинде аллай ишни сынамагъан Фаризатны санларын кьалтырауукъ алды... Энди уа ол Рамазаннга «Этме алай»,— деп окъуна айталмайды. Къалай эсе да бир башха дуниягъа тюшюп кьалгъан сунады кесин, кёзлерин да кьаты кьысханлай тынгылауну ийгенлей турады. Ол, баям, кеси ёмюрюнде жангы жашау башланганын сезген болур. Фаризат кьыйынлыкъларын да унутханды бусагъатда: Кавкада болмагъанын, сабийлерини таслыкъларын окъуна. Къалай насыплыды шёндю Фаризат! Бир кере да акъылына келмеген-

ди быллай зауукълукъгъа туберикме деп. Рамазан къолун аны боюнундан кетерип ёрге кётюрюлгенинде уа, узалып къолундан тутду. «Кетме» — деп тилегенлиги эди ол Фаризатны. Рамазан да кетип къалмады, — онг къолу бла Фаризатны боюнуна узалды да, аны башын алгъынча кесини кёкюрегине къысды.

— Мен насыплыма! — деди Фаризат.

— Мен да насыплыма! — деди Рамазан.

XI

Къалай эсе да, бу жаз башында Кавказ тауладан ёзенлеге бир сейирлик хычыуун аяз ургъанлай турады кече, кюн да. Бирде ол тынгысызлыгъын да сездиреди: шош аяз къаты желге айланады да, сора кече белинде эшиклени, терезелени жепилеринден сызгырып, жүрекледен шургулукъ туудурады. Бирде, кимге эсе да чамланган этгенча, орамланы букбуларын кёкге сууурады. Болсада табийгъатны халинде аллай болумла бек аз эсленедиле. Быйыл жанкъозла да, кырдык да дуня жарыгъын башха жылладан алгъаракъ кёргенлерин, тереклерин копал эте башлагъанларын да, ууакъ аякълы малла кюнлюмлеге жайылып тоя башлагъанларын да уллу, гитче да эслеп турадыла. Ала бары да адам улуна сейир затны юсюнден сююнчюлюк айтыргъа хазырланганнга ушайдыла.

Ёзенледе да сохан, сарымсах бахчала, шаптал, балли терекле бек арну чакъгъандыла. Сабанлада, ыстауатлада бир берекетлик эсленеди бу жаз башында. Жүрекледен эндиге дери хазна ангылашынмагъан ырахатлыкъ барды. Алай бу эки кюнде Тебен Къабакъда ким эсе да таулула ызларына къайтадыла деп хапар жайгъанды да, Хасанбий бла Сусана дуняда барларын, жокъларын да унутхандыла. Кертиди, ол хапар бу Къабакъда Хасанбийден бла Сусанадан сора кишини да элгендирмегенди. Гюняхлары кеслерини болсун, бек кёпле къууанч тыпырлы болгъандыла.

«Нечик иги хапар айтдыгъыз! — деп, бир жюз жыллыкъ акъсакъал тёшегинден ёрге окъуна кётюрюлген эди. — Жерибизни берекети, огъурлулугъу таулуланы биргелерине кетген эди да, энди ол затла аланы биргелерине артха къайтырыгъын билип къоюгъуз...»

Мында адамла ол хапарны кертилигине беқден-бек ийнана башлагъандыла. Эл бригадир, урушдан фашистлени аналары бергенни тёкдюрюп къайтхан адам, республикада ол къошулмай оноу этилмегенине халкъны «ийнандыргъан» Чилиний, бир да кёзлерин къакъмай айтды хапарны тюзюн:

— Ыйых кюн ингирликде мени обкомгъа чакъыргъандыла да, къонакъланы алларына туберге халкъны хазыр эт дегендиле, — деп, ауазын кётюрюп айтды, сабанчы къошда тюш азыкъгъа жыйылып тургъан адамланы алларына сюелип, акъ къалпагъын да тешип, къолуна алып. — Бу эки-юч кюнде таулула бери жетерикдиле. Бусагъатда жолдадыла.

— Да, эллери тюп болгъандыла, къайда жашарыкъдыла была? — деди, боюну борбайларындан базыкъ болмагъан киши, къашыгъын ауузуна жууугъуракъ элте.

— Қыралда кюч уллуду, — деди Чилияний. — Бирда къоркъмагъыз, юйлени кечеден таннга къатдырадыла.

— «Къатдырадыла» дегенинг?

— Юйлени къарап-къарагъынчы ишлейдиле, дегенлигимди.

— Қъарайма да, ала бизни башыбызгъа жюк боллукъгъа ушап турадыла.

— Таулула бир заманда да кишиге жюк болмагъандыла.

— Да насыбынг айтсын.

* * *

Эллиле Чилияний айтхан хапар керти болгъанын кёзлери бла кёргенлеринде, аны республикада уллу намысы жюрюгенине толу ийнандыла. Бир бирлени: «Бизни Чилияний бла Мальбахов окъуна кенгешеди», — дегенлерин кёпле кеси къулакълары бла эшитгендиле. Алай ол бир къауум адамны да нёгерге тутуп, кёчюп келген таулуланы алларын тыйып эллерине жибермей тохтагъанында уа, юсюне ачыкъ сюелип, ол ишге ыразы болмагъанларын билдирдиле.

— Санга адамланы кеси жерлерине жибермей тыярча эркинликни ким бергенди?! — дедиле Чилиянийге.

— Манга быллай эркинликни Мальбахов бергенди. Мен малкъар халкъгъа игиликни излейме. Бусагъатда была тау элlege ёрлегенликге, башларын сугъарча бир ышыкъ жокъду. Ары барсала сууукъдан, ачдан къырылып къаллыкъдыла.

«Аны ючюн сени къарынынг нек ауруйду?» — деп, Чилиянийни къулагъына шыбырады бети башында къалпагъындан да къара, бир созукку адам.

— Мени хар ким ючюн да ауруйду къарыным. Мен коммунистме! Мен фронтовикме! — деп, хар ким да эшитирча къычырып сёлешди Чилияний. — Кёремисиз аны айтханын! Аллайладан не игилик излейсиз сиз?

Чиляний ол к̄варабет кишиге чамланнгаһын алай к̄еп адам ангыламады.

Бир кесекден алайг̄а колхозну председатели, райкомну секретары да жетдиле.

— Жамауат! — деди райкомну секретары, кесин эсли с̄ез айтырг̄а хазырлай. — Бюгюн бизни бек к̄ууанч кюнюбюздю: к̄еп жылланы ичинде туберге, к̄ерюрге термилп тург̄ан к̄варындашларыбыз, эгечлерибиз тууг̄ан жерлерине сау-эсен к̄айтхандыла.

«Алай к̄урусун к̄езюнг, сау-саламат к̄айтхан болурла», — деп, шыбырады к̄атындаг̄ыг̄а кесин с̄елеширге хазырлап, жыйылг̄анланы бек алларында сюелген таулу жаш.

— Энди биз барыбыз да кючюбюзню, ак̄ылыбызны да бирикдирип, таулулаг̄а эллерин ишлерге, колхозларын к̄ууарг̄а болушург̄а керекбиз. Ол затла тынгылы этилгинчи была ёзенледе жашарг̄а керекдиле. К̄вараг̄ыз да, элде эркин юйлери, женгил юйюрлери болг̄анла таулулаг̄а бир к̄ауум заманга дери к̄онак̄байлык̄ этигиз...

— Биз кеси элибизге, кеси жерибизге барып тохтарг̄а керекбиз, — деди бек алда сюелген таулу жаш. — Бир тюрлю бир башха хапарны к̄абыл к̄ерлюк туйюлбюз.

— Былайда даулашып тург̄андан маг̄ана чык̄маз, — деди райкомну секретары. — Башында этилген оноу алайды. Аны толтурмазг̄а уа сиз да, биз да эркин туйюлбюз. Халк̄ к̄ыйналып турады, машиналары к̄отарып, адамланы да солума к̄ояйык̄.

— Былайда биз айтхан болург̄а керекди, — деп сюелди бияг̄ы таулу жаш.

— Да биз да бодурк̄у туйюлбюз, иги жаш, — деп, колхозну председатели да с̄езге к̄ошулду. Чиляний а к̄уулук̄чуланы к̄атларында бек жууаш кишичик болг̄анды, сууг̄а тюшген тауук̄ кибик, бир бек жыйырылып кеси да...

...Таулула бир бирлери бла к̄уш-муш болдула. К̄уулук̄чула бла демлешгенле да бардыла. Баям, таматала алай келишген болур эдиле, бир кесекден Рамазан алг̄а атлады да, к̄уулук̄чуланы к̄атларына барып, халк̄г̄а айланып с̄ез айтды:

— Тейри, к̄уру кеси ак̄ылына бюсюреп турмак̄лык̄ артык̄ иги болмаз, — деди Рамазан. — Была айтханга да к̄улак̄ салайык̄. Сабийлени, к̄артланы да к̄уруг̄ан журтха элтип т̄екмейик да, былайда бирер жерге тохташайык̄, сора хар юйюрден бирер-экишер адам барып элибизни, журтубузну да к̄ерейик. Мындап ары к̄алай жашау этерге кереклибизни юсюнден оноулашайык̄.

— Быланы алларында не кокаланаса?! — деди биягъы жаш Рамазаннга.

Болсада алайда аны аузуна кѣп адам чапды.

— Былайда, баям, къаты болуп сени киши да тыярыкъ туйюлдю,— деди Рамазан ол жашха. — Жолунг мамукъданды. Алай эссизлик этип адамларынгы уа жунчутма.

— Мени адамларым бла кишини иши жокъду.

— Кѣпчюлюк бир къауум заманнга дери былайда тохташыргъа угъай демейдиле,— деди Рамазан. — Ёрге бек тартдыргъан адам бар эсе уа, тыймазыгъызны тилейме.

Къуллукъчула Рамазанны айтхачына ыразы болдула, баям. Алай: «Ёрге тартдыргъанланы тыймазыгъызны тилейме»,— дегенине уа бюсюремегенлерин ангылатдыла.

— Сиз, эртте-кеч болса да, кеси эллеригизге тийиши-риксиз. Алай бюгюн биз айтханнга къулакъ салмай амалыгъыз жокъду,— деди райкомну секретары.

— Бир да, эки да айтмагъыз, биз былайда тохтарыкъ туйюлбюз,— деди биягъы жаш.

— Бар-бар, жолунг мамукъданды,— деди колхозну председатели, ол жашны аллай бир аякъ тирегени ачыу тийип. — Башхала бла ишинг жокъду, кесинг бар къайры бара эсенг да.

Ызы бла председатель бригадирлени кесини къатына чакъырды да, къолларына бирер къагъытны тутдурду. Ала ким кимни юйюнде тохташырыгъын эрттеден хазыр этип тургъанлары ачыкъланды алайда. Аны себепли, бригадирле кеси борчларын узакъ созмай тамам этдиле. Ол даулашып тургъан жаш а машинаны ёрге — «Жангы эл» таба бурдурду. Алай аны ызындан киши тебиремеди.

Бир заманда ол жаш машинаны юсюнде ёрге сюелди да, былай айтып къычырды:

— Кѣгюнчюлюкде да акъыл кирмегенди сизни башыгъызгъа!

* * *

Чиляний Рамазанланы Хасанбийлагъа элтип тюшюрю. Хасанбийни къызчыгъы — Куляла, ичген сууу тамагында танылгъан, бир ариу жан, юйден чабып чыкъды да, Рамазанны эгиз жашчыкъларын — Мустафаны бла Мустафирни кезиу-кезиу къоюнуна алып, юйге кийирди. Андан сора хапчукланы ташыргъа да болушду. Хасанбий бла Сусана да къонакъбайлыкъ этерге хазырлана, тегеркеге-башха чабадыла.

Рамазан арбазгъа киргенли да эки кѣзюн Куляладан алмайды. Аны алай этгенин къызчыкъ сезгенди да, эркин

атларгъа окъуна уялып, аш юйден анасына болушургъа кюрешип тургъан болмаса, къонакълагъа тюрберге хазна суймейди. Да не этсин да, Рамазан алай аралып турса, ол а уялмагъанмы сунаса.

Кюнле озадыла. Алай Фаризат сабийлерини юсюнден жукъ сагъыныргъа базынмайды. Рамазан да тынгылайды, иек тынгылай эсе да. Ой таланган, къонакъбайларына окъуна жукъ сормагъандыла алыкъа.

Куляла школда тамата пионервожата болуп ишлейди. Эрттенликде школгъа барады да, андан кюнню иги да ауурлугъу кетгенден сора къайтады. Рамазан а ол юйге келгинчи кесине тынчлыкъ тапмайды. Фаризат эрини ол халин эслеп, кеси акъылында: «Муну къартлыгъында не тыпыры къуругъанды?» — деп окъуна айтады. Былай этме деп, юсюне уа сюелмейди. Туугъанлы да Рамазаннга «кёзюнг къара болсун» деп айтмагъанды. Алай башы бла ойнагъаны уа Фаризатха артыкъ хычыуун кёрюнмейди. Рамазан а къызгъа аралгъанлай жашайды.

Кюнлени биринде Куляла Рамазаннга хыны сёлешди. — Сен манга былай аралып тургъанынгы къоймасанг, атама айтырыкъма, — деди ол. — Сен уялмагъанлыкъгъа, мен уялгъан этеме.

— Айып этме, къызым, — деди Рамазан. — Сен анангы жаш заманына тюз да союп къаплагъанча ушайса.

— Мени анамы жаш заманын къайдан билесе?

— Билеме, къызым...

Куляла сагъышлы болду. Сабийлиги кёз аллына келди да, башы-кёзю тегерек айландыла. Рамазанны сыфатын алас-булас кёрдю. «Я сыфхан Аллах, бу не ишди!», — деди Куляла кеси акъылында. Ол кючден бла бутдан атлай барды да, гёшде тапчаннга олтурду. Бир кесекден эс тапды да, юсюне ёре сюелип тургъан Рамазанны кёзюне къарады.

— Сен мени къызымса! — деди Рамазан. — Сен мени къызымса!

Куляла ёрге кётюрюлдю. Кёп затны эсине тюшюрюрге кюрешди.

— Лиза, сен мени къызымса! — деди Рамазан. — Зубай а къайдады?!

Куляла эсин ташлады. Рамазанны къычырыгъын эшитгенден сора, алайгъа Фаризат бла Сусана да мычымай жетдиле.

«Лиза!» — деп, жангыз да бир сёз айтыргъа къолундан келди Рамазанны...

САУ АДАМНЫ СЫН ТАШЫ

Бу повесть Батырбийланы Жарашны жашы Омарны юсюнденди. Ол Кенделен элде туууп ёсгенди. Озгъан урушда бек уллу кишилик этген жашларыбызданды.

Билмейме, бу уллу ишни юсюнде муратыма жеталгъан эсем — насыплыма. Анга багъа берлик халкъды, бек алгъа уа Омарны иги таныгъан адамла. Мен бир-бир жерледе литературада жюрюген суратлау амалланы да хайырланганма. Алай чекден чыкъмазгъа уа кюрешгенме.

Повестьге материал жыйгъан заманымда манга керти да кёллери бла болушхан адамлагъа — Хочуланы Ахматха, Боташланы Иссагъа, Доттуланы Мариямгъа бла Ибрагимге, Атмурзаланы Ахматха, Улакъланы Добайгъа, Малкъондуланы Хасаннга, Омарны кесини жашы Борисге жюрек ыразылыгъымы билдиреме.

Энди уа жолгъа мени бла бирге атланырыгъызыны тилейме.

Автор.

I

Ол дуниягъа жашаргъа деп туугъан эди.

II

Кюн кыздыргъанлыкъгъа, адамланы аркъалары жылына эсе да, жюреклери уа къалтырагъанлай турады. Тёбентин ургъан жылы аяз окъуна аланы суукъсуртхан этеди... Алгъынча, бири-бири бла кенгешген, ныгъышха чыкъгъан адет да унутулуп къалгъан сунарса. Да ныгъышха да киминг чыкъсын? Анга жан салыучу къартла кече, кюн да жашау ауарасындан къутулмайдыла.

Халкъ тынгысызды, — хар ким да тышына сагъайыпды. Табийгъатда да эсленеди ол зат. Энди гюллю этген нартюх бахчала хуериге тартыпдыла — алма, кертме терекледе

Кенделен элни чегет жанындагы агъачда да кёрюнеди ол хал. Угъай, халкъ аны ючюн жашаудан тюнгюлюп тохтамагъанды. Хар ким да колхозда, кеси юйюнде да алгъындан эсе юч-тёрт кере кёп ишлейди. Той этгенле да бар. Къобуз, жыр тауушла алгъынча жүреккени учундурмай эселе да, къайгъыланы уа чачадыла,— жашаугъа умутлу къараргъа болушадыла.

Элли жашчыкъла да туюлдуле алгъынча жарыкъ, алгъынча сиркиу, чөрчек да. Фронтдан юйлерине къагъыт келсе, аны хапарын битеу тенглерине жаяргъа ашыгъадыла — олду беқ уллу къууанчлары. Иш, жумуш башларындан басып эсе да, бош заманчыкъларында Таш Кёпюрге барсала уа, аны башындан Юрдю суугъа секирип зауукъ этедиле. Шорхагъа ким бийикден чанчылса — сора мычымай артха ким терк чартлап чыкъса — ол кесин Омаргъа тенг этеди. Ала Омар шорхагъа къайсы ташны юсюнден секириучюсюн да унутмагъандыла. Жашчыкъла ол къара сыйдам ташны къатында бири-бири ызларындан тизгин тохтап, суугъа секирирге кезиулерин сакълагъанлары да аны ючюндю.

Жашчыкъла Домсоветни (кенделенчиле партияны Эльбрус райкомуну бла райисполкомуну юйюне алай айтыучу эдиле) къатында, суу боюнунда ат оюннга къараргъа барыучу заманларын артыкъ да татлыкъсындырып эсгереди. «Угъай, ол ат оюн туюл эди — аскер оюн эди», — деп даулашханла да бар. Къолчуклары кенг жайып, суу боюну майданчыкъда энишге эки тизгинге чанчылгъан чыбыкъланы хапарларын айтып ангылатыргъа кюрешгенле да бар.

— Ох, анасыны! — деди чырпабаш, бирсиледен эсе ёсюмлюрек, бёкемирек жашчыкъ,— Омар, къолунда да уллу шашкасын ойната, атын да кызыу чапдырып, шашкасы бла эки жанына кезиу сермеп, ол тизгин салынган чыбыкъланы бир дерге бирин къоймай кырып барыучусу эсигиздемиди?!

— Ой, ол а неди! Аты кызыу чабып бара тургъанлай, атны къарын тюбю бла тегерек айланып, дагъыда иерге минип тохтаучусун а унутханмы этгенсиз? — деди башха жашчыкъ, ол хапарны башхаладан алгъа айтханына бир кесек махтанган да этип.

— Кет, Аллах ючюн, Магометчик, биз а кёрген болмакъ аны,— деди хапарны бек алгъа башлагъан жашчыкъ. — Омар кесин атны айылына кысыдырып, сыртындан жатханлай газет окъуп баргъанын да кёргенбиз. Магомет, сен а ол кюн анда жокъ эдинг.

Магометчикге тенгини сёлешгени ачыу тийди.

— Омарны менден иги ма былайда сюелгенледен биригиз да танымайсыз,— деди Магомет. — Бир жол Омар чариште командирни хорлагъанын да кѳрген жашма мен. Ол жигит къарачайлыны билесиз да? Ма ол Омарланы командирлери эди. Тейри, бир пелиуан жаш эди да. Кеси да бир бийик. Не уа, былтыр Омар мени ат боюнуна алып, Хаймашагъа дери элтип келгенди.

...Алайда даулаш кызадан-кыза барып, жашчыкъла кеслерини жууукълары урушда этген жигитликлеринден айтып башладыла. Хар бири атасы неда къарындашы Гитлерге келтирген аман кюнню юсюнден кѳкюреклерин кѳпдюрюп махтанадыла. Алайда ким ауузлу, къарыулу эсе — аны атасы, къарындашы жигит. Хапаргъа, кюн кызыдыргъан ташны юсюнде олтуруп, тамата къауумну къатына жууукъ келирге базынмай, арлакъда сюелип, кълчукъларын да кѳзчюклерине ауана этип тынгылагъан кыппакымыжа жашчыкъла да бардыла. Ох, анасыны, ала бусагъатда къалай сукъланадыла таматалагъа!

Бир заманда Акъ Къая жанындан атылгъан топ таууш жашчыкъланы сагъайтды. Аланы элгендирген душман огъу эди. Бизникиле элни чегет жанында, фашистле уа Къарма Къабакъ жанындан ѳрлеп, элни кюнлюм жанында Акъ Къаяны къатына келип орналгъандыла. Эки къаууму да алыкъа бир бирге кѳкюрек тиреп тохтамагъан эселе да, кеслерин а жокълатханлай турадыла. Душман, не да этип, Кѳнделенни кългъа алыргъа кюрешеди. Баям, бизникилени кючлерин билмегенликден болур эди ансы, элге арсарсыз кирип келалмайдыла. Бизникиле да колхозну малын, мюлкюн фашистлени къллары жетмезча жерге ашыргъан эселе да, элни кълдан ычхындырыр акъылда уа туйюлдюле. Ала кѳлсюзлюк этселе, фашистле элге Бахсан аузуна баргъан жол бла келип да кирлик болур эдиле.

Аллай кюнлени биринде Батырбийланы Омар урушдан къайтды. Кюндюз угъай — кече келди. Халкъ тынчайгъан заманда. Юйюню эшиги, терезеси къаты этилип тургъанын кѳргенде уа, кеси къайгъысын унутду. Омарны тюп жаягъын душман огъу алып кетип, аны орунуна жалгъандан ишленнген жаякъ салынып эди,— акъ байлау бла къаты кысылып. Омар бир къара кирит тагъылып тургъанын да кѳре тургъанлай, онг кълуну сырты бла эшикни экиюч кере къакъды. Киритни тартып, ары-бери кымылда тып да кѳрдю. Алай бир жерде да жашау илишан эсленеди. Ой таланган, итле окъуна юрмейдиле.

Ол шолдукъ батырлыгъы, жигитлиги элге айтылгъан Омарны жюрегин кълтыратды. Терк окъуна керохун къа-

бындан чыгъарып, тегерегине ышанлап къарай, орамгъа чыкъды. Чырагъы жанган юй да кёрюнмейди. Аны Ташбурунга (Тырнауузгъа) бара тургъан машина эл аягъында тюшюрюп кетгенли, кече жолда бир жангыз адамгъа тюбемегенди. Да тюбесе да, туман асыры басхандан бир бирге барып тирелмеселе киши кишини эслерик туююл эди. Жаш, къазыкълары асыры чиригенден ауа тургъан чалыгъа таянды да, эки аягъына бир кесек солуу алдырды.

«Мен билип, алыкъа элибизге душман кирмегенди,— де-ди Омар кеси акъылында. — Алай болса да, ол Ташбурунга баргъан шофер да бир зат айтырыкъ болур эди... Тейри, угъай. Бу тюз боюнлу иш туююлдо».

Энди Омар уллу Аллахдан юй бийчеси Зайнафны бла жашчыгъы Борисни саулукъларын тилейди. «Ата — жокъ, ана — жокъ. Барыр жерлери да жокъ...» Ол сагъышла Омарны суугъа секирттир чекге жетдиргендиле. Эс жыйып тийреде, къоншуда бирлени уятыргъа да тюзелалмайды алыкъа.

Бир заманда Омар уллу жол бла энишге айланды да, Домсоветни къатына дери барып тахтады. Керохун а къолундан кетермейди. Ол къабакъ эшикден ары кирирге базынмады да, терк окъуна бир затдан элгенгенча, дагъыда артха бурулду. Омар артмагъын да имбашына атып алай терк атлайды — биреу ызындан къуууп келген сунар эдинг.

Ол биягъы арбазларына кирди да, эшикни аямай туюю-до. Баям, ачытхан этген болур эди, къолун къолтугъуна сугъуп, бир кесекни тынгылагъанлай турду. Ол кезиучюк-де Доттуланы Батокъаны юйю табадан ит юрген таууш эшитилди. Омаргъа жан кирди. Къолундан келсе, кекге къарап къычыргъан окъуна этерик эди. Алай, не медет, анда аллай къарыу жокъду; къычыргъанны кьой — ауузун ачып селеширге окъуна жарамайды.

Батокъалары Омарлары бла къоншуда жашай эдиле. Батокъа гитчелигинден атадан, анадан да ёксюз къалгъан Омаргъа бла аны эгечи Шамшиятха хар заманда да кёз-къулакъ болгъанлай жашагъанды. Бююн да ол анга билеклик этеригине жаш ишекли туююл эди. Аллай бир заманны ичинде Батокъаланы эсине тюшюралмагъанына сейир окъуна этди Омар. Болсада олсагъатдан окъуна ары тебиреп да къалалмады. Борбайлары кыйылып, жеринден тебалмайды. Алай жүрегини тынгысызлыгъы уа бир кесек шош болгъанды. Зайнаф жашчыгъы Борисни да къоюнуна алып, аллына чыгъарыгъына арталлы да ишек-ли туююлдо. Не медет, алыкъа тебалмайды.

Омар Батокбаланы юйлерини къатына барып зехлерин ачды да, арбазгъа киргенден сора, аланы айландырып жерлерине салды. Ит асыры юргенден жан-жанын ашайды. Алай, насыпха, тагъылыпды да Омаргъа андан къоркбуу жокъду. Баям, Батокъа тѣшегинден туруп эшикни жепи этип, тышына къарап къарангыда сюелген адамны эслеп, дагъыда эшикни этип къылычын салгъан болур эди,— Омар коридоргъа ёрлей барып атлауучланы орталарына жетгенлей тохтап къалды. «Батокъа, менме, эшикни ач»,— деп сѣлешалмады. Асыры къууанигандан солууун да эркин ала, кѣлю да кѣтюрюлюп, эшикни эки-юч кере къакъды. Алай юйню ичиндегиле тынгылауну басханлай турады. Ала эшикни, терезени жеписинден тышына къараргъа къорешедиле — бир къарелдиден башха зат а эсле-мейдиле. Батокъа бирда ишекли туююлдо аны эшигин, терезесин къакъгъан немисли болгъанына. Да, харип, Омар келгенин билсе уа тышына баууру бла сюркелип чыгъар эди.

Ахырысы да иши болмазлыгъын ангылагъандан сора, Омар коридорда олтуруп, аркъасын къабыргъагъа тиреп, танг жарыгъынчы тынчайыргъа умут этди. Зайнаф бла Борис тюз алайчыкъда — Аласланы Хаулатлада тургъанын билсе, башын ары атар эди. Алай Омаргъа эшикни ала да ачарыкъ туююлдоле,— жан татлыды, душманны къолундан жоюлургъа киши да суймейди. Бютюнда ыспасыз ёлюм кимге керекди.

Зайнафны бла Борисни Хаулатлагъа Батокъа кѣчюргенди. Ала Омар урушха кетгенден сора кеси юйчюклеринде кечине тургъандыла. Алай эшик-терезе къагъылгъан тауушла алыкъа жыйырма жылы толмагъан Зайнафны дуняда барын-жогуун да унуттурадыла. Ол Батокъагъа келип, былай да былай, жашаудан тюнголгенме, кече болады деп къоркъгъан этеме деп ангылатады.

— Къызым, хайт дерге къореш,— дейди Батокъа... — Керти да алай тынчлыкъсыз эсенг а, бизде жашагъыз. Угъай-угъай дей эсенг а, былайда, хазнамыды, арбазларыбыз бир бирге тирелип турадыла — Хаулатлагъа кѣчюрейим. Ол да кесиди да, кечеси, кюню да тынгысызды.

— Аллах бирди, бу артда айтханынга ыразыма,— деди Зайнаф. — Борисни атасы туугъанлы да сыртынгдан тюшмегенча жашай келгенди. Энди биз да санга жюк болмайыкъ...

Хаулат бу хапарны эшитгенинде ыразы болуп къалды. Ол угъай эсенг, юйюне бир уллу ахшылыкъ келген окъуна

сунду. Омар олсагъатда олтуруп тургъан жеринден ауазын игирек чыгъарып селешсе, Зайнафха бла Борисге эшит-дирлик эди.

Бир заманда Омар ёрге кётюрюлдю да, Батокъаланы юйню терезесин ачыуланаракъ болуп къакъды. Тейри, Батокъа: «Бир кюн туугъанма, бир кюн а ёллюкме»,— деген болур эди, терезени къылычын ачып, ичинден тышына тюртдю. Ол заманда Омар терезени къангаларын кенгнге ачды да, мангылайын терезеге тиреди. Ичинден Батокъа да тюз алай этди. Акъсакъал тапыды да, кесин мычымай тышына атды.

III

Ол тюбешиуню къууанчы къысха ёмюрлю эди. Эрттенликде юйюнден тышына чыкъгъан адам ызына сау къайтыргъына ийнанмайды. Окъ, топ тауушла адамланы, жерни да жүрек тынчлыкъларын алгъандыла. Юйлеринден искилтин болуп кетгенле да аз туююлдюле. Кёп юйюрге Юрду ауузуну — дорбунлагъа кечгендиле. Да кёчюп да, къош халчукларын бла бир къауум кюннге жетер тенгли азыкъ элтгендиле ансы, къалгъан ырысхылары элдеди. Угъай, малчыкъларын да ары сюргендиле. Узакъдан къарагъаннга колхоз да ахыр солууун ала тургъан адамгъа ушайды. Айтханларыча, немислиле битеу Россейни къолгъа этип, келе келип Кёндеден башында Акъ Къаягъа тирелип тохтагъан эсе, ол огъурсуз ырхыны аллы ачылып, элни суу басарыгъына ишекли болмагъанла алай кёп туююлдюле. Алай алыкъа Совет властыны ёмюрлюгюне кёллери бла ийнанган эр кишиле, тиширыула да бар. Халкъгъа кёл этдирген аллайлалла ансы, асыры къайгъыдан бла къоркъгъандан бир бирле шашып окъуна къалыр эдиле. Агъач — бёрюсюз, эл — телисиз болмайды, тамбланы юсюнден угъай, бюгюн баш кечиндириуню сагъышын этип, кеслерини аман жанларына таплыкъны, сакълыкъны излегенле да бардыла. Насыпха, аллай зыкыла бек аздыла. Элни душманнга кёкюрек тирерге базыннганы да аны ючюндю.

Омар, халкъгъа артыкъ бек къатышмай эсе да, хар затны эслеп, билип турады. Ол алыкъа аскер кийимлерин да алышындырмагъанды. Омар тамата лейтенантды. Керохун да биргесине жүрютеди. Аны жарасыны байлауун терк-терк алышындырыргъа тюшгени себепли, хар заманда да Зайнаф тышындан болушлукъ излейди. Бир насыпха, Доттуланы Батокъаны келини Мариям медсестра болгъаны. Омарны жарасыны байлауун алышындыра туруп,

ол ишни ауурлугъун кишиге жетдирмегенди. Зайнаф къалай къууана эди аллай къоншусу, тенги болгъанына. Кеси ёмюрюнде бар ахшылыкъланы Батокъагъа бла аны юйюрюне тилегенлей жашагъанды.

* * *

1942 жылны август айы кенделенчилени бютюнда тынгысыз этеди. Окъ, топ атылгъан тауушла тюз да арбазлада эшитилип башлагъандыла. Немисли «айрыкъуйрукъ» да элли башы бла учуп, тауушу бла жюрекленн къалтыратып, дагъыда ызына къайтады. Бу халны кёрюп Омарны къаны къартыкъгъа сыйырмайды. Къолундан келсе душманланы биркюнлюк этерик эди. Алай жаны ичинде болгъан къадар бирде уа фашистлеге дертин жетдирмесе, къабыры эки жарыллыкъды. Анда таукеллик уллуду. Омар душман бла демлешген заманында кишилигин кёргюзталса — ол къалгъанлагъа юлгю болур да, элге, журтха къыйышыкъ тюшгенде ёлюмден къоркъун, артха турлукъ адам боллукъ туююлду. От жюрекли жашны башында болгъан акъыл алайды.

...Кюнлени биринде душманны иги кесек адамы Къарма Къабакъдан келе-келип, «Тёбе Арты» деген жерде тохтайдыла. Кенделенчиле аны эшитип, бютюнда къайгъыгъа къаладыла. Хар ким да къошда-къолда тургъан адамлары юлерине табылсала ыразы болуп, тегерекге-башха чабышадыла. Ол кезинде Энейланы Юзейир-Жамбаш деген жайлыкъда болады.

«Къалай да этигиз, ол мычымай юйге тигелерге керекди», — деп тохтадыла тиширыула. Аланы тынгысызлыкъларыны да хыйсабы бар эди: Жамбашда тургъан малчыладан эки-юч адам, нек эсе да, душманнга жакъ басхан хапарлары эшитиледи элге. Хата азданды, Юзейирни да жолдан чыгъарсала — тукъум эл кюлкюлюк болмаймыды.

Тиширыуланы тилеклерин толтурургъа Макитланы Исмаилгъа — Юзейирни киеуюне буюрадыла. Исмаил колхозну кьойчу къошларында эсепчиди. Аны юсюне военкоматны буйругъу бла аскерге жибериллик атланы жылкъыдан айырып, комиссиягъа келтиреди. Исмаилгъа ол ишни кече-кюн да тындырыргъа тюшгенди, — комиссиядан ётмеген атны артха къайтарып жибередиле. «Атангы атлары айландыргъанча айландыраса быланы ары бла бери, — дегенле бар эдиле элде Исмаилгъа. — Атанг колхозгъа алай кеп ат къошмагъан ушай эди да».

Ардан-артха Исмаил атла бла партизанлагъа да болуша башлайды. Эрттенликде ол Юзейирни къошуна атла-

нып кетгенинде, партизанла элде эдиле. Алай ингир кьарангысында уа Исмаилгъа бла Юзейрге партизанланы атларын унутдурлукъдула.

...Исмаил кьошха тюш алагъа жетип, къайын атасына ишни болушун анылатып, терк окъуна жолгъа хазырлайды. Жантууланы Ахмат да ала бла тебирейди.

Жолоучула сагъышлы эдиле: бир бирлерни бла уллу хапарлашмагъанлары да, баям, аны ючюндю. Къалай кырты болуп къалды ариу тынч ашап, жашап тургъан халкъ. Жашау бу халдан бара эсе, аман кюн башларын басып, къурагъан колхозлары да чач-тюк боллугъуна ишекли туююдюле ала. «Балтасы суугъа кетген — сабын да ызындан ата эди»,— дегенлей, элни ахшы адамлары элден думп болуп — бир жанындан, ала сюеген иш юзмес сууну жутханлай болуп къаллыгъы — экинчи жанындан, жолоучулары жюрек тынчлыкъларын алгъанды.

Бир заманда Юзейрни аты бир кылыкъсыз абынды да, ол иерден чартлап кетерге аздан къалды. Юзейир атыны жюгенин артха хыны тартды. Тейри, ол пегерлерине тасхасын билдирмезге кюрешгенликге уа, кезлери экили кёрюп, сагъышлары уа бек терк чачылгъандыла. Юзейир башын артха хыны буруп къарады, ызы бла уа солууун теренден алды. Юзейир, ырысчы адам туююдю, алай атыны алай хыны абынганын а жаратмады. «Аман жанлы жырты да сени»,— деп да бир айтды.

— Не эте эдинг, таланиган,— деди Исмаил,— жаныбызны аласа да...

— Да бюгюниге дери быллай адетин кёрмегенме, ач бёрю жыртырыкъны.

— Аланла, энди бу айтханларыча немича элни алса, бизге не кюн келлик болур? — деди Ахмат.

Аздан жыгъылып аман сагъатлы болургъа аздан къалгъан Юзейрге аны ол соруу бир кесек ачыу окъунамы тийди дейме:

— Да не кюн келликди, бек иги кюн келир, къууанып тур,— деди. — Тейри адамы, бек кюйсюз хапарлары барды. Бирда эр кишиге, тиширыугъа да бет этмейдиле, къартны, сабийни хурметин кёрмейдиле деп эшитгенме, керти эсе... Ол сейир туююмдю: салып биреуню юйюне, жерине да келип ат оюн этдиргенлери.

— Ой, ат оюн бла кьалсала уа! — деди Исмаил. — Не мурдарлыкъдан да артха турмагъан хапарлары барды.

— Къойчугъуз, аланла, бу аман хапарланы,— деди Ахмат.

— Да кесинг башладынг,— деди Юзейир. — Сен сордунг, биз жауап бердик.

...Юзейир не хапар айтыргъа кюреше эсе да, мудахды. Жылы кюн окъуна эринлери кѳгерилдиле. Кѳзлери да ичинде жаны болгъан адамны кѳзлерине ушамайдыла. Къол бармакъларыны кыйырлары сууукъ болуп тургъанлары Юзейирни бютюнда сагъышы этгендиле. Ол бармакъларын кезиу-кезиу ууду. Бир кесекден къаш башларын да ууду. Исмаил аны ол халын сезип, ауругъанын затмы барды деп сорургъа да бир кезледди. Алай, нѳгерлерин къошда къоюп кетгенине жаны къыйнала болур деген акъылгъа келди да, жукъ да сормай, тынгылап къойду.

Келе келди да Юзейир къоркъгъанына жолукъду. Тюз да Юрдю ауузундан чыкъгъанлай Ахмат юйюне къайтды — элге киргенлей биринчи юй аланыкъы эди. Алайдан ары — эл таба эки атлам этгинчи окъуна, бир сейирлик адамла чангк-чунгк эте, Юзейирни бла Исмаилны ортагъа алдыла. Исмаил ишни тап болмагъанын ангылады. Ала Юзейирге этериклери жокъду, алай Исмаилни уа юйю кзурутурукъдула — ол комсомолчуду. Хайт десе, Исмаил къачып къутуллукъду — аты жигитди. Алай къайын атасын къоюп кетерге бети жетмеди. «Аллахны буйругъундан озарыкъ адам жокъду», — деп, кеси кесине кѳл этдирди. Ол алай сагъыш этгинчи, душман солдатла аны тартып атдан алдыла. Ингир къарангысыды да, фашистлени бетлерини кѳрмейдиле. Юзейир бла Исмаил жангылмай эселе, бир эки жыйырма адам болурла ала.

Алгъа Исмаилны къозгъадыла. Аны жанындан комсомол билетип, военкомат берип, кече, кюн да къайда да киши аллын тыймазча пропускасын да чыгъардыла хуржундан. «Юйюм кзуруду» — деди Исмаил.

— Комсомол! Партизан! — деп, къууанч сагъатлы болдула фашистле. Ала излеген аллай адам эди. Энди уа тапдыла...

Юзейирни да, Исмаилны да алларына сюрюп, Ташкѳпюрню къатында Атмурзаланы Солтанбекни юйюню арбазына элтдиле. Экисини да къоллары артха байланылды. Алайда немислиле Боташланы Жараштыны жашы Мухамматны туююп, ѳлжюмюч эте тургъанларын кѳргенлеринде, андан да, кеси жашауларындан да тунгюлдюле...

— Партизан! — дегенден башха сѳз чыкъмайды немисли фашистлени ауузларындан. Тийрени адамлары да юйлерине бугъуп, эшиклерин да къаты этип, чыракъларын да ѳчюлтюп, жанларын къолларына алып турадыла, бирер жерге чѳгюп.

Темир чыбыкъ бла Мухамматны башына ургъанларында, къычырыгъы тау тѳппелеге эшитилген болур эди. Юзейир ол зарауатлыкъгъа тѳзалмай, къоллары да артха

байланып тургъанлай, кесин немисли солдатланы юслерине атды. Алай кесине палах этди ансы, Мухамматха болушалмады...

Бир кесскден Мухамматны ёрге сюедице да, Юзейирни бла Исмаилны къатларына келтирдице. Аякъларын ёрге алалмай тургъан адамны аркъасындан тюртюп ийгенлеринде, ол ташлы жерге бауурундан тюшюп, жухун бузуп къояргъа аздан къалды. Алай, насыпха, тентирей барып Юзейирге таянды.

Фашистле, биягъы болгъанны дауургъа алдырып (тёгерекге уа бек аман сакъдыла), ючюсюню да къолларын бирге байлап, бир-бирде аркъаларына темир жип бла да къатыла, Кёндеден элни башында «Тёбе Арты» деген жерге элтдице.

Анда немислиле топпа-толу. Юзейирни, Мухамматны, Исмаилны жерге къаплап, аямай соруу этип башладыла. Хар заманда этичюлерича: «Партизанла къайдадыла? Ненча адам боласыз?» — деп къадалып сорадыла.

— Не партизан хапарды бу? — деди Юзейир. — Биз малчылабыз. Къошдан келебиз.

— Сиз партизанла тюйюл эсегиз, бизни беш адамыбызны нек ёлтюргенсиз? Алгъа къайишлнгигизни алып, андан сора уа асмакъгъа асарыкъбыз!

— Биз бююннге дери немислини кесин угъай, сурагъын да кёрмегенбиз, — деди Мухаммат, ауазы кючден бла бутдан чыгъа.

— Угъай, биягъында уа башха тюрлю жырлай эдинг, — деди онг къолу байланып тургъан немисли офицер. — Къарангыда не адамла болгъанларын билмей этгенме деген сен тюйюлмю эдинг!

Немисли сол къолу бла керилди, алай ургъан а этмеди...

Соргъан этгенликке бир тюрлю жауап алалмагъанларындан сора, ючюсюню да къолларын, аякъларын да темир жип бла байлап, кечени бир кезиуюне дери алайда турма къойдула. Сора бир эки-юч адам келип, чыракъчыкъны жандырып, быланы кёзлерине тутду. Баям, элли адамгъа кёргюзте болур эдиле, ким болгъанларын билер акъылда. Андан арысында фашистле быланы тюйгенлерин къоядыла.

Таг аласы бла «Тёбе Артындан» тигелетип, эллиле кирпич этген жерге сюрдюле да, бир чунгурну къатына келтирип, башха адамланы къолларына бередице.

«Аллахны эсгеригиз, — деди Юзейир. — Бизге болур болгъанды. Баям, былайдан сау къутулала болмакъ».

Терен чунгурну къатына келтирип, алларын чунгур таба буруп сюедице. Боташ улу башын артха бургъанлай, тюз да желкесинден урдула. Къаны Исмаилны юсюне чачыл-

ды. Мухаммат аугъанлай Юзейир бла Исмаил да (ючюсю да бирге байланып эдиле) ауадыла. Пулемёт дагыда атылды. Исмаилны кьоллары, бели тюз да отда жанганча болдула. Ючюнчю кере атханларын да эследи ол. Кьолларын байлагъан жиплерин окъ юздю. Жип алай тешилгенден сора Мухаммат ёрге турду, алай мычымай дагыда ауду.

Бир кесекден биреулен келип, кьолунда да кероху бла юслерине сюелди. Аны Исмаил аз эслеп турады. Немисли хар бирине аягъы бла тийип кёреди...

Тёгерекде ушчок атылгъан тауушла терк-терк чыгъадыла. Элни чегет жанында бизникиле, кюнлюм жанында фашистле атыуну тохтатмайдыла. Исмаил ауур жаралы болуп ол затланы эслеп турады. Юзейирге болур а болгъанды. Мухаммат да сау къалады. Аны да, Исмаилны да адамлары келип таугъа алып кетип, анда дорбунда букъдурадыла.

Ол жол немислиле да элге киралмай бир къауум заманга артха — Къармагъа ыхтырыладыла.

IV

Юзейирлагъа этилген артыкълыкълардан сора, кёндеденчиле, эл палахдан кьутулмазлыгъын ангыладыла. Партизанланы жанындан кёл этдирген хапарла да келе-келе турадыла. Алай ол хапарлагъа да бир бирле «Аюуну кесин кёре тургъанлай ызын ызлагъанчады ишигиз»,— деп кьоядыла. Баям, ала ийнаныулу хапар айтала болмаз эдиле. «Урушну заманында кёлсюзлюк этгенле да халкыгъа тутхучлу сёз заманында айтылмагъаныны хатасындан болгъандыла» — деп, кёл ашагъанла бююн-бюгече да бардыла. «Халкыны аллында айланган коммунистле колхозланы малларын сюрюп, Тау артына аууп анда башларын кечиндирип турмай, жамауатны душманига къажау юскюрселе эди — тау ауузлагъа бир жангыз фашистни аягъы басмазлыгъына киши да туююлдю ишекли. Хар ким да Батырбийланы Омарча, къанын-жанын аямай сюелсе, бизге урушну заманында аллай бир кыйынлыкъ жетерик туююл эди»,— деп, письмо жибергенди манга Кёндеденден биреулен.

...Омар урушдан ауур жаралы болуп, саулугъун тас этип къайтхандан сора аз да бир затха жюреги кыйналса, сёзюн ангылаталмай тохтай эди. Болалмазын ангылагъанлай а, кьолуна къагъыт, къалам алып, акъылында болгъанны башхагъа жазып ангылатханды. Сарбашланы Магомет, Омарны экиге айланган къарындашы, жангы

жетген, алыкъа тюгел онсегиз жылы толмагъан жаш, Омар урушдан къайтхандан сора андан хазна айырылмагъанды. Омаргъа билеклик этгенлей, аны айтханын жерге салмагъанлай жашагъанды. Лячинча жигит, чырайлы жаш, ахырында Омардан айырылып, башын алып кетип къалмаса, бу дуняны ташларгъа тюшеригин ангылагъанында да, тутхан ниетин бир да тюрлендирмегенди,— Омарны къатындан таймагъанды, ёлюмге да аны бла бирге баргъанды.

1942 жылда, кенделенчилеге уллу палахланы келтирген август айда, Магомет бир къауум адам Акъ Къая таба жанындан энишге тигелеп келгенлерин узакъдан къарап эслейди. Нек эсе да, ол аланы да иги таныгъынчы, жюрегине бир къоркъуу, чамланыу да киреди. Бийик сыртлыкъгъа ёрлеп, ол келгенледен эки кёзюн алмай къарайды. «Тюз кеслеридиле,— деди Магомет. — Аланла! Къайры атлангандыла была? Бир, эки, беш. Ой къантулукъла!...» Шош аяз аланы сёлешген ауазларын Магомет болгъан жерге келтирди. «Кёремисе сен аланы, арсарсыз уруп келгенлерин, ата юлерине келгенча. Тохтагъыз, артда къанкъылдатырма мен сизни».

Жаш кеси кесине ол сёлени айтханлыкъгъа, бир затха да таукел болалмай, армау болуп тохтады, энишге чёгюп: «Не этейим, къолумда сауутум-сабам жокъ»,— деди Магомет.

Алайда кёлсюзлюк керек туююл эди. Тейри, жаш аны кеси да ангылайды. Тёшчюкню элге айланган жанына баууру бла тигеледи. Мал сюрюуден къайтыр заман болур эди, баям. Сора ёрге туруп, алай чабып тебиреди элге айланып, Аллахды билген, аякълары жерге окъуна жете болмаз эдиле. Элге келди да, бек алгъа Омарны табып ишни болушун анга ангылатды.

— Терк бар да, Домсоветдегилеге билдир,— деди Омар Магометге, байланып тургъан жаякълары бла саргъалдымгъа тартхан къашлары кезиу-кезиу къалтырай. — Мен а алларына барайым да, хуна артына бугъуп марайым. Омар керохун къолуна алып жерледи да, аны къабына угъай, хуржунуна сукъду...

Бир такъыйкъаны ичине Омарны башына жюз тюрлю оюм келди. Биринчи сермешге кирген кюнюн да, ол сермешден чыкъмай къалгъан тенглерин да эсгерди. Не уа кесини биргесине ёсген, окъугъан жашланы душманны къолундан жоюлгъанлары аз ачыуму эдиле Омаргъа. Олсагъатда Омар кесини жашауун капегине да тергемейди,— бир кюн туугъанды, бир кюн ёллюкдю,— ол киндик къаны саркъгъан жеринде къаукъалакъ эте айланган фашистлеге кесин танытыргъа керекди. Ол кишиликке аны ташны сы-

гъыл суу чыгъаргъан халкъы бла туугъан къыралы юйретгендиле. Уруш башланган заманны ичинде суйген юй бийчеси Зайнаф кѳрген къыйынлыкъла да, ата жылыуундан юлюш алыргъа термиле ѳсе тургъан Борис да, Омаргъа душманны аллына къая болуп сюелирге таукеллик бергендиле. Азла айтмагъандыла Омаргъа — элни, району оноучулары да: саулугъунга сакъ бол, солу, тынчай, къыралны аллында борчунгу толтургъанса деп. Алай жигитлиги лянчин учханнга тенг бола келген Омар, киши айтханнга къарамагъанды,— ишлеп уллу хайыр эталмаса да, биченчиледен хазна айырылмайды, малчы къошлада да терк-терк кѳрюне турады.

...Омар немисли разведканы аллына хуна жанлары бла,— таша жерле бла барады. Тѳгерегине сакъ къарайды. Орамда кесибизден адам да эсленмейди. Бир заманда Сарбашланы Магомет Омарны ызындан жетди. Ол шыбыртсыз келип, онг къолу бла Омарны аркъасына къатылгъанында, ол элгеннген окъуна этди. «Магомет, къоркъма, мен да къатынгдама» деген магъанада этген эди алай. Болсада, Омар Магомет жумушун тынгылы этип ызына алай терк къайтырыкъды деп, эсинде да жокъ эди. «Ант ызынгдан болсун, агъаз кибик, олсагъатха къайдан чыкъдың?» — деп да Омар аны ючюн айтды.

Жашла экиси да ташлары къара-моргъа тартхан эски хунаны башы бла секирип, нартюх бахчаны къыйырында букъдула. Жолдан ѳтген аланы кѳрлюк туююлдю. Ингирик бола башлагъанды. Малла сюрюуден къайтханлы иги кесек заман болады. Жашла энди алайдан кетерик туююлдюле. Душман разведка жаланда алайны ѳтерге боллукъду элге. Омарлары тургъан жер фашистлени илишаннга алыргъа бек тап жерди.

Бир заманда Акъ Къая табадан къалай эсе да бир суху аяз урду. Тейри, шайтан жел деп бирге айтычудула, анга окъуна ушай кетди. Алайда Омарны бла Магометни ююреклеринде тынгысызлыкъ эсленди. Кертиси бла да, кимни да сагъайтырча иш эди ол. Жерни букъусун кѳкге бардырды: нартюх бахчаланы, юй башланы кѳкге сууурупму кетди дерча.

— Тейри, жел къышлыкълада да былай сермеген эсе, биченден магъана къойгъан болмаз,— деп, шыбырдап сѳлешди Омар.

Магомет а, жукъ айтмай, имбашларын жыйырып къойду.

Олсагъатда Магомет немисли солдатланы сѳлешген ауазларын эшитип, жингириги бла Омарны къабыргъасына тийип, «келедиле» деп, башы бла белги берди. Омар

сагъайды. Фашистлени сёзлери аны жүрегине окъ болуп тийдиле. Омар фронтда аланы аз эшитмегенди. Аланы сёзлеринде бек алгъа мурдарлыкъны, адам айтып къолундан келмезча огъурсуз сураты кёрюндю Омарны кёзюне. Ол хал аны уллу жигитликкеге кёллендирди. Душманнга дерт жетдирир ючюн бир затдан артха турлукъ туююлдю.

— Магомет, сен былайдан бир жанына тай,— деди Омар. — Бахчала ичи бла юйюнге бар... Тилейме, башынгы отха сукъма.

— Къаллайла сёлешесе, Омар? Сени кесинги былайда къюп къалай кетерикме? Бир да, эки да айтма.

— Кёп адам кёрюнедиле, не уллу палахха тюшселе да артха къачычуладан туююлдюле, мынафыкъла. Манга эришип жаш жанынгы жарлы этме. Эшитемисе?!

— Бир зат да эшитмейме, эшитирге да суймейме. Къарайма да, сени башынгы отха мен сугъа турама. Немисли-лени элге келе тургъанларын мен айтмасам, бир зат да биллик туююл эдинг,— деди Магомет.

Омар жашны кёзюне къалай эсе да бир огъурлу къарады, аны халаллыгъына чексиз бек къууанды. Сора, узалып бетин сылады, къаулагъындан жумушакъ тартды.

Ма, не ары, не бери болур заман да келди. Фашистле жашланы къатларына жетерге жыйырма-отуз метр къалгъанды. Элде болгъан халдан толу хапар алгъан болур эдиле ансы, алай таукел, алай базыныулу келлик туююл эдиле. Кюлген тауушлары Омаргъа бла Магометге эшитилди. Баям, жыр айтыргъа да угъай дерик болмаз эдиле, кеслерин жүрютюулерине кёре. Аланы ол бетсизликлери Омарны къанын бютюнда къайнатды. Омар хунада кеси ишлеген тешикни къатына жууукъ тохтап, фашист жыйынны бек алларында келген офицерни илишаннга алды. Магомет а, нек эсе да, кёзлерин къаты къысды. Омар къолуну къалтырагъанын сезип, хунагъа игирек къысылып, сол къолу бла онг къолуна болушду. Сора сампалны арсарсыз тартды. Олсагъатда немисли офицер къабанча къычырып ауду жерге. Нёгерлери уа болгъанны дауургъа алдырып, артха айландыла.

Омар солуун теренден алды да, тюз да тургъан жеринде энишге олтурду.

— Немислиле артха къачмайдыла дей эдинг да,— деди Магомет. — Алай къачадыла, тейри, аякълары басханны кёзлери кёрмей барадыла.

— Алагъа да аллай бир аман кюн келгенликке не болукъду?

Жашла терк окъуна эс жыйдыла да, фашистлени ызларындан эки-юч кере ушкок таууш этдирдиле. Сора офи-

церни ёллюгюн нартюх бахча таба суйреп, юсюне топуракъ къуйгъан кибик этип, юйлери таба чапханларын тохтатмай кетдиле...

Нек эсе да Омар кесини юйюне угъай, Доттуланы Батокъалагъа барды. Аны бети кетип, къоллары къалтырай тургъанларын бек алгъа Мариям эследи. Ол аны къоллары ууаргъа кюрешди. Мариям Омарны жаякъларыны байлауу бир кесек бош болгъанлай ол къыйналып сёлешиучюсюн биле эди. Аны себепли, аны байлауун жангыртыр акъылда ёрге турду да, байлау, дарман къайгъыгъа кирди. Алай Омар аны билегинден тутду да, артха къайтарды. Ызы бла хуржунундан къагъыт-къалам чыгъарып, бу сёзлени жазды:

«Мариям, бюгече манга бу тийреде къалыргъа жарарыкъ туйюлдю. Фашист разведчиклени таматаларын ёлтюрюп келеме. Ала, бюгюн-тамбла болса да, артха къайтып мени излемей къоярыкъ туйюлдюле.

Мени ючюн сизге палах жаудуругъа боллукъдула. Уллу Аллах бла тилейме, Зайнафха бла Борисге сакъ болугъуз. Букъдургъан этигиз ансы, юйлерин къурутурукъдула. Къайда болгъанымы билдире турурма...»

* * *

Экинчи кюн элде ушкок тауушла эшитиледиле. «Айрыкъуйрукъ» бомбала атып, болгъанны ёртеннге алдырады. Доттуланы Батокъаны юйюрю эрттен азыкъгъа олтургъанлай, ол тийреде атылгъан бомба аланы юйлерини терезелерин ууатады, Мариямны уа бутуна осколка тийип, дунияда барын, жогъун да унуттурду. Аны алай кёргенде къайын анасы Фатимат уллу къайгъыгъа къалады. Алай, нек эсе да, Мариям къабыргъагъа таяна, чикай-чикай эте эшикге чыгъады. Сора кёреди: аланы юйлеринден узакъ болмай, бир къауум фашист солдат автоматларын была таба буруп тургъанларын. Мариям алайда жыгъылып арбазгъа тюшеди да, кючден бла бутдан сюркелип, юй артына ётеди,— ёлюмден къачып къутулургъа кюрешеди. Бутундан саркъгъан къан а арбазны къызартханды. Тиширыуну ол халын кёргенде, немислиледен бирлери, байлау да алып, Мариям таба чабады. Алай аны автомат бла уруп ёлтюредиле. Мариямны да керох бла урадыла (Ол окъ Мариямны эки иегисини арасында бюгюн да турады). Мариям жерге къапланады. Бир заманда Омар аны билегинден тутуп, ташаракъгъа суйрейди. Алайда Омарны къайдан чыгып къалгъаны Мариямгъа бюгюнда белгили туйюлдю.

Омар, терк окъуна юйню мюйюшюнде жерге бауурла-

нып, керохун жерлеп фашистле таба буруп тохтайды. Ата кетип, окълары тауусуладыла. Аны сезген болур эди, Мариям битеу кючюн жыйып, кеси тѳнгереп тургъан жерде бир уллу ташны эслеп, аны алып Омаргъа узатады. Омар аны сызып фашистни тюз ауузуна урады. Фашист кеси къайгъылы болады. Тѳгерекде дуня бла бир ушкок тауушла да эшитиледиле. Немислиле биягъы артха айланып къацадыла.

Омар нартюх бахчаны къыйырында, тюз да Мариямны къатына олтуруп, теренден ахтынды. Бети да бир кесек жарыды. Баям, Омарны ол халы бу жол да ёлюмден къутулдукъ деген магъананы тута эди. Алай бир заманда Макитланы Земжан нартюх бахчаны ичинден ёпке солуу этип чыкъды да, Омарны бла Мариямны къоркъутхан окъуна этди. Омар секирип ёрге туруп, тѳгерегине тынгысыз болуп къарады.

— Энди уа не болду, не от тюшгенди? — деп окъуна айтды Мариям, кесини жараларыны ачитханларын унутуп.

Земжан, солууун асыры терк-терк алгъандан, анга жауап бералмады. Жыйрыкъ жагъасыны баш тюймесин тешип, онг къолун да кѳкюрегине салып, таза да чаришден олсагъатда келгенча солуйду. Омар аны къатына барды да, сѳзюн кючден ангылата, былай сорду:

— Фашистле кетгенмидиле? Огъесе ала ызынгданмы къуугъандыла?

— Угъай, Омар, мени киши да къуумагъанды. Фашистле сырт таба къачхандыла. Сизни былайда болгъаныгъызыны эшитип келеме,— деди Земжан. — Омар, нек сюелип тураса, Мариямны бутундан саркъгъан къанны кѳрмеймисе?!

Алайда Омар да, Земжан да Мариямны кѳтюрюп, Будуну (Мариямны къайын атасыны тамата къарындашыны) юйюне элтдиле. Болсада, бир жерде да жүрек тынчлыкъ жокъ эди. Окъ, топ таууш халкъны элгендиргенди. Хар ким юйюнден искилтин болгъанды. Юйдегиле да, Земжан да Мариямны жараларын байларгъа кюреше тургъанлай, ол юйню къатында топ атылды да, болгъанны къара туман басып кюйду. Юй а асыры къалтырагъандан, олсагъат ичине оюлуп къаллыкъ сунар эдинг. Терезе кѳзлери саулай ууалгъандыла. Эшик, терезелери уа кеннге ачылып къалдыла...

Юйдегиле кеси башларын эшикге атдыла. Омар а Мариямны кююп кетмеди. Башын, бетин сылап, кѳл этдирирге кюрешеди. Олсагъатда юй юсуне оюлдукъ болса да, Мариямны кююп кетерик тюйюлдю. Ол Мариямны кююнуна кѳтюрюп, тышына чыгъарыр акъыл этгенлей, Ма-

риямны къайын анасы эшикден кычырыгы, жияуу бла кирди. Аны кычырыгын, жиягъан тауушун эшитип, алайгъа Жабелланы Рахмат да жетди. Ол юйде болгъан халны билгенден сора: «Мариямны мени аркъама миндиригиз,— деди. — Бир да, эки да айтмагъыз. Къарт эсем да бюгюн менде болгъан къарыу Омарда жокъду...»

Элде аякъ тубюнден жел чыкыгъан, бир да къалмай Юрдюге (Кенделен элни баш жанында тау аууз) къачхандыла. Рахмат да Мариямны жаны саулай ары къутхарыр акъылдады. Алай Рахмат тишлерин къаты кысып, бар кючюн салып кюрешгенликге, жаралы тиширыуну узакъ элталмады. Бурун сырты, жыйбырылгъан мангылайы терлеп, солууу кючден бла бутдан чыгъа, тыркъ деп тохтап къалды, бир отуз-кыркъ метрге баргъандан сора. Алай былайда да башха амалны къарт Рахмат кеси тапды.

Ол Мариямны кырттыш юсюне олтуртду да, кеси алгъа аз гуппуракъ болуп, бутларына ауурлугъун салмазгъа кюрешип, юйлери таба терк-терк атлап кетди.

Мариям да, аны къайын анасы бла Омар да Рахматны ол этгенин иги ангыламадыла. Сагъышлы да, армау да болдула. Узакъдан къарап кёрюп турадыла — халкъны Юрдю таба къуюлуп баргъанын. Хапчукларын эшекге, атах жюклеп, ийнекчиклерин, къойчукларын алларына этип баргъанла да бар, тешекчиклерин сыртларына атып, азык-чыкларына а къолларына алып баргъанла да кёп. Алай киши да была къайгылы туююлдо. Да алагъа болушурукъ бар эсе да, ол тийреде адам кёрюнмейди. Баям, была эс этип, жолгъа атлангынчы, башларын алып къачхан болурла. Ит улугъан, мал ёкюрген тауушла уа тохтамайдыла. Жер да, таш, агъач да ынчхагъанча, жиягъанча кёрюнедиле. Быллай кюннге къаллыкъбыз деп кимни эсинде бар эди. Билмей тургъанлай кыяма айланып къалды да.

...Рахмат кетгенли иги кесек болады. Энди Омарлары аны къайтмазлыгына ийнанып, кеси башларына мадар этиуноу къайгысына киргендиле. Мариямны уа кычырыгы, тейри, къая башлада эшитиле болур эди. Жарлы тиширыу жараларыны ачитханларын кётюралмайды. Болгъаны кюйюп барады, кёзлери уа алас-булас кёрюп башлагъандыла. Омар аны алай кёрюп, кесини дунияда барын-жогъун да унутханды. Бар мадарын тауусуп, ары бла бери атлагъанлай турады. «Ол хайырсыз Магомет да (Сарбаш улу) къайда къалды бюгюн»,— деп да бир айтды кеси акъылында. Кертиси бла Магомет Омар урушдан къайтханлы, кече, кюн да андан хазна айырылмагъанды.

Аны ючюн жана тургъан отха арсарсыз кирликди. Бу-

сагъатда керек эди Омаргъа Магометни болушлугъу. Алай, не медет!..

— Ма, Рахмат келе турады,— деди Мариямны къайын анасы. Мариям ынчагъанын окъуна унутду къайын анасы алай айтхапында. Омарны да мудах да, тынгысыз да кезлери жарыдыла. Рахмат кеси жангыз туююл эди. Къоншуда жашагъан бир кишини да нёгерге тутуп, бокълаууч да, эшек жауурлукъ да алып жетди. Сора, бокълаууча эшек жауурлукъну салып, Мариямны ары жатдырып, бир жанындан кеси, экинчи жанындан ол нёгер кишиси тутуп, жол бла ёрге айландыла. Болсада асыры ушок, топ тауушдан (бизникиле элни чегет жанында, немисли фашистле уа кюнлюм жанында тохтап, бири бирине окъ, топ жаудура эдиле), узакъ барыргъа къоркъуп, Махийланы Жанмырзалагъа жетип тохтадыла. Ала Мариямны да кётюрюп аланы тюп юлерине кирдиле. Сора кеслерин бар палахладан къутулгъан сундула да, бир кесек жүрек тынчлыкъ тапдыла. Жанмырзаны юй бийчеси Бислиймат, мычмай, тышына чыгып кетди да, бир акъ кисей жабыуну алып келди, аны жыртып, байлаула этди. Къарапкъарагъынчы Мариямны жараларын байладыла.

...Мариям бир кесек эс тапды эсе да, ичи уа жанып къалады,— асыры суусап къысхандан дуняда барынжогъун да унутханды. Юйде бир урглам суу жокъду. Барып суу келтирирге уа киши базыммайды. Окъла элни башы бла шибиля таууш этип, ары бла бери учханлай турадыла. Омар къолуна челек алып, Кёндеден суу таба тебиреди. Алай тиширыула, эр кишиле да аны аллына тохтап жибермедиле.

— Къой, жашым, кёрген къыйынлыкъынг да тамамды, бюгюн да элтип башынгы отха сукъма,— деди Бислиймат, Омарны къолундан тутуп артха тартып. Сора Бислиймат тышына чыкъды да, ал ботасына шапталла жыйып келип ашатды Мариямгъа. Шапталла жаралы тиширыугъа эс тапдырдыла.

* * *

Барысы да кёл этдирирге кюрешгенликге Омарда тынчлыкъ жокъду: Зайнафны, жашчыгъы Борисни да къоюуна алып, къоншула бла Юрдюге кетген хапарын эшитгенди. Алай къалайда тохтагъанын а билмейди. Ол Зайнафха уллу кёллю болгъандан эсе, бу дуняны къояргъа да угъай дерик туююлду. Ол, кесини намысына сакъ адам, не бек билдирмезге кюреше эсе да,— жашауу, кёз жарыгъы да Зайнаф бла Борис болгъанлары уа халинден ачыкъ

билинеди. Аны жарлы этип, жашы бла юй бийчеси бла адамыча сѣлеширге юнг бермеген фашистлеге уа, дертин жетдириуден бир кюнде да артха турлукъ туююлдо. Угъай, ол аллай ниетни жаланда кеси ючюн тутмайды, аны биргесине ёсген, окъугъан жан тенглеринден кѣпле урушда кююлгъандыла, не уа душман бла сермешлеге кирген кезиулеринде аз тенглеринден айырылмагъанды да. Бююнлюкде аны жүрегин кюйдюрген затла кѣпдоле. Бирде Омар эркин сѣлеширге, ауузун толтуруп аш ашаргъа кюлундан келмей жашагъандан эсе, ёлюп кетиую окъуна онглогъа санайды. Алай жүрегини тебиую тохтагъынчы душманнга къажау сюелирге кереклиси эсине тюссе, кесини ол акъылын унутады.

Элде кѣп турургъа жарамагъанын ангылап, Махийланы Жанмырзаны тюп юйюнде тургъан адамла, экинчи кюн Мариямны да бачхычха сыртындан жатдырып, кезиу-кезиу кѣтюре, Мусукланы дорбуннга аманны кѣбинден жетдиле. Жараларына дарман-дары этилмегенини хатасындан, Мариям бек аманнга кетгенди. Кеси медицинадан ангылауу болгъан адам, акъылын башына жыйып, былай-алай этигиз деп, кишиге жукъ юйреталмайды. Бичекуланы Исмаилны къызчыгъы ауур жаралы болгъандан сора, кѣп жашамай ёлгенин эшитген Мариям да, аны жууукълары да къайгъыгъа къалгъандыла. Алай этер мадар а тапмайдыла...

Угъай, адамны насыбы биргесинеди дейдиле. Бир иширде партизан жашла Мариямлары тургъан дорбуннга келедиле да, тиширыуну халы бек осалгъа кетип тургъанын кѣрюп, къайгъыгъа къаладыла. Аладан къайсы эсе да, ачыкъ жарагъа хант туз къуяргъа керекди дейди.

— Кет, тели болма,— дейди башха жаш. — Ачыкъ жарагъа туз къуюп, Мариямны ёлтюрюргеми айланаса? Мычымай дохтур табаргъа керекбиз...

— Мен айтханны этигиз,— деди ол алгъа сѣлешген жаш. — Кѣзюм бла кѣргенме ачыкъ жарагъа туз къуюп сау этгенлерин.

— Мариям, кесинг а не айтаса? — деп сордула жашла. — Ой юйюнге, кесинг дохтур ушайса да, бир мадар этсенг а.

— Дарманым болмаса не мадар этерикме?.. Ёлген мен болайым, бир кесек тузчукъ къуюп кѣрчюгюз. Ол ууун ёлтюрлюкдю.

...Ой анам, мен жарлы! Ачыкъ жарагъа туз къуйгъанларында Мариямда болгъан халгъа душманны окъуна жаны ауур эди. Къычырыгъы Минги тауну башында эшитиле болур эди. Алай жараларыны къуртлары уа аман сэгъатлы болуп, чартлап, чартлап чыкъдыла...

Ол кече Мариям алай татлы жукълады, кесин дуния-
гъа жангыдан туугъан сунду. Эки-юч кюнден сора аны
Тапшин дорбуннга элтдиле да, негерлери бла баралмай
алайда къалгъан аскер врач — къарт киши Мариямны
багъып, сау этди.

V

Немисли фашистле Кенделенни къолгъа эталмай тур-
гъанлы иги кесек заман бола эди. Къармакъабакъдан ауа
келип, Акъ Къаяны тийресинде бегинип, андан элге айлан-
дырып от жаудургъанлай турадыла. Омар элгендиргенли
тасхачыларын элге жиберирге да базынмайдыла. Аны
хайырындан, тюзю Батырбийланы Омарны хайырындан,
колхоз къысха заманны ичинде иги кесек малын Тау ар-
тына ашырыргъа онг табады. Алай жыйын-жыйын болуп,
къоллада, сыртлада биченчилени араларында Омарны из-
легенлерин а тохтатмайдыла. Омар а, Сарбашланы Маго-
мет да аны биргесине, «Ислам жол башы» деген къыш-
лыкъда кесини жууукъларыны, тенглерини арасында кечи-
неди. Малчыкъларын да ары элтгенди. Бичен этерге
къолундан келмегени себепли, ол борчну алайда ишлеген
чалгъычыла кеси боюнларына алгъандыла, — Омарны
малларына жетер чакълы бир бичен хазырларыкъдыла.
Алай, ётюрюкден не асыу, Омарны ол тийреде кечиннге-
нине уа артыкъ бек бюсюремейдиле.

— Асыры ачыкъ айланаса, сени былайда тапсала ба-
рыбызны да юйюбюзню къурутурукъдула, — дегенле окъу-
на бардыла. Аллай сёзле бирде жанына тие эселе да, ке-
тип а къалалмайды. Юрдюге ётюп, Зайнафдан бла Борис-
ден хапар алып, жангыз эгечи Шамшиятха тюбеп, ашла-
рыны, сууларыны къайгъысын кёрюп бир къайтады ансы,
«Ислам жол башындан» кетмейди. Алай бир кюн Атмур-
заланы Ахмат, Омар бек суйген (Омарны юй бийчеси Зай-
наф да Атмурзаланды) адам, былай айтады:

— Тюнене фашистледен бир къауум адам огъаргъы
къошлагъа келип, сени сурап кетген хапарлары барды.
Хата азданды, бирда къуруй эсе да, кюндюз бир жанына
тая тур, — ташаракъда тур дейме. Къолларына тюшсенг
бет этмезле. Кесинги да, къалгъанланы да жойдурма. Ме-
ни айтханамы этерик эсенг, бусагъатчыкъдан озмай, тёбен
къол ичине тигеле...

Омар Ахматны кёзюне къарагъанлай турду. Бирде му-
дах болду, бирде терен сагъышха кетди.

— Алайсыз жарарыкъ туююлдю, къарындашым, — деди

Ахмат. — Турма, терк тебире. Нек эсе да жюрегим бек тынгысызды.

Баям, Омар сёзю бармазлыгъын билген болур эди, башын да энишге тутханлай, сауут-саба къайгъы да этмей, къол ичи таба тигеледи... Аны ызындан Сарбашланы Магомёт да кетди.

Ахмат алайда Омарны кесинден эсе бек мудах болду. Ол кесини айтханын Омар терс ангылагъан болур деп, бютюнда жарсыды. «Ахмат кеси жанына къоркъады ансы, мени ючюн къарыны аурумайды», — дей эсе уа. Ахмат ол сагъышладан къутулгъунчу, сауутлары-сабалары бла сырт башына бир къауум адам келип тохтады. Олсагъатда Ахмат да, аны нёгерлери да бирде сырт башына, бирде Омарлары тигелеген къол таба тынгысыз къарадыла. Ала фашистле Омарланы эслеген сунуп жанлары кетген эди. Алай, насыпха, фашистле олсагъатда аланы кёраллыкъ туюл эдиле. Ахматланы къауум а кеслерин жукъ билмегенча этдирип, жангы дуругъа сюелдиле. Болсада, душман аскерчиле биченчилени къатларына кёзню ачып жумгъунчу жетдиле да, дуруларын унутдурдула. Ушкоклары, автоматлары бла кёзлерине-башларына тебиндиле да, чалгъыларын бир жанына атдырып, къошларыны къатына сюрюп бардыла. Ючеулен жашланы тегереклеринден алып, тепдирмей турадыла, квалгъанлары уа къошланы ичлерин чачдыла. Бирлери муржаргъа от салыргъа кезлегенде уа, нек эсе да анга алай этерге къоймадыла.

Алайда Атмурзаланы Ахматны кёшу бир жаныракъда ишленгенди. Аны къатына барып, эс буруп къарамагъан бош, бир гитче гебенчик сунуп къоярыкъды. Омарны автоматы, ушкогу да аны ичинде муржар тюбюнде букъдурулупдула. Фашистле эс этип, аны къозгъап автоматны бла ушкокну тапсала, жашланы мычымай юлерин къурурукъдула. Ахматны сакъал тюбу да аны ючюн квалтырайды. Ол халин нёгерлерине да, душман солдатлагъа да билдирмезге кюрешеди, — алай аны жюрегинде бир уллу къоркъуу болгъаны сыфатындан ачыкъ таныла эди.

«Бир кюн туугъанма, бир кюн ёллюкме, — деди Ахмат кеси акъылында. — Не этериксе, бусагъатда мени кибик кёпле жокулуп барадыла. Алай Омарны бла мени хатамдан нёгерлерими да юлери къурурукъду да, алагъа жаным ауруйду...»

Фашистле эки кёшну да къозгъап жукъ тапмагъандан сора, асыры ачыуланнгандан къыл чайнай, бир бирлерине ал бермей дауурлу сёлешип, тегерекге-башха сахинник болуп къарайдыла. Алай эте келип, бирлери Ахматны кё-

шуну босагъасы таба атлады. «Юйюбюз къуруду»,— деди Ахмат нёгерлерине эшитдирип.

— Не болгъанды? — деп сагъайдыла жашла.

Алай фашист офицер алгъа кычырыкъдан кырып, ызы бла керохун кёкге айландырып атды да, таулу жашланы ауузларындан сёз чыкъмазча этди. Ол алай кычыргъанда Ахматны балаганы таба бара тургъан солдат артха къайтды да, бизни жашланы да алларына сюрюп, ёрге, келген жоллары таба кетдиле.

* * *

Жашла — Атмурзаланы Атабек, Ахмат, Боташланы Мусса бла Дюллия аякълары басханны кёзлери кёрмей барадыла. Артха туракъларгъа, сёз айтыргъа да онг жокъ. Кеслерин ёлтюрюрге элтип баргъанларына ишексиздиле. Болмачы жерде, кеслерини уллу кёллююклерини хата-сындаң жоулгъанларына жүректери кюеди. Бирде аркъаларына ушкок, автомат буруну бла къатылсала уа, жанлары тюз да богъурдакъларына келип тыгъылгъанча боладыла. Жесирле бирде кёз кыйырлары бла Ахмат таба къарап, андан болушлукъ излейдиле. Алай олсагъатда Ахмат да алагъа эс тапдырырча сёз айталлыкъ туююл эди. Болсада Ахмат жаланда бир ишге сокъуранды. Аны олсагъатда акъыл этгенин чотха алсакъ, Омар бла Магомет аланы биргелерине болсала, душманны кёлуна бири да тюшерик туююл эди. Омар автоматы, ушкогу жерленип жаны ичинде болуп душманны жангыз бир солдатын къошуну къатына атлатырыкъ туююл эди. Сыртдан энишге тигелегинчи барысын да къапларыкъ эди. Алай, не медет, терслик жашланы кеслериндеди: Омарны бла Магометни алайдан кыстагъынчы тынчаймадыла.

Аз, кёп бардыла эселе да, жесирлени сюрюп штабха келтирдиле. Ой, Аллах юйлерин къурутурукъла, бир къауум фашист солдат бизни жашланы юслерине шынжырдан ычхынган итлеца чапдыла. Сол кёлу боюнуна тагъылып тургъан фашист, баям, Кёнделенде сермешледе жаралы болгъан болур эди, кычырыкъдан кырып, жашланы бирлерине кёол окъуна жетдирди. Аягъын кётюрюп, табаны бла уругъа кезлегенлей, абынып, жийиргенчли жуху бла халал жерибизге жыгъылыргъа аздан къалды.

Къалай-алай болду эсе да, офицерлери аны да къанын сууутду. Болсада бизни адамларыбыз окъ, топ жарадан да бек ачытырча ишге тубедиле. Ала биледиле, алайда уруп ёлтюрюп къойсала да душман душманлыгъын этерикди. Алай тюнене олтуруп биргеннге азыкъ ашагъан,

биргенге чалгы чалып турган, тууганлы бир элде ёсген адамынг фашистлени араларына кирип, ала жанлы болуп сюелгенин кёрмекликни кыйынлыгын кётюрюрча жүрекни уа, Уллу Аллах бек суйгениме берги эди. Угъай, жесирлик сынап турган адамларыбызны ол кэутхарлыкъ эсе уа, аллай бирда чамланмайкъ итден тууганнга деригим да келеди. Алай ол оюмга келип, кесиме кёл этдирирге кюрешгенлигимди ансы, Батырбийланы Омар бла Сарбашланы Магомет кьолга тюсселе уа, ол тонгуздан тууган тонгуз бет этмезлиги баям эди.

— Сиз излеген быланы араларында жокъду,— деди ол, фашистле чакъыртып келип жашланы юслерине сюегенлеринде. — Хомух болгансыз, кьолугъузга туюп турган адамланы кьолугъуздан ычхындыргансыз...

Ой таланган, кёзюн кьакъмай къарай эди жашланы кёзлерине, кесин аладан бийикге салып; сиз — ким, мен — ким деген акъылы башын кёкге жетерча чекге жетдирип. Ол бююн да сауду, адамланы арасында жашайды, уялмай. Угъай, тууган элинде жашарга уа базынмагъанды. Жууукъну-тенгни, аны кесини сабийлерини хатеринден атын айтмайбыз. Кеси башын кечиндирип айланганды ансы, адамланы тутдуруп, уллу халеклик салганды деп сюелген да жокъду. Аны да эсге алганбыз.

— Омарны энди алай тынчлыкъ бла кьолга этмезсиз,— деди ол. — Омар ийнени тешигинден тыйгъычсыз ётерик адамды. Совет власть бла уа атасына, анасына да бет этерик туююдю. Кьолдан ычхындырдыгъыз, жюйюсхан офицер...

Тилманчы аны айтханларын немис тилге кёчюрюнчю да тёмей, акъылында болганны кьоллары, башы бла ангылатырга кюрешди.

Немисли офицер жесирлеге чамланганын кьоюп, тюлкюленип башлады. Ол Атмурзаланы Ахматны кёкюрегине кьолу бла къатылды, жаягын сылады. Сора ариу акъ тишлерин ача, ышарды. Алай уу белинден а сууукъ жел урганлай турады Бир кесекден аны айтханын тилманч жесирлеге ангылатды:

— Сизни кибик жашла, акъылларын башларына жыйып бизге болушсала — большевиклени аналары бергенни мычымай тёкдююрге кьолубуздан келлик эди. Оруслулагъа, большевиклеге кьул болуп не заманга дери жашарыкъсыз?! Акъылыгъызны башыгъызга жыйыгъыз. Большевиклени кырыр орунуна сиз дагъыда бизге чабасыз. Къаллай адамларыбыздан айырылдыкъ бу ит жерде! Сиз ол хауле итни, «аты ким эди», — деп, офицер къатында

сюелгенге сорду. — Омарны тутаргъа болушагъыз, колхозну малын юлеше туруп, ол кыйыныгъызны эсге алырбыз.

— Омарны урушдан жаралы болуп кыйтхан хапарын эшитгенме ансы, кезюме уа бирда урунмагъанды, — деди Ахмат.

— Уллу Германы халкы ётюрюк айтхан адамны керюп болмайды. Аллаиланы тилчиклери да кесиучюбюз. Бюгече Омар сизни кюшда квалгъанды. Офицер биягъы негерлери таба кярап: «Алаймыды?» — деп сорду.

— Алайды. Бир сагъат заман озмагъанды Омар быланы кюшда керюнгенли.

— Энди уа не айтыркъса, иги жаш?! Офицер кокаланнганын кююп, къаты чамланды. — Сени кибикле сыртлаучуладан туюлюбюз. Игилик эте билгенибизча, аманлыкъ этерге да кюлубуздан келликди.

— Багъалы жюйюсхан, сен бу бетоиз адамны айтханына ийнанаса да, бизни уа ётюрюкчюге санайса. Бу бизни элни адамыды, ёмюрюнде бир тюз сёзю, бир иги иши болмагъанды.

— Селеш-селеш, не эсе да бир базынган жеринг барды. Биз аны кваллай адам болгъанын сени атангдан да уста билебиз. Энтда да аны намысына ушамагъан бир сёз айтсанг, бауурунгу ма алайда, ол сары каяны жухуна жагъарыкма!

Тейри, жесирле душман не аманлыкъдан да артха турмазлыгъын ангылагъан болур эдиле, бир бирге кысылып, тауушсуз сюеледиле. Алай Ахмат кез кыйыры бла тегерке-башха ышанлап кярауун а кюймайды. Былайда ол танымагъан, билмеген не чунгур, не дуппур жокъду. Агъачын, ташын да уста таныйды. Сора бу мурдарланы былайда аякъ бюкдюрюп турмай, аналары бергенни текдюрюрге неж жарамайды? Кеслери да алай кеп адам керюнмейдиле. «Алай, сауут-сабалары уа бир залимле болурла дейме», — деди Ахмат кеси кесине. Ол кезиуде Ахмат офицерни тилманчы не затла айтханын ангыламады, — башы сагъышха кетип эди. Аны алай сансыз сюелгени немисли офицерге ачыу тийди да, жесирлени хар бирини бетине кероуу бла тебине, кычырып айтды:

— Бу агъач кишилеге биз айтханыбызны ангылаталлыкъ туюлюбюз. Кезюмден кюрутугъуз!

Фашист солдатла ушчок, автомат бурунлары бла аркбаларына къатыла, агъач таба сюрюп тебиредиле.

— Тохтагъыз! — деп кычырды биягъы офицер. — Бусагъатда быланы башларына бош этигиз. Омарны кый-

да болгъанын узакъгъа созмай бизге билдирмеселе, асмакъгъа кеслери асыллыкъларын ангылатхан этигиз. Манга башха туююлдю: итни къарасы, аласы болмайды.

* * *

Ахматланы къауум къошха къайтхандыла. Алай жүрек тынчылыкълары жокъду. Ала фашистле олсагъатда келип ёлтюрюп кетерик болсала да, Омарны къайдагъысын айтырыкъ туююлдюле. Болмачы жерде ыспассызына жоюлуп къалыргъа да суймейдиле. Партизанланы табаргъа, алагъа ишни болушун айтыргъа таукел болдула. Алай аланы къайдан тапсынла. Омар окъуна тапмагъанды аланы къайдагъыларын. Омарны табып, аны бла кенгеширге деп да бир оноулашдыла. Алай быланы ызларындан марап айланган адам болур деген акъылгъа келип, ол оноуларын тюзге санамадыла.

Бир заманда, терен къолгъа тигелеген жерде, къалын чырпыланы ичинден биреу къол булгъагъанын эследи Атабек. Сора ол Ахматны къулагъына шыбырдады да, аны чырпыла таба къаратды. Ахмат секирип ёрге туруп ары таба тебирегенлей, Атабек билегинден тутуп, барыргъа къоймады.

— Угъай, ол Омарды. Барып бир хапар алайым,— деди Ахмат.

— Къой, мен айтханны эт, бу иш огъурлулукъгъа туююлдю. Ол немислилени къатларында сен чамланган адам эсе уа. Къатына чакъырып, алайда къалап кетсе уа не этериксе?

— Атабек, энди анданмы къоркъайыкъ. Бусагъатда бизден эсе аны жүреги бек ургъанына бир да ишекли болма. Тейри, кече жукълай болмаз.

— Ой, сен къанынгы бош къыздыраса, бусагъат заман киши кишиге бет этген заман туююлдю. Адамны багъасы тауукъну багъасындан эниш болгъанды. Болгъанны къатышдырды, къанында къатышырыкъ.

— Кимге айтаса? Гитлергеми?

— Адам да эшитмесин ансы, Гитлери — оу, Сталини — шау.

Олсагъатда Ахмат алайдан терк-терк атлап кетди. Ол къалын чырпыны къатына жетгенлей, энишге чёкдю да, нёгерлерине кёрюнмей къалды.

— Къайдан чыкъдыгъыз? Былайдан думп болугъуз,— деди Ахмат Омаргъа бла Магометге. — Излеп айланадыла, тюз къолларына тюшгенигизлей эшигигизни жабарыкъ-

дыла. Сизни кьайда, не жерледе болгъаныгъызны фашист-
леге билдирип тургъан адам барды.

— Билебиз,— деди Магомет.— Анга анасы бергенни
тёкдюруге керекбиз.

— Немис элибизни алса, бизни ашагъан ашыбыз ха-
рамды,— деди Омар, онг кьол аязы бла тюп жаягъын ёрге
тартдырып тургъан байлауун табыракъ этерге кюреше,
жаралары ачитхан эте болур эдиле, насыпсызны, жыйы-
рылып, кёзлерин да тер-терк кьысды.— Кеси жаныбызгъа
кьоркбул, душманнга бой салып кьойсакъ, Аллах кечмез.

— Омар, биз фашистлени кьолларындан ычхынганлы
сагъат болмайды.

— Билебиз. Ызыгъыздан къарап, узакъдан кьыл чай-
нап тургъанбыз. Сизни сюрюп кетгенлеринден сора кьошха
баргъанбыз да, не ушкокларыбызны, не автоматыбызны
тапмагъанбыз... Аласыз а душманнга не зат эталлыкъ
эдинг?!

— Сауут-саба мени балаганчыгъымы ичинде мулжар
тюбюндеди. Алай, не кёп сауутубуз болсада, беш-алты адам
душманнга бир зат да эталлыкъ туюлюбюз.

— Айтма алай, эки-юч кере элгендиргенбиз да, кёре-
мисе, узакъдан жанып тургъан болмаса, элге кирирге ба-
зынмагъанларын... Бу итле тохташхан жерде хални къалай
болгъанын тьнгылы билирге керек эдик. Бек алгъа сауут,
адам кючлерин...

— Мен тегерекге-башха эс буруп къараргъа кюреш-
генме,— деди Ахмат.— Адам саны кёпдю деп айталлыкъ
туюлюме. Алай топлары, пулемётлары аз болмаз эди, тей-
ри. Энди, узакъдан къарап биз кёп зат бияллыкъ туюлю
эдик. Алай бизни бир сылхырлагъа санагъан болур эдиле
ансы, ол тохташхан жерлеринде уа ары бла бери бек эр-
кин жюрюп айландыла. Топлары уа сырт башында орна-
лыпдыла.

— Бюгюнден озмай партизанланы къайдагъыларын би-
лирге керекбиз. Насыпха, колхоз малланы иги кесегин Тау
артына аудургъан хапарлары барды,— деди Омар.— Фа-
шистле биринчи чапхан кюнлеринде элни кьолгъа этселе,
малыбыз, мюлкюбюз да аякъ тюп боллукъ эдиле.

— Да, биз да бир затчыкъгъа жарагъанбыз,— деди
Сарбашланы Магомет.

— Махтанчакъ! — деди Омар аны эркелетип. Ол за-
манда Ахмат ышарды да, онг кьолу бла Магометни имба-
шына къатылды.

Магомет уялды. Сора бурун сыртыны терлегенин сюрте,
башын ёрге кётюрмей айтды:

— Омар, эркин эте эсенг, мен элге тигелеп келейим. Партизанланы бир кѳаууму анда колхозну мюлкюню, малыны оноун эте айланадыла деп эшитгенме. Юрдю ичинде халкѳгѳа кѳл этдире айланганлары да бардыла деген хапар жюриюдю.

— Барыбыз да бириксек эдик, фашистлени Кѳарма кѳабакѳ таба ыхтырыргѳа кѳолубуздан келлик эди,— деди Омар. — Ахмат, сиз да былайдан бир жанына таяргѳа керексиз ансы, душман тынчлыкѳ берлик туююлду. Бютюнда сизге этериклерин айтып ангылатхан эселе...

— Ашыгышлы иш этип, кесибизге да, башхалагѳа да палах жаудурмайыкѳ. Сауутубуз азды.

— Ахмат, биз душман билмей тургѳанлай тѳгерегинден алып, юсюне от жаудурсакѳ — жунчутурукѳбыз. Фашистле бу агѳач, тау ичлеринде сахеник болуп, жанларын кѳолларына алып айланадыла. Ийнан анга, бусагѳатда ала бизден эсе бек кѳоркѳадыла.

— Ахмат, ол сыртдан кѳарагѳан кимди? — деди Магомет.

Жашла сырт башына тынгысыз кѳарадыла.

— Жерге бауурлангызыз, кѳайда да кѳымылдагѳан этерсиз,— деди Ахмат. — Ол бизни марап айланады. Омар, сен айтханлай, бизге былайда тынчлыкѳ боллукѳ туююлду. Кѳышда малларыбыз ашдан кѳырыллыкѳ эселе да, былайдан кетмей мадар жокѳду. Юрдюге, халкѳ болгѳан жерге тийишейик, оллахий, бери тигелеп келеди. Баям, ол нѳгерлерими жалан ючеулен болгѳанларын кѳрюп, тѳртюнчю адамны жокѳлап келеди.

— Чыгѳарменг, нѳгерлеринги кѳатларына бар,— деди Омар. — Белбауунгу кѳысхан, тизгининги жыйгѳан кибик эт да.

— Аллах сакѳласын, сизни былайда болгѳаныгѳызны сезсе, битеу фашистлени юсюбюзге юскюрлюкѳду.

— Кѳрюнмесенг бютюнда палах боллукѳду...

Асыры ачууланнгандан Омарны кѳоллары кѳалтырадыла. Баям, Ахмат Омар айтхан оюмгѳа кѳулакѳ салгѳан болур эди, чырпыла ичинден чыкѳды, тизгинин жыйгѳан кибик этип. Сора узакѳдан окѳуна нѳгерлерине былай айтып кѳычырды:

— Туругѳуз, солугѳаныгѳыз боллукѳду. Чалгѳыларыгѳызны кѳолугѳузгѳа алыгѳыз.

Ол тѳшден тигелей келген адам Ахматны алай кѳргенден сора, жашладан жол ташлап, бир жанына бурулуп кетди. Ахматлары ол ким болгѳанын билалмадыла,— аралары узакѳ эди.

Атабек ёрге кётюрюлюп, чалгысына къалакъ этип жангы дуругъа тохтагъанында, бирсиле да иште аны ызындан сюелдиле. Нек эсе да Ахматха уа хапар сормадыла.

* * *

Халкъ ушкок, топ атылгъан тауушха юйренгенди да, бизникиле бла фашистле бири бирлерине от жаудуруп тургъанлыкъгъа, артыкъ къулакъгъа алгъан адам жокъду. «Айрыкъуйрукъ» ачы кычырыкъ этип элни башы бла ары бла бери учханлыкъгъа, уллу-гитче да тубюнден ёрге къарап тургъан болмаса, къоркъгъан адет жокъду. Алай «сабий кёргенин унутмаз» дегенлей, «айрыкъуйрукъ» аллай учууларындан биринде атхан бомбасы бизни (Шауаланы Батырбийни) ююню къатына тюшдю да, болгъанны туманнга алдырып къойду. Баям, ол алайда уллу къанжалбаш межгитни ууатыр акъылда атхан болур эди.

— Фашист самолёт энтда да артха къайтмай къаллыкъ туююдю,— дедиле тийрени тиширыулары. — Турмагъыз, Татталаны бахчада окоплагъа къутулугъуз.

Юйде тиширыула эки къартны да, Батырбийни бла аны юй бийчеси Хочуланы Созайны кызы Абидатны да къолтукъларына кирип, бизни да ашыкъдыра, окопла къазгъан бахчабыз таба бардыкъ. Барыбыз да окоплагъа тигелеп, бек артда къалгъан Батырбийни окопла тюшюрюрге кюеше тургъаныбызлай, биягъы душман самолёт тауушу бла болгъанны сагъайта келди да, межгитни къатына бомбала атды. Олсагъатда бир осколка жарлы Батырбийни жан сюегине тийип, бир аман сынсытды. Ич келеги кызыл къан болду да къалды. Жюзжыллыкъ къарт келсюзлюк этмеди:

— Къайгъы этмегиз, терен кирген болмаз, баям, мен сезген жокъду, арталлы да ачитмайды,— деди.

Алай ыннабызны жаны кетди: «Къартлыгъында не аман жерде жоюлдунг»,— деп окъуна айтды. Адамла кюлгенлеринде уа, бир кесекни жукъ айтмай туруп, сора сёзю башха жанына буруп акъылда:

— Аланла, Омар бу мурдарланы бизни башыбыз бла нек ойната болур? Ол быланы аямай кыргъан хапарын айтхан эдигиз да,— деди ынна.

— Ой, Хочу кызы, сен жаннетли болгъун огъесе,— деди Батырбий,— битеу кырал хорлаялмагъан душманы Омар кеси жангыз калай кырып бошарыкъды?

— Э киши, асыры телиге санадынг. Омар барып Россей тубюне жайылып, немислилени кырып айланганды

деп мен да айтмайма. Алай былайгъа келгенлерин элгендирирге уа къолундан келлик эди...

Биягъы самолётну тауушу къартланы даулашларын тохтатды. Бу жол а жер асыры къалтырагъандан, тюбюнеми батып кетдик дерча чекге жетишдик... Артда, бир къауум замандан юйге къайтханыбызда — терезе, эшик кеннге ачылып, терезелени миялалары ууалып, ундурукъланы юслеринде жабыулары кюе, отда табада нартых гыржыныбыз да къап-къара кесеу болуп.

Юйге келгенибизден сора да, ыннабыз Батырбийланы Омаргъа кёлкъалды этиуюн къоймады. Алай къоншуда жашагъан къарт киши ёгюз арба бла келип, бизни миндирип Юрдю ауузунда «Суу акъгъан» дорбуннга элтгенден сора, окъ, топ тауушладан бир кесек солудукъ.

* * *

Ахматлары «Ислам жол башындан» башха жерге кетдиле да, аякъ ызларын жашырдыла. Ала Омарлагъа хазна тюбемейдиле. Къоркъгъандан угъай, бир бирлерини къайда болгъанларын билмейдиле. Омар эртте-кечден окъуна душман жанлы болургъа кюрешген зыкъыллагъа къап къайнатыуун къоймайды. Кеси ол кюн жоюлдукъ болса да, душманига дерт жетдириуюн тохтатырыкъ туююлдю. Автоматын да кёкюрегине къысханлай, кече белинде Омар бла Магомет «Ислам жол башына», фашистлени штаблары болгъан жерге баргъанлары да аны ючюн болду.

Омар нёгерине ангылатханы былай болгъанды:

— Душманни бир адамын къолгъа эталсакъ, ала партизанла тегереклерин алып тургъан сунуп, аман сагъатлы болмай амаллары жокъду. Андан сора артха ыхтырылмай неда элибизге чабыуулдукъ этнулерин сабырландырмай да амаллары жокъду. Алай болса кесибизни жаныбыздан кёлсюзлюк этерге хазырланганла да акъылларын башларына жырла.

— Омар, ыспасыз жоюлуп къалырбызмы? — деди Магомет.

— Магомет, биз кишиден ыспас излемейбиз. — Душман богъурдагъыбыздан алып тургъан заманда биреуден ыспас нек излерге керекбиз?! Бет этиу, артха туруу да жокъду. Не ёлюрге, не ёлтюрюрге. Башха сайлау боллукъ туююлдю.

Магомет кёлсюзлюк этип сёлешгенине сокъуранды. Баям, ол алай къоркъакълыкъ этип айтмагъанды. Акъылыбызны башыбызгъа жыйып, оюмлу иш этейик дегенлиги эди.

Болсада, Омар кырдыкга олтуруп, иги кесекге дери тынгылап тургъаны уа, Магометни сагъышха къойгъанды. Олсагъатда ол Омарны кѣлюне жетер ючюн жана тургъан отха кирлик эди. Омар бир зат айтмай, тынгылауну ийип тургъаны жашны бютюнда жанын къыйнайды.

— Омар, мудах болма. Сагъыш этгенме да, сен айтхан бек тюзю,— деди Магомет, ауазын кѣтюрмей акъыртын сѣлеше. — Жанын къыйнама, сен айтхан жумушну мычмай толтурлугъума ант этеим. Кѣзню ачып жумгъунчу.

Андан сора Омар олтургъан жеринден секирип ѳрге турду да, теренден ахтына айтды:

— Биз мында уллу кѣллюлюк этсек, урушда къан тѣкген жашларыбыз ѳмюрде кечмезле. Ёлгенлери, саулай къайтырыкълары да кечмезле... Ийнан анга Магомет, кесим не тюрлю болсам да, сени башынгы отха сукъгъаныма да кюеме. Кесинге сакъ бол, сен алыкъа кѣп жашаргъа керексе... Омар онг кѣолу бла Магометни имбашына къатылды.

...Жашла алгъа хар атламларын ѳнчелеп атлайдыла. Алда Омар барады. Ол бу жолгъа дери да душманны адамларын кѣолгъа эте тургъанды. Тамата лейтенант Омар Батырбиев не къыйын, не кѣоркѣуулу борчну толтурургъа да кѣбюсюнде кеси барып болгъанды. Украинада Омарны аскер бѣлюмю артыкъ уллу болмагъан элден немисли фашистлени къыстаргъа керек эди. Алай фашистле дзотдан окъланы алай къаты къуйдурадыла — буз жаугъан сунарса. Аскер бѣлюмде дзотну «ауузун» кеслерини кѣкюреклерни бла тыяргъа хаппа-хазыр болуп тургъан жашла бардыла. Алай Омар аланы ѳлюмге жиберирге суймейди. Ингир къарангысы бла, эки жашны да кесине нѳгерге алып, душман аякъны къаты тиреген элге ташаяды ырбыла бла. Ала ары кетгенлерини бла фашистледен да биреуленни алып артха къайтханларыны арасындан туура сагъат озгъан болмаз эди.

Алай бла хар затны тынгылы билгенлеринден сора, душманны дзотун узакъ созмай аман сагъатлы этедиле. Тюзю, Омар баууру бла сюркелип барып, душман сакъламагъан жанындан дзотха гранатла атып, кѣкге чачдырады. Андан сора уа совет аскерчиле сермешде кеслерини онглюкъларын кѣргюзтедиле.

Ол кюнню хорламы ючюн Батырбийланы Омаргъа саугъагъа, атын да жазып, маузер бердиле. Нѳгерлери уа анга: «Кавказ тауланы къушу»,— деп атайдыла.

Бюгюн а, бютюнда кеси туууп ѳсген жерде, аны хар дуппурун, чунгурун уста билген Омар этген муратына жетеригине толу ийнанды. Анда базыныулукъ уллуду. «Кѣоркъса душман кѣоркъсун, мен нек кѣоркъама,—

деди. — Олду мени жериме, элиме ёлюм алып келген. Олду киши жеринде къан тѣкген. Ол къоркъсун адамладан, Аллахдан да. Мен нек къоркъургъа керекме малгъунладан?!»

Жашла адам ауазла эшитип бир-бир билеклерине тийип тохтадыла. Омар энишге чѣкдю, Магомет да алай этди. Баям, алайда жер юй болур эди, аз билиннген чыракъ жарыкъчыкъда душман солдатла бирде энишге ташайып кетедиле, бирде ёрге чыгъадыла. Алада тынгысызлыкъ уллуду. Жашла анда-мында къарелдиле да эследиле. «Тейри, бусагъатда ол къарангыда сюелгенлени орталарына кирип къалсакъ да, танырыкъ туююлдуле,— деди Омар. — Бу Аллах юйлерин къурутурукъла, уллу типикиге къалгъандыла».

Олсагъатда Магомет Омар бла да оноулашмай, бир жаргилни эрини бла ёрге тебиреди. Омар аны ызындан жетип, этегинден артха тартып тохтатды. «Сабыр бол,— деди Омар ауазын къчден бла бутдан чыгъара. — Экибиз да бирге бармай жарарыкъ туююлду. — Къол ичине тюшейик да, аланы тенгликлерине жетгенлей чырпыла ичи бла юслерине чыгъып, алайда марайыкъ».

— Тейри, чырпыла ичине кире айлансакъ, тауушсуз къутулалмакъ,— деди Магомет. — Андан эсе чаллыкъны ичи бла бауурланып, ол къарелдиле сюелген жерге дери барайыкъ. Кѣресе да, ала къайры эсе да думп бол да кет, дагъыда къайт.

— Тохтачы. Сабыр болчу,— деди Омар. Сора узалып чаллыкъдан бир чѣпню юзюп, аны бла жубана иги кесекге дери тынгылады.

— Сен айтхан тюздю,— деди Омар. — Алагъа жууукъ барайыкъ да, жерге бауурланып, тап заманны марайыкъ. Къайда да ашыкъгъанлыкъ этме.

Жашла айтханларыча этдиле. Ала юч-тѣрт жерде быргъылары Кѣнделен эл таба бурулуп орнатылгъан пушкъланы кѣрдюле. Аланы къатларында уа экишер-ючюшер адам. Омаргъа бла Магометге жууукъдагъы пушканы къатында экеулендиле. Бирлери бир да ауузун жапмай жаншайды. Экинчиси уа пушкагъа таянып, сѣз айтмай тынгылайды. Автоматлары да барды къолларында. Ол жаншакъ бир кесекден нѣгерини къатындан кетди да, Омарлары таба атлады. Аллах юйюн къурутурукъ, тюз юслерине уруп келеди. Энди ол келе келип, жашлагъа тирелип къалса, къычырыгъы бла болгъанны аякъ юсюне саллыкъды. Аллах насып берип, ол къайгъы этгинчи тунчукъдуралсала, бек иги. Болсада алайда сагъыш этерге, башха акъыл жыяргъа да заман жокъду. Омар да, Магомет да арталлы да жанлары болмагъан адамлача тынгылайдыла. Фашист а

ала таба келгенин тохтатмайды. Тёрт-беш атлагъанлай ала-
гъа келип тирелликди... Бир заманда тохтады да, кеси ке-
сине мурулдай, жумушун этип башлады. Аллах тыпырын
къурутурукъ Омарны юсюн жибитирге аздан окъуна къал-
ды. Ол кезиучюкде Магомет фашистни юсюне лянчча
секирди да, битеу къарыуун жыйып, къалпагъын аны ауу-
зуна буштукъ этерге кюрешди. Омар да мычымай фашист-
ни богъурдагъына илинди. Аны жерге сыртындан салып,
къолларын артына байладыла, ауузундан да чуу чыкъмаз-
ча этдиле. Сора Омар фашистни автоматын Магометге
узатды да, тюз да ол сыртындан жатхан формасы бла
энишге суйреп, жолгъа чыгъарды. Алайда уа ёрге тур-
гъузуп, экиси эки къолтугъундан тутханлай, энишге ти-
гелетдиле.

Ала фашистле тургъан жерден иги да узайгъанлай, ке-
сибизни солдатла тубеп, жашланы эшиклерин жабаргъа
аздан къойдула.

— Тохтагъыз, кимлелле бу келгенле?! — деп, орус тил-
де хыны сордула совет солдатла.

— Бизбиз,— деди Магомет.

— Жеригизден тепмепиз, ушкок бла урлукъбуз. Кимле
болгъаныгъызны айтыгъыз.

— Омар бла менме,— деди Магомет, сёзлери ауузундан
жарты-къурту чыгъа.

Алайда Омар совет аскерчиле таба атлады. Болсада
автоматдан къуюлгъан окъ борбайларын къыркъып къояр-
гъа аздан къалды. Омар да бир жанына секирип, автома-
тына жабышды.

Олсагъатда аны къаны алай къайнады, юслерине арсар-
сыз окъ жаудурур чекге жетишди. Алай сынаулу офи-
цер аллай эссизлик этмеди. Магометге жууукъ келди да:
«Биз партизанлабыз. Немисли солдатны къолгъа этип ке-
лебиз. Къатыгъызгъа жууукъ барма къоюгъуз,— деп къы-
чыр»,— деди. Алгъа бир кесек жунчуду эсе да, Магомет
алай айтып къычырды.

— Къайсыгъыз болса да биригиз келигиз былайгъа,—
деген ауаз эшитилди ол жанындан.

Магомет барды да халны ангылатхандан сора совет
солдатла жашлагъа дуняны махтауун да салып, фашист-
ни алларына сюрюп, артха айланып кетдиле.

VI

Душман Кенделенни къолгъа этеди. Ол кыйынлыкъ
«Къызыл Кенделенни» халкъына ёлюп жерге кирген бла
тенг эди. Дуняда ёлмезлик жокъду, алай киндик къанынг

саркыгъан жерибизни фашистлеге малтатмакълыкъ а, ёлюмден къайда огъурсуз эди. Бу бедииш халкъны башын кётюртмез ёмюрде да.

Ол оюмла Омарны аман сагъатлы этип, бу дуняда жашагъанын окъуна унутдургъандыла. Партизанлагъа кшошулуп, душманны узакъдан жанып тургъандан магъана чыкъмазлыгъын да ангылайды Омар. Алай, кшошулама десе да, аны кесине нёгер этерге кёп адам табыллыкъ туююлду — ол биринчи группалы сакъатды. Омар кеслерине жюк боллукъ сунадыла. Ол себепден Омар фашистлеге къажау сюслгенде бир киши этмеген жигитликлени этерге керекди. Аны бырناق этерге кюрешгенлеге окъуна танытмай болмайды кесин.

— Омар, бу мурдарла мындан кзуругъуччу бир жаныракъ тур, — деди Батокъа жашыртын юйюне келип, нартых бахчаны ичинде бугъуп тургъан Омаргъа. — Адамларынгы юйлерин да кзурутма, кесинги да жойма.

— Батокъа, барыбыз да дорбунлагъа кирип турсакъ, фашистлеге асыры ырахат жашау кзурамакъмы?

— Кесинг жангызлай бир зат да эталлыкъ туююлсе. Бирлик керекди...

— Урушда кзырылгъан адамларыбызны унутуп, быланы мында кзаукъалакъ этдирип, тынчайып тураллыкъ туююлме.

— Кесинги да, адамларынгы да жойма. Мен айтханы эт.

...Омар биягъы Сарбашланы Магометни да нёгер этип, кече бла таула, агъачла ичи бла «Суу кшошулгъан» деген жерге барып, бир таша дорбунда тохтады. Ол мында тынчайып туруп акъылда туююлду. Бирлени юсю бла (алайда малчыла, кюйчула да бардыла), партизанлагъа тюберге керекди. Алай Омар фашистле аны юйюню тегерегин алып, къарыны бурунуна жете тургъан Зайнафха аямай соруу этгенлерин — эринги къайдагъысын айт деп, богурдагъындан алып тургъанларын эшитгенинде, эки кёзю къарангы этдиле. Ол хапарны анга Омарны жангыз эгечи Шамшият айтып келгенди. Омарны къайдагъысын жаланда Шамшият биле эди, жолсуз жолла бла жюрюп, къарындашына аш-азыкъ жюрютюп тургъан да олду.

— Бирда кворкъма, Омаргъа киши тиерик туююлду, — дейдиле алгъа фашистле Зайнафха. — Ол кыйынлыгъын сынар ючюн квалмагъанды. Алайда ачыуундан бизни солдатларыбызгъа айландырып ушкок атханды деп, аз затчыкъны бармакыгъа чёргеп кюреширик туююлбюз.

— Да бу сизге керек туююл эсе, адам чотундан да

чыгъаргъан эсегиз, муну излеп не этесиз? — деди Зайнаф, къургъакъсыгъан эринлерин жалай.

— Биз элде жарлылагъа, къарыусузлагъа болушхан этерикбиз. Энди совет властыны боюнсасындан къутулдугъуз — малыгъыз, жеригиз башыгъызгъа эркин болду. Омар да келсин да юйюне къарасын деген акъылдабыз.

— Жан аурутханыгъыз ючюн, сау болугъуз, Аллах бирди къайдагъысын а айталлыкъ туююлме.

— Нек?!

— Билмейме да андан.

Экинчи кюн да къайтып келедиле фашистле. Жарлы Зайнафха бу жол башха тюрлю соруу этдиле.

— Омар мычымай юйге келирча этмесенг къарынынгы жарып, сабийинги саулай бери чыгъарып, итлеге атарыкъбыз. Бу ит кючюкню уа (жашчыгъы Борисни кёргюзтуп айтадыла), эки аягъындан ёрге тагъыл, ёлгюнчю къатында сюелип турлукъбуз!

Зайнафны къарыны бурду. Алай нек эсе да къоркъгъан а этмеди. Башын ёрге кётюрюп, мудах кёзлери бла алайда сюелген фашистлени кёзлерине кезиу-кезиу къарады. Сора арлакъда, хунадан тюшген ташчыкъла бла кеси кесин жубата тургъан Борисчикни кёолундан тутуп, кесини къатына келтирип этек туюне къысды.

— Жашчыгъынгы да, кесинги да юйге атып, аллыгъыздан кирит салып, от этип кюйдюрлюкбюз, къычырыгъызны Омар эшитирча!

Уллу кыйынлыкъгъа тюшгенин толу ангылагъан Зайнаф, ауузундан сёз чыгъармайды. Биягъы мудах кёзлери бла тегерекге къарап, кесине болушлукъ излейди. Алайда аны жүрегин жапсарлыкъ адам жокъ эди. Хар ким кеси башы къайгъылы, орамда, тийреде адам кёрюннген окъуна этмейди.

— Мени да сизге бир сорлугъум барды, — деди Зайнаф, къарамын фашистлени тилманчларына буруп.

— Сорсун, — деди немисли офицер, тилманч ишини болушун ангылатхандан сора.

— Биреуню элине, жерине келип, кимни не этгени, кимни не ишлегени, къалай жашагъаны бла да не ишигиз барды?! Дагъыда къоркъутхан сиз, ёлтюрюрге чапхан сиз, бир хаталары болмагъанлагъа тутмакълыкъ сынатхан сиз!

— Сен макъаны жутхан жилинса, — деди немисли офицер, Зайнафны айтханларын ангылатханларындан сора. — Бюгюнню къанкъылдауннга сокъуранырча этерме. Уллу Германия дуняны коммунизмни уундан тазалар ючюн урушха киргенди. Аны ючюннге дегенни айтып, сау кы-

ралыгъызны кыйматын тутхан жашларыбызны ёлюмге жиберемиз. Сизни кыралча факыра кыралны жюз жылны кечиндирлик ырысхыбызны зыраф этгенбиз... Бизни ол игилигибизни билмегенлеге уа, кечип кыояллыкъ туююлбюз. Сизни кибик итле дунияны башында не кыадар аз болсала, бизге жашау этерге ол кыадар тынч боллукъду.

Алайда Зайнаф фашист офицерни ийнанысуз хапарын кыулагына да алмады. Кетип кыалыргъа уа базымады. Арталлы да сёз айтмай, тынгылауну ийгенлей турду.

— Бизге болушургъа суймейсе. Сени кыанич кишичинги тапхан да этербиз, экигизни да бир жерчикде асмакыгъа асып, ол дуниягъа ашырырча да этербиз,— деди фашист офицер. — Ангыладынг да?!

* * *

Шамшият келип кетгенли Омарны кёзюне жукъу кирмейди. Шамшият кеси да келмей бу жолча кёп бир заманда да кыалмагъанды. Ким кёргенди аны бир кюн кыалса да, экинчи кюн бери келмей.

«Баям, жарлыны фашистле кыолгъа этген болурла,— деди Омар кеси акылында. — Мени ючюнмю жоюлду ол жарлы да».

Омар алайсыз да «Омаргъа болушханса» деп, Макитланы Земжанны тутуп алып кетгенлерин эшитгенли, кече, кюн да аны кыайгысын этгенлей жашай эди. Ой, тыпырлары кыурурукъла, кеслери уа Земжанны тюз да эрге баргъан кечесинде тутхандыла...

Бир кесекге бар кыайгыларын, сагышларын унутду да, Омар жашаууну бек зауукълу заманларын эсини тюшюрдю, нек эсе да.

...Кёндеден элде менме деген жашла жыйылып аскер хазырлыкыгъа юйрене эдиле. Жигитлиги лячинге, женгиллиги агъазгъа ушагъан Омар, чаришледе атын айтдыра келген жаш, бу иште да алчыды. Хочуланы Ахмат, Улакъланы Добай, Саубарланы Ахмат да, тейри, бирда элни бетин жоярыкъ жашла туююлдюле. Алай Батырбийланы Омар чёрчеклиги, бир затдан кыоркыа билмеулюгю бла белгилиди. Кёп кёндеденчилени эслеринде болур, кыара чайлы жашла, офицерле Гагиев бла Гогуев командирлик этген аскер кыауум Домсоветни кыатында, Кёндеден сууну боюнунда майданда ат оюн бардырып башласала, халкы тамаша болуп кыараучусун. 126 полкнун 28 кыазакъ атлы аскер дивизиясыны кыауумунда эди Омар кыуллукъ этген аскер бёлюм. Ала юйрениню кёбюсюнде Кёндеденде бардыра эдиле; жай айлада уа Майкопда, Армавирде. Лей-

тенант Гагиев командирлик этген взвод төрт жылны ичинде кыралда, былача аскер хазырлыкъгъа юйреннген къауумланы арасында биринчи жерде тургъанды. Бизни жашла атланы чапдырып бара тургъанлай, не эсе да бир затла айтып, жюгенлеринден артха тартсала, жерге жатып болгъандыла. Сора жашла уа, аланы къатларында баурланып, аямай душманнга «от ачхандыла».

Къыркъынчы жылда, уруш башланырны аллында, Уллу Октябрь социалист революцияны байрамына къатышыргъа Омарланы къауумдан адам жиберирге деген буйрукъ келеди. Жашланы барысы да тийишлидиле ары барыргъа. Алай сайлагъан а Батырбийланы Омарны этедиле.

— Биз байрамгъа (энди уа юсюбюзде аскер кийимле-рибиз да бардыла), Москвада Къызыл майданны ары жаны бла энишге тигелеп, алайда хазырлана эдик,— деп, эсгергенди Омар андан къайтхандан сора.— Бир жол Сталин, Ворошилов, Калинин, дагъыда бир къауум къул-лукъчула келип бизге къарагъан эдиле.

Кезиу жетип демонстрация башланганда, Омар Къызыл майданда атны юсюнде кёргюзтген оюнлагъа битеу халкъ тамаша болады. Ол кюн окъуна Сталин Омарны кесине чакъырып, хапар да соруп, аны бла бирге сурат да алдыртады. Ол кюн ала бла бирге Ворошилов, Буденный, Калинин да боладыла. Ол сурат кёчгюнчюлюкню заманында тас болгъанды. Алай аны кёргенледен а кёпле бю-гюн-бюгече да саудула.

...Омар башын дорбунну ичинде кысыр къаягъа тиреп, аскер училищеде окъугъан заманын да эсгерди.

Тюз да уруш башланганлай Батырбийланы Омарны, Балаланы Махмудну (урушдан къайтмагъанды), Хочуланы Ахматны Орджоникидзе шахарда аскер училищеге жибередиле. Жашла анда Сотталаны Адильгерийге да тубейдиле. Ала окъуу программаланы болжалындан алгъа бошайдыла. Бийик билими болгъаны себепли Адильгерийге тамата лейтенант, бирои жашлагъа уа кичи лейтенант деген аскер чын бередиле. Къалай уллу къууанч бар эди ол кюн жашлада! Андан Москвагъа атланганларында да алай...

* * *

Омарны аллай кюнлери жаланда эсгериулеринде жашайдыла. Энди ол кесини саулугъун, урушда жоюлгъан тенглерин да артха къайтараллыкъ туююлдо. Алай ол эли, кыралы душманны аякъ тубюнден эркин болуп бир кёрсе, ёлсе да киши жилимасын.

— Омар, сен да айып этме ансы, жюрегимде бир улуу къайгы барды,— деди Магомет. — Шамшият да не болуп къалды? Бирда къуруса элден бир хапар айтыр эди.

— Гяур болсун билген. Фашистле юйюн къурутхан болурла деп къоркъама. Эссизлик этгенибиз, адамларыбызны элден бир жанына тайдырыгъа керек эдик. Биз кеси башыбызны алып къачып айланганлыкъгъа, аланы бирда арсарсыз илишаннга саллыкъларына ишексиз бол. Бу мурдарланы кимле болгъанларын мен бек иги билеме.

— Тейри, Шамшиятны былай кеп къалгъаны тюз боюлду иш туююлду,— деди Магомет.

Жашланы тынгысызлыкълары бошуна туююл эди. Шамшиятны да чакъырып соруу этгендиле. Алай тюз жауап тапмагъанларындан сора, фашистле башха мадар этерге таукел болгъандыла. Ала Шамшият Омаргъа бла Магометге тохтамай азыкъ ташып тургъанын тохташдыргъанларындан сора, муну ызындан къаты мараучула саладыла. Аны алайлыгъын Шамшиятха кеси адамларыбыз сездирдиле. Ол себепден, эки кезю тышына къарагъанлай тура эсе да, кечесин жукъусуз ашыра эсе да, къарындашы тургъан дорбуннга барыгъа уа базынмайды.

Бир кюн ол тийреде къарт атасы бла бирге маллагъа къарап тургъан жашчыкъ юйге келип, азыкъ алып артха айланганында, Шамшият аны къоншу юйге чакъыртып, къайры элтиригин да юйретип Омарлагъа аш-азыкъ, дарман, байлау жибереди. Ишни болушундан да бир кесек хапар билдиририн тилейди. Жашчыкъ, насыпха, Шамшиятны тилегин тынгылы этеди. Аны алайлыгъын эшитген эгечини да жюреги бир кесек тынчайды.

Алай ол тынчайуу узакъгъа бармайды. Омарны алайдан башха жары кетерча этмей амал жокъду. Фашистле элни, тауну, ташны да кългъа этип турадыла. Болсада, партизанла жашланы къайдагъыларын билселе, къутхарлыкъ эдиле. Шамшият кимине айтсын, кимине билдирсин аны юсюнден? Фашистле Шамшиятны юйюне да, Омарны юйюне да бек сакъдыла. Ол юйлеге сабийчик кирип чыкса окъуна соруу этмей кълмайдыла.

Кенделенде аланы аллай юйлери — кече, кюн да сакълап тургъанлары дагъыда бардыла. Малгъунла кеплени кългъа тюшюргендиле.

Омарлары кече бла ол тийреде къллагъа жайылып, кеслерине аш-азыкъ хазырлайдыла. Алай, не ёз юйюрлерине, не тутулгъанлагъа бир тюрлю бир болушлукъ эталмай, дорбуннга кирип тургъанларына кълюп кетедиле. Ол жол алагъа азыкъ келтирген жашчыкъны элге барып, хапар алып кел деп тилегендиле. Энди, Аллах онг берсин,

ол танг атмай элге тигелерикди. Алай аны аллына къарап турмакълыкъ да бек уллу кыйынлыкъды.

Болсада жашчыкъ элге жетгинчи бери Шамшият кеси келди. Ол кийимлерин да алышындырып, чачып-башын да тозура тып, къоншуда бир къартны ёгюз арбасына минип, танг атмай жолгъа чыгъады. Ол жолгъа мина салгъандыла дегенни айтып, къарт Юрдю ичинде жол ташлап, арбасын суу бла ётдюреме деп, тюз да сууну ортасына жетгенлей — арбасы батды да къалды. Кюреше кетип, къарт да, Шамшият да арбаны кючден чыгъардыла.

— Аллахха минг кере шукур болсун! — деди къарт. — Къутулдукъ, жолубуз боллукъду.

— Не этериксе, Аллахны къолундабыз, жарлы, — деди Шамшият. — Бусагъатда дуниядан игилик излерге да базынмайса.

— Шамшият, малчыкъларынг а кыйсы кюшдадыла? — деп сорду къарт.

Ётюрюгом чыгъып къалады деп асыры къркъгъандан. Шамшиятны тобукълары къалтырадыла. Ол ишни болушун айтып кюйгъанлыкъгъа, къартдан хата чыкъмазлыкъгъын да биле тургъанлай, сёзню ары-бери кыркъдыргъанына уялды Шамшият.

— Хо да, харип, малынг, мюлкюнг башынга жараучуладан бол, — деп кюйду къарт, андан тереннге кирмей. Баям, ол да эшитген болур эди Шамшиятны тохтамай кыйры жюрюп тургъанын.

...Шамшият арбадан жетер жерине жетгинчи тюшдю да, къартны алайдан узайма кююп, жолсуз жолла бла, агъач ичи бла ёрге тебиреди. Тёгерегине уа асыры сагъайгъандан, жюреги къабындан чыгъып кетерге жетеди. Ётюрюкден не асыу, олсагъатчыкъда бюгюн жолгъа чыкъгъанына сокъуранган окъуна этди. Болса да дорбуннга жууукълаша баргъаны сайын а, Омаргъа тюбериги кёзюне кёрюнюп, кёлю кётюрюледи. Тёгерекге къарап бир тюрлю бир адам ишекли болур зат эсленмегенинде уа, бютюнда. Алай аны ол кюуанчы мычымай жиялугъа сыйытха айланды.

Шамшият, тюз да дорбуннга жетгенлей, агъач ичинден экеулен, окъ атылгъанча секирип чыкъдыла да, жарлы тиширыуну ортагъа салып, автоматларын бири аркъасына, экинчиси кёкюрегине тиредиле. Ариулукъ бла ангылатдыла: Омар бла Магомет сауут-сабаларын да анда кююп, тышына бир тюрлю хапарсыз чыкъмасала, алагъа да, Шамшиятха да аман кюн келтирликдиле.

— Омар, манга арталлы да кыйгъы этме. Кыйада да

мынафыкъланы къолларына тюшерсе,— деп кычырды Шамшият.

Омар эгечин ортагъа алып тургъан фашистлени кёренинде, мангылайын суукъ тин-тери басды. Аягъы, къолу да суууп къалгъанча болду. Кёзлери экили кёрдюле. Ол ушкогун кёкге айландырып атды. Алай фашистле кёз окъуна къакъмадыла. Омар эгечини жашауна къоркъмай отачмазлыкъларын биле эдиле, итден туугъан итле.

— Омар! Кесинги башынгы да, бизни башыбызны да хайран этип айланганынг тамамды, бери чыкъ,— деп кычырдыла фашистле. — Алай туююл эсе, бусагъат эгечинги да илишанга салабыз, кесинги да ёмюрден ахыргъа андан чыкъмазча этебиз.

— Алдатма, Омар! — деди Шамшият.

Фашистле Шамшиятны къолларын артха буруп кычыртдыла. Автомат окъла къулакъ жанлары бла учханларында, Шамшият жерге аууп кетерге аздан къалды. Болсада фашист солдатла къолтукъларына жабышып эдиле да, ол тобукълары къалтырады эсе да, жыгъылгъан а этмеди.

— Эгечими башына эркин этсегиз чыгъарыкъма,— деп сёлешди Омар.

— Сёз беребиз, тюз чыкъгъанынглай башына эркин этерге.

— Ой анам, не этесе, Омар? — деди Шамшият. — Мени ёлтюрсюкле, сен жанынгы сакъла.

Омар автоматын дорбундан тышына быргъады, ушкогун да алай. Сора кеси да тышына чыкъды. Қолларын ёрге уа кётюрмеди. Аны ызындан Магомет да тюз алай этип чыкъды...

* * *

Батырбийланы Жарашны жашы Омар бла Сарбашланы Куташны жашы Магомет атлары немисли фашистле бла къаты сермешледе жоулгъан сегиз жюз кёндеденчи жашланы тизмелеринде жазылыпдыла. Ала кёп тёлюлени эслеринде жашагъанлай турлукъдула.

VII

Лашкутаны орта школунда Лиза Омаровна Батырбиеваны (ол атасы ёлгенден сора туугъанды), классында кезиулю дерсле бошалдыла. Алай сабийле юге кетип къалмадыла. 23-чю февральда къурарыкъ ингирлерине хазырланадыла. Хар заманда да жыр башчы болуучу кыызчыкъ

класс къанганы къатына чыкъды да, Боташланы Исса Батырбийланы Омарны юсюнден этген жырын жырлап башлады — саулай классны жыргъа чыкъыра. Лиза Омаровна уа терезеден тышына къарап, кёз жилиямукъларын сюрте, сабийлеге тасхасын билдирирге да болмай, тюкюрююн кючден жута сюеледи. Аллай кезиуледе аны дуниядан жашлай кетген анасы Зайнаф да эсине тюшюучюдю.

Омарны келини Фатимат да (кеси да ол школда устаз болуп ишлейди), туудукъчукълары Зарема бла Аминат да бу жырны эшитселе кёллери толур, Омар бла ёхтемленген да этерле.

* * *

Кёндеденде Ажокъадагъы къабырлагъа кирген жерде Батырбийланы Омаргъа сын таш салыннганды. Анда бу тарихлеге ким да эс бурурчады — 1910—1943. Жигит улааны туугъан эм ёлген жыллары. Борис («Эльбрус» совхозну директору). Кёндеденнге барып атасыны къабырына баш урмай кетмеучюдю. Бир жол ол дуниядан кетген бир адамны дууасына баргъан кюнюнде, атасыны сын ташыны къатына тобукъланып, къатыракъ тийсе ачитхан этерикча, аны къол аязы бла жумушакъ-жумушакъ сылай тургъанлай, бир акъсакъал киши былай айтды:

— Жашым, мен Омарны бюгюн-бюгече да сау болгъан, бу сын таш да сау адамгъа салыннган сунуп жашайма. Бир-бирде анга дууа этдирирге окъуна ырыслайма.

БАШЛАРЫ

Ит жыйын. Роман.	7
Тузакъ. Повесть.	241
Сау адамны сын ташы. Повесть.	303

Литературно-художественное издание

Шаваев Хасан Исмаилович

СОБАЧЬЯ СВОРА

Роман, повести

На балкарском языке

Редактор *М. Х. Табаксоев*
Художник *Н. Н. Решетникова*
Художественный редактор *В. Л. Захохов*
Технический редактор *Л. Д. Жарашуева*
Корректор *З. П. Ульбашева*

ЛКБ № 1 от 30.09.91

Сдано в набор 21.08.96. Подписано к печати 10.12.96. Формат
84×108¹/₃₂. Бумага офсетная № 2. Гарнитура литературная.
Печать высокая. Усл. печ. л. 18,06. Уч.-изд. л. 20,17.
Тираж 700 экз. Заказ № 2289

Издательство «Эльбрус»
Нальчик, ул. Адмирала Головки, 6

Полиграфкомбинат им. Революции 1905 года
Мининформпечати КБР
Нальчик, проспект Ленина, 33